Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татјана Сењушкина, Симферопољ
Проф. др Андрей Мохов, Севастопољ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Марко Атлагић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Љиљана Марковић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Доц. др Милица Јотов
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Јелена Пртљага
Др Јасмина Ахметагић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Ана Мумовић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић

Лектори
Др Јелена Војиновић Костић
Муниба Дрековић

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Виђета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Ljiljana Marković, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Assistant Professor Milica Jotov, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Ana Mumović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD

Lectors
Jelena Vojinović Kostić, PhD
Muniba Dreković

Publisher
Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 31 • СВЕСКА 55

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2021

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Мирјана М. Стакић, *Микропланирање интегративног приступа у настави српског језика* 15

Мирјана М. Бечејски, *Читалац „С ламом на раскршћу “ (Кишови концепти читаоца и Киш као читалац)* 31

Голуб М. Јашовић, Душан Р. Стефановић, *Теоними, еклисионими, хеортоними, аиоантропоними и други сродни оними у поезији Радомира Андрића* 43

Магда Г. Миликић, *Прилог проучавању руског формалног метода: Анализа приче „Плод чрева твојега” Видосава Стевановића* 63

Зорана З. Ћупић, *Драме Душана Ковачевића у настави српског језика и књижевности* 79

Ивана М. Раловић, *Бановић Страхиња између песме и филма* 97

Александра М. Антић, *Ресавски правопис у Барањском препису Душановог законика* 117

Миљан Д. Миљковић, Снежана П. Перишић, *Разумевање антицизама код ученика четвртог разреда основне школе у односу на социодемографске варијабле* 135

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Марко П. Атлагић, Александар Л. Мартиновић, *Масакар у Сребреници1995. године је највећи тријумф пропаганде* 147

Драган Љ. Танчић, Адела Чолић, Лидија Д. Танчић,
Проблеми научне дефиниције и класификације жанрова у науци 163

Срђан Ж. Словић, *Волтер и Дерида – на путу ка постмодернизму* 183

Милан С. Магдаленић, *Појам логоса од старогрчких до Филона Александријског* 191

Крсто М. Јакшић, Адријана Ј. Вуковић,
Предузетништво у српским енклавама у региону Косова и Метохије: Пост-конфликтна ситуација и могућност модерирајуће функције акта о малим предузећима Европске комисије 203

Бојан Н. Шево, *Утицај масовних медија на јавно мњење током пандемије вируса Ковид 19* 223

Радослав В. Балтезаревић, Ивана Ж. Балтезаревић,
Данин-Кругеров ефекат: Утицај искривљене реалности на перцепцију потрошача према луксузним брендовима 237

Јелена М. Витомир, Соња Томаш – Мискин,
Позиционирање рада интерне ревизије предузећа у оквиру доношења валидних одлука тог менаџмента 255

Јелена Р. Петровић, *Психолошки рат и војне науке* 267

Јелена И. Давидовић Ракић, Игор Р. Ђурић, *Могућности развијања мотивације за учење код студената Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици* 279

Душан Ј. Ранђеловић, Ружица М. Михајловић,
Емоције у образовном контексту и процена квалитета постојећих платформи за онлајн наставу на територији Косова и Метохије 297

Драгана Б. Лазић, Зоранчо В. Василков,
Од терминолошке дилеме до судске праксе у вези са називом кривичног дела тровина лудима 323

Горан М. Витомир, *Значај вредновања ризика у пословању предузећа са аспекта одлучивања тог менаџмента* 343

ИСТОРИЈА

Божидар В. Зарковић, *Урбане прилике у централним и јужним деловима Србије у доба краља Милутина* 355

Весна С. Зарковић, *Каза Митровица 1889–1900* 375

Тијана П. Зебић Бјелица, Мирослав М. Поповић,
Принципи европеизације у администрацији и архитектури српске државе друге половине 19. века: Пример начелстава округа пиротског 391

Мирослав С. Милошевић, *Оснивање Женског добротворног друштва „Српкиња“ у Призрену 1909. године* 407

ЕТНОЛОГИЈА

Верица Р. Михајловић, *Култ дрвета као остатак паганизма у народној традицији Косова и Метохије (Сећање на „свети бор“ у Горњем Неродимљу у традицији саборовања)* 421

Емир Г. Борић, *Традиција саливања страве у централној Босни: Антрополошки приступ* 435

ПЕДАГОГИЈА

Биљана С. Јеремић, Живорад М. Миленовић,
Перцепције васпитача о укључивању стручњака различитог профила у тим за инклузивно образовање 457

Емина В. Борјанић Болић, Ивана Д. Ристић,
Школа сензитивна на трауматична искуства деце 469

Милена М. Видосављевић, *Почеци еманципације жена у сефардским заједницама на просторима данашње Србије* 487

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Звездана М. Елезовић, *Идентитетске теме у делима српских ликовних стваралаца на Косову и Метохији до деведесетих година прошлог века* 503

Мирјана Д. Бараћ, *Урбанистичко-архитектонски и симболички осврт на меморијално-споменичко наслеђе Косова и Метохије у делима Светомира Арсића Басаре* 511

ПРИКАЗИ

Нови погледи на српску науку о књижевности
(Јован Пејчић *Путеви српске науке о књижевности*,
Српска књижевна задруга, Лесковачки културни центар,
Београд, 2020) 529

Списак рецензената 535

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Mirjana M. Stakić, *Micro-planning an integrative approach in Serbian language teaching* 15

Mirjana M. Bečejski, *The reader with "A lamp at the crossroads" (Kiš's concepts of the reader and Kiš as the reader)* 31

Golub M. Jašović, Dušan R. Stefanović, *Theonyms, Biblical names, names and other related onyms motivated by Christian (Calendar) names in Radomir Andrić's Poetry* 43

Magda G. Milikić, *Contribution to the study of the Russian formalism* 63

Zorana Z. Ćupić, *Dramas of Dušan Kovačević in course of Serbian language and literature* 79

Ivana M. Ralović, *Banović Strahinja between the song and film* 97

Aleksandra M. Antić, *The orthography of Resava in the Baranja transcription of Dušan's Code* 117

Miljan D. Miljković, Snežana P. Perišić, *Understanding of anglicisms in fourth grade primary school pupils in relation to sociodemographic variables* 135

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Marko P. Atlagić, Aleksandar L. Martinović, *The Srebrenica massacre of 1995. is the biggest triumph of propaganda* 147

Dragan Lj. Tančić, Adela Čolić, Lidija D. Tančić, *The problems of scientific definition and classification of genres in the scientific fund* 163

Srdjan Ž. Slović, *Voltaire and Derrida – On the road to Postmodernism* 183

Milan S. Magdalenić, *The notion of Logos from the Ancient Egyptians, finally with Philo of Alexandria* 191

Krsto M. Jakšić, Adrijana J. Vuković, *Entrepreneurship in Serbian enclaves in Region of Kosovo and Metohija: Post-conflict situation and possible moderating function of small enterprises regualtion* 203

Bojan N. Ševo, *Influence of massmedia on the Covid 19 virus pandemic* 223

Radoslav V. Baltezarević, Ivana Ž. Baltezarević, *Dunning-Kruger effect: The influence of distorted reality on consumer perception towards luxury brands* 237

Jelena M. Vitomir, Sonja Tomaš – Miskin, *Positioning of the work of the internal audit of the company with in the framework of making valid decisions of top management* 255

Jelena R. Petrović, *Psychological warfare and military sciences* 267

Jelena I. Davidović Rakić, Igor R. Đurić, *Possibilities of developing motivation for leraning among students of the University of Priština with temporary headquarters in Kosovska Mitrovica* 279

Dušan J. Ranđelović, Ružica M. Mihajlović, *The emotions in the educational context and quality assessment of ongoing platforms for online teaching on the territory of Kosovo and Metohija* 297

Dragana B. Lazić, Zorančo V. Vasilkov, *From the terminological dilemma to Judical practice relating to the name of the criminal offense of Human trafficking* 323

Goran M. Vitomir, *The importance of Risk evaluation in the bussiness operation of the company from the aspect of top management decision-making* 343

HISTORY

Božidar V. Zarković, *Urban circumstances in Central and Southern parts of Serbia in the Era of King Milutin* 355

Vesna S. Zarković, Kaza Mitrovica 1889–1900 375

Tijana P. Zebić Bjelica, Miroslav M. Popović,
The Municipality of County of Pirot: A contribution to the history and visual culture of the half of the 19th century 391

Miroslav S. Milošević, *Establishment of the women's charity society „Srpkinja" in Prizren 1909.* 407

ETNOLOGY

Verica R. Mohajlović, *The Cult of the tree as a remainder of Paganism in the Folk tradition of Kosovo and Metohija. Memory of the „Holy pine" in Gornje Nerodimlje in the tradition of the convocation* 421

Emir G. Borić, *Tradition of Lead casting (Molybdomancy) in Central Bosnia: An anthropological approach* 435

PEDAGOGY

Biljana S. Jeremić, Živorad M. Milenović,
Educators' perceptions regarding the inclusion of experts of various profiles into the team for Inclusive education 457

Emina V. Borjanić Bolić, Ivana D. Ristić,
Trauma informed and sensitive schools 469

Milena M. Vidosavljević, *The beginning of women's emancipation in Sephardic communities on the territory of today's Serbia* 487

HISTORY OF ART

Zvezdana M. Elezović, *Identity themes in the works of Serbian artists in Kosovo and Metohija until the 1990.* 503

Mirjana D. Barać, *Urban-architectural and symbolic reiew of the Memorial- monumental heritage of Kosovo and Metohija in the works of Svetomir Arsić Basara* 511

VIEWS

New views on the Serbian science of literature
(Jovan Pejčić, *Putevi srpske nauke o književnosti*,
Srpska književna zadruga, Leskovački kulturni centar,
Belgrade, 2020) 529

Reviewers of this issue 535

Језик и књижевност

УДК 37.091.3::811.163.41
37.091.214:373.3(497.11)
doi: 10.5937/bastina31-33229

Оригинални научни рад

*Мирјана М. СТАКИЋ**
Универзитет у Крагујевцу
Педагошки факултет у Ужицу

МИКРОПЛАНИРАЊЕ ИНТЕГРАТИВНОГ ПРИСТУПА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА**

Апстракт. Основни концепт овога рада проистиче из става да отвореност и сложена структура књижевног текста пружају могућност за остваривање међупредметне интеграције. Да би се она реализовала, неопходно је добро планирање. Због тога је у раду представљен иновативни модел планирања интрегративног приступа у настави српског језика. Реч је о микропланирању за интегративни приступ књижевном тексту „Босоноги и небо" Бранислава Црнчевића у четвртом разреду основне школе који омогућава да се предмет Српски језик и у оквирима једног школског часа интегрише са следећим школским предметима: Математика, Природа и друштво, Грађанско васпитање, Ликовна култура и Музичка култура. Представљени микроплан садржи конкретизоване исходе свих претходно наведених школских предмета и планиране активности које доприносе њиховој реализацији. Пошто је интегративни приступ у наставној пракси недовољно заступљен, једна од основних импликација овога рада је истицање потребе за имплементацијом и евалуацијом овог (и сличних) модела у наставној пракси.

Кључне речи: српски језик, интегративни приступ, књижевни текст, планирање, методика наставе српског језика.

УВОД

У литератури се указује на проблем да наши ученици на PISA (Programme for International Student Assessment) и TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) тестирањима имају проблема у решавању задатака „који захтевају практичну примену знања из различитих наставних предмета у новим и другачијим ситуацијама" (Милетић, Голубовић, Илић и др. 2020: 366). Један од начина решавања овог проблема јесте

* Ванредни професор, mirjanastakic073@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта Настава и учење: проблеми, циљеви и перспективе, бр. 179026, чији је носилац Педагошки факултет у Ужицу, а који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

интегративни приступ настави и учењу. Он омогућава „целовити контекст за учење који води ка већој могућности да се направе и запамте везе и да се решавају проблеми“ (Đorđević 2007: 77). Условљен је потребама савременог друштва које је *друштво знања* и као такво промовише интегративно учење којим се превазилазе границе које међусобно успостављају традиционалне дисциплине (Soare 2017: 2), стицање оних компетенција које, у складу са холистичким приступом, представљају интегрисане способности које су оријентисане ка учинку (Soare 2015: 973). У настави такав приступ „пружа могућност да се превазиђе не само прост ниво репродукције, већ и степен практичне примене који се заснива на репродуктивном знању“ (Стакић 2017: 410). Интегрисање многих дисциплина у исте разреде може бити и један од начина да се оснаже когнитивне структуре ученика (Elmas, Bulbul et al. 2011), јер се он ставља у активан положај.

Интегративни приступ у настави подстиче учење које је динамично и интердисциплинарно јер „доприноси стицању знања која су повезана, која су сагледана са различитих аспеката, а не изолована у оквиру једног предметног подручја“ (Stakić, Maričić, 2020: 56). Као један од примарних циљева истиче се и функционалност, јер је такво учење усмерено ка целовитом развоју личности (Hare 2010), стичу се релевантна и стимулативна искуства (Frykholm, Glasson 2005) и подстичу „интересовања, флексибилност и адаптибилност ученика“ (Зобеница, Стипанчевић 2018: 308). Помаже и у промовисању позитивних ставова према учењу и „развија социјалне вештине неопходне за суочавање са савременим светом у коме живимо“ (Balaji, Iyer 2015: 245).

У Републици Србији су након реформе програма наставе и учења,[12] која је као новину донела усмереност на исходе и сам процес учења, створени услови да се од самог почетка школовања води рачуна и „о начину на који се учи, односно како се гради и повезује знање у смислене целине, како се развија мрежа појмова и повезује знање са практичном применом“ (*Правилник о програму наставе и учења за четврти разред основног образовања и васпитања* 2019: 1). То значи да је повезивање знања у смислене целине и грађење мреже појмова потребно реализовати наставом из свих школских предмета. У питању је процес који је потребно започети благовремено, већ од првог разреда основне школе. Такав начин стицања знања би представљао природни наставак интеграције која се примењује у систему предшколског образовања и васпитања (Maričić, Stakić et al. 2018). Такође, интеграцију је потребно спроводити континуирано (из разреда у разред) кроз све нивое школовања. То се односи и на високо образовање чиме би се унапредио квалитет наставног процеса (Станковић, Голубовић-Илић 2018; Цекић-Јовановић–Марковић 2021) и развијале компетенције за целоживотно учење и компетенције за

1 Реформа је започела применом реформисаних програма у првом и петом разреду основне школе школске 2018/2019. године.

сналажење и активно учешће у савременом друштву које се мења. Њихов развој чини важне циљеве и нашег основног образовања и васпитања на којима се темељи и успешност човека у професији коју одабере као своје занимање.

Због тога ћемо у раду представити иновативни модел методичког планирања на коме се заснива организација интегративног приступа са чијом применом ваља започети већ у прва четири разреда основне школе. Реч је о микропланирању које се реализује у настави српског језика а чије полазиште представља књижевни текст.

ПЛАНИРАЊЕ У ИНТЕГРАТИВНОМ ПРИСТУПУ

Прва методичка претпоставка на којој се заснива примена интеграције у настави је добра припрема, тј. планирање. Реч је о тематском планирању, јер наставници успостављају везе између свог и других школских предмета. Они планирају градиво „по тематским целинама које обједињују сродне садржаје из различитих предмета" (Drobnjak 2007: 82). Тиме се омогућава „комплексно изграђивање појмова обухваћених темом јер се пружа могућност њиховог сагледавања из више аспеката" (Стојадиновић 2017: 39).

У пракси имплементација тематског курикулума укључује организовање садржаја и наставних стратегија на начин да се задовољи потреба ученика за учењем (Finch, Frantz et al. 1997: 46) чиме се пружају и бројни бенефити ученицима. Наведено показују и резултати истраживања које је спроведено на узорку од 369 испитаника (учитељи, предметни наставници у основним и средњим школама и стручни сарадници) који су прошли програм обуке о тематском планирању. Они у високом проценту (85%) сматрају да тематско планирање омогућава да се подстиче „креативност ученика у настави на свим узрастима и у свим предметима" (Шефер, Радишић 2010: 220). Нажалост, резултати истраживања које је спровела Александра Трбојевић указују да у пракси наши наставници не израђују и не примењују тематске планове (Трбојевић 2017). Иако је ово истраживање спроведено на релативно малом узорку, учествовало је свега 107 наставника, индикативно је да се 88% испитаника изјаснило да „никада није било у прилици да учествује или изради тематски план" (2017: 492). То иницира питање да ли су наши наставници током школовања стекли довољно знања о интегративној настави и тематском планирању, јер „примена овог дидактичког система захтева велику инвентивност и стручност [...], квалитетног учитеља, који добро познаје савремене методичке тенденције и зна како да их примени у својој наставној пракси" (Цекић-Јовановић, Марковић 2021: 93). Такође, стручњаци указују да наши наставници нису довољно обучени за извођење интегративне наставе, „и да упркос томе што се она приказује у стручној и научној литератури, примера добре праксе нема у великом броју" (Зобеница, Стипанчевић, 2018: 308), као и да је за учесталију

припрему интегративне наставе (и корелације) потребно мотивисати наш наставни кадар, што подразумева да се организују семинари, округли столови и скупови „на којима ће се размењивати примери добре праксе“ (Mihajlović, Golubović Ilić, 2018: 192). Охрабрује то што резултати неких истраживања показују да студенти, будући учитељи, сматрају да су се током школовања оспособили да планирају и изводе интегративну наставу (Симијоновић, Перишић 2019), али најбољи начин да се тематска интеграција постигне јесте „постојање државне статегије тј. националне концепције која захтева али и подржава имплементацију интегративне наставе“ (Đorđević 2007: 78).

У недостатку планова који се заснивају на интегративном тематском планирању свих наставника који наставу реализују у оквиру истих разреда у школи, отвара се могућност израде микропланова у којима би се у оквиру једног предмета наставна тема сагледала кроз призму њеног повезивања са другим наставним предметима. У теорији израда оваквих планова није новина. Нпр. у литератури је представљен модел планирања пројектне наставе у виду матрице која „подразумева да се пројектна тема сагледа кроз призму више наставних предмета који су погодни за успостављање интеграционих веза“ (Stakić, Maričić 2020: 59). Овакав приступ захтева да се у оквиру пројектне теме операционализију исходи различитих наставних предмета који се желе остварити и да се на основу њих одреде садржаји којима се они остварују, а у „пракси то значи да за сваку потенцијалну тему коју планира да предложи ученицима, учитељ мора да одреди садржај који она одухвата“ (Stakić, Maričić 2020: 59).

Слично је и са израдом микропланова који омогућавају да се не само једна наставна тема, већ и једна наставна јединица сагледа кроз призму њеног повезивања са садржајима другим предмета како би се остварили планирани операционализовани исходи. Такав интегративни приступ могуће је остварити у оквирима једног часа, а предмет Српски језик је нарочито погодан за његову реализацију управо због тога што садржаји овог предмета обухватају и велики број књижевних текстова чија сложена структура омогућава успостављање међупредметних интегративних веза.

КЊИЖЕВНИ ТЕКСТ КАО ПОЛАЗИШТЕ ИНТЕГРАТИВНОГ ПРИСТУПА

Избор књижевног текста за интегративно полазиште је условљен тиме што књижевни текст представља „темељни програмски садржај који има водећу интеграциону улогу јер око себе групише и одговарајуће садржаје из других предметних подручја“ (Стојановић 2011: 104). Променљивост и трансформација идеја у књижевним делима подстичу читаоце на „другачији начин разумевања поретка животне филозофије, проширивање знања које у условима техницизираног света вратоломно расте, информисања у зависности

од врсте интересовања" (Смиљковић, Цветановић 2016: 55). Због свега тога јасно се истиче став да књижевни текст „ствара услове за повезивање наставе српског језика са другим школским предметима" (Стакић, Маричић 2019: 476). У основи таквог става је холистички поглед на свет коме је неопходно „осигурати интегративно учење" (Vrkić Dimić, Vidić 2015: 95). Такав поглед омогућава целовито сагледавање света и развијање личности у целини (Ratković 2018), чиме се у настави матерњег језика током интерпретације књижевног текста ради не само на остваривању исхода из области књижевности, већ ученици утврђују, стичу и проширују и знања из језика, језичке културе и других школских предмета. Реализује се и захтев савремене наставе да се посредством примене одговарајућих методичких система „омогући испољавање методолошке флексибилности у настави да би се развијале различите компетенције ученика, посебно стваралачко понашање, инвентивност и критичко мишљење" (Стевановић, Димитријевић 2013: 388). Поред стваралачког приступа књижевном тексту, демократске климе у одељењу и креативне игре, примена интегративне наставе према мишљењу Стојановићеве, „додатно подстиче експресију, продукцију и обезбеђује потпунију рецепцију" (Стојановић 2017: 130).

Када је реч о школској анализи књижевног текста, интеграцијски приступ омогућава да се обједине *унутрашњи* и *спољашњи* приступ књижевном делу и да се књижевни текст истовремено сагледа као „јединство разноврсних елемената који изграђују његову структуру" (Стакић 2002: 42) и схвате они елементи контекста који са њим кореспондирају. Међупредметна интеграција се може остварити и током анализе књижевних ликова и откривања поступака њихове карактеризације. Још седамдесетих година прошлог века у методичкој литератури се истицало да разумевање књижевног лика зависи од контекста унутар кога га посматрамо, и да се у његовој анализи ваља користити „не само књижевном знаности, него и резултатима психологијске знаности" (Diklić 1978: 338). Међутим, можда би се књижевни текст могао користити и на часовима психологије јер би, на пример, разумевање афеката ученицима било јасније уколико их сагледају кроз анализу њиховог испољавања у понашању књижевних јунака. На пример, читање Андрићеве прозе и разговор о понашању његових ликова може представљати занимљив начин да се са ученицима елаборира како се испољавају фрустрација, потискивање нагона, анксиозност, усамљеност, колективна пројекција…

Претходно наведени пример показује да књижевни текстови могу бити полазиште интеграције не само у настави књижевности, већ и у настави других предмета, али је наставнике потребно мотивисати и додатно обучити за такав начин рада. Отежавајућа околност може бити то што овакав начин рада уколико се реализује у предметној настави захтева од практичара и познавање прописаних садржаја из предметних области свих других предмета

са којима интегрише садржаје свог предмета. Због тога се учитељ налази у повољнијем положају од наставника предметне наставе, јер он „организује компletну наставу у своме разреду“ (Drobnjak 2007: 82). Поред тога, учитељ је кроз школовање на педагошким и учитељским факултетима стекао знања из различитих предмета који се могу међусобно повезати. Његова предност у односу на наставника предметне наставе је и та што има „целовит увид у предзнања, могућности и постигнућа ученика из свих области“ (Голубовић-Илић, Михајловић 2015: 289; Mihajlović–Golubović-Ilić 2018: 180). Зато и не чуди што у научним и стручним радовима и истраживањима о интеграцији у настави српског језика посредством књижевног текста доминирају управо радови који се баве питањима и проблемима интеграције у млађим разредима основне школе.

ПРЕТХОДНИ РАДОВИ И ИСТРАЖИВАЊА О ПРИМЕНИ КЊИЖЕВНОГ ТЕКСТА У ИНТРЕГРАЦИЈИ

Пошто интегративни приступ спада у иновативне методичке моделе, изналажење адекватне методичке стратегије којом се може приступити интеграцији у настави српског језика предмет је разматрања бројних радова који су се појавили у новије време. Аутори у њима показују како се посредством књижевног текста могу повезати садржаји предмета Српски језик са садржајима предмета Свет око нас и/или Природа и друштво (Милетић, Голубовић-Илић и сар. 2020), Верске наставе (Зуковић, Гајић 2012), Математике (Стакић, Маричић 2019), Музичке културе (Здравковић 2016) и слично. Показују и како се могу користити књижевни текстови одређеног жанра, на пример, текст бајке у корелацијско-интеграцијском систему (Ivanović, Nađ-Olajoš 2014), текст епске песме (Стојановић 2017) или текст лирске песме (Петрић 2019). Рецимо, на примеру текста песме „Циц“ Бранка Радичевића показује се како се могу интегрисати садржаји предмета Српски језик, Ликовна култура, Музичка култура, Математика и Природа и друштво (Đorđević 2007), а на примеру текста „Песме о цвету“ Бранка Миљковића како се повезује наставни предмет Српски језик са предметима Свет око нас, Природа и друштво и Чувари природе (Стакић 2017).

Књижевни текст се као полазиште интеграције може користити и у другим предметима. Весна Здравковић је истражујући интеграцију у оквиру предмета Музичка култура у млађим разредима основне школе издвојила 125 наставних јединица из програмских садржаја предмета Српски језик (међу којима је и велики број књижевних текстова различитих жанрова) који омогућавају повезивање ова два предмета (Здравковић 2016). Такође, књижевни текст може бити полазиште интегративног приступа на свим нивоима образовања. То показује и следећи пример из праксе: са 25 студената

једне групе за немачки језик на Филозофском факултету у Новом Саду обрађен је књижевни текст „Пријатељство“ Бертолда Брехта, а студенти су након тога добили задатак „да истраже тему пријатељства са аспекта струке и науке коју студирају (Зобеница, Стипанчевић 2018: 310).

Иако се нека од претходно наведених међупредметних повезивања чине тематским удаљеним, попут повезивања Српског језика и Математике и садржаје ових наставних предмета је могуће повезати посредством књижевног текста, јер он ствара основу и обезбеђује контекст за прелазак из конкретног у апстрактно (Стакић, Маричић 2018: 370). То је и потврђено резултатима емпиријских истраживања који показују да се математика успешно учи у интеграцији са књижевношћу (Balfanz, Ginsburg et al. 2003; Skoumpourdi, Mpakopoulou 2011; Van den Heuvel-Panhuizen, Iliada 2011, према: Стакић, Маричић 2018: 371). Из изложеног се уочава и оправданост методичког става да се „било која књижевна форма (поезија, проза, драмски текст, кратке књижевне форме) може искористити као интегративни елемент“ (Maričić, Stakić 2019: 298).

КЊИЖЕВНИ ТЕКСТ У ИНТЕГРАТИВНОМ ПЛАНИРАЊУ

У иновативном моделу интегративног приступа у настави српског језика улога коју има књижевни текст огледа се у томе што он представља полазиште на коме се заснива микропланирање. У пракси примена таквог модела је сложена и вишеструко условљена. Условљавају је:

1. садржинско-тематска структура књижевног текста;
2. узраст ученика, њихово предзнање и ниво когнитивних способности;
3. прописани програмски садржаји који одређују саму могућност и ниво сложености обухвата интеграције;
4. стручна оспособљеност наставника да примени интеграцију.

Избору адекватног књижевног текста претходи припрема која се огледа у добром познавању програмских исхода различитих наставних предмета како би се идентификовали исходи који омогућавају повезивање. Неопходно је да књижевни текст послужи као језички предложак таквог повезивања. Потребно је да наставник одабере адекватан књижевни текст чија садржинско-тематска структура омогућа успостављање унутарпредметне и међупредметне повезаности. Сам избор књижевног текста и операционализација исхода представљају прве кораке у интегративном микропланирању. Након тога, одређују се активности које ће током књижевне анализе омогућити реализацију планираних исхода. Дакле, израђује се микроплан који се може представити у облику матрице у коју се уносе подаци о називима предмета који се повезују, планираним операционализованим исходима и активностима током анализе књижевног текста који су усмерени ка њиховој реализацији (в. Табела 1).

Табела 1: Матрица за интегративни приступ часу обраде приче „Босоноги и небо“ Бранислава Црнчевића

Књижевни текст „Босоноги и небо“ Бранислав Црнчевић		
1	2	3
Школски предмет	Конкретизовани исходи (према: *Правилник о програму наставе и учења за четврти разред основног образовања и васпитања* 2019)	Активности током анализе књижевног текста
Српски језик	• чита са разумевањем; • укратко образложи свој утисак и мишљење поштујући другачије ставове; • одреди тему, редослед догађаја, време и место дешавања у прочитаном тексту; • именује позитивне и негативне особине ликова; • препозна ситуације кршења и остваривања права детета и стереотипе у књижевним делима; • изражајно чита прозни текст;	• читање књижевног текста; • изношење утисака и доживљаја (рецепција); • аналитичко-синтетички приступ анализи: локализација, одређивање теме, елемената фабуле, разговор о ликовима ….); • проблемски приступ анализи ликова: Због чега су одрасле особе говориле да Босоноги квари децу? Како је Босоноги добио надимак?
	• поштује и примени основна правописна правила; • правилно пише сва три модела управног говора.	• правилно писање имена књижевног лика и писање сва три модела управног говора (Задатак: Осмислити радом у пару и записати разговор са Босоногим: Шта бисте га све питали? Шта би све он одговорио?); • вежба драматизације написаних замишљених дијалога.
	• употреби основне облике усменог и писменог изражавања: препричавање, причање и описивање; • препозна значење речи које се употребљавају у свакодневној комуникацији.	• препричавање до деловима књижевног текста; • лексичка вежба: проналажење устаљених језичких израза који се јављају у тексту и њихова употреба у контексту свакодневне комуникације, нпр. *разболети се од туге, кварити (некога)…*
Математика	• изврши четири основне рачунске операције у скупу No; • реши проблемски задатак користећи бројевни израз, једначину или неједначину.	• решавање задатка за чије решење је потребно да ученици самостално пронађу податке у књижевном тексту (Задатак: Ако је дечаков брат замислио море које је велико као пет кућа, колико је пута веће море које Босоноги тобоже запалио?).

1	2	3
Познавање природе и друштва	• наведе примере превенције и заштите од пожара.	• читање дела теста који говори о томе да је Босоноги запалио море. Разговор: бензин као запаљив материјал; ознака запаљивих материјала; кисеоник као чинилац сагоревања; опасности од пожара.
Грађанско васпитање	• Препознаје примере прекомерне потрошње; • Препознаје у медијима поруке које подстичу прекомерну потрошњу, посебно деце и младих; • Критички разматра појаву бацања хране и расипања воде;	• читање дела текста у коме је Босоноги затражио од дечака да понесу пекмез. Разговор у коме је тежиште на проблемском питању када је Босоноги затражио да тај пекмез поједе.
Ликовна култура	• учествује у планирању и реализацији ликовног пројекта или радионице; • разматра, у групи, шта и како је учио/учила и где та знања може применити.	• задавање задатка за групни рад на тему: – Осмишљавање сцене за драматизацију приче „Босоноги и небо“.
Музичка култура	• изабере одговарајући музички садржај (од понуђених) према литераном садржају.	• разговор о музици у служби других медија и вокалној инструменталној музици која би се користила у одређеним сценама током драматизације текста приче „Босоноги и небо“.

Из приказаног микроплана уочава се да се на часу српског језика у четвртом разреду основне школе током анализе књижевног текста „Босоноги и небо“ Бранислава Црнчевића успоставља унутарпредметна интеграција. Књижевни текст и његова тематско-садржинска структура представљају полазиште да се поред конкретизованих исхода из предметне области Књижевности, ради и на остваривању предметних исхода из области Правописа и Језичке културе. У оквиру правописа утврђују се и стичу нова знања о писању великог слова у именима ликова и понављају правила која се тичу писања сва три модела управног говора, а из језичке културе ради се на богаћењу активног лексичког фонда устаљеним језичким изразима и фразеологизмима који се јављају у тексту (у дијалозима ликова). Поред унутарпредметне, успоставља се и међупредметна интеграција са пет школских предмета: Математика, Познавање природе и друштва, Грађанско васпитање, Ликовна култура и Музичка култура. Основа њене реализације је добра припрема. Због тога је током припреме за израду микроплана наставник идентификовао елементе у значењској структури текста који омогућавају интеграцију, па у микроплану, у опису активности, може конкретизовати и задатке

и проблемска питања чији је циљ да подстакну радозналост и интересовање ученика за одређено питање проблем или питање који се желе актуелизовати. На пример, наставник ће мотивисати ученике да уоче материјални положај књижевног лика посредством проблемског питања: Када је Босоноги затражио да поједе пекмез? Даљи разговор и проблематизовање овог питања има за циљ да ученике подстакне на промишљање о томе каква је данас ситуација у свету и уочи неравнотежу која постоји између „света гладних" и потрошачког друштва. Све то поступно води ка остваривању исхода да ученик „препознаје примере прекомерне потрошње" (в. *Правилник о програму наставе и учења за четврти разред основног образовања и васпитања* 2019: 55–56) чиме се настава књижевности функционално повезује са наставом предмета Грађанско васпитање.

Из претходно изложеног уочава се да је интегративни приступ при анализи књижевног текста и у настави уопште динамичан и интерактиван. Ученик се подстиче на стално активност, примену и повезивање свих знања и искустава које је стекао. Он критички размишља о ономе што је прочитао, решава проблеме и успоставља везе између различитих предметних области што представља добар начин да се већ на почетним нивоима школовања постепено оспособљава да функционално примењује знања из различитих предметних области и сагледава њихову повезаност у јединствени систем.

ЗАКЉУЧАК

Интегративни приступ настави ваља примењивати на свим нивоима образовања, и са њиме почети на што ранијем узрасту јер примена интегративне наставе у основној школи „омогућава реализацију развојног модела образовања заснованог на дубинском учењу ученика" (Минић, Јовановић 2020: 380–381). Међутим, упркос томе што се интегративним учењем остварују бројне предности, већ је претходно истакнуто да наши наставници нису довољно обучени да реализују интегративну наставу. Поред тога, стручњаци сматрају да је интегративна настава недовољно заступљена у нашем образовном систему (Солеша 2018: 217; Станковић, Голубовић-Илић 2018: 305) и да су за њену имплементацију „заслужни амбициозни појединци (најчешће учитељи у разредној настави)" (Станковић, Голубовић-Илић 2018: 305). Због тога је у раду представљен иновативни методички модел интегративног планирања чији је полазиште књижевни текст. Он служи за реализацију интегративног приступа у млађим разредима основне школе на једном наставном часу.

И у литератури је присутна препорука да се наставне јединице са сличним садржајима из различитих предмета могу повезати на једном интегрисаном часу (Mihajlović, Golubović Ilić 2018: 188) и да се позитивни

ефекти када је реч о мотивацији и повећању активности ученика могу постићи и на једном часу (Станковић, Голубовић-Илић 2018: 304). Овакав поступни начин увођења интегративне наставе у наставни процес је оправдан и из разлога што резултати истраживања на која смо претходно указали показују да наши наставници не примењују тематско планирање (Трбојевић 2017). Због тога је једна од основних импликација овога рада потреба да се приказани иновативни модел интегративног планирања чији је полазиште књижевни текст провери у наставној пракси. Потребно је извршити његову евалуацију и испитати како примена интегративног приступа који је реализован на основу микропланирања утиче на повећање активности ученика и квалитет и трајност њиховог знања, тј. остварености конкретизованих исхода учења који произилазе из садржаја предмета који су обухваћени интеграцијом.

ИЗВОРИ

Правилник о програму наставе и учења за четврти разред основног образовања и васпитања 2019 *Правилник о програму наставе и учења за четврти разред основног образовања и васпитања*. Службени гласник РС – Просветни гласник, година LXVIII, бр. 11.

ЛИТЕРАТУРА

Balaji Iyer 2015: Ranjani Balaji Iyer. „Blending East and West for Holistic Education". *Educational Research and Reviews*, 10(3), 244–248. <https://academicjournals.org/journal/ERR/article-full-text/A3563C750067>. [5. 04. 2021].

Balfanz, Ginsburg, Greenes 2003: Robert Balfanz, Herbert P. Ginsburg, Carole Greenes. „The Big Math for Little Kids early childhood mathematics program". *Teaching Children Mathematics*, 9, Reston, VA: National Council of Teachers of Mathematics, 264–268.

Van den Heuvel-Panhuizen, Iliada 2011: Marja Van den Heuvel-Panhuizen, Elia Iliada. „Kindergarteners' performance in length measurement and the effect of picture book reading". *ZDM Mathematics Education*, 43, Berlin/Heidelberg: Springer, 621–635.

Vrkić Dimić, Vidić 2015: Jasmina Vrkić Dimić, Sandra Vidić. „Korelacija i timski rad u nastavi – holistički pristup učenju i poučavanju". *Acta Iadertina*, 12 (2), 93–114.

Голубовић-Илић, Михајловић 2015: Ирена Голубовић-Илић, Александра Михајловић. „The Posibilities if Integrating Content of Mathematics and World Around us as School Subject in the Process of Class Teaching". *Норма*, XX (2), 286–301.

Diklić1978: Zvonimir Diklić. *Književni lik u nastavi*. Zagreb: Školska knjiga.

Drobnjak 2007: Nataša Drobnjak. „Integrativna nastava". *Obrazovna tehnologija*, br. 1–2, 81–91.

Đorđević 2007: Vesna Đorđević. „Inovativni modeli nastave (Integrativna nastava, Projektna nastava i Interaktivna nastava)". *Obrazovne tehnologije*, 4, 76–97.

Elmas, Bulbul, Eryilmaz 2011: Ridvan Elmas, Mustafa Şahin Bulbul, Ali Eryilmaz. „Thematic Classification of Eligible Contexts For a Holistic Perspective in Curriculum Development". *E-Book Proceedings of the ESERA 2011 Conference: Science Learning & Citizenship*. Co-ed. Jens Dolin & Miia Rannikmâe. 1–6. <https://www.dropbox.com/s/apt2ibh1wgkkw73/ebook-esera2011_____Strand9.pdf?dl=0>. [25. 04. 2021].

Здравковић 2016: Весна Здравковић. *Интеграативни приступ у почетној музичкој настави у основној школи*. Докторски рад. Врање: Педагошки факултет у Врању. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/7223/Disertacija7254.pdf?sequence=4&isAllowed=y>. [1. 03. 2021].

Зуковић, Гајић 2012: Слађана Зуковић, Оливера Гајић. „Верска настава и настава књижевности у систему међупредметне повезаности". *Теме*, XXXVI (3), 1379–1395.

Ivanović, Nađ-Olajoš 2014: Josip Ivanović, Aleksandar Nađ-Olajoš. „Bajka u korelacijsko-integracijskom sustavu". U: *A mese és kontextusai: VIII Nemzetközi tudományos konferencia tanulmánykötete* (*Bajka, priča i njeni konteksti: Zbornik radova VIII međunarodne naučne konferencije*). Ur. Ljudit Raffai. Subotica: Univerzitet u Novom Sadu, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, 212–223.

Зобеница, Стипанчевић 2018: Николина Зобеница, Ана Стипанчевић. „Интегративна настава за интегрисано друштво: планирање, организација и реализација иновативног модела наставе". *Зборник радова Филозофског факултета*, XLVIII (2), 209–315.

Maričić, Stakić 2019: Sanja Maričić, Mirjana Stakić. „Learning Mathematisc and Language through an Integrated Approach in Preschool Education". *Vzgoja in izobraževanje predšolskih otrok prvega starosnega obdobja* (*Early Childhood Education and Care of Children under the Age of Three*). Ed. Sonja Čotar Konrad, Bogdana Borota, Sonja Rutar, Karmen Drljić & Giuliana Jelovčan. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 295–309.

Maričić, Stakić, Malinović-Jovanović 2018: Sanja Maričić, Mirjana Stakić, Nela Malinović-Jovanović. „The Role of Literary Content for Children in Preschool Mathematics Education". *Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education*, 4(2), 631–642.

Милетић, Голубовић-Илић, Цекић-Јовановић 2020: Андријана Милетић, Ирена Голубовић-Илић, Оливера Цекић-Јовановић. „Књижевни текст у интегрисаној настави природе и друштва и српског језика". *Књижевност за децу у науци и настави*, пос. издања, књига 25. Ур. Илијана Чутура и Маја Димитријевић. Јагодина: Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, 365–377.

Минић, Јовановић 2020: Весна Минић, Марија Јовановић. „Интегративна настава у савременој школи". *Баштина*, 30 (50), 373–385.

Mihajlović, Golubović Ilić 2018: Aleksandra Mihajlović, Irena Golubović Ilić. „Mogućnosti korelacije i integracije sadržaja Matematike i Sveta oko nas / Prirode i društva u razrednoj nastavi". *Pedagogija*, LXXIII (1), 180–194.

Петрић 2019: Милица Петрић. „Интегративни приступ у настави српског језика у млађим разредима основне школе". *Зборник радова Учитељског факултета у Призрену – Лепосавићу*, књига 13, 219–224.

Ratković 2018: Darko Ratković. „Integracija muzičkih aktivnosti u razrednoj nastavi". *Naša škola*, br. 2, 51– 69.

Симијоновић, Перишић 2019: Ивана Симијоновић, Снежана Перишић. „Ставови студената о спремности планирања интегративне наставе у оквиру наставног програма и њеног практичног извођења у млађим разредима основне школе". *Зборник радова Учитељског факултета у Призрену – Лепосавићу*, књига 13, 211–218.

Skoumpourdi, Mpakopoulou 2011: Chrysanthy Skoumpourdi, Ifigenia Mpakopoulou. „The prints: A picture book for pre-formal geometry". *Journal of Early Childhood Education*, 39 (3), Netherlands: Springer, 197–206.

Смиљковић, Цветановић 2016: Стана Смиљковић и Зорица Цветановић. *Даровити за говорење и писање у млађим разредима основне школе*. Врање: Педагошки факултет.

Soare 2015: Emanuel Soare. „Perspectives on Designing the Competence Based Curriculum". *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 180, 972–977.

Soare 2017: Emanuel Soare. „Integrative Learning Pathways in Competence Based Curriculum". *Edy World 2016, 7th Internacional Conference*, Vol. XXIII. Ed. Soare Emanuel & Claudiu Langa. Pilesti – Romania: Futura Academy, 1–6. <https://www.europeanproceedings.com/files/data/article/54/1668/article_54_1668_pdf_100.pdf >. [1. 05. 2021.]

Солеша 2018. Биљана Солеша. „Књижевност за децу у интегративној настави". *Књижевност за децу у науци и настави*, пос. издања, књига 21. Ур. Виолета Јовић и Бранко Илић. Јагодина: Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, 213–224.

Станковић, Голубовић-Илић 2018: Слађана Станковић и Ирена Голубовић-Илић. „Осавремењивање универзитетске наставе интеграцијом студијских предмета". *Зборник радова Филозофског факултета*, XLVIII (1), 299–315.

Стакић 2002: Мирјана Стакић. *Стручне методе у настави књижевности*. Чачак: Легенда.

Стакић 2017: Мирјана Стакић. „Језик биља у иновативном моделу интегративне наставе". *Иновације у васпитању и образовању: дигитализација, иновативни програми и модели.* Ур. Живорад Миленовић и Слађана Видосављевић. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу, 409–423.

Стакић, Маричић 2018: Мирјана Стакић, Сања Маричић. „Поезија Драгана Лукића као интегративни елемент развоја говора и математичких појмова у предшколском образовању и васпитању". *Књижевности за децу у науци и настави*, пос. издања, књига 21. Ур. Виолета Јовић и Бранко Илић. Јагодина: Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, 369–385.

Стакић, Маричић 2019: Мирјана Стакић, Сања Маричић. „Поезија Љубивоја Ршумовића као интегративни елемент повезивања српског језика и математике". *Књижевно дело Љубивоја Ршумовића*. Ур. Снежана Маринковић. Ужице: Педагошки факултет, 475–490.

Stakić, Maričić 2020: Mirjana Stakić, Sanja Maričić. „Interdisciplinarni pristup učenju kroz projektnu nastavu u mlađim razredima osnovne škole". *Medpredmetno povezovanje: Pot do uresničevanja vzgojno-izobraževalnih ciljev*. Ur. Marina Volk, Tina Štemberger, Anita Sila & Nives Kovač. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 55–68.

Стевановић, Димитријевић 2013: Јелена Стевановић, Маја Димитријевић. „Подстицање иницијативе, сарадње и стваралаштва у настави српског језика и књижевности". *Зборник Института за педагошка истраживања*, 45 (2), 381–403.

Стојадиновић 2017: Александар Стојадиновић. *Интегративни приступ у реализацији садржаја Музичке културе у разредној настави – Иновативни модел обраде дечјих народних песама са певањем*. Докторски рад. Нови Сад: Филозофски факултет. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/44673/Disertacija.pdf>. [5. 03. 2021.]

Стојановић 2011: Буба Стојановић. „Савремена наставна технологија и народна књижевност". *Иновације у настави*, XXIV (2), 103–109.

Стојановић 2017: Буба Стојановић. „Интегративни приступ народној књижевности: потребе и могућности". *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, 8 (2). Врање: Педагошки факултет, 121–140.

Трбојевић 2017: Александра Трбојевић. „Тематски приступ у разредној настави – ставови учитеља о тематском планирању". *Иновације у васпитању и образовању: дигитализација, иновативни програми и модели.* Ур. Живорад Миленовић и Слађана Видосављевић. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу, 485–500.

Hare 2010: John Hare. „Holistic Education: An interpretation for teachers in the IB programmes".<https://manchesters.in/public/portal-docs/1800_Holistic_learning.pdf>. [11. 04. 2021.]

Finch, Frantz, Mooney, Aneke 1997: Curtis R. Finch, Nevin R. Frantz, Marianne Mooney, Norbert O. Aneke. *Designing the Thematic Curriculum: An All Aspects Approach*. Berkeley: National Center for Research in Vocational Education, University of California. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED413541.pdf>. [1. 04. 2021.]

Frykholm, Glasson 2005: Jeffrey Frykholm, George Glasson. „Connecting science and mathematics instruction: Pedagogical context knowledge for teachers". *School Science and Mathematics*, 105(3), 127–141.

Шефер, Радишић 2010: Јасмина Шефер и Јелена Радишић. „Креативност и интердисциплинарност у нашој настави". *Настава и васпитање*, LIX (2), 205–223.

Цекић-Јовановић, Марковић 2021: Оливера Цекић-Јовановић, Снежана Марковић. „Могућности унапређења универзитетске наставе – интеграција методичких приступа наставе књижевности и природе и друштва". *Иновације у настави*, 34 (1), 80–94.

Mirjana M. STAKIĆ

MICRO-PLANNING AN INTEGRATIVE APPROACH IN SERBIAN LANGUAGE TEACHING

Summary

The basic concept of this paper is derived from the view that the openness and complex structure of the literary text provide an opportunity for achieving interdisciplinary integration. However, the implementation of interdisciplinary integration requires good planning. For this reason, the paper presents an innovative model for planning an integrative approach in Serbian language teaching. Specifically, it depicts micro-planning for the integrative approach to the children's book *Bosonogi i nebo* (*A Barefoot Boy and the Sky*) by Branislav Crnčević in the fourth grade of primary school that allows the Serbian Language and Literature course to be integrated with the following courses within a single school period: Math, Science & Social Studies, Civic Education, Art Education and Music Education. The presented micro-plan encompasses concretized outcomes of all previously mentioned courses, as well as planned activities that contribute to their implementation. Given that the integrative approach is insufficiently represented in teaching practice, one of the basic implications of this paper is to highlight the need for implementation and evaluation of this (and similar) models in teaching practice.

Key words: Serbian language, integrative approach, literary text, planning, methodology of teaching Serbian.

Рад је предат 20. јула 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Киш Д.
doi: 10.5937/bastina31-34215

Оригинални научни рад

*Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЧИТАЛАЦ „С ЛАМПОМ НА РАСКРШЋУ“**

(Кишови концепти читаоца и Киш као читалац)[1]

„Реци ми шта читаш, па ћу ти рећи ко си...“
(Франсоа Моријак)

Апстракт: У фокусу овога рада, замишљеног као увод у истоимену студију, налази се Киш као читалац туђег и свог дела, као и типови читалаца у његовој поетици. Одатле произилази и пишчев концепт, односно концепти читаоца. Иако његова схватања нису изложена као чврст теоријски систем па се о концепту говори у ширем смислу, истраживање потврђује да је Киш био један од најрадозналијих читалаца свога доба, писац који је интензивно промишљао читање, добро познавао старе и пратио савремене методолошке оријентације теорија читања. Усвајајући ускостручну терминологију и типологију теоретичара читања и модификујући их према сопственом стваралачком и читалачком искуству, тематизујући чин читања у својој прози и карактеришући своје јунаке помоћу лектире коју читају, Киш је испољио изванредну инвентивност и истраживачку страст. То показује већ у роману *Мансарда*, у ком су проблематизовани они аспекти читања које ће актуализовати и осветлити класична, али систематизовати тек постструктурална наратологија: приповедање у првом лицу и удвајање/ умножавање ауторског *ја*, проблем граница између живота и литературе, наративна металепса и сл.

Кључне речи: Киш, читалац, аутор, јунак, (ауто)биографија, теорије читања, удвајање/ умножавање ауторског *ја,* металепса, живот, литература.

---

* научни сарадник, becejskim@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

1 Овај рад представља увод у истоимену студију о статусу и типовима читалаца у поетици Данила Киша, која ће бити објављена у књизи *Неки стварни и могући светови.* Студију чине целине: 1. Читалац и наративна металепса у роману *Мансарда,* 2. *Наивни и проницљиви* читалац у *Башти, пепелу* и *Раним јадима*, 3. *Идеални* читалац: *Пешчаник*, 4. *Муроманшија* (Читаоци зидних мрља у прози Данила Киша), 5. Читалац као преводилац и преводилац као читалац, 6. Кишов експлицитни концепт (концепти) читаоца.

Да бисмо одредили опсег појма који смо обухватили овим метафорично конципираним насловом позајмљеним из есејистике Исидоре Секулић, определили смо се за донекле „чврст термин“ у поднаслову, који у други план помера дисперзивне методолошке оријентације, а у наш истраживачки фокус ставља комплексни концепт (тј. концепте) и статус читаоца у имплицитној и експлицитној поетици једног великог писца који је интензивно промишљао читање.[2] Реч је о једном од најрадозналијих и најинвентивнијих читалаца свога доба – како у погледу читања белетристике тако и у смислу опште информисаности, нарочито познавања тада модерне науке о књижевности и естетичких токова. Будући да говоримо и о Кишу као читаоцу (туђег и свог дела), о аутору који је писању приступао као читалац а читању као аутор и критичар, подразумева се да је развој методолошких оријентација теорија читања, који је у доба Кишове интелектуалне зрелости доживљавао врхунац, морао утицати и на његово схватање читаоца. Стога, иако се у Кишовим разматрањима појединих књижевних питања не може уочити ни концепт ни метод у строгом књижевнонаучном смислу, јер „писац, најчешће, није човјек система да би своје књижевне ставове изложио као један чврст књижевнотеоријски систем и да би их примијенио на своје дјело“ (Делић 1995: 119), у експлицитним изјавама, критичким судовима и аргументацијама он употребљава ускостручну терминологију теоретичара читања и позива се на многе теоријске концепте читаоца – од античких, преко формалистичких, рецепционистичких, па све до постструктуралистичких. И не само да поједине њихове аспекте и начела тематизује у својој белетристичкој прози него промишља и оне које ће теорија тек уобличити.[3]

Тако већ у раним текстовима Киш говори о неопходном књижевном образовању читаоца како би одређено дело уврстио у књижевни низ/ традицију (став Хорација у *Посланици Пизонцима*), о *уважавању* од стране аутора као предуслову да реципијент постане саствараlац,[4] о ингарденовски

2 Мада под појмом *читање* првенствено подразумевамо процес „током којег у интеракцију ступају текст, жанровске конвенције или конвенције књижевног рода, оквири (жанровски, когнитивни, културолошки), читаочева емпатија и карактер“ (Бојанић Ћирковић 2020: 23), када је реч о Кишу као читаоцу и његовим јунацима-читаоцима, термин се односи и на невербалне творевине (трансмедијално читање), какво су *читање* слика и *читање* зидних мрља – тзв. вештина *муроманшије*.

3 Као поуздан водич кроз типологију и концепте читалаца у синхронији и дијахронији који скраћује пут до информација, послужиће нам наведена монографија *Чишалац у науци о књижевносши* Мирјане Бојанић Ћирковић (2020).

4 У есеју „О ирационалном. Кроз књижевне теорије“ налазимо цитат из списа *О узвишеном*, који ће Киш уздићи на ниво сопственог поетичког начела: ’Одиста, слушалац који је наслутио оно што му нисте казали постаје за вас више него слушалац – помоћник и пријатељ... Рећи му све као глупаку, значи очигледно ругати се његовој интелигенцији.’ (*Va:* 185). У есеју „Господин Мак се забавља“ аутор истиче принцип *не досађивати чишаоцу* – „Ако не бих имао да вам кажем ништа што и ви сами не бисте запазили или

многозначном *сазнавању*, асоцијативним низовима, уметности селекције асоцијација[5] и детаља[6] (као смернице *правом* читаоцу), местима неодређености и активном читању (в. Ингарден 1971: 4–5, 35–52), те посебним законитостима које одређују *истину* и *лаж* у књижевноуметничким текстовима (в. *ŽL*: 129–131; *ČA*: 301–303)[7]. Још од романа *Мансарда* и приповетке „Ципеле“ имплицитно, а у књижевним разговорима почетком осме деценије и експлицитно, Киш инсистира на кључним терминима руског формализма – *очуђењу* и *продуженој перцепцији*, док у критичком делу *Часа анатомије* примењује новокритичарски концепт *помног читања*. У његовој стручној терминологији присутни су и Јаусов *хоризонт очекивања* (в. Jaus 1978), и Бартова *аполоџија читаоцу*,[8] и Еково *отворено дело*. Метафорична самотумачења *Пешчаника* као „савршене пукотине“ сведоче о прижељкиваном *читању* овог романа не само у формалистичком и структуралистичком кључу, како налазимо у неколико ауторских изјава, него и у светлу деридијанске *пукотине* и фукоовске *пукотине у дискурсу*; тим пре што је Киш на изворном језику пратио промишљања ових теоретичара и о томе остављао поетичке коментаре.

Премда, колико је нама познато, аутора тог концепта нигде експлицитно не спомиње, кључни термини теорије читања Карлхајнца Штирлеа *наивни* и *упућени читалац* (Štirle 1989: 61–74) и њихове синонимне варијанте које се јављају код других теоретичара (*романтичарски, прави, идеални, информисани, узорни* читалац) прилично су фреквентни у Кишовим есејима и интервјуима и отелотворени су у његовој наративној прози (*BP*: 88).[9]

осетили, не бих желео да вас замарам.“ (*Va*: 37) – став који ће временом прерасти у оштро противљење општим местима као „богу баналности“ и „еколошком проблему“.

5 У три наративизована есеја о *ї. Маку* овај прототип читаоца и писца Д. Киша истиче да добар писац/ уметник, као и добар читалац, региструје само оне асоцијативне низове који у себи садрже или иницирају остале низове, јер *уметничка* је управо способност избора: „Уметност је пре свега селекција асоцијација, смелост уништења мисли још у заметку. [...] Треба пропустити само оне асоцијације које су функционалне већ a priori, још пре текста. Функционалне за следећи низ асоцијација у првом реду, а уједно (наравно) и за текст. Универзум, то су три јабуке на Сезановом столу. [...] Не мислите ваљда да би број могао битно да утиче на ширину тог универзума?“ (*Va*: 33–34). Ту Киш поставља темељ своје „поетике сажимања“.

6 „Квалитет литературе јесте заправо у појединостима. Литературу чини детаљ, а не такозвани велики потези. Или, ако хоћемо тачније, велики потези су направљени од детаља“, наглашава писац у разговору „Џојсовско прогонство“ (*GTI*: 197–198).

7 Како смо у раду користили *Сабрана дела Данила Киша*: у редакцији Мирјане Миочиновић (2006–2007), у парентезе које се односе на изворе уносићемо само скраћенице наслова књига и бројеве страница.

8 Ролан Барт је један од најцитиранијих аутора у Кишовим есејима и интервјуима, а о томе колико је овог теоретичара ценио сведочи и чињеница да је његов опус сачувао у својој строго „прочишћеној“ библиотеци (ПБ 30/ ОПУСИ: Barthes, Roland).

9 Критикујући књижевну конвенцију свезнајућег приповедача, Киш и експлицитно карактерише лик мајке-читаоца у својим делима у односу на њен животни прототип:

Осим поменутих, у ауторским коментарима срећемо и квалификативе: *добар, пажљиви, одани, осетљиви, проницљиви* читалац итд., при чему није увек јасно да ли се мисли на имплицитног или реалног читаоца. Дакле, када је реч о читаоцу – тој „полисемичној лексеми и комплексном методолошком концепту који се често може изједначити са појмом стратегија читања и стога додатно усложнити јер, с једне стране, дата стратегија подразумева и формални ниво текста, и емпиријског читаоца који чита у 'уцртаним' стазама текста, али условљен когнитивним, културолошким и жанровским оквирима и компетенцијама које поседује" (Бојанић Ћирковић 2020: 16) – у Кишовој наративној прози и поетици присутни су бројни типови читалаца. Њихова дистинкција мора се ишчитавати из сваког појединачног контекста.

Следећи типологију у савременој науци о књижевности, најпре ваља разликовати стварног или емпиријског читаоца „који декодира или тумачи (писану приповест)" од фиктивног или имплицитног (узорног) читаоца и наратера тог наратива, који су иманентни приповедном тексту (Prins 2011: 31; уп. Izer 1974; Izer 1978; Eko 2001: 17–22; Volas 2016: 141–142; Schmid 2021). Фиктивни читалац се као „конститутивни елемент дела, односно у тексту претпостављени адресат сагледава као смерница (или скуп смерница у тексту) на основу којих реални читалац обликује стратегију читања (рецепције) текста" (Бојанић Ћирковић 2020: 17). У интервјуу „Нормална особа не пише књиге" (1984) Киш говори о разлици између имплицитног и емпиријског читаоца:

> „Многи писци су толико наивни да лако помишљају како је све што они напишу веома, веома јасно, и ја такође патим од те врсте наивности. Ипак сам приметио да многи читаоци, осетљиви читаоци, не могу да повежу оно што је поменуто у писму са догађајима у остатку романа. Било је много начина да се писмо развије у *Пешчаник*" (*GTI*: 126).

„Осетљивог" читаоца он призива и у следећој ауторској изјави:

> „Чак и када унапред одлучите да пишете само 'објективно', никада не можете потпуно сакрити своју осећајност. Надам се да ће читаоци у *Пешчанику* ипак открити писчева осећања, упркос мојим напорима да их прикријем" (*GTI*: 128).

Осим типологије према критеријуму онтолошког статуса, која се даље уситњава, терминолошки и појмовно проширује и разликује од оријентације до оријентације, од аутора до аутора, подела се врши и према позицији

„Моја је мајка у младости читала песме и романе са наивним уверењем невиних читалаца који између животне и романескне (песничке) истине не праве разлику" (*ŽL:* 18); „Моја је мајка престала да чита у двадесетој години, у часу када је поставила себи (и не знајући) то круцијално питање модерне поетике: 'А, одакле ви то знате, господине?!'" (*Sk*: 336). Мајка је, значи, превазишла *наивног* и постала *побуњени читалац* (Iglton 1989: 18–20).

читаоца у односу на текст: на текстуалног (енкодираног, уписаног) читаоца и извантекстовног адресата (Бојанић Ћирковић 2020: 18; в. Милосављевић Милић 2008: 184–207). У фокусу овога рада налазе се, дакле, и реални и имплицитни, и текстуални и извантекстовни читалац у поетици Данила Киша.

Да је *читање* кључна реч за разумевање његове поетике, сведоче и чињенице да је Киш један од малобројних писаца који у својој прози *приказују* сâм чин читања, мајсторски дочаравајући читалачко урањање и наративну емпатију (нпр. *Ма*: 40–43; *ВР*: 66, 79–90, 173; в. Keen 2006: 207–236; Keen 2007), да своје јунаке портретише помоћу лектире коју читају и библиотеке коју поседују, док у метанаративним коментарима, аутопоетичким исказима и есејима непосредније говори о сопственом читалачком искуству, полемише са теоријским концептима и карактерише читаоца за којег пише.[10] Тиме иманентно дефинише и своје схватање појма *читалац*. Међутим, како је већ наглашено, његов портрет читаоца много је теже скицирати него што се на први поглед чини: он једном има на уму имплицитног, други пут реалног читаоца, а трећом приликом говори са позиције на међи текстуално уписаног и екстерног читаоца. Ствар није једноставнија ни са приказивањем карактера његових јунака-читалаца, јер они припадају различитим типовима, од којих сваки има свој привилеговани аспект, односно аспекте рецепције; тим пре што се хијерархија тих аспеката не мора поклапати са оном у пишчевом промишљању и експлицитним ауторским изјавама, и што се онтолошки статус, па чак и позиција јунака-читалаца може динамично мењати у једном истом делу.

Генерално узев, најистакнутији аспект рецепције код Киша јесте сазнање – „радозналост која се граничи са грехом“ (*ВР*: 85) – што је став који избија из *Мансарде, Раних јада, Баште, Пчела, Пешчаника, Гробнице за Бориса Давидовича, Енциклопедије мртвих.* На пример, Анди се задржава у нужнику не због лењости црева, него зато што тамо чита илустроване журнале који су служили уместо тоалет папира (*ВР*: 65–66). Читање је и бег од суморне стварности, па исти јунак чита да би превазишао страх од смрти и заварао глад, што чини и главни лик *Мансарде* (*Ма*: 13). Јунаци Кишове наративне прозе читају и ради уживања, подстицања осећајности, креативности, маште. Сагледавање различитих (романескних) „истина“ пружа увид у релативност једне тачке гледишта, односно релативност људских гледишта уопште и омогућава изградњу објективнијег суда о појавама, људима и догађајима,

10 „Ја пишем за читаоца који има културу. Верујем да тај читалац постоји: захваљујући томе ја имам публику“; „Имам читаоце у целом свету, уску, али верну публику. Читалац мојих књига биће неко ко је већ читао *Библију*, Хомера, Овидија, Дантеа, Раблеа, Толстоја, итд... Он постоји, тај читалац“ (*GTI*: 219).
Збирку прича *Рани јади* Киш је написао „За децу и осетљиве“, како стоји у поднаслову.

те усвајање исправних етичких начела.[11] Чита се и да би се призвали и реконструисали нестали светови, у Кишовом случају свет средњоевропске јеврејске интелигенције и отац ког одавно нема. Није ли креативно *читање* очевог писма изнедрило „антрополошки" роман *Пешчаник*?

Читајући лектиру и емпатички се уживљавајући у њу, Андреас Сам сазрева и као читалац и као особа (интелектуално, емотивно, морално), те од *наивног* прераста у *упућеног* читаоца: „Проучавао сам у свом детињству судбине свих старозаветних личности, грехове грешних и праведност праведних, био сам Каин и био сам Авељ, наизменично, седео сам у Нојевој барци и давио се у мору са грешницима" (*ВР*: 81). У *Башти, пепелу* догађаје приповеда дечак, са повременим назнакама да се у његову перспективу меша и фокализација одрасле особе, сада већ писца (за *Малу школску Библију* наратор ће рећи: „Књига мог живота" – *ВР*: 79). Фокализација писца постаје доминантна при крају романа, нарочито у металептичким прекорачењима, у којима аутор скицира портрет читаоца којем је роман намењен:

> „Откако је генијална фигура мог оца нестала из ове приче, из овог романа – све се расточило, разуздало. Његова моћна појава, његов ауторитет, па чак и његово име, његови славни реквизити, били су довољни да држе потку приче у чврстим оквирима, ту причу која ври као грожђе у бачвама, ту причу у којој воће полако гњије, изгажено ногама, смрвљено пресом успомена, оптерећено својим соковима и сунцем. Сада су пак напрсли обручи, источило се вино приче, душа воћа, и нема тог бога који ће га вратити у мешину, који ће га сабити у причу, салити у кристалну чашу. [...] Сакупићу дакле на гомилу све те разгледнице, ту епоху пуну старинског сјаја и романтичности, помешаћу своје карте, затим ћу их развити у пасијансу за читаоце који воле пасијанс и опој, који воле жарке боје и вртоглавицу" (*ВР*: 170).

У *Раним јадима* равноправно се смењују два наратора: дечак који приповеда у првом лицу и одрастао човек који са нове временске дистанце (и са метадијегетичког нивоа) сагледава догађаје из сопственог детињства (приказане у аутодијегези),[12] при чему је њихова позиција час екстерна час интерна у односу на његову нарацију (смењивање првог и трећег лица), а фокализације дечака и одраслог писца, тј. аутора, преплићу се и прожимају: „Да останемо при трећем лицу. После толико година, Андреас можда и нисам ја" (*RJ:* 32). Металепсом, којом се завршава и „Еолска харфа", последња прича у збирци *Рани јади* (*RJ:* 32), наратор/ аутор сугерише читаоцу да, с једне стране, није могуће потпуно се емотивно дистанцирати од сопственог живота транспонованог у фикцију, док је, с друге, упркос блискости приповедних јунака и њихових прототипова из стварности, недопустиво

11 „И рекох им да их не цепају, јер многе књиге нису опасне, опасна је само једна", изјављује Барух Давид Нојман, јунак Кишове приповетке „Пси и књиге" (*Gb:* 124).

12 „У то време још нисам ни помишљао да ћу икада писати приче" (*RJ:* 44).

и бесмислено једначити егзистенцијални и фиктивни свет.[13] Промишљајући технике преношења (ауто)биографског и документарног у наративну прозу и начине металептичког прекорачења, Киш је о том парадоксу оставио читав низ коментара: „... јер *ја* оног који пише о себи и *ја* што га описује *нису* и *јесу* исто лице“ (*ČA*: 144); „Едуард Сам и – мој отац? Па то је једно те исто лице. Само што је мој отац био много већи и много изгубљенији“ (*Va*: 493). У разговору с Б. Кривокапићем 1982. године писац ће пак изјавити: „Наравно, рећи да је мој отац исто што и Едуард Сам је нетачно, то је једна транспозиција, као отприлике, сликарски говорећи – пошто сам ја већ у атељеу [Радомира Рељића] – кад ставите на један портрет зелену боју на лице које при комбинацијама даје некакву сенку зелене, а тамо је нема на том лицу“ (Kiš 2011: 16).

Захваљујући позицији аутора и *узорног читаоца* – читаоца „с лампом на раскршћу“ – Киш већ тада озбиљно промишља, тематизује и прилично експлицитно говори о проблемима које ће актуализовати класична, а продубити посткласична наратологија: како уверити читаоца у истинитост приповеданог, проблем граница између стварности и фикције,[14] поступак металепсе, проблематични идентитет и амбиваленција ауторског *ја* у аутобиографској прози (в. Debra 2002; Pier 2011) и сл. Ма како се чиниле контроверзним његове изјаве везане за читаоца – једном приликом говорио би о њему с изузетним поштовањем (ту је најчешће, али не увек реч о имплицитном читаоцу),

13 Тако у разговору „Сви гени мојих лектира“ Киш истиче да ће и сам писац „у једном тренутку побркати, по логици ствари и моћи уобразиље, шта је стварно а шта домишљено у једном делу“, док у интервјуу „Џојсовско прогонство“ објашњава да је пројекат *Живот, литература* „мала разрада тзв. пишчеве кухиње“. Ту покушава да одговори на питања о уделу аутобиографског и фантазије у својим књигама. Иако већина читалаца жели „да сазна да ли је то стварно тако било“, и самом писцу тешко је да то разабере у паралелном (уметничком) свету (*GTI*: 197; в. *ŽL:* 7–9). „Циљ сваког писца је да убеди свог читаоца како се догодило све о чему он говори, да је то истина, али у књижевности нема истине. Све је то моја лична истина, онако како ја видим догађаје у књигама и документима, како сам ја усвојио тај свет, како сам га испљунуо. Да ли то функционише као књига или не, зависи од технике: да ли је читалац преварен или није, да ли сам успео да га надмудрим?“, подвлачи Киш у интервјуу „Ироничан лиризам“ (*GTI*: 261–262).

У приређивачком поговору књизи интервјуа *Горки талоґ искуства*, Мирјана Миочиновић наглашава да „овако сакупљени, они чине кохерентну теоријску суму, прошарану аутобиографским подацима које је Киш износио не само да би удовољио знатижељи саговорника (а преко ових и знатижељи својих читалаца), већ и зато што га је трајно заокупљало питање односа између *фикције* и *факата*, између *описаноґ* и *описивача*, између *литературе* и *живота* као двеју конкурентних појава, као најболнијег *или-или* у судбини писца“ (Miočinović 2007: 359; *GTI*: 359).

14 Теорију о илокутивним и онтолошким границама и оквирима изложиће тек Мери-Лор Рајан на прелому векова. Иста ауторка изучавала је поступак наративне металепсе и предложила њену типологију (в. Ryan 1991; Ryan 2006: 246 – 248; ed. Ryan 2004; Ryan 2005: 1–23; Ryan 2006: 1–30 итд.).

други пут с ниподаштавањем (углавном везано за појам „шире читалачке публике“ и конкретне злонамерне читаоце-критичаре његових дела, с којима је полемисао на страницама дневне штампе током 1976–1977. године и у *Часу анатомије*) – бројна „места неодређености“ у белетристичкој прози, металептичка поигравања „од фигуре до фикције“ (Genette 2006), упорно тематизовање чина читања, те велики број интервјуа и ауторских коментара везаних за рецепцију, сакупљених у књигама *По-етика, По-етика, књига друга, Homo poeticus, Час анатомије*, (у) којима је додавао смернице и удовољавао знатижељи својих читалаца, сведоче о томе колико је овај писац чезнуо за *правим* читаоцем,[15] за читаоцем духовним сродником и саствараоцем, те за тим да не буде „писац слављен“ већ „оспораван“ и „проблематичан“ – једном речју, писац *критички* (про)читан: „Више бих волео [...] десет правих читалаца од стотину или хиљаду оних који нису дошли до књиге по изборној сродности него је то случајно“ (*HP:* 273). А како налазимо у ауторским пролозима, набројаним по-етичким књигама желео је да омогући „читаоцу да свој суд о ауторовим интересовањима, страстима и заблудама одмерава у времену; и да у тим текстовима види у првом реду дневник једног радозналог читаоца, лектиру једног писца“ (*HP*: 9). Могло би се рећи да је Киш, чезнући за „поетски писменим читаоцем“, као и његов духовни и по-етички сродник Мандељштам, пре писао за „читаоца у потомству“ него за свога савременика. Јер на питање да ли писац познаје своје читаоце, он сасвим искрено одговара: „Мало их је и налик су на мене“ (*HP*: 225).

ИЗВОРИ

Kiš Danilo. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović.* Beograd: Prosveta 2006–2007:

Ma – Mansarda,
BP – Bašta, pepeo,
RJ – Rani jadi,
Pe – Peščanik,
Gb – Grobnica za Borisa Davidoviča: sedam poglavlja jedne zajedničke povesti,
EM – Encikopedija mrtvih,
ČA – Čas anatomije,
HP – Homo poeticus,
Va – Varia,
ŽL – Život, literatura,
Sk – Skladište,
GTI – Gorki talog iskustva.

15 Према типологији Волфганга Изера, *прави читалац* је читалац „којег прижељкује писац, што одговара каснијем концепту (изделане) ауторске публике Питера Рабиновича и Џејмса Фелана“, запажа Бојанић Ћирковић (2020: 17; уп. Rabinowitz 1988: 268–291; Phelan 2011: 55–75; But 1976). Међутим, Изер одбацује концепт *идеалног читаоца*, сматрајући да то може бити једино сâм аутор (1978: 29).

Kiš 2011: Danilo Kiš. [Razgovor s Borom Krivokapićem] 12. marta 1982. u TV emisiji „Teleskopija“ (fragmenti). U zborniku: *Danilo Kiš (1935–2005): između poetike i politike*. Priredila Mirjana Miočinović u saradnji s Vladimirom Tupanjcem i Aleksandrom Savanović. Centar za kulturnu dekontaminaciju: Beograd 2011, 9–31. Ceo razgovor dostupan je na adresi https://www.youtube.com/watch?v=qxx1-urhyHU, pristupljeno 11. 11. 2020.

ИБ 30/ ОПУСИ: Barthes, Roland. Легат Данила Киша, Библиотека САНУ, Београд. http://www.danilokis.org

ЛИТЕРАТУРА

Бојанић Ћирковић 2020: Мирјана Бојанић Ћирковић. *Читалац у науци о књижевности: од антике до савремених теорија читања*. Ниш: Филозофски факултет.

But 1976: Vejn But. *Retorika proze*. Preveo Branko Vučićević. Beograd: Nolit.

Volas 2016: Martin Volas. *Novije teorije pripovedanja*. Prevela Milena Vladić Jovanov. Beograd: Službeni glasnik.

Genette 2006: Gérard Genette. *Metalepsa: Od figure do fikcije*. Prevela Ivana Franić. Zagreb: Disput.

Debra 2002: Malina Debra. *Breaking the Frame: Metalepsis and the Construction of the Subject*. Columbus: Ohio State UP.

Делић 1995: Јован Делић. *Књижевни погледи Данила Киша: ка поетици Кишове прозе*. Београд: Просвета.

Eko 2001: Umberto Eko. *Granice tumačenja.* Prevela Milena Piletić. Beograd: Paideia.

Iglton 1989: Teri Iglton. „Pobuna čitaoca“. *Književna kritika*, XX, 3/1989, 18–20.

Izer 1974: Wolfgang Izer. *The Implied Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyann to Beckett*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.

Izer 1978: Wolfgang Izer. *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. London and Henley: Routledge & Kegan Paul.

Ингарден 1971: *О сазнавању књижевног уметничког дела.* Београд: СКЗ.

Jaus 1978: Hans Robert Jaus. *Estetika recepcije*. Prevela Drinka Gojković. Beograd: Nolit.

Keen 2006: Suzanne Keen. “A Theory of Narrative Empathy”. *Narrative,* Vol. 14, No. 3 (October 2006), 207–236.

Keen 2007: Suzanne Keen. *Empathy and Novel.* New York: Oxford University Press.

Милосављевић Милић 2008: Снежана Милосављевић Милић. „Типови наратера у српском реалистичком роману“. *Прича и тумачење*. Београд: „Филип Вишњић“, 184–207.

Miočinović 2007: Mirjana Miočinović. „Pogovor“. U: Danilo Kiš. *Gorki talog iskustva*. Priredila Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović* (2006–2007). Beograd: Prosveta, 359–361.

Pier 2011. John Pier. “Metalepsis” (revised version). *The Living Handbook of Naratology*. (https://www.lhn.uni-hamburg.de/node/51.html, pristupljeno 15. 7. 2021)

Prins 2011: Džerald Prins. *Naratološki rečnik*. Beograd: Službeni glasnik.

Rabinowitz 1988: Peter J. Rabinowitz. „Polazišta za jednu teoriju čitanja“. *Republika: mjesečnik za književnost, umjetnost i javni život*. Zagreb, god. 44, 9–10/ 1988, 268–291.

Ryan 1991: Marie-Laure Ryan. *Possible Worlds, Artificial Intelligence and Narrative Theory*. Bloomington: Indiana UP.

Ryan 2004: Marie-Laure Ryan. *Narrative across Media: The Languages of Storytelling*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Ryan 2005: Marie-Laure Ryan. “On the Theoretical Foundations of Transmedial Narratology”. Ed. by J. Ch. Meister. *Narratology beyond Literary Criticism: Mediality, Disciplinarity*. Berlin: de Gruyter, 1–23.

Ryan 2006: Marie-Laure Ryan. "Metaleptic Machines". *Avatars of Story*. Minneapolis/ London: University of Minnesota Press, 204–30, 246–48.

Ryan 2006: Marie-Laure Ryan. "Narrative, Media, and Modes". Minneapolis/ London: University of Minnesota Press, 1–30.

Phelan 2011: James Phelan. "Rhetoric, Ethics and Narrative Communication: Or, from Story and Discourse to Authors, Resources and Audiences". *Soundings: An Interdisciplinary Journal*, Vol. 94, No.1/2 (Spring/ Summer). USA: Penn State UP, 55–75.

Schmid 2021: Wolf Schmid. "Implied Author" (revised version). *The Living Handbook of Narratology*. (http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/implied-author-revised-version-uploaded-26-january-2013, pristupljeno 5. 7. 2021)

Štirle 1989: Karlhajnc Štirle. „Čitanje fikcijskih tekstova". *Književna kritika*, god. 20, br. 9/1989, 61–74.

Mirjana M. BEČEJSKI

THE READER WITH “A LAMP AT THE CROSSROADS”
(Kiš’s concepts of the reader and Kiš as the reader)

SUMMARY

Pictured as an introduction into the study of the same name due to be published in the book *Some Real And Possible Worlds*, this paper focuses on Kiš as the reader of the works of others and his own works, as well as on the types of readers in his poethics. That is where the writer’s concept, i. e. the concepts of readers originate from. (The study consists of the following sections: 1. The reader and narrative metalepsis in the novel *Mansarda*, 2. *The naive and insightful* reader in *Garden, Ashes*, and *Early Sorrows*, 3. The ideal reader: *Hourglass* 4. *Muromancy*. Readers of the marks on the wall in the prose of Danilo Kiš 5. The reader as an interpreter and the interpreter as a reader, 6. Kiš’s explicit concept/concepts of the reader.)

Although his understanding is not expressed as a firm theoretical system, thus the concept is spoken about in a wider sense, the research confirms that Kiš was one the most curious readers of his time, a writer who intensively reflected on reading, who knew well the old methodological orientations in the reading theory and followed the contemporary ones. By adopting specific terminology and typology of reading theory and modifying it according to his own writing and reading experience, by themetising the act of reading in his prose and characterising his heros by means of what they read, Kiš demonstrated astonishing inventiveness and research passion. He already showed it in the novel *Mansarda*, which points out those problems of reading that will be actualised and systematised by classic narratology but cleared up only later by post-classic narratology: narration in the first person and duplication/replication of the author’s *I*, the problem of boundary beetween life and literature, narrative metalepsis etc.

Key words: Kiš, reader, author, hero, (auto)biography, reading theories, duplication/ replication of the author’s *I*, metalepsis, life, literature.

Рад је предат 30. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-1 Андрић Р.
doi: 10.5937/bastina31-34105

Прегледни рад

*Голуб М. ЈАШОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за српски језик и књижевност

*Душан Р. СТЕФАНОВИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

ТЕОНИМИ, ЕКЛИСИОНИМИ, ХЕОРТОНИМИ, АГИОАНТРОПОНИМИ И ДРУГИ СРОДНИ ОНИМИ У ПОЕЗИЈИ РАДОМИРА АНДРИЋА***

Апстракт: Предмет наших истраживања у овом раду су теоними и друга сродна имена мотивисана онимима и апелативном лексиком хришћанског порекла, која су ексцерпирана из песама објављених у књигама Радомира Андрића. Урађена је семантичка анализа и класификација свих теонима, библијских имена, имена црквених (хришћанских) празника, цркава, икона, фресака, агнонима светитеља и других сличних онима. Уз рад је приређен и Речник ономастичких јединица, чију садржину поред аутентичних, правих, имена чине и неаутентична, привидна, неправа имена различитих типова и врста.

Кључне речи: Радомир Андрић, лексика, теонимија, календарска имена, семантика, класификација.

Радомир Андрић, песник и књижевник из Ужица, припада оној групи недовољно афирмисаних савремених писаца којима није била довољна само „уметничка вештина као занат“ (Ашковић 2017: 675), већ је песник изузетног надахнућа.[1] У његовим поетским творевинама систем употребљених

* редовни професор, golub.jasovic@pr.ac.rs
** лектор за српски језик, dusan.stefanovic@pr.ac.rs

*** Истраживања су извршена и рад написан у оквиру пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* 178020, који се реализује уз помоћ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Радомир Андрић досад је објавио четрдесет песничких књига, а уз то аутор је неколико песничких књига за децу и приређивач збирки поезије. У два наврата био је председник Удружења књижевника Србије.

личних имена представља незаобилазан и веома важан лексички слој. Поред тога што је употреба личних имена потреба, она је и неопходно лексичко средство у процесу стварања књижевноуметничког текста, као уосталом и у свакој врсти комуникације. У вези с тим, може се рећи да „свако књижевно-уметничко дело, прозна творевина или песма, неминовно настаје од речи. Од лексике која је саставни део, односно само један сегмент (слој), свега онога што зовемо језиком" (Јашовић 2021: 175), а сходно томе што за систем језика „није битно порекло одређеног језичког елемента које може бити везано за условљеност спољашњим фактором, већ су важни само односи који су се формирали између елемената у систему" (Кончаревић 2015а: 78), предмет наших интересовања нису сва имена заступљена у поезији Радомира Андрића него само имена која припадају слоју теонима, библијска имена, имена цркава, икона, фресака, црквених празника, светих места, агномена светитеља, али и друга сродна имена и називи мотивисани онимима или апелативима хришћанског, односно календарског порекла.[2] Тако предмет наше анализе нису само права, аутентична, имена него и неправа, привидна, имена које је песник створио у својој песничкој радионици. Регистровано је укупно 85 онима ове врсте. Прилог раду чини и Речник ономастичких јединица, ексцерпираних из тридесет и осам објављених књига Радомира Андрића штампаних у претходних пола века.[3] Регистровани називи класификовани су у неколико група и у азбучни у Речник. Од ономастичких категорија, за теолингвистичка истраживања најбогатији материјал пружају агиоантропоними, ангелоними, теоними и теотоконими (Кончаревић 2015б: 150).

Забележени су хрематоними (9 примера), теоними (19 примера) и библијска имена (16 примера). Ексцерпирано је и 14 еклисионима, 12 агномена, 7 назива празника, 4 иконима, 3 хеортонима, једно месно име и само један топоним – *Галилеја*.[4] Теоними су једина група назива овога типа међу којима преовладавају неаутентични називи у односу на праве аутентичне називе. Аутентични називи су самородни једночлани називи домаћег порекла: *Бог*, *Вид*, *Господ*, изузимајући оним хебрејског порекла *Месија*.

Међутим, оними Бог (26) и Господ (43) јесу најфреквентнији оними уопште употребљени у Андрићевој поезији. Уз онимизиране апелативе Бог

2 Поред календарских имена примљених преко хришћанства, Милица Грковић издваја још два ономастичка слоја у антропонимијском систему српског језика, и то: словенска имена наслеђена из општесловенске заједнице и имена позајмљена од других народа примљена под разноврсним утицајима, почевши од најранијих додира Срба са суседним народима па до савремених утицаја (Грковић 1983: 212).

3 Прва књига Радомира Андрића *Сунце у води*ци штампана је у издању „Багдале" у Крушевцу 1967, а последња, *Мермерни лелек*, у издању „Филипа Вишњића" у Београду 2020.

4 У неким нашим претходним истраживањима бележена су имена из грчке и римске митологије (Јашовић 2013; Јашовић 2014).

и Господ употребљавају се одредбе различитог значења и врста или су пак оне управни део синтагми. То су често фразеологизми или устаљени фразеолошки изрази. Навешћемо само неке примере јер су сви примери употребе ових лексема наведени у Речнику ономастичких јединица који се налази на крају рада и који представља централни део истраживања: *Боїу исїод чела, молиτва Боїу и анђелу, зашτо Бої неће са нама, свеїрисуτном Боїу, жив їред Боїом, Бої умеша їрсτе, Бої свој часовник навија, Бої лоије милосτ, зна Бої, вишњем Боїу, Бої није овца, Боїа и човека; τеби Госїоде, Оїросτи Госїоде, Сїаси Госїоде, Госїоде осветли, у имену Госїодњем, на двору Госїодњем, Госїод је сведок, Госїоде Свевидни, Госїоде јасновиди їраведниче, Госїоде оснажи, у сјају видела Госїодњеї, у руци Госїодњој, семе Госїодње, Госїоде уτројани* и тако даље.

Међу привидним или неаутентичним онимима има једночланих и двочланих имена. Двочлана имена су синтагме типа атрибут+именица: *Велики искушиτељ, Велики судија, Главни мајсτор,* а оним *Кнез τмуше* је једина синтагма типа именица+именица.

Једночлани неправи теоними су онимизиране *nomina agentis*: *Сазданац, Сτвориτељ, Сведржиτељ, Творац, Чиτач* или придев: *Свевидни, Свевишњи, Свевидећи*. Ексцерпиран је и пример *Прамајка* којим се именује Богородица. У неким песмама Бог се именује неаутентичним заменичким онимом *Ти*: *Ти који си їуноћа, Теби Оче мој, Теби чију слику…* и тако даље.

Из свих 37 песничких књига ексцерпирано је 16 библијских имена од којих је неаутентично само име *Велика Мајка,* употребљено у књизи песама *Каква їочасτ* као синоним или асоцијација на жену већу од свих жена, ону која је родила Христа.

Сви остали оними ове врсте су једночлана права мушка имена личности који се помињу у Старом или у Новом завету: *Авељ, Јуда, Каин, Пилаτ, Прετеча, Христ/Христос, Анђел*. Помиње се, такође, само једно женско лично име *Салома,* регистровано у књизи *Исто и обрнуто*. Оно што је карактеристично за антропонимски систем, а тиче се личних имена, јесте то да „сходно својој мотивацији, морфолошки гледано, лична имена са собом носе мотивацију у виду именица, придева и глагола“ (Стефановић 2019: 111).

Забележено је и неколико двочланих имена чија је структура у највећем броју примера типа атрибут+именица у форми личног имена: *Свеτи Јеролим*[5], *Свеτи Марко, Свеτи Никола, Свеτи Пеτар*; или у форми конструкција типа именица+именица: *Арханїел Михаил, Јован Прετеча.*

У посебну групу сврстани су називи хришћанских празника (хеортоними), три једночлана онима: *Боїојављење, Блаїовесτи* и *Божић* и називи српских слава који су употребљени онако како се могу чути и у српским говорима и у српском стандардном језику. Регистрована су по три једночлана:

5 Мисли се на Светог Јеронима Стридонског.

Ђурђевдан, Ивањдан и *Митровдан,* и три двочлана имена: *Свети Ђорђе, Свети Јован* и *Свети Никола.*

Као диференцијатори семантички сраслим са личним именима светога који са њима чине управо једну ономастичку јединицу јављају се агномени. У групи агномена налазе се и два аутентична примера: *Блажени* и *Непоменик*[6] и један неаутентични двочлани назив *Недремено око*.[7] Лична имена издвојена су у посебну групу онима, а регистровано је десет имена. Нека од тих имена јављају се и у групи библијских имена, а у овој групи се налазе из тог разлога што се њима именују историјске и друге личности: *Деспот Стефан, Ђорђе, Јанићије, Мардарије, Михаило, Мојсије, Павле* и *Свети Сава*. Забележено је и једно женско лично име *Макарија*.

Најбројнија група онима у песничким књигама Радомира Андрића су хрематоними. Ексцерпирано је 28 примера. Овом врстом ономастичких јединица именују се најчешће еклисионими: *Богородица Љевишка, Богородичина црква, Грачаница, Љубостиња, Кирик и Јулита, Манасија, Манастир светог Петра и Павла, Марија Пловдивска*[8]*, Миленти*ја*, Мркшина црква, Пећка патријаршија, Свети Арханели, Свети Петар и Павле, Света Петка* и *Света Тројица*. Регистрована су и имена неких светих места хришћана: *Христов гроб*; име у етикецијској форми поздрављања верујућих при сусрету: *Христос васкрсе*; икона: *Свети ратници, Три јерарха*; иконими богослужбених и свештених књига: *Осмогласник, Стари завет*[9]*, свршишко јеванђеље.*[10]

Теоними, библијска имена и други сродни оними мотивисани хришћанским (календарским) именима у поезији Радомира Андрића представљају значајан лексички слој у поетској структури његових песничких творевина, и зато заслужује пажњу истраживача, а „улога односно функција онима у књижевном тексту остала је као тема за разматрање некако по страни српскохрватским ономастичарима а могло би се рећи то и за лингвисте уопште, све негде до почетка друге деценије овог века“ (Шћепановић 2019: 128), када литерарна ономастика све чешће добија на значају, а поред свега, важно је то да „ономастички слој књижевноуметничког текста у знатној мери може да допринесе ауторовој замисли и стратегији

6 Непоменик је еуфемистични назив за сатану, проистекао из табуа непомињања његовог имена. У *Речнику српског језика* Матице српске под одредницом ’непоменица’ наилазимо на њено разјешњење – ’нар. еуф. змија, гуја’ (РСЈ, 2011: 807).

7 Ово је назив цсл. провенијенције и обично се користи као иконим (када се Св. Тројица приказује у виду старца (Бог Отац), младића са крстом (Господ Исус Христос) и голуба над којим је у троуглу изображено свевидеће око (Свети Дух).

8 Пловдив је древно седиште Пловдивске митрополије у Бугарској, у родопском пределу. У питању је чудотворна икона.

9 Иако није богослужбена књига, Стари завет овде наводимо из разлога што његови делови јесу (нпр. Псалтир, Паримејник).

10 Занимљиво је да песник име знаменитог средњевековног јеванђеља пише малим почетним словом, што је редак изузетак одступања од правописне норме.

у стварању уметничког дела и његовом коначном идејном и стилистичком облику" (Лилић 2014: 286). Поред лексике словенског, односно домаћег порекла, значајан је и број онима преузетих из грчког и хебрејског језика који су део и српске културне баштине још од средине IX века када су просветитељи Константин и Методије превели прве богослужбене текстове на словенски језик. Уосталом, „у науци која се бави тумачењем књижевног умјетничког дјела појмовна суштина и духовни аспект литерарног текста најчешће су интерпретирани у интердисциплинарном маниру и то онда када би се, поред поетичких начела и поетолошких гледишта, тумачењу књижевног дјела придружили и неки теолошки, односно религиолошки аспекти и сазнања" (Шмуља 2013: 480).

РЕЧНИК ОНОМАСТИЧКИХ ЈЕДИНИЦА

Сваки оним класификован је и обележен скраћеницом у загради.[11] Такође, уз сваки оним у одредници је у заградама наведена скраћеница извора, песничке збирке из које је ексцерпиран, и број странице у књизи из које је обрађени оним преузет.[12] Претходно је наведен најмање један, али и више стихова, па неретко и читава строфа у којој је име употребљено како би се што јасније и потпуније сагледао контекст употребљеног онима.[13]

Авељ, БИ – Јесу/колико и нису/Каину подстицајне/сваки пут изнова/пред читаоцем Старог/завета свога/брата Авеља/да убија (КК 27).

Анђел, БИ – […] ко замрачује дане још срећно/недоживљене а записан моћном руком/*Анђеловом* о чему иза планине прво/тихо затим јаче збори разорна/олуја гранчицама одувек ломним (ЗГ 8).

---

11 За обележавање онима коришћене су следеће скраћенице, и то: агномени (Агн.), библијска имена (БИ), иконими (Ик.), еклисионими (Екл.), називи празника (НП), теоними (Тм), месна имена (МИ), хеортоними (Хе.) и хрематоними (Хр.).

12 Уместо пуних наслова песничких књига из којих су примери ексцерпирани коришћене су скраћенице: *Бунари Радоша Модричанина* (Б); *Испод снега* (ИС); *Чарно дрето* (ЧД); *Шумска црква* (ШЦ); *Ноћни ливач* (НЛ); *Рујно* (Ру); *Румунска икона* (РИ); *Kakva počast* (КП); *Бели извор* (БИ); *Полетеше птице ласшавице* (ПЛ); *Ка другосши* (КД); *Исто и обрнуто* (ИО); *Вечера на савској лађи* (СЛ); *Зарно витло* (ЗВ); *Зион* (З); *Санопис воде* (СВ); *Кључне кости* (КК); *Вучица на пршини* (ВП); *Заузврат зачудном госту* (ЗГ); *У палати правде само прамен* (ПП); *Свикавање на левитацију* (СНЛ); *Осим једне ствари* (ОС); *Језни жедник* (ЈЖ); *Под златном леском* (ЗЛ); *Čavke postoje zbog slova ć* (ЧП); *Сунце у воденици* (СуВ); *Врата ужичке реалке* (ВР); *Неуспукница* (Не); *Козје грозје* (КГ); *Pitalica sa Zvezdare* (ПЗ); *Измишљошине* (И); *Сване ли* (СвЛ); *Često rušena kuća* (ЧРК); *Пшичје млеко* (ПМ); *Pohvala smehu* (ПС); *Вечерњи крчаг* (ВК); *Две ствари у једној* (ДЈ); *Мермерни лелек* (МЛ).

13 О Речнику лексике православне духовности савременог српског језика, али и уопштено о речницима и њиховим особинама видети: Бајић 2013: 306–406.

Архангел Михаил, БИ – Недалеко од Рм. Сарата/у Румунији срео сам срећног/старца са сребрним крилима/позајмљеним несумњиво/од *Михаила Арханѓела* (БИ 109).

Бели анђео, Ик – Адријан Паунеску показује/*Белоī анђела* милешевског/раскриљеног изнад Христовог/гроба а Србија цела стала/у десну фреску и говори (БИ 92); ~ над водом – *Бели анђео над водом* (ВП).

Благовести, НП – *Благовести* (Не 33).

Блажени, Агн. – [...] од блиског иња из шака/загонетних кажи *Блажени*/нама смрзнутним почетком/још једног лета благодатог (ЗГ 8).

Бог, Тм – [...] за стожер на сред неба/веже земаљске ствари/мајстор на чијем лицу/свог сина *Боī* обдари (Ру 31); ~ испод чела, – *Боīу испод чела* тајно/отварају се извори/стари у њима клесари (Ру 54); ~ те небо, – *Боī те небо*/стајати овде на ветру више је него лудо/хтео је још нешто да каже али није стигао/ушао је право у ову песму шашаву (КП 76); ~ су пили, – *Боīови су пили*/људско месо/јели/песник је певао/да их развесели (КП 82); ~ и анђелу, – [...] а унутра гласни у молитвама/другим *Боīу и анђелу* доброте/за наш сто опет много да не касни (БИ 33); ~ неће са нама, – [...] зашто *Боī неће са нама*/кафу да пије и ужива/у овом послеподневном часу (БИ 37); ~ љутито истрже, – Кад *Боī љутито истрже*/нехајно весло главном/веслачу из уснулих/руку и тресну га снажно (БИ 75); свудаприсутни ~, – [...] удар у слогу безвременог писма/написаног лично *свудаприсутном Боīу*/ја сам зеница непоткупљива у оку (БИ 99); жив пред ~, – [...] под глогом /трепери/небесни плам/Стеван Мусић/гори сам/мртав/за свет а *жив/пред Боīом* (ПЛ 17); ~ не умеша прсте, – [...] али питање нема одговора/*док Боī не умеша своје безбројне/прсте* и већини побуњеној коначно/праву истину не каже (ИО 14); ~ свој часовник навија, – [...] охрабрити цвеће из сна да се јави/да ли *Боī свој часовник лепи навија*/по мери оног који неће другоме/да жели што себи пожелео није (ИО 48); ~ збори, – [...] из које *Боī збори*:/врати се завичају/у лавиринт/Борхесу (ИО 96); ~ лије, – [...] провалије у којој још један дан/неизвестан свиће и удаљава/од Почела говор одакле *лије/Боī* своју милост у камене птиће (СЛ 45); пут до ~, – *Пут до Боīа* није ли откривање/разлога за љубав за благочашће/видљиво на уснама отежалим (СЛ 75); на путу до ~, – [...] чије су стопе залога слободи/*на путу до Боīа* у непролазна/значења у кругу мелемних слова (СЛ 102); зна ~, – [...] објашњавају колико се не мења одавно/утврђен ред ствари али то једино *зна/Боī* коме писац непрестано шаље молбе (ЗВ 11); вишњем ~, – Витез и господар/неготинска круга само *вишњем Боīу*/ и Србији слуга (ЗВ 27); ~ није овца, – *Боī заиста није моīао бити овца*/а да нема златно руно/то се није могло десити ни мени/да немам сумњу (З 27); ~ нестворено, – Ствари около мене/сенке су неких/других ствари/обасјаних светиљком/из погледа *Боīа/нестворено*ī (СВ 26); ~ коња, – *Боī коња*/није ли споменик ватре/засијале у мојој првој/неутешној сузи (СВ 36); ~ Априла, – *Боже Априла* јаки везачу

лудила/заклони ме питомином вука/постојбина ми сред небеских жила/везаних у прстен од тихог јаука (ВП 85); ~ Кртицо, – *Боже Крт̄ицо* из мојих дамара/твој напор молитвом услиших/чувај ме од будних чувара/и од мене будњег од њих (ВП 85); путању ка ~, – сестро моја бела/у годинама злехудим/када није ничег другог/било да озари *ӣут̄ању ка Боīу*/без чијег видела нема наде… (ЗГ 20); ~ свудприсутан, – Само *Боī/свудӣрисут̄ан*/поседује кључеве/од речи никада гласно/изговорених и ствари видљивих… (ЗГ 26); ~ и човека, – […] пре дуго очекиваног/сусрета *Боīа и човека*/рано ослепелог (ПП 14); ~ то слатко зрно, – *Боже/т̄о слат̄ко/зрно* што виси/везано за танану/петељку још само мало/постаће део ничега (СЛ 110).

Богојављење, Хе. – *Боīојављење* (ИО 39).

Богородица Љевишка, Екл. – […] не превише давно за велики крст/у Грачаницу у Пећку Патријаршију/у *Боīородицу Љевишку* у стан/једнодушне Тројице у тајну/крштења где највише бол (ПЛ 26); ~ Казанска, – […] а молитва у цркви *Боīородице/Казанске* лек благодатан (СВ 45).

Богородична црква, Екл. – У сенци јужног зида *Боīородичне цркве* у Студеници (ВП 47).

Божји длан, Хр. (неаут.) – На језику нам звони/а ми на *Божјем длану*/јашемо ли олују/узалуд оседлану (Ру 28).

Божић, НП – Једна озебла старица/на *Трīу револуције*/продаје цвеће и сваком/тихо каже: Срећан *Божић*/и теби Мајко шапућем/огрнут гласом затајним (КК 69).

Василије (Блажени), Агн. – […] а највише оно што мора загледан/у небеса ослоњена на позлаћене/куполе и штитоносне крстове. У руци *Василија Блаженоī*/заиста је тешко у Москви без чешља/божјег још теже без свежег капитала (СВ 44).

Велика Мајка, БИ (неаут.) – […] изговореним речима у посудама/за космичко млеко из непресушивих/дојки *Велике Мајке* (КП 5).

Велики искушитељ, Тм (неаут.) – […] на недокучну намеру/*Великоī искушит̄еља*/изнад последњег/несмирајног вала/и веру сабрану (ПП 36).

Велики судија, Тм (неаут.) – […] и вековитог леда на срцу за спас/његове уморне душе *Великом судији*/усрдно обраћа и захвално моли (ЧД 63).

Вид, Тм – Прић̄ите гладни/и наједите се досућеног поскурника/из праочевог нерасточивог чела/и ублажите бар мало свеколике/жеђи на *Видовом*/непресушном појилу (ПЛ 15).

Видарица Блага, Хр. (неаут.) – […] а плам из чела *Видарице Блаīе*/озарује грозд са свете вињаге/уснуле понад недогледног поља/и непресушног мелемног гргоља (ПД 68).

Главни мајстор, Тм (неаут.) – […] ко ће бити/још видљив после смрти-/у исконском мраку/не прогледа ли *Главни мајст̄ор*/својим тајним/трећим оком (ВП 46).

Голгота, МИ – […] и нема смисла нема никаквог укуса пред/оним који се узалуд баш овог трена/на врху *Голготе* разапиње потпуно сам (ИО 67); у Христу на ~, – Сваки пут/испочетка распети/у Христу на *Голготи*/казујемо Оче зашто/нас остави саме/и неутешне (СНЛ 115).

Господ, Тм – да споји трептајем/стварно и нестварно/у теби Г*осподе* (ЧД 84); ~ чува кључеве, – Ал *Господ чува кључеве*/кључаонице и браве/у своме оку свевидном (ЧД 87); опрости ~, – *Опрости Господе*/што ниједан није/вредан мрве хлеба/са твоје синије/и крепосног праха/из светог сланика … (НП 79); спаси ~, – *Спаси Господе*/и смањи муку (Ру 13); жишку ~, – […] *жишку Господе*/у сну нам спаси (Ру 13); ~ осветли, – *Господе осветли*/у мраку семена/да би најзад могла/њива да заживи (Ру 45); у имену ~, – […] и убијеног на прагу сунчевом/високом под мојим очним капцима/*у имену Господњем* закључаном у крин (БИ 11); двору ~, – […] *на двору Господњем* сазиданом за мој/дуго очекивани долазак и посвећење (БИ 24); у истој муци пред ~, – коб подразумева страницу празну/у писму брату рођеном *у истој муци/пред Господом* у чијој су широкој/руци колевка и гроб (БИ 72); ~ најчујнијег, – […] потпуно су обасјани/сунцем из речи неизговорених/из *Господа најчујнијег* (БИ 82); ~ је сведок, – *Господ је сведок* другог нема/да смо пали у сну на теме/и да поново испод трема … (БИ 83); ~ поседа, – […] браћи замаклој рано преко/највишег брега надомак *Господњег*/*поседа* у својој неизрецивој муци (Би 99); ~ Свевидни, – *Господе Свевидни* заштити/опевај дом и страже умножи (ПЛ 11); ~ са свода плаветног, – […] само *Господ/са свода плаветног*/погледом мирно/мери (ПЛ 13); ~ јасновиди праведниче, – *Господе јасновиди праведниче* бар мало/ублажи нашим душама лутним васељенске/пресуде и казне пре налета гороломних/ветрова и циче непоштедне … (Пл 54); ~ моли те кућа, – […] пре свитања и пре пролећа/*Господе моли те кућа* (КД 46); ~ оснажи, – *Господе оснажи*/и надом/огрни (ИО 37); ~ притеци, – *Господе притеци*/обешчашћеној/својој деци (ИО 37); ~ нема нам друге, – *Господе нема нам друге*/где ћемо ако нећемо/из Мариневића јаруге; док нам ~ не сагориш, – […] *док нам Господе*/својим несмирајним пламеном *не сагориш* (ИО 43); на узди ме држи ~, – на улици стрмој поледица/а *на узди ме држи Господе*/и води баш где је најтеже (ИО 92); ~ ће уручити кључеве, – Сигурно следећег понедељника/*Господ ће нам уручити кључеве*/од браве скривене од заборава (СЛ 16); у руци ~, – […] *у руци Господњој* за спас пруженој/преко ноћи и гора непроходних … (СЛ 20); видело ~, – […] опет из жарких вртача и посних/њива скрајнутих у сјају *видела/Господњег* набујати песма жива (СЛ 28); ~ стисни ме, – *Господе стисни ме* у твоју шаку/у мук што тражи плодишта стоуста (СЛ 36); ~ из главе точи, – […] да дођу до мира и светла које/*Господу из главе точи* и пуни/неслушану причу о светој башти (СЛ 42); у вид ~, – […] о истини због које смо умакли-/*у вид Господњи* боје да се згусну (СЛ 61); ~ подиже руку, – *Господ подиже*

руку и осветли/окрвављено чело жртвованог/сина и показа голуба белог (СЛ 62); младе звезде ~, – [...] утуљене наде да ће их једном/наћи срећне мати у загрљају/у сјају *младе звезде Госиодове* (СЛ 73); ~ цветњацима, – [...] и зашто увене ружа пре него/процвета и развије у *Госиодњим/цвеτњацима* невиђене латице (СЛ 101); у руци ~, – [...] ловићемо тихост првих извора/*у руци Госиодњој* за спас пруженој ... (СЛ 104); у темељу ~, – [...] на њему је знак свети истоветан/читљивости *у τемељу Госиодњем*/срученој у Христову крв у испит/потомака пред прецима у рову (СЛ 111); ~ учини још нешто, – *Госиоде учини још нешτо*/за овај стари привремени/свет и умањи мој нови страх (ЗВ 70); семе ~, – Слова отворена/изнутра у таласима/охридског језера и *семе/Госиодње* у сну проклијало (КК 91); ~ неподмитљивог, – [...] у руци *Госиода неїодмиτљивоī*/химном о слободи вечно траженој (ПД 73); ~ утројани, – *Госиоде уτројани* иако сам/само једва разазнатљив/део твоје родитељне/загонетке ... (ППП 46); ~ свевидни мој, – *Госиоде, свевидни мој*/Исусе Христе/не остави ме без/заштите ... (ППП 47); ~ у своме науму, – [...] а знам тему која ме полако/руши као да *Госиод у своме/науму* нема хтење другачије (ППП 79); ~ овог пролећа, – Без нас/*Госиоде овоī/иролећа* трава/није зелена на вису ... (СНЛ 115); ~ ће истим путем, – И *Госиод ће исτим иутем*/за синовима побијеним/на светом кућном прагу ... (ВП 49); ~ једном руком узме, – Шта *Госиод/једном руком узме*/другом засеје у своме/недогледном забрану ... (ОС 253); опрости ~ несретнику, – *Оиросτи Госиоде несреτнику*/на крају књиге што сматра/да је све уловљено/а њега/тек ће ловити/Ватра (ВР 38).

Грачаница, Екл. – [...] из јектавих струна из гусала/из Лазара из Милоша/из чеснице из *Грачанице*/из дрена из липовог цвета (Ру 40); велики крст у ~, – [...] не превише давно за *велики крсτ/у Грачаницу* у Пећку Патријаршију/у Богородицу Љевишку у стан/једнодушне Тројице у тајну/крштења где највише боли (ПЛ 26); у ~ почетком још једног неизвесног лета, – *У Грачаници иочеτком/још једноī неизвесноī/леτа* греје нас затајно/сунце из обореног звоника (ЗГ 19); у ~ изнова са свода васељенског, – *У Грачаници изнова/са свода васељенскоī*/Сведржитељ нас посматра/и животодајно семе упркос/велике насртљиве тмине (ЗГ 19).

Деспот Стефан, Агн. – Словољубна/зора да озари/Дунав из заветних/шака *Десиоτа Сτефана*/и открије у авалској/плавети колико је извора (ПД 47).

Ђорђе, Агн. – Пред очним капцима из детињства/понео сам најдражу слику/*свеτи Ђорђе* у Јорговану/разбокорио се/на ћувику (ЧД 69); ~ штитоносца, – [...] на зиду под водом живо око/светога *Ђорђа шτиτоносца*/повремено се тргне из сна и обасја/своју самоћу нараслу у свевиду (Ру 38); ~ у оклопу, – Наш *Ђорђе није* као други *у оклоиу*/својих неостварених наума и жеља/плаче чим убије аждаху ... (Би 91); ~ Орловић, – [...] о свему томе непорециво више зна мој брат/Георге Вултуреску чије име на епском

небу/записано ветар изговара *Ђорђе Орловић*… (ЗВ 65); у помоћ дозвали ~, – […] чија лица носе у виделу/јесу ли на време *у йомоћ дозвали/Ђорђа* и Димитрија/јесу ли громом разбили мрак (ВП 48); ~ Вултуреску, – […] како би рекао/мој рођак *Ђорђе Вулшуреску* и носим/испод очних капака слике на/којима су путници одметнути… (СНЛ 68).

Ђурђевдан, НП – *Ђурђевдан* у Јабучњаку (ПД 21); од ~ до Митровдана, – Уз празнике иду вашари, почињу од Ђурђевдана па све до Митровдана… (ПМ 15).

Ивањдан, НП – *Ивањдан* са високих брегова/у трњу и цвећу/подједнако/у пчелињем зују/и псећем лавежу (ВП 49); за ~ иде Петровдан, – *За Ивањданом иде Пешровдан,* такође, један од најлепших летњих празника (ПМ 17).

Ирод, БИ – […] посебно у часу пре надирања/Иродовог поганог накота/у наше куће из библијске/ приче о убијању/углавном деце/новорођене (МЛ 50).

Исус, БИ – […] гледа *Исуса* изнад главе/има лице жене а тело мушкарца/шапну први песник пре уласка/у камено небо (КП 52); Господе ~, – […] од немила до недрага колико јуче/толико данас само је шапутаво/понављао *Госйоде Исусе Хрисше* (ЗГ 5); свевидни мој ~, – Господе, *свевидни мој/Исусе* Христе/не остави ме без/заштите… (ПП 47).

Јанићије, Агн. – […] скривнице обасјане пламом/сабласне свеће и звездама/под челом светог *Јанићија* (ПЛ 10).

Јован Претеча, БИ – […] док чистимо мелемним словом/*Јована Прешече* нашег сабрата/Владимира Корнилова песника/из Москве који први пут часни крст/на своја шездесетогодишња плећа прима (ЧД 63); кажи нам ~, – *Кажи нам Прешечо*/пре него се испуни/потоње слово/твог непорецивог/пророчанства (ПЛ 34); у устима Јована ~, – […] препознај голубове што се може и јаше/*у усшима Јована Прешече* и коње препознај… (Ио 36); ~ Бигорски, – У храму *Јована Биīорскоī* (СВ 75).

Јуда, БИ – […] давном у леденој санти никад до краја/отопљивој без *Јудиноī* недовршеног пољупца/у питању нестрпљивом… (РИ 24); између нас ~, – На савској лађи вечерамо испод/кандила ужежених и питамо/Ко је *између нас Јуда* и ко је/први пристао на сумњу… (СЛ 26); заиста ~, – […] и немам одговора на питање/ко је међу нама *заисша Јуда* (СЛ 57).

Каин, БИ – Јесу/колико и нису/*Каину* подстицајне/сваки пут изнова/пред читаоцем Старог/завета свога/брата Авеља/да убија (КК 27).

Кирик и Јулита, Екл. – […] *на Цркви свеших мученика/Кирика и Јулише* и зазиви/лековити из васељенских/звона да смирај нађу/уместо неспокоја-/и бола (82).

Љубостиња, Екл. – На путу до *Љубосшиње* (ПЛ 47).

Макарија, Агн. – Брижним рукама игуманије *Макарије* (ПЛ 18).

Манасија, Екл. – [...] у јези сав градитељ се сећа/када своју златну/из чела кост/узида за спас/у *Манасију*/почетак је августа а зима... (ЧД 60); на фрескама у ~, – Загледани у Свете ратнике *на фрескама у Манасији* (ВП 48).

Манастир светог Петра и Павла, Екл. – *Манастир светих отаца Петра и Павла*/назиремо између две трешње и лестви/до највише гране и плодова сазрелих... (БИ 106).

Мардарије, Агн. – Олтар у трави сав од злата/и сјај у њему/неутешни/невиделица страшно хвата/*Мардарије*/мој брате грешни (Ру 39).

Марија пловдивска, Ик. – Осмех/на лицу/*Марије Пловдивске*/преусмерава трачке/коњанике из висине/надоле и обрнуто да освоје/путеве још неутабане копитима/светлосним... (ПД 66).

Месија, Тм – Да ли то још једном недоречен *Месија*/у огромној космичкој шари (КД 15); ~ смислио бајку, – Ниједног празног места, а смрт оштри/сечиво у прикрајку за рез спремна/нико неће да зна да је *Месија/већ смислио бајку* и зашто казна (СЛ 41); испред ~ опстаје, – ко си ти и чему служе обмане/да руља *испред Месије опстаје*/без обзира на суноврате сталне (СЛ 42); ~ да означи, – Ко је онај чији ће пољуб тачно/*Месију да означи* и ко неће/родитељско тајанство сачувати (СЛ 100); говори ја сам ~, – Тек када се поново појави/пред Пилатом у палати/правде. Онај који јасно/*говори ја сам Месија*/гомила неће издржати (ПП 100).

Милентија, Хр. – *Милентија* из сна/Ко зна зашто мину/и понесе светлост/некој другој јави (ЧД 100).

Милостиви, Тм (неаут.) – [...] колико жртви/и по којој/цени/морамо дати/*Милостиви*/кажи (Пл 65); ~ подиже руку, – *Милостиви подиже руку* да окрепи/хлебом и вином да се очисте губави (ИО 35).

Митровдан, Хе. – Уз празнике иду вашари, почињу од Ђурђевдана па све до *Митровдана*, од кукурека до првих оскоруша, од жита из благодатне сејачеве руке до пуних кошева... (ПМ 15).

Михаило, Агн. – У наручју *Михаила* архангела (БИ 19); ~ крилатога, – Дигни штит и Баја Маре на њему/дигни у наручје *Михаила крилатога* (БИ 19); ~ Архангела, – Недалеко од Рм. Сарата/у Румунији срео сам срећног/старца са сребрним крилима/позајмљеним несумњиво/од *Михаила Архангела* (БИ 109); ~ Ћуповића, – Записано у свеску *Михаила Ћуповића* (ПМ 46).

Мојсије, Агн. – Игуман *Мојсије* Зечевић (МЛ 65).

Мркшина црква, Екл. – *Мркшина црква* куд одлете/од чега су јој/била крила/од каквог знака и посвете/кад се у облак/цела скрила (Ру 39).

Недремено око, Ик. (неаут.) – [...] у дозиве посредника између/првих рођених и нерођених/кључара ризнице/у *Недреманом оку* (КД 52).

Непоменик, Агн. – Шта да кажем/поверљиво изјутра/*Непоменику* који/сву ноћ незадрживо/корача около моје/лебдеће куће/и носи чегртаљку/ од очњака/вучјих (СНЛ 21); са студним ~, – Ништа без узајамности/тешко

провериве нигде/више колико у загрљају/кобном *са студним/Непомеником* (СНЛ 94); следствено ~, – *Следствено/Непоменику* који/у срцу не осећа ништа/златан плод на вијорној/грани стиха трепери ван/домашаја жудног (СНЛ 121); ~ из старог рова, – *Непоменик/из старої рова*/дубоког ништа више/од праха непрозирног/не баца у очи госту/ненадном (СНЛ 103).

Осмогласник, Хр. – […] на чађавој кућној греди јест заплакала/шумска мати јест *Осмоїласник* јест брујискушитеља јест молитва искупитеља јест … (ВП 99).

Отац, Тм (неаут.) – У име *Оца* у име Сина/славског колача/и заветина (ПЛ 6); Теби ~, – Од рођења необјачњивим иљем покривен/*Теби Оче* мој у непроходним честарима/недалеко од врела никада пре кушаног … (КД 8); зашто ~, – *Зашто Оче* није унутра и напољу једнако/зашто нас неколико последњих потомака/Оног што је у сумњи открио ватру (ИО 14); на језику ~, – Колико је храм иза толико је испред/мене *на језику Оца* и Сина у првој/речи изговореној за спас гомиле (ИО 35); ~ обзнани, – […] у жудњи за јеком сопственог гласа/зашто ме остави О*че обзнани*/чопори бесних паса на обали … (СЛ 9); ~ не остављај ме, – […] и да је свила ткана у младости/ненадно на нећима подерана/говорим: *Оче не остављај ме* још/док време превише хладно у расвит/првог дана траг иза мене засу (СЛ 51); крвца из вена ~, – да ли пијемо вино или *крвцу/из вена Очевих* док се славујиопијени натпевавају … (СЛ 58); ~ део по део, – Једем те *Оче део по део*/сваки залогај опет нас спаја (ЗВ 17); ~ мрву по мрву, – Једем те *Оче мрву по мрву*/као хлеб обредни на причести (ЗВ 17); једем те ~, – *Једем те Оче* а мене једе/на исти начин несита нада (ЗВ 17); држ у име ~, – На високој међи/испред Неготина/*држ у име Оца*/држ у име Сина (ЗВ 26); ~ наш, – […] од немила до недрага колико јуче/толико данас само је шапутаво/понављао Господе Исусе Христе/*Оче наш* помилуј ме грешног и све/моје неизмирене земаљске дугове (ЗГ 5); преподобни ~, – *Прейодобни Оче*/Романе где су извори/мелеми како преко међе/несагледиве без јасног светила (ЗГ 8); ~ твој свемилосни, – […] овог света пропадљивог/као што ни *Оац твој/свемилосни* не заборави/Тебе у деци рођеној/и нерођеној на крсту/судбеном (ПП 47); ~ зашто нас остави, – Сваки пут/испочетка распети/у Христу на Голготи/казујемо *Оче зашто/нас остави* саме/и неутешне (СНЛ 115); ~ није унутра и напољу једнако, – Зашто *Оче није унутра и напољу једнако*/зашто нас неколико последњих потомака/Оног што је у сумњи открио ватру/морамо у сну запалити … (ОС 109).

Павле, Агн., Екл. – Ћутим у неутешном иконостасу са светим Петром и *Павлом* са Спаситељем на чије теме/покушавам спустити бар мало српско сеобно/бреме … (БИ 10); манастир Петра и ~, – *Манасйир свейих ойаца Пейра и Павла*/назиремо између две трешње и лествиодо највише гране и плодова сазрелих … (БИ 106).

Пећка патријаршија, Екл. – [...] не превише давно за велики крст/у Грачаницу у *Пећку патријаршију*/у Богородицу Љевишку у стан/једнодушне Тројице у тајну/крштења где највише боли (ПЛ 26).

Пилат, БИ – Тек када се поново појави/пред *Пилатом* у палати/правде Онај који јасно/говори ја сам Месија/гомила неће издржати (ППТ 100).

Прамајка, Тм (неаут.) – Своју мајку *Прамајку* сунца и снега/Дете са плавом марамом око врата/Бичује и даље одлази запрега/коју вуку руке нашег горског Брата (ШЦ 41).

Претеча, БИ – Кажи ми *Претечо* (ВП 49); кажи нам ~, – [...] *кажи нам Претечо*/пре него се испуни потоње слово/твог непорецивог пророчанства (ВП 50).

Сазданац, Тм (неаут.) – [...] да венча са светлосном реком/потеклом увис и урушеном/према изворима и *Сазданцу* (БИ 11); ~ неутешног, – [...] у својој охолости рушитељи скинули/маске и не хају за *Сазданца неутешног*/а камо ли за поново на крсту разапетог (БИ 86); гроба ~, – [...] златне јабуке која наше утварне сени/чини видљивим около *гроба Сазданчевог* (ПЛ 25); благодарни ~, – [...] задоби обожене знаке од *благодарног*/*Сазданца* изнова да заћутиш молитвено (ПЛ 47); гласу ~, – [...] са севом испред нестрпљиве зоре/опседнут огњеним цветом нађеним/пре рођења у *гласу Сазданчевом* (СЛ 22); безвремено склониште ~, – [...] за спас у наручје у *безвремено/склониште Сазданчево* где се крију/трошне колевке и над њима залуд/бело јато голубова у лету (СЛ 59); у ~ оку, – [...] лађа плови обузета трептајем/удаљене свеће у *Сазданчевом/оку* на граници овог и оног/света који у исто слово неће (СЛ 62); ~ васељенски лик, – [...] и испод свога чела из несрећа/безвремених оцртаних отровним/шилом *у Сазданчев васељенски лик* (Сл 94); ~ длан, – [...] припали другости на широком/*Сазданчевом длану* али сенке/непојамне иза родног брега/вију се и пуне митске слике (ЗВ 43); испод скута ~, – [...] за материнску земљу Оаш толико/за недогледно небо *испод скута/Сазданчевог* и видех у исти мах... (ЗВ 67); у речнику ~, – [...] сумњом да нема ничег/новог *у речнику Сазданца*/неподмитног који шапатом/у муклини данонoћно/разара свет без ране/задобијене пре рођења (СВ 8); неописив лик ~, – [...] колико је јасног вида неопходно/да обасја *неописив лик Сазданца*/на видику изван света повијеног/илузијом о могућем срећном дану (КК 125); на уснама ~, – [...] ја сам самотворни/крст *на уснама/Сазданца* онемелог (ЗГ 12); ~ живом, – *Сазданцу живом*/у чијој тајни/назирем и свој/пут над јарugом/несагледивом (ЗГ 64); из ~ читанке, – [...] и изнад града/сграђеног заувек/унутар приче први/пут чујне и видне/у кристалним честицама/*из Сазданчеве/читанке* (ПД 16).

Салома, БИ – [...] Ја сам за не/ја сам не за не/ја сам глава нерођеног/и глава из *Саломине* чиније... (ИО 60).

Самородни кључ, Хр. – Мајстор нас једним оком гледа/а другим одговара: *Самородним/кључем* као што је све саздано/зрацима испод крила анђелових (КК 73).

Св. Петар и Павле, Екл. – […] Ђурђеви Ступови јављају се Дечанима/ Бањска цркви *Св. Петра и Павла* … (МЛ 92).

Св. Тројица, Екл. – […] у молитвеном згласју Св. Тројица/одзива се Пећкој Патријаршији … (МЛ 92).

Свевидећи, Тм (неаут.) – […] од *Свевидећеī* свако ће у срцу/свог узваника откључати собу/тајну и стићи до видика вишег (СЛ 67).

Свевидни, Тм (неаут.) – Господе *Свевидни* заштити/опевај дом и страже умножи (ПЛ 11).

Свевишњи, Тм – И не знамо где си ако потпуно/у нама ниси у неугасивој/сунчевој реси *Свевишњи* опрости … СЛ 99; ~ ме очински погледа, – *Свевишњи ме очински/йоīледа* у срце и рече/зар не видиш да орао/у твојој сенци дрхти (ЗВ 70); и прекину се са ~, – […] *и йрекину се са Свевишњим* споне/ кад бих могао певањем из вика/да вратим бехар на гране шљивика (ПД 84).

Сведржитељ, Тм (неаут.) – […] порасла да нас заустави/на путу жртвеничком до гнезда/У *Сведржитељевом* оку (БИ 27); у дом ~, – из посуда позлаћених под челом/предака који стоје насмешени/на врху завојитих степеница/на улазу *у дом Сведржитељев* (БИ 50); у чело ~, – Испод куполе плаве узидане *у чело/Сведржитеља* несмирајна се звона/њишу за нас и славе слух и вид (ИО 35); ~ нас посматра, – *Сведржитељ нас йосматра*/и животодајно семе уприкос/велике насртљиве тмине/ставља на неподмитну вагу (ЗГ 19).

Света Петка, Хр. – Пред иконом *Свеīе Петке* (ЗГ 20).

Свети Архангели, Екл. – Пре обнове *Свеīих Арханīела* (ПЛ 9); ~ расту, – […] из чијих костију *Свеīи Арханīели расīу*/и поново свињу крстозначни да још мало/без другог штита издржимо … (ПЛ 9).

Свети Ђорђе, НП, Хе. – На дан *Свеīоī Ђорђа* у Клужу/дарује ме митрополит В. Б. Ананија/Књигом о Јову преведеном на моју крв (БИ 27); у наручју ~, – […] у јорговану разбокореном у неизрецивом/болу у широком *наручју Свеīоī Ђорђа* (ИО 23); ~ јаше, – *Свеīи Ђорђе јаше*/у бехар галопом,/повијен/у сдлу,/посд сунчевим снопом (ПМ 11); ~ у јорговану, – *Милану Ђокићу*/Под очним капцима,/из детињства,/понео сам најдражу слику:/*Свеīи Ђорђе у Јорīовану*/разбокорио се/на Ћувику (ПМ 29).

Свети Јеролим, БИ – *Свеīи Јеролим* мелеме припрема/за болног брата што у углу јечи/отиснут давно на дно суноврата/мисли да нема спасоносног лека (СЛ 27).

Свети Јован, НП – *Свеīом Јовану* снег навејао/преко рамена/сву ноћ копам кроз смет/тунел до њега/на крају видим/он ми је замена/за детињство/ голо испод снега (ИС 63); уочи ~, – Ноћу *уочи Свеīоī Јована*/Кућна ми врата сном раскована/Видим ненадно на гумно моје/Из мрака крочи

рођак Спасоје (НП 11); ~ нас прикупља, – *Свети Јован нас*/из даљине *прикупља*/под скут широки (ИО 40); ~ децу дозива, – У пусту кућу/*Свети Јован* одбеглу/*децу дозива* (ИО 40); глас ~, – Зар *глас Јованов*/није извор мелемни/на крају пута (ИО 41); глава ~, – Јест чинија плава јест *глава светог Јована*/јест звезда одметнута изнад горе божурове (ВП 99).

Свети Марко, БИ – *Свети Марко* и ујак/на чудесном броду/из васељене троше/патњу и непогоду (Ру 18).

Свети Никола, НП – *Свети Никола*/оче од мора/помогни да се/смире таласи/благост да стигне/до свог говора/у нашем срцу/да се огласи (БИ 49); светиљку носи ~, – […] и опет изнад невидног дола/*светиљку носи Свети/Никола* (ПЛ 5).

Свети Петар, БИ – […] у хируршкој дворани/на столу обасјаном/погледом *Светог/Петра* (ОС 264).

Свети ратници, Ик. – Загледани у *Свете ратнике* на фрескама у Манасији (ВП 48).

Свети Сава, Агн. – Недеља свиће у Будимпешти/док хор пева о *Светом Сави*/и Текелији заслужнику (СВ 31).

Сврљишко јеванђеље, Хр. – Још једно читање *сврљишког јеванђеља* (ЗВ 46).

Стари завет, Ик. – Јесу/колико и нису/Каину подстицајне/сваки пут изнова/пред читаоцем *Старог/завета* свога/брата Авеља/да убија (КК 27).

Створитељ, Тм (неаут.) – Рођење твоје *Створитељу* наш/осветли смирајем овчији свет/од уздаха сав/у сред тмина сјаш/сво што јесам сад/твог је вида сплет (З 25).

Творац, Тм (неаут.) – […] нисмо знали колико смо/заиста живи док нас *Творац*/својим ужареним шилом не убоде (БИ 28); ране ~, / […] бујица у плаховитим/реченицама тера у сусрет/руже запламтеле последњи/пут из *ране Творчеве*/из шака закованих за крст (БИ 70); ~ нем, – […] да хитамо у Немогуће на исти начин/ноћу и дању а крвав траг једино/изговара у себи гласно *Творац нем* (БИ 100); ~ ставио жезло, – […] истински сродник несите звери/тамник из пакла коме је *Творац*/на неме усне *ставио жезло*/превише врело да спржи жалбе (БИ 104); у каменолому ~, – Упорно копаш/ноктима светлосне доказе/о свом постојању из стене/лакше од ваздуха дисаног/пре првог рођења/*у каменолому/Творчевом* (ПЛ 48); благодарном ~, – […] језу у захвалницу *благодарном/Творцу* и кројимо сабрана дела/у тврдом повету од своје коже (ЗВ 45); ~ једнородним, – Ништа/без нас пред/*Творцем једнородним*/своје име истинито/не изговара/узалуд (СНЛ 86); ~ који гледа а не види, – […] још једна велика илузија/у погледу *Творца који/гледа а не види*/да пут води право/изнад непрелазне/провалије (ОС 47) из ~ сећања, – […] после коначног/преласка планине/завејане снегом/*из Творчевог/сећања* на први/дан када је зима (ОС 265); свевидног ~, – Између нас/слепих и *свевидног/Творца* углавном/рађа доста слатко/искушеничко/воће (СНЛ 124).

Ти, Тм (неаут.) – *Ти* који си пуноћа/у другом а празнина/у себи самом остани још/на тајној вечери (ЗГ 6); ~ Оче мој, – Од рођења/необјашњивим ињем/одвећ покривен *Теби/Оче мој* у недоходним/честарима близу врела … (ЗГ 7); ~ чију неизмерну слику надасве осветљава жишка, – *Теби чију неизмерну слику надасве/осветљава жишка* заблистала/из свевидећих очију белог/анђела који непрестано/у зраку зачараном изнад/осамних путева лебди, (ЗГ 7); ~ у деци рођеној, – […] овог света пропадљивог/као што ни Отац твој/свемилосни не заборави/*Тебе у деци рођеној*/и нерођеној на крсту/судбеном (ПП 47).

Три јерарха, Екл. – Улазим у *Три јерарха* и постајем/неразрушива црква за убогу браћу/која нестишаним молитвама ишту (БИ 23).

Христ/Христос, БИ – Не виде бунар свети/на крају жедне стазе/не чују шта им каже/над водом *Христ распети* (ЧД 102); разапетом ~, – ветар нађе јасноnис/у устрепталом листу/а човек своју патњу/*у разапетом Христу* (Ру 27); распетог ~, – […] скривених у оку *распетог/Христа* у трави која залуд/не вене посвећена страсно (БИ 81); води поново ~, – […] гомила која *води поново/Христа* на врх пустог брега (КД 18); разапели ~, – *Разапели Христа* а мисле себе/да нису и крвца се мученика/непресушно из свих векова пуши (СЛ 35); на уснама без ~, – […] врста не приста на поглед бесног/света лишеног немерљиве наде/онемелог на *уснама без Христа*/без непресушног врела и завета (СЛ 49); пред разапетим ~, – […] пробуди љубав и сјај звезда згаслих/из бескраја *пред разапетим Христом* (СЛ 76); ~ крв, – […] на њему је знак свети истоветан/читљивости у темељу Господњем/срученој у *Христову крв* у испит/потомака пред прецима у рову (СЛ 111); ~ Спаса, – […] где киша не пада у мају испод очних/капака *Христа Спаса* упркос притајеној/непогоди у дубини неба недогледног/и мене живог пред пљуском/непоштедним (СВ 47); Исусе ~, – […] од немила до недрага колико јуче/толико данас само је шапутаво/понављао Господе *Исусе Христе*/Оче наш помилуј ме грешног и све/моје неизмирене земаљске дугове (ЗГ 5); свевидни мој Исусе ~, – Господе, *свевидни мој/Исусе Христе*/не остави ме без/заштите … (ПП 47); распети у ~, – Сваки пут/испочетка *распети/у Христу* на Голготи/казујемо Оче зашто/нас остави саме/и неутешне (СНЛ 115); скривен нови ~, – Трепери *скривен нови Христ*/Смех му је испод чела мраз/О њему где је игроказ (ПС 43).

Христов гроб, Хр. – Адријан Паунеску показује/Белог анђела милешевског/раскриљеног изнад *Христовог/гроба* а Србија цела стала/у удесну фреску и говори (БИ 92).

Христос васкрсе, Хр. – *Христос васкрсе*/да букне зора/у двору што је/изнад понора/тамног дубоког/у људској души/што се пред Богом/диже и руши (Ио 45); ~ у белом крину, – *Христос васкрсе/у белом крину*/да смањи за трен/судњу мрклину (ИО 45); у ~ уточиште доби, – […] откључану

у богоматеринoj/утроби да зачне поново светлост/која у *Христу уточиште доби* (СЛ 95); ~ воскресе, – [...] и сливу/непресушном *Христос воскресе/ Ваистину воскрсе* (МЛ 92).

Читач, Тм (неаут.) – [...] могилу никад отворену/пред будним *Читачем* овог/и оног света... (ППІ 56); ~ тестамента, – Још није свануло ни унутра/ ни напољу а *Читач тестамента*/загњурен у пепелне шаке упорно (ИО 14).

ИЗВОРИ

Андрић 1967: Радомир Андрић. *Сунце у води̏ници*. Крушевац: Багдала.

Андрић 1969: Радомир Андрић. *Вечерњи крчаг*. Крушевац: Багдала.

Андрић 1971: Радомир Андрић. *Шумска црква*. Београд–Инђија: Слово љубве – НИП Графичар.

Андрић 1973: Радомир Андрић. *Бунари Радоша Модричанина*. Београд: Просвета.

Андрић 1978: Радомир Андрић. *Сване ли*. Београд: Књижевне новине.

Андрић 1980: Радомир Андрић. *Неуступница*. Београд: Слово љубве.

Андрић 1988: Радомир Андрић. *Под златном леском*. Београд: Ново дело.

Андрић 1989: Радомир Андрић. *Испод снега*. Београд: Српска књижевна задруга.

Андрић 1989: Радомир Андрић. *Врата ужичке реалке*. Београд: Хипнос.

Андрић 1990: Радомир Андрић. *Козје грозје*. Сарајорци: „Лаковић“.

Андрић 1991: Радомир Андрић. *Зион*. Београд: Научна књига.

Андрић 1992: Радомир Андрић. *Ноћни ливач*. Никшић: Унирекс.

Андрић 1993: Радомир Андрић. *Вучица на ртини*. Београд–Ужице: Српска књижевна задруга – Спомен-обележје „Кадињача“.

Андрић 1994: Радомир Андрић. *Рујно*. Ужице: Спомен-обележје „Кадињача“.

Андрић 1996: Радомир Андрић. *Чарно длето*. Београд: Просвета.

Андрић 1997: Радомир Андрић. *Птичје млеко*. Београд: ЈП ПТТ „Саобраћајна Србија“ – КУД „Ђока Павловић“.

Андрић 1997: Радомир Андрић. *Румунска икона*. Београд: Просвета.

Андрић 1998: Радомир Андрић. *Измишљотине*. Београд: Аутор.

Андрић 1998: Радомир Андрић. *Исто и обрнуто*. Београд–Подгорица: Унирекс МБ – Унирекс.

Андрић 2000: Радомир Андрић. *Вечера на Савској лађи*. Београд: Студио РАС.

Андрић 2001: Радомир Андрић. *Бели извор*. Београд: Београдска књига.

Андрић 2001: Радомир Андрић. *Језни жедник*. Младеновац: Савет Шумадијских метафора – Библиотека „Коста Ђукић“.

Андрић 2005: Радомир Андрић. *Полете̏ше пти̏це ласта̏вице*. Приштина: Панорама.

Андрић 2006: Радомир Андрић. *Зарно вито̏ло*. Младеновац–Београд: Шумадијске метафоре – Библиотека „Деспот Стефан Лазаревић“.

Андрић 2007: Радомир Андрић. *Ка другости*. Младеновац–Београд: Шумадијске метафоре – Библиотека „Деспот Стефан Лазаревић“.

Андрић 2009: Радомир Андрић. *Кључне кости*. Младеновац–Београд: Шумадијске метафоре – Библиотека „Деспот Стефан Лазаревић“.

Андрић 2011: Радомир Андрић. *Синопсис воде*. Младеновац: Шумадијске метафоре – Центар за културу.

Андрић 2013: Радомир Андрић. *У палати правде само прамен*. Београд: Просвета.

Андрић 2014: Радомир Андрић. *Две ствари у једној*. Београд: Витез.
Андрић 2015: Радомир Андрић. *Свикавање на левитацију*. Београд: „Филип Вишњић".
Андрић 2015: Радомир Андрић. *Осим једне ствари*. Београд: „Филип Вишњић".
Андрић 2019: Радомир Андрић. *Заузврат зачудном гостy*. Подгорица: Унирекс.
Андрић 2020: Радомир Андрић. *Мермерни лелек*. Београд: „Филип Вишњић".
Andrić 1977: Radomir Andrić. *Čavke postoje zbog slova č*. Beograd: Grafos.
Andrić 1977: Radomir Andrić. *Često rušena kuća*. Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.
Andrić 1977: Radomir Andrić. *Pohvala smehu*. Zagreb: „August Cesarec".
Andrić 1986: Radomir Andrić. *Kakva počast*. Beograd: Književne novine.
Andrić 1987: Radomir Andrić. *Pitalica sa Zvezdare*. Beograd: Naučna knjiga.

ЛИТЕРАТУРА

Ашковић 2017: Драган Ашковић. „Семантика терминологије у поезији православног литургијског богослужења". *Црквене студије*, 14, 673–687.
Бајић 2013: Ружица Бајић. *Лексика из сфере православне духовности у српском језику и њена лексикографска обрада* (одбрањена докторска дисертација). Београд: Филолошки факултет.
Грковић 1983: Милица Грковић. „Неке нове појаве у српској антропонимији". *Ономатолошки прилози*, V, 212–215.
Јашовић 2013: Голуб Јашовић. „Именослов романа *Стрма обала* Вука Филиповића". *Живот и дело Вука Филиповића*. Тематски зборник од водећег националног значаја. Ур. Урош Шуваковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 109–127.
Јашовић 2014: Голуб Јашовић. „Имена у епском спеву *Свободијада* Петра II Петровића Његоша". *Од косовског завета до Његошевог макрокозма*. Међународни тематски зборник. Ур. и прир. Валентина Питулић, Даница Андрејевић, Небојша Лазић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 319–331.
Јашовић 2021: Голуб Јашовић. „Прилог проучавању земљописне лексике, антропонимије и топонимије у поеми *Сутјеска* Мирка Бањевића". *Баштина*, 53, 29–41.
Кончаревић 2015а: Ксенија Кончаревић. „Језик сакралног и сакрално у језику: теоријско-методолошке основе и сфере истраживања". *Црквене студије*, 12, 77–93.
Кончаревић 2015б: Ксенија Кончаревић. „Уз питање о основној јединици теолингвистичких испитивања (Инвентаризација теонема и методолошки приступи њиховом проучавању)". *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*. Прир. Богољуб Шијаковић. Београд: Православни богословски факултет, 144–160.
Лилић 2014: Драган Лилић. „Властита имена у сатиричном делу *Ружан сан* Д. М. Форског". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 44 (2), 283–294.
РСЈ (2011). *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
Стефановић 2019: Душан Стефановић. „Мотивисаност личних имена у Доњем Љубешу код Алексинца". *Баштина*, 49, 109–117.
Шмуља 2013: Саша Шмуља. „Православна духовност и лирско *верујем* у поезији Десанке Максимовић". *Philologia Mediana*, 5, 479–496.
Шћепановић 2019: Михаило Шћепановић. „Оними под лупом лингвистике", *Српски језик: студије српске и словенске*, 24, 127–134.

Golub M. JAŠOVIĆ
Dušan R. STEFANOVIĆ

THEONYMS, BIBLICAL NAMES, NAMES AND OTHER RELATED ONYMS MOTIVATED BY CHRISTIAN (CALENDAR) NAMES IN RADOMIR ANDRIĆ'S POETRY

Summary

This paper deals with theonyms and also with other similar names that are motivated by onyms and appellative lexis of the Christian origin and which are part of the wider study concerned with names as recorded in Radomir Andrić's poetry. Semantical analysis and classification of theonyms, biblical names, Christian holy days, church names, icons, frescoes and other chrematonyms, personal names and nicknames of the holy men and of other similar onyms. The paper is followed by dictionary which is consisted of authentic, real names and unauthentic, unreal names of different types and kinds.

Key words: Radomir Andrić, vocabulary, theonymy, calendar names, semantics, classification.

Рад је предат 23. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Стевановић В.
82.0(470)"19"
doi: 10.5937/bastina31-34227

Оригинални научни рад

*Маїда Г. МИЛИКИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ РУСКОГ ФОРМАЛНОГ МЕТОДА: АНАЛИЗА ПРИЧЕ „ПЛОД ЧРЕВА ТВОЈЕГО" ВИДОСАВА СТЕВАНОВИЋА**

Аїстракт: Руска формална школа била је активна између 1915. и 1930. године и представља један од најутицајнијих праваца у теорији књижевности. Намера нам је да у раду прикажемо главне тачке деловања ове школе, као и реваloризујемо неке од њених постулата. Схватања припадника ове школе која будемо анализирали илустроваћемо примерима из приче „Плод чрева твојего" Видосава Стевановића.

Кључне речи: руски формализам, онеобичавање, литерарност, сказ, мотивација, књижевна чињеница, књижевна еволуција, новела, Видосав Стевановић (1942–), „Плод чрева твојего".

„Прави уметник речи носи у себи примитивну
али органску снагу живог приповедања".
(Ејхенбаум 1970: 244)

НЕУМЕСНИ НАДИМАК 'ФОРМАЛНА ШКОЛА'

Један од најутицајнијих праваца у теорији књижевности, руска формална школа, била је активна између 1915. и 1930. године. Обухватала је рад двеју група, међу којим су постојале методолошке разлике: рад Московског лингвистичког кружока и санктпетербуршког (тада петроградског) ОПОЈАЗ-а, тј. Друштва за проучавање песничког језика. Њени главни представници

* Истраживач-приправник, magdamilikic95@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруар 2021. године. Рад је, уз то, настао на основу излагања на XII научном скупу младих филолога Србије, који организује Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, а који је, услед неповољне епидемилошке ситуације, одржан онлајн, 26. септембра 2020. године.

су Виктор Шкловски, Роман Јакобсон, Борис Томашевски, Борис Ејхенбаум, Осип Брик, Јуриј Тињанов, Пјотр Богатирјов и Григорије Винокур, мада се формалистима неретко сматрају и Виктор Жирмунски[1], Виктор Виноградов и Сергеј Балухати. Ова школа, занимљиво је, није настала у академској сфери, већ у борби против академског еклектичког традиционализма: и управо овај „провокативни антитрадиционализам формалистâ открива њихову блискост књижевној и уметничкој авангарди" (Гинтер 1983: 158).

Деловање руских формалиста односило се пре свега на заснивање „научног система" у проучавању литературе, „уместо хаотичног нагомилавања чињеница и субјективних мишљења", на чему је у оно време бављење књижевношћу почивало (Томашевски 1983: 20). Напори ових проучавалаца, у складу са тим, нису „усмерени на опис посебних дела", „него на стварање теорије и историје књижевности као самосталних наука" (Ејхенбаум 1983: 55). Формалисти су „одлучно устали" против сваког редукционистичког приступа књижевности: против сваког начина посматрања који књижевност не схвата као нешто естетски особено, већ као социјални, психолошки, политички, идеолошки, филозофски или као религијски документ (Гинтер 1983: 158). Опоненти руских формалиста били су марксистички оријентисани критичари, са којима су често полемисали. Од средине двадесетих година, када је руски формализам полако губио своје првобитно самопоуздање, „под притиском културних захтева совјетског друштва и под утицајем марксистичке критике", поједини припадници ове школе почели су се бавити – социолошким анализама[2]. „Случај комедијант" је хтео да управо заговорници марксистичке критике надену назив руској формалној школи; формалисти себе нису тако називали. Борис Томашевски у тексту „Формални метод" (1922) истиче да је правац добио „неумесни надимак 'формална школа'" (Томашевски 1983: 12). Борис Ејхенбаум се залагао за назив „морфолошки метод". Један од предлога био је и да се назив сведе на скраћеницу „ОПОЈАЗ", која истиче средишњи предмет интересовања у првој фази ове школе, а то је песнички језик (Томашевски 1972: 7).

У наредном сегменту текста Бориса Ејхенбаума „Око питања 'формалиста': преглед и одговор", читамо, између осталог, о схватању форме као *орїанизационої їринциїа* у књижевности:

> Пре свега, не постоји никакав 'формални метод', наравно. Тешко је установити ко је смислио тај назив, али он није срећно смишљен. Реч 'форма' има много значења; као што се то увек дешава у сличним ситуацијама, то је и довело до читавог низа неспоразума. Треба схватити да ову реч употребљавамо

1 Павел Н. Сакулин у тексту „Из прве руке" пише да „необавештени људи" сматрају Жирмунског за представника 'формалне школе', док је Жирмунски, према овом критичару, „типичан еклектичар" (Сакулин 1983: 58).

2 Тако ће, рецимо, и сам Шкловски објавити текст „У одбрану социолошког метода".

> у посебном значењу – не као нешто корелативно појму 'садржина' него као нешто основно за уметничку појаву, као њен организациони принцип (узгред речено, корелација је лажна зато што је појам 'садржина' у ствари корелативан са појмом 'обим', а никако са 'формама'). Нама није важна реч 'форма' него само њена особена нијанса. Ми нисмо 'формалисти' него, можда – спецификатори (Ејхенбаум 1983: 48–49).

За формалисте, дакле, форма је представљала „специфичан уметнички принцип организације који себи подређује сав материјал који улази у књижевност, било да је то језик, мотив, идеја итд." (Гинтер 1983: 157). Познато је да је Виктор Шкловски у првој фази деловања школе тврдио да је у уметности садржина ирелевантна, те да је једино форма вредна проучавања. За прву фазу руског формализма карактеристично је и механицистичко схватање форме: као механичко спајање различитих поетичких компоненти, односно као сума стилских поступака. Такође, у овој фази формалисти књижевно дело посматрају као потпуно аутономну творевину, која није ни у каквој вези са стварношћу нити са другим књижевним делима[3]. Роман Јакобсон, један од најзначајнијих лингвиста 20. века, и као формалиста и као (чешки) структуралиста, тврдиће како се поетика треба посматрати као део лингвистике, те да се у књижевном делу треба тумачити „литерарност", тј оно што што дато дело чини 'литерарним' (Јакобсон 1978а: 57). Владислава Рибникар Перишић сматра да литерарност у схватању Романа Јакобсона подразумева релативну језичку и уметничку новину (Рибникар Перишић 1976: 44). Такво схватање, како је приметио Александар Петров, из интерпретације искључује пак оне елементе који су традиционални (Петров 1970: 77). Преломну тачку развоја књижевнотеоријске концепције ове школе представља 1922. година и Тињановљево одбацивање механицистичке заблуде и афирмисање органицистичког схватања књижевног дела. У складу са тим, у тексту „Љермонтов" Бориса Ејхенбаума можемо читати критику првобитних уверења формалиста, где се тумачи „композиција", „а не архитектоника уметничких дела", односно где се „питање грађе замењује питањем слагања цигле" (Ејхенбаум 1976: 99).

Међу најзначајнијим појмовима које у науку о књижевности уводе формалисти су сиже, фабула, сказ, мотивација и еволуција. Књижевнотеоријске теме којим су се у својим радовима бавили су: феномен приповедања,

3 Душан Радуновић у том смислу стаје у одбрану формалиста: „[...] да ли је могуће замислити механизам очуђења, који Шкловски дефинише као превођење речи (па тако и ствари) из домена обичног (свакодневног) у сферу необичног, без реалног временског хоризонта, то јест историје? Свакако не, у мери у којој оно што је онеобичено и оживљено данас, већ сутра, под дејством реалног историјског времена и нашег пребивања у њему, бива прекривено сивилом свакодневице... Са те стране, дакле, приговорима о аисторичности формалног метода нема места" (Радуновић 2014: 23).

језичко-стилске одлике књижевног текста, природа стиха, однос између стиха и прозе, ритам прозе, конструкција приповетке и романа, однос између романа и новеле, однос између књижевног и некњижевног, начин(и) смењивања поетичких парадигми у књижевности, дефиниција поетике, врсте сижеа, класификација мотива и мотивације, начини карактеризације јунака итд. Студија Јурија Тињанова *О пародији* (1929), иако није пионирски подухват на том пољу, представља значајан прилог за проучавање како пародије, тако и историје проучавања интертекстуалности (Бужињска, Марковски 2009: 133). О наведеним аспектима књижевних дела руски формалисти су размишљали анализирајући дела Мајаковског, Хлебњикова, Љермонтова, Сервантеса, Толстоја, Стерна, Розанова, Гоголља, Љескова и других аутора.

Школа руских формалиста није самоникла појава ни у науци о књижевности нити у хуманистици. Павел Медведев[4] пише како је „формални правац у науци о уметности поникао на тлу ликовних уметности и донекле музике" (Медведев 1976: 60). Према овом проучаваоцу, „домовина формалног метода у науци о књижевности" је Француска: „ту формални метод, у ширем смислу речи, има дугу традицију, која иде још од 17. века, тј. од класицистичке поетике" (Медведев 1976: 77). Игњацио Амброђо истиче да неке од идеја формалиста имају своје корене у романтичарској естетици (в. Амброђо 1977.), док код Лубомира Долежела читамо како је „до сада занемаривана појединост у генези руског формализма – његова веза са немачком поетиком; на конкретном примеру приказује се историјска сеоба теоријске поетике са Запада у Русију" (Долежел 2013: 157). Теоретичар могућих светова при томе говори о немачкој наративној морфологији, чији су главни представници Бернард Сајферт, Отмар Шисел фон Флешенберг и Вилхелм Дибелијус. Иако је деловање поменутих аутора, према Долежелу, било познато руским формалистима, у својим радовима веома ретко су се позивали на њих (Долежел 2013: 157–158).

Манифестом руског формализма сматра се текст „Уметност као поступак" (1916) Виктора Шкловског, најборбенијег и најактивнијег формалисте, где се, између осталог, каже: „Циљ је умјетности дати осјет као виђење, а не као препознавање; умјетнички је поступак – поступак 'зачудности' ствари [...] и поступак отешчале форме, који повећава тешкоћу и дужину перцепције јер је перцептивни процес у умјетности сам себи сврха и треба да буде продуљен" (Шкловски 1970: 83). Формалиста, као што је познато, истиче и да је научно проучавање књижевности могуће само уколико се књижевни поступак посматра као његов „главни јунак" (Шкловски 1970: 86)[5].

4 Многи проучаваоци сматрају да је „Медведев" псеудоним М. М. Бахтина.

5 Подсећамо да ће *књижевни поступак* – а са њим и *аутоматизација* – касније „еволуирати" и у оквиру семиотичких истраживања Јурија Лотмана.

Шкловски, важно је истаћи, није први аутор који на овај начин размишља о природи књижевности. Примерице, у одељку трећег тома Хегелове *Естетике* у ком се говори и о „поетском језику уопште", читамо и следеће:

> Уметност треба да нас у свакоме погледу постави на једно друго тле које се разликује од тла које заузимамо у нашем свакодневном животу, као и у нашем религи[ј]ском претстављању и делању и у научним спекулацијама. Што се тиче језичког израза, уметност је у стању да то учини само уколико се служи једним језиком који се разликује од језика на који смо се већ иначе навикли (Хегел 1961: 394).

Такође, Виктор Ерлих у својој студији о формализму (1955) показао је да термин „онеобичавање" у хуманистици није први употребио поменути руски формалиста (према: Бекер 1986: 15). Ипак, овај термин (у оригиналу „остранение") тек се са Виктором Шкловским „учвршћује" у науци о књижевности. У *Појмовнику савремене књижевне и културне теорије* Владимира Битија, под појмом „очуђавање" наведени су првобитна руска, као и енглеска (defamiliarization) и немачка (Verfremdung) варијанта овог термина (Бити 2000: 341). Стога је важно нагласити да онеобичавање руских формалиста (остранение) и зачудност Бертолда Брехта (Verfremdungseffekt) нису исти појмови. Брехт наведени појам користи у оквиру свог епског позоришта где се зачудност темељи на томе што се глумци начином интерпретације дистанцирају од карактерâ које тумаче.

Промишљање о дометима теоријске мисли руског формализма у наставку ћемо илустровати примерима из приче „Плод чрева твојег" Видосава Стевановића.

ПРИПОВЕТКА „ПЛОД ЧРЕВА ТВОЈЕГ" ВИДОСАВА СТЕВАНОВИЋА У СВЕТЛУ РУСКОГ ФОРМАЛНОГ МЕТОДА

Збирка приповедака Видосава Стевановића *Рефуз мртвак* – у којој се, као прва прича, налази „Плод чрева твојег" – објављена је 1969. године. Рајко Петров Ного поводом ове књиге написаће да је „без литерарног руха", као и да је језик у њој без „сваке стилизације" (Петров Ного 1969: 37), са чиме се, свакако, не бисмо могли сложити. Многи естетски ефекти у збирци *Рефуз мртвак* заснивају се на, лотмановски казано, минус присуству; другим речима, остварују се тако што се књижевни поступак „камуфлира" и „скрива". На тај начин илузија стопљености фикције и стварности, односно „илузија приповедања" постаје израженија. Исте године кад је објављена ова, прва Стевановићева збирка приповедака, публиковане су и збирке прича *Буїарска барака* Милисава Савића и *Леїа Јелена* Мирослава Јосића Вишњића. Наведене књиге, заједно са романом

Кад су цвеѿале ѿикве Драгослава Михаиловића (1968), представљају литерарни врхунац прозе новог стила, односно стварносне прозе, која се јавила у другој половини шездесетих година двадесетог века и била актуелна и током седамдесетих година. Ова поетичка линија део је тзв. „црног таласа" у култури ондашње Југославије, ком припадају и бројна филмска остварења. Књижевни и филмски ствараоци „црног таласа" усредсређују се на свакодневицу „обичног" човека, као и на јунаке са друштвене маргине који су често преступници, морално посрнуле личности, јуродиви и сл. Тако су дела која припадају овој поетици начелно субверзивна: заснивају се на сартровски схваћеној ангажованости, по којој књижевност може да мења свет. У складу са тим, стварносна проза у извесном смислу представља отклод од ерудитног схватања књижевности, као и од идеје „уметност ради уметности".

Прва прича из Стевановићеве збирке, „Плод чрева твојего", говори о Војину Кукувији, „старом сељаку" који живи у селу у околини Крагујевца. Његов живот прошао је у мукотрпном раду и патњи јер није имао порода. Хладне новембарске ноћи 1945. године на кућна врата долази му човек са женом која је пред порођајем. Иако његова супруга, неповерљива и скептична „бабетина" Јаглика, говори да не треба да прими брачни пар на конак, Војин их позива у кућу и жена се порађа. Како нам се веома суптилно у причи сугерише, јунак исте ноћи убија своју супругу. То би, укратко, била фабула приче, док тек њен сиже открива суштину и уметничку вредност. На тематско-мотивском аспекту приче очуђени су пре свега средишњи мотиви: смрт, рађење, јаловост (жене и, на метафоричком плану, живота јунакâ). У овој приповтеци онеобичена је, заправо, борба између милосрђа и суровости, између овоземаљског и трансцендентног, што показује и симболични „ноћни разговор између небеса и земље" (Стевановић 1984), односно о чему сведочи и снажан конфликт у јунаку који чини дилема да ли да у ноћи те последње године рата, обележене страдањем, страхом и сиромаштвом, пусти непознате људе у кућу:

> И тако је Војин Кукувија стајао на вратима и зурио у кишу и помрчину. Био је без порода, утонуо у прљавштину и мртвило, и зато је сиктао и просипао јед и жуч, светећи се свету и себи, уживајући у болу и недоумици као да чепрка по загнојеним ранама. А онда је замислио себе како вечито стоји између оне двојице искушитеља, глув и блажен, пљујући на њихово блебетање, шеретски им пуштајући ветрове под радознале носеве, држећи шипак у џепу, и како никада, ни ове ноћи ни сутра, све док му бубња исто срце у грудима и шуми иста крв у ушима, све док мрда прстима и треска мекани уд кад се помокри, неће морати да се одлучи на чију ће страну, горе или доле, царству небеском или царству земаљскоме, него ће тако, неопредељен и укочен као камен, потонути у празнину у којој нема двоумица и заврзлама – смирена шеретбудала која се онеређује на цели убаздели свет и затим гњије у смраду свога гада (Стевановић 1984: 21).

Јунак је истовремено љут, пркосан, али и уплашен, несигуран: „ – Ко је тамо? – викну Војин грубо и осорно, насумце као да наслепачке гађа каменом, с чуђењем ослушкујући свој промукао глас као да се одбио од брда и вратио потпуно измењен и унакажен – готово јецав глас човека који цепти од страха и с муком протискује речи кроз грло” (Стевановић 1984: 13). Уместо да *казује*, Стевановић, као сваки добар писац, овде нам *показује* која се осећања у јунаку комешају. На томе се темељи онеобичавање у причи „Плод чрева твојего”. Такође, на основу претходног навода можемо увидети да је онеобичен и јунаков став према онима који су му пред вратима: флуидност његових осећања и расположења поводом доласка непознатих људи на језичко-стилском плану се, нагомилавањем поређења, као и сликовитошћу израза, „опросторује”. Видимо да је *онеобичавање* руских формалиста, с једне стране, значајан појам, али је, с друге, прилично уопштен и неодређен; помоћу њега се не може анализирати књижевно дело, јер је – ако користимо терминологију Светозара Петровића – реч о „термину индикатору”, а не „чврстом термину”. Онеобичавање се може посматрати и као „термин кишобран”: у њега можемо „сместити” различите приступе књижевном делу. Оно, дакле, само показује које је иманентно и основно својство уметничког стварања и у том смислу пре свега је основ за интерпретацију.

У чувеном тексту „Како је направљен Гогољев ’Шињел’” (1924), Борис Ејхенбаум у науку о књижевности уводи *сказ*, посредством ког објашњава како се усмени говор на вербалном, језичком и плану композиције преноси у писани текст. Овај аутор пише како Гоголь у својој приповеци тежиште са сижеа, који је, према Ејхенбауму, сведен[6], преноси управо на методе сказа (Ејхенбаум 1967: 398). Руски формалиста, даље у тексту, разликује интерпретативни и наративни сказ. Први се односи на начине непосредног преношења, „имитације” и стилизације говорне речи, док је наративни сказ обухватнији и представља композициони принцип; наративни сказ је, чини се, веома сличан ономе што ће 1965. Буа Соваж (Bois Sauvage) назвати *наративном стратегијом* у делу; у том смислу наративни сказ је збир основних поступака на плану нарације, а који се заснивају пре свега на промени тона приповедања. Међутим, када у контексту савремене науке о књижевности говоримо о сказу, најчешће подразумевамо интерпретативни сказ, вероватно због тога што је касније, у оквиру бављења других школа, а на првом месту наратологије, наративни сказ „еволуирао” у друге појмове.

Борис Ејхенбаум у цитираном тексту о Гогољу износи и веома модерно становиште по ком „композиција новеле у многоме зависи од тога какву

6 Становиште да је сиже „Шињела” сведен касније ће критиковати Шкловски у тексту „Сиже и стил” (в. Шкловски 1964).

улогу у њеном грађењу има л и ч н и т о н аутора, тј. од тога да ли тај тон представља принцип организовања којим се мање или више ствара илузија с к а з а" (Ејхенбаум 1967: 398). Истицањем „личног тона" оног ко казује причу Ејхенбаум антиципира схватања о манипулативном карактеру приповедача, односно о значају приповедне перспективе, као и тона приповедања. Слично становиште налазимо у *Теорији књижевности* (1925) Бориса Томашевског. Ако се сетимо да ће Вејн Бут *Реторику прозе* објавити тек 1961, односно Франц Штанцл *Типичне форме романа* 1979. године, биће нам очигледна модерност теоријске мисли руских формалиста:

> Јунак изазива сажаљење, наклоност, радости и тугу читаочеву. [...] Не треба заборавити да је осећање према јунаку *задато* у делу. Писац може да пробуди наклоност према јунаку чији би карактер у свакидашњем животу могао у читаоцу да пробуди ненаклоност и одвратност. Осећање према јунаку је чињеница уметничког склопа дела, и само се у примитивним облицима неминовно подудара с традиционалним законом морала и друштвеног живота. (Томашевски 1972: 220–221)

А. Бужињска и М. П. Марковски у уверењима руских формалиста налазе схватање о *слици аутора* као претечи идеје о имплицитном аутору. Категорију *слике аутора* увео је В. Виноградов, како би дефинисао „организацију уметничке свести", односно неемпиријску фигуру аутора која је уписана у текст и одговорна за његову конструкцију (према: Бужињска, Марковски 2009: 135). Амерички теоретичар и критичар Вејн Бут ће у *Реторици прозе* инаугурисати управо појам имплицитног аутора, који је, видимо, на известан начин конституисан већ код руских формалиста.

Језичко-стилски (и акустички) слој у делима стварносне прозе често се заснива на техници сказа. То је зато што ова поетичка линија један део свога „кредa" дугује реализму XIX века. Ту на првом месту мислимо на илузију подражавања говорног дискурса и, у складу а тим, интересовање за дијалекатске говоре, социолекте и сл. У наставку ћемо анализирати оне аспекте језичко-стилског проседеа Стевановићеве приповетке који се најнепосредније односе на питање сказа у том делу, у складу са уверењем Шкловског из позноформалистичке фазе по ком стилистички приступ „укључује и садржајну анализу" (Шкловски 1964: 341–342)[7].

Прича „Плод чрева твојего" смештена је у околину Крагујевца, те би, у складу са поетиком стварносне прозе, било очекивано да у њој преовлађује верзија косовско-ресавског дијалекта која је карактеристична за овај крај. Међутим, у причи, чини се, нису тако чести дијалекатски изрази. У приповедном

7 У тексту „Књижевна чињеница" (1924) Јурија Тињанова можемо прочитати и да „постоје стилске појаве које одговарају личности аутора" (Тињанов 1983: 101), што говори да овај аутор није у потпуности одбацио биографизам.

слоју – који у овом делу доминира, наштрб дијалошких секвенци – дијалекатских израза готово да нема. С друге стране, дијалошке партије, које су у причи углавном кратке, често су изречене у дијалекту. Примерице, путник намерник који са супругом долази пред Војинова врата, како би га умолио да их прими, казаће и следеће: „ – Реко да нас примиш у кућу! – рече намерник исто онако прозебло и крештаво али јасно. – Прими нас у кућу, на конак. Прокисли смо до голе коже, скочањили се. Молимо те, газда” (Стевановић 1984: 17). Када је реч о тону приповедања, ова прича отпочиње веома конвенционално и „строго”; у реченицима којим се дело отвара готово да нема примера нестандардног језика:

> Путеви беху постали непроходни. Већ недељама киша је у непровидним воденим завесама висила између ниског неба и размекшале земље. Уз хуку, тресак и ломљаву набујале воде беху однеле брвна на потоцима и климаву дрвену ћуприју на Лепеници. Кроз поплављене врбаке и топољаке промицале су надувене лешине паса, пернате живине и крупније стоке. Кровови на уџерицама испод цркве пропуштали су воду као решета, а штале плетаре полако су утањале у пихтијасто тле. И свуда по селу плинули су дубоки глиб и житко блато. (Стевановић 1984: 7)

Овај „одмерени” приповедач своју „личност” не открива на очигледан, већ дискретан начин; рецимо, посредством сугестивних (и антиципаторских) реченица попут ове: „Најдубље су ипак спавали мртвали на гробљу” (Стевановић 1984: 8). У дискурсу наратора каткад наилазимо и на колоквијалне изразе. Када Војин – упркос страху и дози антрополошког песимизма који овај јунак гаји – помисли да би требало отворити врата, супруга га од тога одвраћа: „ – Шта радиш, човече, побогу? – секну га с леђа сипљив женски глас као пуштање из проваљеног меха” (Стевановић 1984: 11).

Поред гласа приповедача и говора самих јунака, у причи би се могао издвојити још један слој нарације. Реч је о мислима Војина Кукувије, које су често инкорпориране у приповедни слој: *„Зашто другима треба чинити пре него себи, кад свако има само то мало живота, ту мрвицу задовољства и бола? Зашто помагати оне од којих је и сам Бог окренуо главу и на њих нахушкао пашње као чопор бесних паса? Зашто један бедник као што је он треба да срља у опасност и пагубу да би спасавао некога другог бедника из несреће у коју се овај сам увалио?* [...]” (Стевановић 1984: 13). Пошто су размишљања јунака издвојена курзивним фонтом – и нису, дакле, потпуно стопљена са приповедачевим казивањем – ове секвенце не би се могле посматрати као примери унутрашње фокализације (тј. доживљеног говора / слободног неуправног говора).

Сказ се у овој причи, у којој је приповедање, видимо, у великој мери традиционално, скрива у спорадичним, курзивом обележеним пасажима

у којима се открива мисаони живот јунака. У складу са тим, сказ се не протеже на причу у целости, већ га налазимо у одређеним сегментима. Сказом се у Стевановићевој приповеци приказује Војинова запитаност над људском природом, над трансцеденцијом, над животом уопште. Док приповедач најпре варирањем и комбиновањем синдетског и асиндетског набрајања, као и развијеним поређењима и њиховим нагомилавањем, настоји да дочара драматичност тренутка о ком говори, јунакове мисли истакнуте курзивом истом ефекту доприносе тако што готово по правилу представљају низове значајних, углавном метафизичких питања, која остају без одговора. *Сказ* је, видимо, појам који се односи пре свега на приповедање нестандарним језиком. Другим речима, сказ је приповедна ситуација у књижевном делу у којој је доминантно приповедачево одступање од стандардног језика, односно у којој је видно приближавање одређеној варијанти неофицијелног језика: дијалекатског, жаргонског, оног који се заснива на социолекту итд. У складу са тим, приповедач у овој наративној ситуацији не може бити објективан, „одсутан", „одмерен" итд.

У другој фази деловања, за коју је карактеристично органицистичко схватање књижевног дела, као и увођење појмова система и функције, формалисти настоје да одреде границе књижевности у односу на суседне низове, и то посредством појма *књижевне чињенице*. У тексту „Књижевна чињеница" Јурij Тињанов на примерима попут часописа, писама, заумног језика показује да „границе" књижевности нису исте у свим епохама. Писма се, рецимо, у једној епохи перципирају као књижевност, док су у другој документ разговорног језика. Према Тињанову, „сваки динамички систем [се] обавезно аутоматизује и дијалектички издваја у супротни конструктивни принцип" (Тињанов 1970: 274). Тако је и са сказом, „необрађеним" усменим говором у приповедању. У наведеним речима Јурија Тињанова запажамо и схватање еволуције у књижевности које је доминантно код формалиста, а по ком се еволуција заснива на смени међусобно супротних система. Владислава Рибникар Перишић сматра да је поимање књижевне еволуције код Виктора Шкловског нешто сложеније и, самим тим, модерније: „Иако је Шкловски установио деловање простог закона замењивања уметничког канона 'очева' књижевним поступцима 'ујака' у еволуцији литературе, овај теоретичар је у *Розанову* наговестио разноврсност односа различитих књижевних школа на нивоу синхроније, истовременост постојања и сложеност борбе различитих литерарних праваца у сваком тренутку књижевног развоја" (Рибникар Перишић 1976: 109). У складу са најпре уверењем Јурија Тињанова, „Плод чрева твојега" као дело прозе новог стила, основу за своју поетику „проналази" у реализму (који се сматра „супротним" модернизму); та основа односи се пре свега на књижевни утилитаризам. Сказ, дакле, код писаца стварносне прозе долази као последица схватања да књижевност треба да мења свет и,

у складу са тим, треба и да се обраћа јасно, језиком који је читаоцу близак и пријемчив. Пошто проза новог стила коегзистира са модернистичким струјањима, свакако можемо увидети оправданост и наведеног становишта Виктора Шкловског о еволуцији.

Поменули смо да приповедач у причи „Плод чрева твојего" антиципира оно што ће се догодити – Војиново убиство супруге. Његове су назнаке при томе веома суптилне. Ево на који начин се у једном делу говори о Јаглики:

> *Била је још жива и бранила се.*
> – Ћут, бабетино! – *одреза јој* Војин, грубо као што се обрецивао на бандоглаву стоку, и осети се одморнији, јачи, чистији [...]. (Стевановић 1984: 12) (истакла М. М.)

Такође, приповедач Војинову и Јагликину спаваћу собу назива „мртвачким сандуком велике собе" (Стевановић 1084: 16). Сви ови примери, али и слични искази наратора *мотивишу* завршетак приче. Тиме што се, у првој реченици у наводу, каже да је „још жива", најављује се, на известан начин, Јагликина смрт. У другом примеру који смо истакли, главни јунак „одреза" Јаглики грубе, увређујуће речи. Глагол „одрезати" је ту употребљен метафорички, али се може посматрати и као дискретан начин антиципирања средишњег догађаја у причи, слично примеру спаваће собе као „мртвачког сандука". При томе се чини да на симболичком плану Војиново убијање супруге нероткиње и рађање детета у његовој кући прекидају дуг, тежак и оптерећујућ ланац бесплодности у јунаковом животу; сугерише се, дакле, да убиство Јаглике за Војина представља једну врсту ослобођења.

Борис Томашевски у науку о књижевности увео је појам мотивације, који представља „систем поступака који правда увођење мотива и њихових скупова" (Томашевски 1972: 209). Руски формалиста разликује композициону, према којој ниједан предмет не сме да остане неискоришћен, односно ниједна епизода не сме да остане без утицаја на ситуацију у фабули; говори, затим, о реалистичкој мотивацији, посредством које се гради илузија стварности (Томашевски 1972: 209–212); односно о уметничкој мотивацији, која се посматра као „исход компромиса између реалистичке илузије и правила уметничке грађе" (Томашевски 1972: 215). Виктор Шкловски ће отићи и корак даље тако што ће у есеју о *Тристраму Шендију* рећи да се уметничке форме „објашњавају својом законитошћу, а не свакидашњом животном мотивацијом" (према: Ахметагић 2014: 32). Ово схватање руског формалисте могло би се посматрати и као претеча теорије могућих светова, постструктуралистичке интердисциплинарне теорије фикције. У примерима из Стевановићеве приче које смо навели увиђамо да је реч о уметничкој мотивацији, оној која се заснива на иманентним захтевима књижевног дела. Убиство Јаглике се у причи мотивише, дакле, и тако што се на језичко-стилском плану

нарације – а не на основу поступака јунака – антиципира овај догађај. У том смислу уметничка мотивација је овде једна врста метамотивације, с обзиром на то да се догађај (убиство) мотивише тако што приповедач, који није део фикционалног света, специфичним избором лексике коментарише и интерпретира оно о чему говори.

Руски формалисти у оквиру бављења теоријом прозе дали су допринос и на плану дефинисања новеле. Овим обликом бавили су се В. Шкловски, В. Виноградов и Б. Ејхенбаум. Борис Ејхенбаум у тексту „Новела као бомба бачена из авиона"[8] пише о поетичким одликама овог књижевног облика. Истиче да су роман и новела „суштински непријатељске форме", јер је роман синкретичан, док је новела „основна, елементарна форма"; роман се, према Ејхенбауму, састоји „од историје, од путовања", а новела „од прича, од анегдота" (Ејхенбаум 1989: 65). Формалиста на сликовит начин објашњава да је сижејни акценат новеле на самом крају: „као бомба бачена из авиона, она мора нагло да лети доле да би пуном снагом ударила својим врхом у одређену тачку" (Ејхенбаум 1989: 65).

Није утемељено, пре свега, новелу посматрати као облик који је супротан роману, о чему сведоче многа романескна остварења која имају управо новелистичку основу. Схватање, затим, о новели као о нешто развијенијем облику анегдоте, односно као о облику који је мање развијен од причања о историји и путовању, умногоме је плаузиблиније. Као куриозитет у вези са кратком причом износи, свакако данас превазиђен, став по ком се на њу „гледа као да занат заснован на вештини пре него на уметност засновану на креативности" (Ејхенбаум 1989: 31). Пошто је у њеном средишту један догађај, могло би се рећи да прича „Плод чрева твојего" Видосава Стевановића има новелистичку основу. Ипак, ово дело је нешто развијеније од новеле како је виде формалисти, с обзиром на то да је у њој читав живот Војина Кукувије стао у једну ноћ, у догађај који је за јунака круцијалан. У том смислу је Стевановићева прича веома блиска схватању приповетке у *Гробници за Бориса Давидовича* (1976) Данила Киша.

* * *

У раду смо представили и коментарисали неке од главних становишта тзв. руске формалне школе. Наше истраживање показало је, пре свега, да и те како вреди вратити се проучавању ове методологије, јер тумачење теоријске мисли руског формализма са становишта савремене науке о књижевности може открити многе аспекте модерности ове школе, који се на првом месту односе на протонаратолошка проучавања руских формалиста.

8 Становишта из овог есеја Ејхенбаум је првобитно изнео у тексту „О'Хенри и теорија новеле" (1925) (в. Ејхенбаум 1996).

У складу са тим, наш чланак оставља отвореним питање: које је место руског формализма у науци о књижевности?

Можда ће се, ко зна, у будућности општа представа о руском формалном методу умногоме разликовати од ове која је данас доминантна.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ахметагић 2014: Ј. Ахметагић, „Да ли је Шкловски убица душе?", у: Д. Бошковић (ур.), *Ускрснуће књижевности: 100 година руског формализма*, Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет, стр. 29–38.

Амброђо 1977: I. Ambrođo, *Formalizam i avangarda u Rusiji*, prevela sa italijanskog Vera Frangeš, pogovor napisao Aleksandar Flaker, Zagreb: Stvarnost.

Бекер 1986: M. Beker, *Suvremene književne teorije: ruski formalizam, francuska nova kritika, poststrukturalistička američka kritika, estetika recepcije, marksistička kritika*, Zagreb: Liber.

Бужињска, Марковски 2009: A. Bužinjska, M. P. Markovski, *Književne teorije XX veka*, prevod sa poljskog Ivana Đokić, Beograd: Službeni glasnik.

Бити 2000: V. Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska.

Гинтер 1983: H. Ginter, „Marksizam i formalizam", *Vidici: list za književnost i kulturu*, broj 8 (1983), str. 157–168.

Долежел 2013: L. Doležel, „Narativne makrostrukture: veza između nemačke i ruske poetike", u: *Poetike Zapada: poglavlja iz istraživačke tradicije*, sa engleskog prevela Radmila Popović, Beograd: Službeni glasnik, 2013, str. 145–170.

Долежел 2008: L. Doležel, *Heterokosmika: fikcija i mogući svetovi*, Beograd: Službeni glasnik.

Ејхенбаум 1970: B. Ejhenbaum, „Iluzija pripovedanja", u: *Poetika ruskog formalizma*, priredio Aleksandar Petrov, Beograd: Prosveta, str. 241–244.

Ејхенбаум 1967: Б. Ејхенбаум, „Како је написан Гогољев *Шињел*?", *Летопис Матице српске*, с руског превела Мира Бошков, год. 143, број 500 (новембар 1967), стр. 398–413.

Ејхенбаум 1983а: B. Ejhenbaum, „Ljermontov", *Vidici: list za književnost i kulturu*, broj 8 (1983), str. 189–199.

Ејхенбаум 1989: Б. Ејхенбаум, „Новела – као бомба бачена из авиона", *Градина: часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, год. 24, бр. 1 (1989), стр. 65–66.

Ејхенбаум 1983б: B. Ejhenbaum, „Oko pitanja 'formalista': pregled i odgovor", *Vidici: list za književnost i kulturu*, broj 8 (1983), str. 47–56.

Ејхенбаум 1996: Б. Ејхенбаум, „О'Хенри и теорија новеле", *Освит: књижевност, уметност, култура*, год. 6. број 17/18 (1996), стр- 7–41.

Јакобсон 1978а: R. Jakobson, „Najnovija ruska poezija", u: R. Jakobson, *Ogledi iz poetike*, predgovor napisao Leon Kojen, Beograd: Prosveta, str. 49–57.

Јакобсон 1978б: R. Jakobson, „Dominanta", u: R. Jakobson, *Ogledi iz poetike*, predgovor napisao Leon Kojen, Beograd: Prosveta, str. 120–160.

Јакобсон 1978в: R. Jakobson, „Šta je poezija?", u: R. Jakobson, *Ogledi iz poetike*, predgovor napisao Leon Kojen, Beograd: Prosveta, str. 105–119.

Јакобсон, Тињанов 1970: R. Jakobson, J. Tinjanov, „Problemi proučavanja jezika i književnosti", u: *Poetika ruskog formalizma*, priredio Aleksandar Petrov, Beograd: Prosveta, str. 354–366.

Медведев 1976: P. Medvedev, *Formalni metod u nauci o književnosti: kritički uvod u sociološku poetiku*, Beograd: Nolit.

Петров 1970: А. Petrov, predgovor u: *Poetika ruskog formalizma*, priredio Aleksandar Petrov, Beograd: Prosveta, str. 7–80.

Петров Ного 1969: Р. Петров Ного, „Божји људи у данашњој Србији", *Поља: месечник за уметност и културу*, год. 15, број 133/135 (1969), стр. 37.

Радуновић 2014: Д. Радуновић, „Естетска аутономија и друштвена модернизација у Русији у првој трећини двадесетог века: Четири рефлексије о наслеђу руског формализма", у: Д. Бошковић (ур.), *Ускрснуће књижевности: 100 година руског формализма*, Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет, стр. 21–28.

Рибникар Перишић 1976: V. Ribnikar Perišić, *Ruski formalizam i književna istorija*, Beograd: Mala edicija ideja.

Сакулин 1983: P. Sakulin, „Iz prve ruke", *Vidici, list za književnost i kulturu*, broj 8 (1983), str. 58–63.

Стевановић 1984: V. Stevanović, *Refuz mrtak*, Beograd – Kragujevac: Beogradski izdavačko-grafički zavod, Srpska književna zadruga, Svetlost.

Тињанов 1970: J. Tinjanov, „Književna činjenica", u: *Poetika ruskog formalizma*, priredio Aleksandar Petrov, Beograd: Prosveta, str. 267–286.

Тињанов 1970: J. Tinjanov, „O književnoj evoluciji", u: Petrov, Aleksandar (priredio), *Poetika ruskog formalizma*, priredio Aleksandar Petrov, Beograd: Prosveta, str. 287–300.

Томашевски 1972: Б. Томашевски, *Теорија књижевности*, с руског превела Нана Богдановић, Београд: Српска књижевна задруга.

Томашевски 1983: B. Tomaševski, „Formalni metod: (umesto nekrologa)", *Vidici: list za književnost i kulturu*, broj 8 (1983), str. 9–16.

Троцки 1983: L. Trocki, „Formalna škola poezije i marksizam", *Vidici: list za književnost i kulturu*, broj 8 (1983), str. 36–46.

Хегел 1961: Г. В. Ф. Хегел, *Естетика III*, са немачког превео др Никола Поповић, Београд: Култура.

Шкловски 1964: В. Шкловски, „Сиже и стил", *Дело: књижевни месечни часопис*, год. 10, бр. 3, књ. 10, стр. 340–351.

Шкловски 1970: V. Šklovski, „Umjetnost kao postupak", u: Petrov, Aleksandar (priredio), *Poetika ruskog formalizma*, priredio Aleksandar Petrov, Beograd: Prosveta, str. 81–94.

Magda G. MILIKIĆ

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE RUSSIAN FORMALISM

Summary

The Russian Formal School was active between 1915 and 1930 and represents one of the most influential directions in literary theory. Our intention was to present the main points of action of this school and to revalue some of its postulates as well. Views of members of the Russian Formalism that we analyzed were illustrated by examples from the story "Plod črevo tvojego" by Vidosav Stevanović. Our analysis has shown that the Russian Formalism is much more modern as a literary school than is most commonly thought.

Key words: Russian Formalism, defamiliarization, literariness, skaz, motivation, literary fact, literary evolution, novella, Vidosav Stevanović (1942–), "Plod čreva tvojego".

Рад је предат 30. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-2 Ковачевић Д.
37.016:821.163.41
doi: 10.5937/bastina31-34198

Оригинални научни рад

*Зорана З. Ћупић**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ДРАМЕ ДУШАНА КОВАЧЕВИЋА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ**

Апстракт: У раду ћемо се бавити књижевним знањем и читалачким компетенцијама ученика потребним за ваљано литерарно и методички утемељено тумачење и вредновање жанра у савременој настави језика и књижевности а на примеру трију драма Душана Ковачевића: *Клаустрофобична комедија*, *Професионалац* и *Урнебесна трагедија*. Циљ рада јесте показати колико је читање драмског текста комплексно и значајно, а можда неправедно запостављено у наставној пракси и колико је важно истражити и дефинисати књижевна, језичка знања и компетенције који су потребни да ученик стекне читајући и проучавајући жанр и досегне ниво стваралачког реаговања на исти. Сврха рада јесте и указати на језичко-стилске карактеристике и теоријску основу драма из корпуса истраживања, чиме би се методички утемељено дала могућност за њихово инкорпорирање у средњошколски наставни програм.

Кључне речи: књижевност, језик, методика, драма, жанр, Душан Ковачевић, *Клаустрофобична комедија*, *Професионалац*, *Урнебесна трагедија*.

САВРЕМЕНОСТ И СИНКРЕТИЗАМ ДРАМЕ, ПОЗОРИШТА, КЊИЖЕВНЕ И ПОЗОРИШНЕ КРИТИКЕ

У жељи да прикажемо специфичности тумачења драмског дела у настави језика и књижевности са освртом на проблематику и могуће изазове, на почетку бисмо указали на значај тумачења драмског рода. Наиме, бавећи се теоријом жанра, али и наставном традицијом, поћи ћемо од мишљења

* Докторанд на Филолошком факултету Универзитета у Београду, стипендиста Министарства, просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, cupiczorana1194@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

Павла Илића који казује да је *драма сложенији књижевни род од лирике и епике*[1]. Поменуто полазиште је у функцији да усмери пажњу на проблем и недовољно присуство драмских остварења у настави књижевности, али и њихову неопходност[2].

Савремена драма, позориште и критика са собом носе проблемска питања жанра, поливалентности, компарације и језика. Говорећи о три драме Душана Ковачевића које улазе у корпус рада, важно је напоменути да је њима својствена модерна теорија жанра која искључује квалификативно значење и *чистоту жанрова*. У *Клаустрофобичној комедији*, *Професионалцу* и *Урнебесној трагедији* видимо јединствени приказ онога што Љиљана Бајић, говорећи о модерној теорији жанра, примећује, а то су: жанровска међупролазност, поливалентност, покретљивост без граница (Бајић 2008: 58). Поливалентност жанрова у стваралаштву Душана Ковачевића постао је и манир, али и предмет многих анализа. Са минималним одступањима аутори су сложни у мишљењу да су драме Душана Ковачевића црнохуморне комедије (в. избор литературе). Када се суочимо са комедијом у којој имамо елементе фарсе, трагедије, комедије, грађанске драме, бурлеске, фантастичне елементе, реализам, онда схватамо да се границе између родова, врста и жанрова бришу. Субординација[3] у класификацији не постоји, али замка да поменуте термине не схватимо синонимно, неминовно је присутна. У корист реченом напомињемо став Велека и Ворена да се добар писац делимично прилагођава жанру, а читаочево уживање у делу потиче од споја осећања новине и осећања препознавања (Велек и Ворен 1974: 283). Питање односа читалац / дело / аутор и њихов статус у настави језика и књижевности, а са ослонцем на примерима трију драма Душана Ковачевића, важно је проблемско питање овога рада. Стога, у уводном делу желимо указати на специфичне одлике драма Душана Ковачевића које, стављајући се у теоријске оквире о жанру, руше границе тумачења.

Тумачење књижевног дела кроз теоријске оквире жанра може предсказати и њихово анализирање и одвести у погрешан смер. Посматрајући наставу језика и књижевности кроз откривалачки процес где ученици, то јест читаоци, уз стручно вођство наставника развијају естетски сензибилитет и културу читања, јасно нам је зашто теорија жанра може бити опасност уколико се настава и читање ослањају искључиво на њу. На примеру трију драма Душана Ковачевића које носе наслове *Клаустрофобична комедија*, *Урнебесна*

1 Више о томе в. Илић (1997).

2 У раду неће бити речи о недостацима наставних програма, већ је пажња усмерена на предлог и аргументе зашто би поменуте драме оплемениле наставни програм, као и драмски корпус, који је недовољно заступљен.

3 Више о теорији жанрова в. Бајић (2008), Милосављевић (2006), Солар (2005).

трагедија, *Професионалац* (са поднасловом: *Тужна комедија по Луки*), јасно је да би законитости жанра биле ризик за коначни суд у тумачењу. Поливалентност је жанровска одлика која допушта да у тумачење уврстимо одлике свега што чини драмски текст и даје нам могућност за стваралачко тумачење и функционално примењивање теоријских основа које се могу посматрати компаративно. У случају драма које чине корпус рада долази до сусрета трагедије и комедије, античке форме и атмосфере драме апсурда, ликова који су и смешни и жалосни, што потврђују и вантекстуални елементи, о којима ће бити речи.

Као што се висока егзактност у настави језика и књижевности постиже применом методолошког плурализма, јединством анализе и синтезе (Николић 2009: 55), тако и синкретизам драме, позоришта, књижевне и позоришне критике условљавају подесно литерарно и театролошко тумачење које ће водити ка целовитој анализи и стварању компетентних читалаца у настави језика и књижевности. Савремена драма, којој припада и стваралаштво Душана Ковачевића, укључује у тумачење и екстратекстуалне елементе, јединственост текста и позоришне реализације, али и синхроност литерарне и театролошке критике које не треба да се искључују, већ је потребно да имају допуњујућу вредност. Такав приступ уметничком тексту одговара истраживачкој и проблемској настави језика и књижевности, а подстиче стварање компетентних читалаца. Театролошку анализу[4] у овом раду посматраћемо компаративно, али са напоменом да је темељ анализе у настави, заправо, драмски текст, док су сви остали видови изучавања, како Вучковић истиче, *допуна која може упутити на паралелна проучавања различитих уметничких медија којима је драмски текст основно исходиште* (Вучковић 1994: 39). С обзиром да је интерпретација драмских дела инвентивна и не постоји универзални методички приступ у настави, компаративно посматрање литерарног и театролошког остварења са собом носи не само питање реализације и конфронтирање ставова већ и паралелна читања: ученикова / читаочева и редитељева / ауторско. Такође, циљ је да укажемо на допуњујућу, а не искључујућу вредност књижевне и позоришне критике, а стварајући тиме услове за компетентне и узорне читаоце. С обзиром да позоришна реализација драме не открива све литерарне вредности драмског текста, већ представља један њихов вид условљен редитељском концепцијом (Николић 2009: 552), додали бисмо и да драмски текст, чије се слике чулном имагинацијом стварају у свести читаоца, могу бити стваралачки унапређене позоришном реализацијом.

4 Више о литерарном и театролошком приступу в. Бајић (2008), Илић (1997) и Росандић (1989). О значају театролошког приступа говори и став Јована Христића да је *позоришна представа најбоља иманентна анализа једног драмског дела* (Христић 2006: 239).

САОДНОС ЧИТАОЦА, ДРАМЕ И АУТОРА

Милија Николић наводи да је основни циљ наставе књижевности да створи поуздане и компетентне читаоце и да развије уметнички укус и стога упућује на различите врсте читања, а основни методолошки поступци воде ка непоновљивости и слојевитости књижевноуметничког стваралаштва (Николић 2009: 54). У складу са реченим, поставили бисмо и основно питање које се намеће у овом делу рада, а оно гласи: Ко је компетентни и поуздани читалац и да ли је троугао читалац / дело / аутор синхронизована целина где је сваки чинилац једнако важан?

Говорећи о драмском роду приликом постављања проблемских питања, на почетку бисмо истакли да постоје различите теорије[5] о статусу читаоца у савременој настави књижевности, односу читаоца, текста и аутора и читалачком искуству уопште, као и о компетенцијама читалаца. Позитивистичка и антипозитивистичка методолошка оријентација запостављају трећег члана троугла – читаоца ослањајући се на историчност или естетику. Теорија рецепције се највише интересовала за позицију читаоца и идеју књижевног дела, док су Роману Ингардену замерали то што се више усредсредио на то како читалац реагује на дело, а недовољно на то како дело реагује на читаоца (Илић 1997: 174). Волфганг Изер је то исправио обраћајући пажњу на важност тога питања, говорећи да је феноменолошка теорија скренула пажњу на сталну анализу *хоризонта очекивања* и нова читања истих текстова. Иво Андрић је указивао на важност уживљавања у књижевноуметничко дело јер је то основни услов за књижевно стварање, а додали бисмо и стваралачко реаговање. Руски формалисти, указујући на важан стилистички и лингвистички аспект у тумачењу књижевноуметничког текста, дали су још један подстицај на примање и стваралачко реаговање на књижевност. Умберто Еко је категоријом *узорног аутора* истакао да аутор као јединка не мора бити познат читаоцу, али да читалац треба да прати интенцију текста или интенцију узорног аутора (Еко 2001: 111), а категорија моделског читаоца отворила је нове погледе на тумачење и примање књижевног текста. Вејн Бут у *Реторици прозе* говори о категорији *имплицитног аутора*, који је по његовом мишљењу у тексту увек приустан, ако читалац уме да га препозна (Бут 1976: 90).

Различите теорије које смо поменули служе да сликовито представе мењање положаја и функције чланова у троуглу читалац /драма / аутор. Мишљење Манфреда Наумана који казује да *дело само не може да остварі своје потенцијалне функције, већ да о том односу одлучује однос читалац-дело* (в. Бужињска, Марковски), служи нам као ваљани аргумент да је читалац чинилац у стварању књижевног дела, а са стицањем компетенција,

5 Више о томе в. Бужињска, Марковски (2009), Еко (2001), Ингарден (1971).

читалац постаје чувар тога дела чији ће век трајања зависити од њега. Међутим, додали бисмо да је у том троуглу неизоставни члан и сам аутор драме, односно редитељ позоришне реализације драме и да сви скупа чине механизам који једино заједничким делањем може функционисати. У складу са реченим не можемо издвојити једну категорију или теорију за коју можемо закључити да је идеална у стварању компетентног и узорног читаоца. У савременој средњошколској настави, у коју бисмо и сврстали тумачење трију драма Душана Ковачевића, интерпретација књижевноуметничког дела подразумева две етапе, које бисмо по речима Мирољуба Вучковића и назвали: доживљавање (читање, гледање) и тумачење доживљеног. У складу са реченим, стварање компетентног читоца подразумева различите фазе током школовања, док би на крају средње школе ученик требало да поседује све вештине, умећа и компетенције доследне чињенице да је постао компетентни и поуздани читалац са претензијама за наставак и усавршавање. Проучавање драмског дела отвара могућност за стварање читаоца чији књижевни укус оспособљен за, како Богдан Поповић наводи, *осећање лепоте у књижевним делима и способност оцењивања књижевних дела* (Поповић 1968: 40). Ученик постаје човек од укуса, компетентни читалац, добар критичар, а сматрамо да је то крајњи естетски, васпитни и образовни циљ наставе језика и књижевности али и рецепције књижевноуметничког дела. Наведени односи у троуглу читалац / дело / аутор приказани кроз различите теорије и еволуирање сматрамо да служе *васпитању укуса* и синхронизација у делању приликом примања, разумевања, стваралачког реаговања на књижевноуметнички текст једини је пут ка стварању компетентног читаоца. За функционално примењивање стечених знања и компетенција приликом проучавања драмског дела, потребно је да ученик користи логичке операције, да изводи закључке засноване на индукцији и дедукцији, што доводи до *способности самосталног упознавања са новим чињеницама, усвајања нових принципа и генерализација* (Кркљуш 1977: 38). У складу са реченим, истиче се ваљани разлог зашто би проучавање трију драма из корпуса истраживања најпогодније било уврстити у програм завршних разреда средње школе.

Проучавање драмског рода у настави језика и књижевности има специфичну вредност из разлога што оно у себи сабира вредности лирике, епике и драме, књижевноуметничко знање и досадашње искуство, способност аналитичко-синтетичког тумачења и стога бисмо препоручили да се компаративно проучавање трију драма које чине корпус истраживања обрађују у завршним разредима средње школе. Јединствени жанровски спој трагедије и комедије у црнохуморној комедији, о чему је било речи у претходном поглављу, помаже у томе да се жанровско проучавање књижевноуметничких текстова надгради и продуби, а опет и утиче на ваљану примену наученог.

Наставник треба да буде водич кроз нове изазове приликом интерпретације, али на ученицима, будућим компетентним и поузданим читаоцима, остаје спознаја и разумевање драмског текста и компаративно препознавање. С обзиром да говоримо о литерарном и театролошком приступу драмама Душана Ковачевића, у овом случају ћемо аутора и редитеља драмских текстова и њихове позоришне адаптације посматрати као једну особу, јер је то јединствени тренутак када на сцени имамо реализацију онога што је на страницама драмског текста написано и виђено очима аутора. У јединственом троуглу читалац / дело / аутор (редитељ), знак једнакости можемо ставити између трећег и четвртог члана, што итекако може утицати на ваљану интрепретацију, прихватање и разумевање књижевноуметничког дела. Са друге стране, у већини случајева редитељ и аутор нису исте особе и стога прети опасност од онога шта можемо видети на сцени где се очима читалаца и њиховој стваралачкој имагинацији приликом читања драмског текста супротставља визија редитеља и жива слика, његово виђење, разумевање. Тај конфликт може бити изазован, али и погубан за ваљану литерарну и театролошку интерпретацију. Колико редитељска визија може бити погубна говоре и речи Душана Ковачевића, са анегдотским тоном, који казује да је било и добрих представа, али више памти оне неуспеле, трагичне до те мере да је помишљао да ли треба да престане да пише. *Позоришна уметност је и лековита и опасна по живот, као сваки лек* (Ковачевић 2018: 14). Иако претходна изјава има тон анегдоте, то не значи да је став писца ирелевантан, јер и сам Душан Ковачевић казује да се током стварања представе нека реченица одузме, а нека дода, претходно све мора бити чврсто и утемељено, јер драма *архитектонски пледано почива на врло пажљиво и прецизно сазиданом темељу* (Ковачевић 2018: 36).

Душан Ковачевић је драме *Клаустрофобична комедија*, *Професионалац* и *Урнебесна трагедија* режирао недуго након што су оне написане и тиме подстакао своје читаоце и гледаоце на компаративно тумачење[6] драмског текста и њене реализације у позоришту буду баш онакве како су написане. С обзиром да смо се упознали са тим да је наука у предмет проучавања током историје узимала или писца или дело или ређе читаоца, у раду желимо да укажемо на значај корелације *сарадништва и стваралаштва* (Бајић 2008: 73)

6 Филмске адаптације драма *Професионалац* и *Урнебесна трагедија* нису предмет проучавања овога рада зато што одударају од драмског сижеа, постоје сличности, али и разлике и стога се не уклапају у нашу тежњу да представимо литерарно и театролошко тумачење у синхроном и допуњујућем смеру у настави, а са циљем да естетске вредности текста буду интерпретиране довољно инвентивно, доследно и значајно творећи компетентне читаоце. Компаративне анализе драмских текстова и филмских адаптација Душана Ковачевића, неминовно, могу бити предмет новог истраживања или тема приликом реализације драмске секције, где се знања могу продубити, а ученици додатно мотивисати за даље читање које је неограничено корпусом могуће лектире.

и да горепоменути троугао једино тако сврховито функционише, али у случају драмског текста са четвртим чланом – редитељем. С обзиром да је редитељска визија у случају проучавања трију драма Душана Ковачевића једнака ауторској, тај елемент троугла посматрамо као један и тиме добијамо одговор на проблемско питање: Да ли су то два начина читања истог текста или један начин читања два текста? Питање са којим се суочавамо носи у себи необичност из разлога што је аутор исто што и редитељ, а интенција да на сцени видимо оно што је написано на страницама драме води ка одговору да су то заправо два начина испољавања једног текста прочитана од стране једне особе – аутора и редитеља. Онако како је аутор стваралачки доживео своје драмско дело имамо јединствену прилику да видимо на сцени, а то је јединствени тренутак у настави језика и књижевности када се две врсте уметности не сукобљавају, већ допуњују и помажу бољој интерпретацији. Ту се сусрећемо са још једним проблемским питањем, а тиче се *чулне имагинације*. Приликом читања компетентни читаоци стваралачки реагују на дело и креирају помоћу чулне имагинације оно што читају. Некада се те креације сукобљавају са другим читаоцима, јер не видимо сви истим очима, а приликком интерпретације трију драма које чине корпус овога рада, у настави и читалачком искуству имамо могућност да се сусретнемо директно са ауторовом визијом текста, прихватимо је или јој критички приступимо. То може бити ваљани корак у интерпретацији, који вешти наставици могу искористити и тиме утицати различитим методама на стварање компетентних читалаца.

Водећи се речима Јована Христића[7] да редитељски посао захтева повезаност и ваљани дослух са глумцима, навели бисмо и податак да је најбољи пријатељ Душана Ковачевића био уједно и највише заступљени глумац у његовим драмским интерпретацијама, Данило Бата Стојковић. Колико је то важно указује и анегдота да га је Данило Бата Стојковић и саветовао да режира *Клаустрофобичну комедију*, јер ће једино тако она бити приказана на сцени као што је на страницама драме, а то нам доказује и да је Бата Стојковић истински разумео оно што чита и гледао истим очима као аутор, те то и произвео на сцени. Последња улога Данила Бате Стојковића је била у *Професионалцу*, а поред култног Луке Лабана, који је и писан за њега, Данило Стојковић је маестрално одиграо лик Василија у *Урнебесној трагедији* и Саву Оцачара у *Клаустрофобичној комедији*, што је још један разлог зашто су баш наведене драме део корпуса. Поменути подаци упућују на чињеницу да у трогулу читалац / дело / писац поред знака једнакости између писца и редитеља, овога пута можемо ставити знак једнакости између редитеља и главног

7 Више о односу према позоришној критици, теоријским сагледавањима драме и позоришта, сагласју и сукобу, али и конкретним примерима позоришних адаптација драма Душана Ковачевића в. Христић (2006).

глумца добивши јединствени синкретизам три важна чиниоца, чије је заједничко делање произвело на сцени оно што је у драми записано, а тиме и помогло ученику да сагледа наведене драме у ширем оквиру. Тој интерпретацији и тим чиниоцима се супротставља једино читалац који у зависности од компетенција, фантазијског уживљавања, истраживачког приступа, књижевног, теоријског, језичког и театролошког знања може разумети и бити критички настројен према књижевноуметничком тексту и сценској реализацији узимајући у обзир све елементе.

ТРИ КОМЕДИЈЕ ПОД СЕНКОМ ТРАГЕДИЈЕ

Три драме Душана Ковачевића, *Клаустрофобична комедија*, *Професионалац* и *Урнебесна трагедија,* представљене су као погодни примери за изучавање у средњошколској настави, а са циљем да прикажу могућу проблематику примања и деловања књижевноуметничког текста на читаоца, то јест гледаоца. Поменуте драме налазе се у изабраном корпусу зато што је Душан Ковачевић уједно и редитељ истих и тиме доказује да је и њихов најбољи тумач, о чему је било речи у претходном поглављу. Ту је скренута пажња на однос дело, аутор / редитељ / глумац. С обзиром да је остало да сагледамо последњег и најважнијег члана троугла, читоца, у стваралачком процесу посебна пажња биће усмерена на важне језичко-стилске аспекте наведених драма, на основу чијих вредности смо и дали предлог за увођење у средњошколски програм[8].

Три црнохуморне комедије Душана Ковачевића, које су предмет нашега истраживања, специфичне су, пре свега, по својој жанровској карактеризацији, о чему је било речи. Жанровска специфичност ових комедија може бити изазов за тумачење, јер подразумева књижевнотеоријско предзнање и препознавање на конкретним примерима. Наслови и поднаслови имају стилогену вредност која носи са собом метатеатралне особитости и препознајемо је у све три комедије. Наиме, *Клаустрофобична комедија* и *Урнебесна трагедија* представљају синтагматске конструкције где зависни, атрибутски члан – *клаустрофобична*, *урнебесна*, носе специфична антитетична стилистичка својства у односу на оно што текст драме представља. У *Клаустрофобичној комедији* сусрећемо се са црнохуморном драмом у којој

8 С обзиром да рад није методичка припрема за наставне околности, у њему неће бити приказан изглед часа и интерпретација трију драма Душана Ковачевића, као ни истраживачки задаци. Пажња ће бити усмерена на важне естетске и језичко-стилске вредности у драмама, проблемска питања, књижевнотеоријске појмове, корелативност и интертекстуалност, а у циљу приказивања естетских, васпитних и функционалних вредности које утичу на стварање компетентних читалаца у настави језика и књижевности.

имамо летаргичне, неснађене, изгубљене и песимистичне ликове притиснуте идеологојом која влада, а заправо маскираним тоталитаризмом. Под сенком смеха и комичних ситуација, наизглед чини нам се да јесте у питању комедија, међутим, на крају драме уочавамо суморну атмосферу која одудара од жанровских датости. Ликови су у складу са жанровски карактеристикама играли на граници смешног и жалосног, а трагична судбина Саве Оцачара, кога је у представи маестрално представио Данило Бата Стојковић[9], била је опомена да у реалном свету и црнилу, неостварена љубав и доброћудност појединца не опстају, већ бивају жртве система. Лик Саве Оцачара је опомена у драми *Клаустрофобична комедија*, као што је у *Урнебесној трагедији* то дечак Невен, једини нормалан међу лудима. Драма *Урнебесна трагедија* у сржи садржи причу о породици – нуклеусу у стваралаштву Душана Ковачевића, која кроз гротеску, фарсичне елементе и водвиљ представља људске односе засноване на лудаштву и породичној драми са горким крајем. Прича о комунизму и последицама истог опет је представљена кроз сукобљене ликове Василија и Руже, а крајња жртва је невини дечак Невен. Са значењског и естетског аспекта, ове две комедије с правом можемо посматрати као комедије под сенком трагедије, атмосфером драме апсурда, с обрисима *Процеса* Франца Кафке и Јонескове *Ћелаве певачице*[10], где наизглед нормалне и регуларне околности и стварност постају место под притиском тоталитарности, где слободни дух не постоји, *трагични ритам*[11] је доминантан, а породична драма сржи. Владајућа идеологија је само наизглед окрепљујућа, а заправо су последице комунистичког терора итеткако присутне. Теоријски гледано, обе драме имају реалистички оквир, што може бити изазовно у књижевнотеоријском тумачењу током наставног процеса, с обзиром да оквир и сржи драме не деле исти ритам.

Метатеатралност и интертекстуалност једне су од особитости драмског стваралаштва Душана Ковачевића и изразито присутни у драмама *Клаустрофобична комедија* и *Професионалац*, што може представљати подстрек за истраживачко читање и аналитичко-синтетички приступ, а уз вођство даровитог наставника може утицати на мотивисање ученика и стварање компетентних и узорних читалаца. Поднаслов у драми *Клаустрофобична комедија* гласи: *Позориште откаузује живот*, где се сусрећемо са драмом

9 Позоришне изведбе које се помињу у раду односе се на прве реализације које је режирао Душан Ковачевић, а чији се снимци могу наћи на youtube.com каналу, и тиме допринети бољој школској интерпретацији и стварању шире слике приликом читања и тумачења драма. Такође, за стварање компетентних читалаца, изузетно је важна и позоришна критика, на коју се рад и делом ослања (в. избор литературе).

10 Предлози за компаративно повезивање дати су на основу избора литературе и очекиваних читалачких предзнања, које би требало да ученик стекне до краја средњошколског образовања.

11 Више о *трагичном ритму* в. Лангер (1981).

у драми и отелотворењем Шекспировог *Отела* у савременом свету, али и скривеним иронијским мотивима борбе за живот, који су присутни у причи *Аска и вук* Иве Андрића, а у *Клаустрофобичној комедији* деградирани плесом пољске балерине пред политичким функционером Јагошем. Прихватајући став да је то *постмодернистички Отело* у новом руху под владавином тоталитарне идеологије (Живковић 2011: 194), додали бисмо да су у лику и поступцима савременог Отела присутни Теја Крај, Леополд Важик и Сава Оцачар, а заједничка им је деградација и страдање. Књижевнотеоријско знање је у читању ове комедије неопходно, а истанчани читалачки сензибилитет неизоставни део тумачења где критички поглед бива инвентиван, творећи од ученика компетентне читаоце / критичаре. Наведени разлози и могуће компаративне анализе иду у прилог чињеници да би поменуте драме Душана Ковачевића одговарале програму виших разреда средње школе.

Са друге стране, метатеатралну одредницу са интертекстуалним аспектом видимо у поднаслову драме *Професионалац* који гласи: *Тужна комедија по Луки*. У овој синтагматској конструкцији опет се сусрећемо са стилогеним значењем атрибутског члана, *тужна*, и препознајемо амбивалентна жанровска својства карактеристична за црне комедије. Такође, поднаслов драме *Професионалац* нас упућује на интертекстуалну везу са Библијом и Јеванђељем по Луки, али у иронијском односу. Ту се слажемо са књижевним критичарима (в. избор литературе), који истичу да се тиме подстиче иронијски однос трагичког и комичног и доноси тужна вест о социјалистичкој, угњетаваној Југославији, наспрам лепе вести које доноси Јеванђеље по Луки и најављује Христов долазак. Прича *Очев сат* асоцира на причу о блудном сину из Библије, а драма *Професионалац*, као и *Клаустрофобична комедија*, несумњиво су опомена и критички настројена књижевноуметничка дела у доба социјализма.

Интертекстуалност као књижевнотеоријски појам може бити подстрек за проучавање драма Душана Ковачевића и мотивација за истраживачки приступ. Осим са Шекспиром и Библијом, у драмама Душана Ковачевића запажамо интертекстуалне обрисе са Пиранделовом драмом *Шест лица тражи писца*, али и Чеховљевом драмом *Галеб* и Нушићевом *Књигом другом*. Позоришна критика (в. избор литературе) може бити подстрек за компаративно тумачење не само сценских остварења, већ и истраживачко литерарно тумачење ових драмских дела.

Мотив лудаштва често се појављује у драмама Душана Ковачевића, што уз породицу, менталиет и идеологију, представља један од главних мотива у стваралштву истакнутог драмског писца. Лудаштво препознајемо и у три драме које чине сржистраживања, а оно постаје естетска вредност од важног значаја. У драми *Клаустрофобична комедија* Теја Крај бива проглашен лудаком од стране режима, предвођеним Тејиним рођеним

братом Јагошом. Теја бива неподобан по државу и због тога жртвован, како Јагоша истиче, *зарад виших циљева*. У драми *Професионалац* један лик и носи назив *један сасвим нормалан, ЛУДАК*, где видимо антитетична стилистичка својства у самом имену, а његово лудаштво лежи у неприкладном понашању и претераној жељи да му рукописи буду објављени. Мотив лудаштва је највише истакнут у драми *Урнебесна трагедија* где су сви именовани као луди: и два брата и њихове жене, отац и његова изабраница, па чак је и доктор луд. Једини нормалан кога су родитељи прозвали „лудим" јесте дечак Невен који постаје жртва породичне драме, а на вишем значењском нивоу жртва система. Љубомир Симовић наводи да је ова породица *на први поглед нормална, а на други већ страшна и опасна* (Симовић 2018: 148). Доказ реченог јесу судбине жртава породице – дечак Невен у *Урнебесној трагедији* који завршава окружен лудацима питајући и преиспитујући сопствени идентитет; Теја Крај у *Професионалцу* који остаје укопан са магнетофоном у руци након одласка Луке Лабана; Сава Оцачар који прекида доток кисеоника и умире због љубави, Теја Крај у *Клаустрофобичној комедији* бива одведен у психијатријску установу и проглашен лудим и неподобним од стране режима. Душан Ковачевић је лудаштво описао на врло инвентиван начин са упливом гротеске, сарказма, водвиља, фарсе, што и потврђују поменуте три комедије, а компетентном читаоцу њихово тумачење може бити изазовно и сврховито.

Поред мотива лудаштва у драмама Душана Ковачевића можемо уочити и скривене мотиве који се истраживачким читањем могу уочити и анализирати. На пример мотив одређености[12] присутан је у све три драме. У драми *Клаустрофобична комедија* запажамо га у односу Вулета милиционера и родног места, али и у односу браће Теје и Јагоше Краја који постају потпуни странци, непријатељи чија је одређеност условљена политичком поделом на две струје. У драми *Професионалац* видимо архетипски однос очева и синова и њихову дистинкцију. У односу Теје Краја према оцу који је био настројен комунизму, а Теја млади дисидент, али и у односу Луке Лабана и сина му Милоша који је отишао из земље услед неслагања са оцем и његовим опредељењима, али захваљујући коме је Теја Крај преживео као писац. Елементе одређености видимо и у односу Теје Краја и његове породице, жене и деце у драми *Професионалац*. Теја Крај је оболео од *сиротства*, што може може бити танка линија за могуће компаративно проучавање Душана Ковачевића и Борисава Станковића. Драма *Урнебесна трагедија* се и заснива на породичном сукобу у којој је одређеност неминовна, дистанца велика, а несугласице констатне. Из наизглед почетне водвиљске атмосфере прешло се у озбиљну породичну драму где комично остаје само у обрисима.

12 О мотиву одређености у односу са Митом о Антеју у *Клаустрофобичној* комедији в. Лончар (2017).

Сава Стаменковић је изучавајући лудило и друштво у кризи у компаративној анализи скренуо пажњу на Фукоов однос према лудилу и опомени коју лудаци носе са собом, а изазивају страх код „нормалних" уводећи их у мрачне тајне и опасности које на овом свету вребају (Стаменковић 2017: 26), где је *Урнебесна трагедија* репрезентативни пример. Стога, сматрамо да је та студија погодан подстрек за наставу књижевности како бисмо историју, књижевну критику и књижевноуметничка дела могли обрађивати синхроно и допуњујући, а опет у циљу стварања компетентних, узорних читалаца чије се знање увек може надограђивати.

Појам уметности може бити предмет проучавања у драмама *Клаустрофобична комедија* и *Професионалац*. У *Клаустрофобичној комедији* имамо јединствени пример борбе за опстанак уметности и њену деградацију. Кроз Тејину драму у драми естетске специфичне вредности и однос Саве Оцачара према пољској балерини због које мелодрамски страда видимо борбу да уметношћу и катарзом можемо савладати све недаће и профаност савременог доба, где режимски апарат утиче да људи буду заглављени у клаустрофобичном свету страха, песимизма, лудаштва. Поднаслов поменуте драме нас упућује да је живот позорница и да позорница разоткрива живот, где можемо уочити и последњи ауторски трзај да уметност опстане. Међутим, она бива угушена режимским апаратом и то кроз лик политичког функционера Јагоше Краја. У драми *Професионалац* сусрећемо се са питањем опстанка уметности. Наиме, полицијски службеник, Лука Лабан, сачувао је Тејину Краја – писца, посветивши цео живот праћењу младог дисидента. *Да није било досијеа, не би било књиге, а ни писца. Ајсурд терора* (Ковачевић 2018: 17). За разлику од *Клаустрофобичне комедије* сматрамо да је уметност у драми *Професионалац* успела и победила, иако су људи нестали изгубљени у надањима, животу, режиму. Драма која која остаје у рукама Теје Краја на магнетофону, спремна да буде записана представља последњи тразј да уметност надживи режиме, промене, дисиденте, разлике и сукобе.

Језик у драмама Душана Ковачевића садржи специфичне стилогене вредности, препознатљиве за драмски опус овога писца. Наратизоване дидаскалије су стилски маркирана и препознатљива места у драмама Душана Ковачевића, што компетентног и поткованог читаоца може навести на дубљу анализу. У дидаскалијама су сажете све унутрашње борбе јунака, монолози, психологизација, карактеризација, описи, тако да оне некада добијају обрисе кратке прозне врсте, што се коси са правилима грађења драме, али указује и на поливалентност текста (Ђупић 2020: 146). Језички каламбури, заумни језик, елиптичност, дијалози, монолози и ћутња, наративизација, естетске су вредности којима се може корелацијско-интеграцијски посматрати драмски текст и језик, а тиме условити и функционално повезивање

у настави књижевности[13]. Семантичка значења имена и презимена у драмама Душана Ковачевића такође имају стилогену вредност вредну пажње. Ћутња Веселе Крај у *Клаустрофобичној комедији*, заумност у дијалозима у драми *Урнебесна трагедија*, монолози и лик-идеја у драми *Професионалац*, врсте дијалога и њихова функција у карактеризацији јунака, неке су од аспеката које могу бити детаљније проучене у интерпретацији драма, посебно на драмској секцији или у индивидиуалном приступу драмском тексту и задацима.

Драме које чине корпус рада представљају црнохуморне комедије које садрже елементе сатире, гротеске, бурлеске, реализма. Синтеза различитих, наизглед неспојивих елемената нам помаже да спознамо критички однос ових драмских остварења према стварности. О тоталитарном режиму који маскиран бди у све три драме смо већ говорили, али важно је још једном указати на значај вантекстуалних елемената важних за разумевање драмског текста[14]. Политичка стварност, књижевнотеоријско знање потребно за разумевање интертекстуалних асоцијација, интеркултурални приступ, познавање стваралаштва писца, неопходни су елементи за ваљану анализу и разумевање драма Душана Ковачевића. Као што смо навели, Душан Ковачевић је творац позоришних реализација драма и тиме нам је дао јединствену прилику да видимо ауторску визију директно на сцени. Театролошки приступ тумачењу текста је неизоставни елемент и о позоришним реализацијама поменутих драма смо говорили у претходним поглављима. Значај компаративног приступа у овом случају има допуњујућу вредност, где су књижевност и позориште конзистентна целина. Позоришном реализацијом се надграђује читаочева стваралачка делатност и помаже му у савладавању нејасних делова. У случају драма Душана Ковачевића театролошку анализу можемо посматрати као квалитетну надградњу чулне имагинације, којом се твори шира слика у анализи драмског текста, али и проширују знања позоришној уметности, којом се стварају не само компетентни читаоци, већ и компетентни гледаоци позоришних реализација. Кроз ликове које је, пре свега, оживео Данило Бата Стојковић, а у новија времена и Љубомир Бандовић[15], неизоставно ће нам у памћењу остати Сава Оцачар, Лука Лабан, Василије и бити квалитетан подстрек за дубље разумевање и анализу.

13 Више о језичко-стилским карактеристикама у драми *Клаустрофобична комедија* в. Ћупић (2020).

14 Филмска остварења чији су сценарији писани по драми *Професионалац* и *Урнебесна трагедија* нису предмет овога истраживања. Али важно је указати да њихова компаративна анализа у ширем културном контексту може бити врло сврховита, јер бисмо уочили значај вантекстуалних елемената у драми и филму, промену политичког процеса и шта оно чини за живот једног појединца. Надградња мотива, ликова, радње може бити изазов за ново тумачење, али и мотивација ученицима за нова читања.

15 Мисли се на позоришне реализације новијег датума, присутне на сцени Звездара театра.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

У раду смо се бавили читалачким компетенцијама и њиховим развојем кроз драмски текст у савременој настави језика и књижевности. На основу тријy драма Душана Ковачевића: *Клаустрофобична комедија*, *Професионалац* и *Урнебесна трагедија,* представљени су могући модели потребни за вальану језичко-стилску, методички и методолошки утемељену анализу у настави, а са циљем да се створи компетентни и поуздани читалац. Кроз литерарни и театролошки приступ, али и истраживачко анализирање и представљање књижевноуметничког текста, суочили смо се са проблемским питањима у тумачењу драма, могућим решењима и новим претпоставкама. Кроз троугао читалац / дело / аутор упознали смо се са теоријским приступима и досадашњим решењима, а на примеру тријy драма и доказали колико је важан саодноc сва три елемента да би систем функционисао, а додавши четврти и пети члан – редитеља и главног глумца, увидели смо значај редитељске визије, а посебно када су аутор драме и редитељ иста особа, чиме се ученици подстичу на подробније тумачење у ширем културном контексту.

На основу реченог, може се закључити да је драма у савременој настави језика и књижевности врло инспиративан и изазован род, вредан веће пажње у наставној пракси. Приказавши језичко-стилске, естетске, васпитне и етичке вредности у поменутим драмама Душана Ковачевића покушали смо да укажемо на њихов значај у могућој школској пракси. Жанровска поливалентност, саодноc учесника у чину читања, литерарни и театролошки приступ и компатибилност књижевне и позоришне критике, условљавају елементе чије се законитости морају уочити и поштовати како би се неговало читалачко искуство и досегле компетенције које се даље могу надограђивати. Претходно наведено води нас и ка томе да, како Милија Николић истиче, прва и најважнија порука сваког књижевног дела: *Читај ме!* (Николић 2009: 249), буде и испуњена, јер тада мртво слово на папиру оживљава и ослобађа се у читаочевој свести, а са компетенцијама расте и постаје безвременско.

Сложивши се са ставовима теоретичара да се драмски текст доживљава читањем, а тек онда се може тумачити, додали бисмо и закључак да у случају тријy драма Душана Ковачевића драмски текст се доживљава читањем и чулном имагинацијом, обликује гледањем на позоришној сцени, а критички суд постиже временом, обраћајући пажњу и на вантекстуалне елементе и додатну литературу. То је пут ка стварању компетентног и поузданог читаоца.

ИЗВОР

Ковачевић 2013: Душан Ковачевић. *Драме #3*. Београд: Завод за уџбенике.
https://www.youtube.com/watch?v=haV-KKhf4V8
https://www.youtube.com/watch?v=-d2Awj6qL94

ЛИТЕРАТУРА

Аксентијевић 2018: Христина Аксентијевић, „Стваралаштво Душана Ковачевића – Професионалац од драме до филма". *Philologia Mediana*. Ниш: Филозофски факултет, 253–267.

Андрејевић 2017: Даница Андрејевић. „Идеологија, човек, драма". *Душан Ковачевић идеологија, човек, драма*. Зборник радова. Ур. Жарко Миленковић. Грачаница: Дом културе „Грачаница", 9–21.

Бајић 1995.Љиљана Бајић. „Драмско стваралаштво у наставном проучавању". *Књижевност и језик*, год. XLII, број 1–2. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Бајић 2009: Љиљана Бајић. „Драмски текст и позоришна реализација драме". Москва : МГУ имени М.В. Ломоносова, Филологический факультет, 376-377.

Бајић 2014: Љиљана Бајић. „Читалачке компетенције ученика у савременој настави књижевности". *Савремено изучавање српског језика и књижевности и словенских језика као матерњих, инословенских и страних*. Београд: 17. Конгрес ССДС, 25–43.

Бесара 2012: Драгана Бесара. „Елементи фарсе у драмама Душана Ковачевића". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LI/1–2. Нови Сад: Матица српска, 299–316.

Bužinjska, Markovski 2006: Ana Bužinjska, Mihal Pavel Markovski. *Književne teroije XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.

But 1976: Vejn But. *Retorika proze*. Beograd: Nolit.

Velek, Voren 1974: Rene Velek, Ostin Voren. *Teorija književnosti*. Beograd: Nolit.

Вучковић 1994: Мирољуб Вучковић. *Драмско дело у настави књижевности и језика*. Београд: Просвета.

Еко 2001: Умберто Еко. *Границе тумачења*. Београд: Paideia.

Esslin 1961: Martin Esslin. *The Theatre of Absurd*. New York: Anchor Books.

Живковић 2011: Душан Живковић. „Метатеатралност и критика друштва у Клаустрофобичној комедији Душана Ковачевића". *Друштвене кризе и (српска) књижевност и култура*. Зборник радова. Ур. Драган Бошковић, Маја Анђелковић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 189–199.

Илић 1997: Павле Илић. *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси*. Нови Сад: Прометеј.

Ingarden 1971: Roman Ingarden. *O saznavanju književnog umetničkog dela*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Јовановић 2016: Рашко Јовановић. *Драма као откривање живота*. Београд: Печат, 22. 1. 2016.

Katnić-Bakaršić [2]2013: Marina Katnić Bakaršić. *Stilistika dramskog diskursa*. Sarajevo: University Press.

Кебара 2019: Ђорђе Кебара. „Црнохуморна представа деградираног друштва у комедији апсурда Душана Ковачевића". *Филолог*, X. Бања Лука, 520–537.

Ковачевић 2013: Душан Ковачевић. [Предговор] *Драме #1*. Београд: Завод за уџбенике.

Ковачевић 2018: Душан Ковачевић. „У доброј драми ништа није случајно". *Хумор је светлост. О књижевном стваралаштву Душана Ковачевића.*Зборник радова. Ур. Михајло Пантић. Београд: Библиотека града Београда, 9–61.

Ковачевић 2012: Милош Ковачевић. *Лингвостилистика књижевног текста*. Београд: Српска књижевна задруга.

Ковачевић 2015: Милош Ковачевић. *Стилистика и граматика стилских фигура*. Београд: Јасен.

Кркљуш 1977: Славко Кркљуш. *Учење у настави откривањем*. Нови Сад: РУ „Радивој Ћирпанов".

Langer 1981: Suzana Langer. „Velike dramske forme – komični ritam“. *Moderna teorija drame*. Prir. Mirjana Miočinović. Beograd: Nolit.

Лончар 2017: Растко Лончар. „Антеј у ваздуху – јунак Душана Ковачевића“. *Душан Ковачевић идеолоīија, човек, драма*. Зборник радова. Ур. Жарко Миленковић. Грачаница: Дом културе „Грачаница“, 141–164.

Lukač 1978: Đerđ Lukač. *Istorija razvoja moderne drame*. Beograd: Nolit.

Милосављевић 2006: Петар Милосављевић. *Теорија књижевности*. Ваљево: Исток.

Милутиновић 1996: Зоран Милутиновић. „Мимезис у социјализму“.. *Драма у српској књижевности*. Београд, МСЦ: Филолошки факултет, 445–454.

Николић 1975: Милија Николић. *Књижевно дело у наставној пракси*. Београд: Научна књига.

Николић 2009: Милија Николић. *Методика наставе српскоī језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Петковић 1975: Новица Петковић. Језик у књижевном делу. Београд: Нолит.

Поповић 1968: Богдан Поповић. *Оīледи из књижевности*. Београд: Просвета.

Prop 1984: Vladimir Prop. *Problemi komike i smeha*. Novi Sad: „Dnevnik“: Književna zajednica Novog Sada.

Rosandić 1988: Dragutin Rosandić. *Metodika književnog odgoja*. Zagreb: Školska knjiga.

Симовић 2018: Љубомир Симовић. „Трагедије као комедије“. *Хумор је светлост. О књижевном стваралаштву Душана Ковачевића.* Зборник радова. Ур. Михајло Пантић. Београд: Библиотека града Београда, 145–161.

Solar [20]2005: M. Solar. *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.

Стаменковић 2018: Владимир Стаменковић. „Опаска о људској природи“. *Хумор је светлост. О књижевном стваралаштву Душана Ковачевића.* Прир. М. Пантић. Београд: Библиотека града Београда, 64–87.

Стаменковић 2017: Сава Стаменковић. „Лудило и друштво у кризи: *Урнебесна траīедија* Душана Ковачевића, *Пуковник птица* Христа Бојчева и *Кућа лудака* Андреја Кончаловског“. *Душан Ковачевић – идеолоīија, човек, драма*. Зборник радова. Ур. Жарко Миленковић. Грачаница: Дом културе „Грачаница“, 119–129.

Tasić 2015: Ana Tasić. *Urnebesna društvena tragedija*. Beograd: Politika, 28. 12. 2015.

Христић 2006: Јован Христић. *Есеји о драми*. Београд: Српска књижевна задруга.

Ћупић 2020: Зорана Ћупић. „Основни језичко-стилски поступци у драми Клаустрофобична комедија Душана Ковачевића“. *Лик: часопис за књижевност, језик и културу*, год. VI, бр. 10. Андрићград – Вишеград: Андрићев институт, 135-155.

Штајгер 1978: Емил Штајгер. *Умеће тумачења и други оīледи*. Београд: Просвета.

Zorana Z. ĆUPIĆ

DRAMAS OF DUŠAN KOVAČEVIĆ IN COURSE OF SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE

Summary

In the paper, we will deal with literary knowledge and reading competencies of a student which are necessary for a coherent literary and methodically based interpretation and evaluation of the genre in contemporary literature teaching on the example of three dramas by Dušan Kovačević: Claustrophobic Comedy, Professional and Hilarious Tragedy. The purpose of the paper is to show how complex and significant the reading of a dramatic text can be, and perhaps unfairly neglected in teaching practice, given how important it is to research and define the literary knowledge and competencies that are necessary for the student to acquire by reading and studying the genre and reach the level of creative reaction to it. The purpose of the paper is to point out the linguistic and stylistic characteristics and theoretical basis of the drama from the corpus of research, which would methodically justified give the possibility of their incorporation into the high school curriculum.

Key words: literature, language, methodology, drama, genre, Dušan Kovačević, Claustrophobic Comedy, Professional, Hilarious Tragedy.

Рад је предат 29. септембар 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 791.632-051 Петровић А.
791.2(497.11)
821.163.41.09
doi: 10.5937/bastina31-34295

Оригинални научни рад

*Ивана М. РАЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

БАНОВИЋ СТРАХИЊА ИЗМЕЂУ ПЕСМЕ И ФИЛМА**

Апстракт: Рад доноси увид у садржај и анализу сценарија *Соко* Александра Саше Петровића насталог према народној песми „Бановић Страхиња". Иако новије теорије адаптацију за други медиј посматрају као аутономно дело једнаког статуса као изворно дело и одбацују верност оригиналу као критеријум оцене адаптације, компарација адаптиране верзије и литерарног предлошка неопходна је због сагледавања начина на који су наративни, тематски и естетски елементи створени за потребе новог медија. Две су кључне дистинкције које посматрамо: сцена у шатору и сцена са вуковима и обе одговарају поступку који у оквиру хипертекстуалне праксе Женет назива паралептичким продужавањем, а илуструју Петровићев стваралачки манир у поступку адаптације литерарног дела. Анализу литерарних сегмената, прати анализа филмских, интертекстуалних и контекстуалних елемената које смо сматрали релевантним за тумачење и оцену адаптације. И поред позитивних оцена које је сценарио добио, и поред тога што је у свету прославио кинематографију своје земље, Петровић није добио прилику да снима филм по овом сценарију.

Кључне речи: *Соко*, Александар Саша Петровић, народна песма, сценарио, адаптација.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Пре него што се латио адаптације за филм једне од наших најлепших песама, Александар Саша Петровић (1929–1994) увелико је био афирмисан као стваралац који и је за потребе своје уметности посезао за литерарним предлошцима.[1] Он је изразио став: „у литерарну адаптацију, у буквалном

* Стручни сарадник, ralovic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

1 Филм *Три* (1965) Петровићева је адаптација четири приповетке Антонија Исаковића из збирке *Пајрат и ватра*; филм *Мајстор и Маргарита* (1972) екранизација је великог Булгаковљевог романа, на основу кога је режирао и позоришну представу у Народном позоришту 1982. године, а овом аутору вратио се и кроз адаптацију

смислу речи, уопште не верујем… Књижевно дело ми је увек служило само као предтекст за самостално филмско дело" (Петровић 2011: 21), а објашњавајући поступак изградње овог сценарија, изрекао је мисао која је есенцијална за његову поетику адаптације. Наиме, Петровић каже да је: „и поред све слободе у конструкцији, избору ликова, па често и у њиховој концепцији" увек као основни циљ имао да сачува „поетско-филозофско-морални нуклеус литерарног дела" које га је инспирисало. И не само да сачува, Петровић преузима обавезу да се „тај нуклеус још и изразитије опажа него у литерарном делу" сматрајући да то је природно јер је управо тај поетски, филозофско-морални садржај оно што га је и навело да се посвети том делу. „До њега ја на филму, међутим, никада не могу доћи листајући филмским техничким средствима књигу. До њега се долази једино путем стварања новог самосталног филмског дела […] – кроз разлику до идентичности" (2011: 21–22).

Сценарио[2] *Соко* је само једна од адаптација мита о гласовитом јунаку који је имао и хоризонталне (у оквиру истог медија) и вертикалне интертекстуалне перспективе. У оквиру наше теме, Петровићева трансмедијалну интервенцију, иако је аутор говорио да је реч само о инспирацији делом, радије бисмо одредили као коментар, поновно наглашавање или реструктуру, у Вагнеровом смислу, под којима се подразумева намерна или ненамерна модификација оригинала, а да се при томе не ради о изневеравању оригиналног текста, него о другачијој намери редитеља, на начин да измене ликова или сцена служе да боље нагласе неке вредности литерарног предлошка (Wagner према Krebs 2014: 25). Критички приступи адаптацијама многобројни су и разноврсни, а у раду се ослањамо на новије теорије (Robert Stam, Linda Hutcheon, Dudley Andrew, David Krantz,

Псеће срца (Атеље 212, премијера 1979) и *Пурпурног острва*. Сценарио *Бења Краљ* адаптација је стваралаштва Исака Бабеља. На велики екран са страница књиге превео је и *Групни портрет с дамом* (1977), нобеловца Хајнриха Бела. Коначно, после сценарија о коме је овде реч, приступио је и превођењу *Сеоба* и *Друге књиге Сеоба* Милоша Црњанског у филм, односно серију. У његовим филмовима и у сценаристичком раду, видљив и утицај Достојевског, на кога се експлицитно позива у уводној шпици филма *Биће скоро пропаст света* (1969). У постхумно штампаним разговорима Александра Петровића и Драшка Ређепа, стоје Петровићеве речи да му је Душан Матић дао одобрење за екранизацију *Глухог доба*, које је написао са Александром Вучом, а на путу за екран у облику синопсиса и сценарија остали су бројни други текстови инспирисани литературом.

2 Оштро се противећи идеји о сценарију као „sirovini", „poluproizvodu", „stadijumu stanja materijala", Валентин К. Туркин тражи да се филмски сценарио третира као „punovredan ideološki proizvod, umetničko književno delo", али „može i mora biti 'kontrolni umetnički dokument', kojim treba 'proveravati' film", на крају „on se može i mora objaviti, da se gledalac o njemu obavesti, da mu se pruži prilika da film uporedi sa scenariom, da pročita scenario bez obzira na film, kao što se može čitati pozorišni komad" (Turkin у Imami 1978: 58).

Thomas Leitch, Sarah Cardwell…) које адаптацију за други медиј посматрају као аутономно дело једнаког статуса као изворно дело и које одбацују верност оригиналу као критеријум оцене адаптације. Компаративни приступ у овом раду користимо како бисмо сагледали начин на који су наративни, тематски и естетски елементи створени за потребе новог медија. Поред анализе литерарних сегмената, укључићемо и анализу филмских, интертекстуалних и контекстуалних елемената који сматрамо релевантним за тумачење и оцену адаптације.

НЕТКО БЈЕШЕ СТРАХИНИЋУ БАНЕ…

Петровић је ценио јединственост песме о јунаку крај малене Бањске на начин на који су то чинили и други њени привrженици од Гетеа и Геземана наовамо, и био је то један од два разлога за избор овог дела за адаптацију. Други разлог био је однос жене и мушкарца, односно у овом случају однос заснован „на тако сложеним и комплексним психолошко етичким премисама да достиже дубине тих односа у неким од најлепших романа Достојевског" (Петровић 2011: 22). За наслов узима из народне песме описану позитивну карактеристику јунака,[3] сокола који је у српској митологији и епици симбол снаге, витештва, брзине, борбености, спретности, већ и као птица „животиња која због своје способности да лети, да се вине високо у небо, представља универзални симбол превазилажења граница, уздизања, духа и ослобађања од свега физичког, земаљског" (Trebješanin 2008: 331). Очито је да је, дајући сценарију овај назив, Петровић имао намеру да акцентује, не само јунаштво, већ Страхињино уздизање духа и превазилажење граница, оно небеско и божанско у његовој земаљској природи.[4] Петровићев одабир наслова не изненађује, било да је реч о хотимичном и нехотимичном посезању за архетипом, јер је својим првим самосталним документарним филмом *Лет над мочваром* (1957) метафорички проговорио кроз приказ живота птице. Као и у *Соколу*, у *Лету над мочваром*, довољно је мало неба и самоће да се и љубав учини бескрајном, и у оба текста срећа је нестална, јер опасност вреба. С обзиром да је птица повезана са ваздухом, небом, да слободно лети у несагледиве висине, Јунг је у *Психологији и алкемији* сматрао да је архетипски, прастари и универзални симбол душе, човекових мисли, слутњи, маште, а у књизи *Синхроницитет као принцип акаузалних веза*, забележио да окупљање јата птица на неком месту, по веровању народа „има злослутни пророчки значај, односно представља предзнак, знамење скоре

3 „Да таквога не има сокола", „Ти соколе, Страхињу бане!", „Страхин-бане, ти соколе српски!". Стихови песме дати су према: *Српске народне пјесме*. Књ. 2.

4 Ватрослав Мимица, редитељ филма (1981) по овом сценарију, за наслов узима име јунака.

смрти неке особе у близини тог места" (према Trebješanin 2008: 332). О таквом схватању појаве и кретања птица читамо у самом сценарију: „У висини, у прозирном плаветнилу неба, као две црне слутње – два сокола отпочињу двобој: перје лети…" (Петровић 2011: 29).

Као и у бројним варијацијама на тему, овај сценарио следи образац по коме женино неверство или издаја јесу она опомена да ће се догодити нешто што ће угрозити заједницу, да је поредак у опасности, да следе велике и кобне битке или десетогодишњи Тројански рат, „расап, пропаст света" (Пешикан-Љуштановић 2017: 155). Петровић је задржао познати макронаратив, уносећи измене у микроструктуре. Он преузима већину композиционих мотива из Вукове песме и уграђује их структуру своје креације (одсуство јунака из куће, разарање дома, одвођење љубе, тражења помоћи од тазбине, мотив борбе јунака; мотив женииног деловања против јунака, мотив спасавања љубе) и уз њих и већину мотива нижег реда из Милијине песме, премда неке изоставља и убацује нове (јунак с почетка песме не борави у тазбини већ је у лову, спасава је од слуге њеног оца, од вукова, не одводи је оцу али она бежи од њега).

Петровић осликава сву хипокризију која око теме (и не само брачног) морала постоји у црквеним и патријархалним круговима. Он овде није оригиналан аутор ни по идеји, ни и по композицији и изразу, јер преузима готове обрасце, али је особито вредно то што је објективан према женама – у *Соколу* нема критике женске стране. Положај и функција женског лика и овде су, као и у епској поезији, условљени поетиком самог аутора. Петровића није привлачила тема издаје и праштања,[5] колико теме љубави и слободе.[6] Њега не занима мизогини мотив сексуалног морала, он је Анђу изградио начином на који је старац Милија, како каже Владан Недић,

5 Иако се чини да је тема неверe, интимне издаје, можда посебно привлачила Петровића (његове филмске јунакиње, нису попут верних љуба наше епике, већ попут Анђе: и учитељица Реза, и Дафина, и Лени, повлађују својим потребама или осећањима; чак и девојка у филму *Три* плаћа цену слободе избора партнера; и Булгаковљева и Петровићева Маргарита, иако удата, има слободу да бира себи другог мушкарца), шире сагледано долази се до закључка да је пре реч о једном другом мотиву или теми. Окупљене на једном месту, ове јунакиње деле исту страст за слободом и потрагу за љубављу. Та својеврсна издаја Страхиње, Трише, Вука, или државе у филму *Три*, није ништа друго до женско право да буде слободна. И у Петровићевим филмовима који нису мотивисани књижевношћу, жена је, независно од осталих особина, „била она демонских или анђеоских црта" (Harding 2004: 69), слободна да бира.

6 Јунакиње не гради као склоне неверству, нестални, нема „нељудског" у њиховом понашању, оне имају једнака права као и мушкарци, уздигнуте су у његовом опусу изнад строгих патријархалних назора. Чак и кад су по свему различите, и госпожа Дафина из *Сеоба* и Евдокија из Петровићеве серије и Анђа и Лени *Групног портрета* и неименована девојка из филма *Три*, постоји заједничко искуство у њиховом разумевању живота, сведоче о празнини женског живота, о томе да, како је писао Црњански у *Другој књизи Сеоба* „[ж]ене, нарочито, ретко налазе срећу у животу" (1987: 179).

градио ликове бана и дервиша– са „отвореном саосећајношћу", од „многих тананости" (Недић 1990: 90). Петровићев Страхиња жени не укида оно што је мушкарцу дозвољено – сексуалну слободу, а осим тога пред њим је и изузетно сложена улога до које се не долази биолошком чињеницом мужевности. Мушкарац је нешто што се мора постати, као у херојско доба, као у Хомеровим еповима. Док код Старца Милије симпатије нису на Анђиној страни, у сценарију она је не само једна од главних јунакиња већ јој Петровић отвара много већи простор. Готово да од, да се послужимо игром речи, *history* (his story) или његове приче, путем ауторове интервенције, добијамо *herstory* (her story) – њену или женску причу, како феминистичка теорија означава овај женски продор у традиционално. Код Старца Милије мушкарци су одређени личним именима (Страхиња, Југ-Богдан, Влах-Алија), а Страхињина жена је „љуба", „шћера" и „сестра". У *Соколу* она заснива свој идентитет (који је у неким варијантама већ био познат као Анђелија у Главићевој, Анђа код Врчевића, Видосава, Иконија у *Летопису*[7] и код Граховца, лепа Јела у бугарштици код Богишића). Док се речи мушких ликова представљају и у директном говору, она ни једном у песми не проговара у присуству мужа, оца и браће, а једине њене речи које се наводе представљају упозорење Влах-Алији на Страхињин долазак, што је по мишљењу неких тумача двоструки преступ – кршење забране ћутања и кршење брачне лојалности. Не само што добија име, код Петровића она, што је још важније, прелази преко прага немости и активно, као конститутивни чинилац учествује у догађајима, показује своју самосталност и самосвојност, али и слабости.

И поред тога, светове које Петровић ствара, чак и кад их преиспитује и доводи у питање систем вредности као што је случај у *Соколу*, препознајемо као чврсто утемељене на патријархату. Средишње фигуре тако устројених светова су мушкарци, личности са именима (осим владике који проговара кроз своју функцију). Њено име у овом сценарију утолико је важније пошто имамо увид да једино када га изговара Страхиња оно се односи на чврст идентитет, а Влах Алија, слуга Тимотије и нарочито Југ Богдан изговарају га у контексту дестабилизованог идентитета. Тако, Страхиња одлази у Крушевац по помоћ и од Југ Богдана чује „Анђа ми је ћерка... или ми је била ћерка", „нема више Анђе... Она је сад турска наложница" (2011: 39); ако и кад изговара њено име, Тимотије га углавном користи уз реч мртва. За Влах Алију њен идентитет везује се за друге критеријуме, а не за лично име: она је, каже Алија, исувише лепа да је коњи растргну, што је један критеријум идентитета, а други је везан за припадност мужу – „Да ниси била Страхињина – не бих те волео" (2011: 32, 56), а у целом сценарију нико

7 „Бановић Страхиња у тазбини", 214 ст. *Летопис Матице српске*, књ. 47 (1839). Према Меденица: 1965, 6.

јој се не обраћа именом. „Она и из песме нема властите индивидуалности, мимо рода и мимо дома, све док не прекрши основне норме које јој и дом и род прописују“ (Пешикан-Љуштановић 2017: 159). Иако на сцену изводи и друге женске ликове, једино Анђа има име, а деперсонализованост тих ликова (калуђерице) управо је у функцији наглашавања Анђине позиције у друштву – и поред тога што има име, она је равноправна са безименим, покорним и ослепљеним представницама свог (женског) рода. Схватања: „жена мужу своме да буде верна“ како говори владика; „није ти никад ни била жена … иначе, на капији би те чекала њена глава, а не њена хаљина“ како виче Југ Богдан; да је замењива другим „Ето, даћу ти млађу кћер … лепа је као Анђа … и лепша“, откривају да не само да постоји консензус, већ и да постоји нескривени спрег између властеле и цркве, спрег по коме је жена ниског вредносног и друштвеног статуса и управо у те две структуре Петровић је уперио оштрицу.

Петровићева Анђа је више (полу)гола него обучена, и жртва и љубавница, и мучена и сензуална, и поробљена и моћна, у Алијином присуству заводљива и раскалашна; у патријархалном, мушком свету турска наложница, грешница, како за њу говори Југ Богдан, и неверница, која је осрамотила и мужа и свог оца пресветлог кнеза и која би требало да осети гнев божји, како каже владика у завршним сценама. Њена нагост у највећем броју сцена одраз је њене беспомоћности, а то је опомена или сигнал да и сцене завођења („Као бајадера, са рукама изнад главе. Игра сензуално … руке јој клизе низ голо тело – као да саму себе милује … или, као да тражи миловање … извија бедра … Осмехује се – опојно“ (Петровић 2011: 58)) разумемо као њену борбу или Аскину игру за живот. Сцену Анђиног еротизованог плеса у теоријском смислу можемо читати на начин који предлаже Лора Малви (Laura Mulvey) у теоријској опсервацији о положају женског лика изложеног мушком погледу. Иако Малви истраживање базира на класичном холивудском филмском спектаклу, занимљиво је повући паралеле са значењем које женском телу овде даје Петровић. Она пише:

> U svetu uređenom polnom neravnotežom, zadovoljstvo u gledanju bilo je rascepljeno na aktivno/muško i pasivno/žensko. Određujući muški pogled projektuje svoju fantaziju na ženski lik, koji je u skladu s tim stilizovan. U svojoj tradicionalno egzibicionističkoj ulozi, žene su istovremeno, izložene, i ono šta se gleda, njihova pojava je kodirana za snažni vizuelni i erotski utisak tako da se može reći da one konotiraju *bivanje-gledanim*. Lajtmotiv erotskog prizora je žena izložena kao seksualni objekat […] (Malvi 2017: 44).

Оно на шта се Лора Малви фокусира јесте опресивни поглед усмерен према женском, који га обликује и дефинише, одређујући му место пасивног у визуелној и свакој другој комуникацији. Жена је смештена у фотографски

рам, еротизована за мушки субјект и има наметнуто егзибиционистичку улогу у визуелном наративу. Као репрезент доминантно маскулине културе, као онај „koji aktivno pomaže u guranju priče napred", „zahvaljujući kome se nešto događa", у складу са начелима владајуће идеологије и психичких структура које је подржавају, „muški lik ne može nositi teret seksualne objektivacije. […] Muškarac kontroliše filmsku fantaziju, a pojavljuje se i kao predstavnik moći u još jednom smislu: kao nosilac pogleda gledaoca", преносећи га иза екрана како би се неутрализовале ван-диегетске тенденције које представља жена као призор (Malvi 2017: 44). Мушки лик је, дакле, носилац погледа и екрански заступник гледаоца, његов идеал идентификационог процеса, тиме што је његова моћ истакнута још једним рамом, погледом унутар саме слике. Зато што је објекат уживања за њега, жена постаје власништво гледаоца. Представљање Анђе као полунаге заводнице и наге љубавнице противника и непријатеља, јесте Петровићев покушај да опише проблем сексуалности у патријархалном свету, независном од класе, а њена голотиња доноси асоцијацију на експлоатацију жена у тој истој патријархалној, хетеросексуалној култури. Он помера границу вербалне артикулације и Анђин говор, њено супротстављање отмичару, њена непокорност јесте говор потлачених, говор робова, говор са маргине, говор о маргинама, подривање наметнуте мушке силе, а њен пристанак да заводи је колебљиво Петровићево решење, плес између онога што се мора и што се хоће, лелујање између два света. Између питања шта она може и шта она жели, ствара се терен за мелодраму, речима Лоре Малви:

> […] i dalje postoji simboličko izjednačavanje, žena = polnost, ali sada, umesto da je slika ili narativna funkcija, ta jednačina otvara narativno područje koja je ranije bilo ugušeno ili potisnuto. […] Žensko prisustvo, koje je u centru, dopušta da priča zapravo otvoreno bude o seksualnosti: ona postaje melodrama (Malvi 2017: 57).

И не само овде, и кроз отмицу јунакиње сведочимо мелодрамском: преламању великог, јавног, историјског наратива у малом, приватном, интимном. Иако је наратив о супрузи гласовитог јунака која бива отета, старији од примера које разматра Малви, чини се да је Анђа односно отета супруга одличан репрезент за потврду ове теорије. И без детаљне анализе психоаналитичке позадине коју у теорију инкорпорира Лора Малви, у лику Анђе видимо пут који прелазе јунакиње визуелне културе које Малви анализира:

> […] žena kao ikona, izložena za pogled i uživanje muškarca, onih koji aktivno kontrolišu gledanje, uvek predstavlja pretnju, pošto u svakom trenutku može priznati anksioznost koju izvorno označava. Muško nesvesno može na dva načina pobeći od tog straha od kastracije: prvi način je ili da se potpuno zaokupi ponovnim prolaskom kroz izvornu traumu (istraživanje žene, demistifikacija njene misterije), i u tom slučaju protivteža je to što će objekat koji je kriv za traumu potcenjivati, kažnjavati ili spasavati […];

> ili pak da se muško nesvesno potpuno odrekne kastracije tako što će objekt-fetiš zameniti nečim drugim, ili samo predstavljeno obličje pretvoriti u fetiš, i tako ga učiniti bezopasnim, to jest nečim što uliva sigurnost […] (Malvi 2017: 45–46).

После почетног импулса да је повреди, понизи и освоји, Алија бива недвосмислено заљубљен, усхићен, опчињен лепотом:

> Влах Алија се враћа у шатор.
> Долази до Анђе.
> Покривена је плаштом.
> Седа изнад њене главе.
> Ставља главу међу руке… Склапа очи […]
> Шејтан је ушао у мене – заволео сам те (Петровић 2011: 44),

али и Анђа бира, сама одлучује да буде са њим:

> Ниси сам Алија
> Затим Анђин смех… звонак, раскалашан (Петровић 2011: 56).

То што „Влах Алија љуби Анђу у уста, дуго, перверзно… као да јој даје део свог хашиша", то како Анђа за њега сензуално игра и како су „Влах Алија и Анђа на јастуцима после љубави" (Петровић 2011: 57, 58, 61), да се послужимо речима Лоре Малви, јесте „сексуално деловање", изложено као „спектакл за публику", а јунак ово не види.[8] За то време, Страхиња купује војску од таста, дајући пола Бањске за робље из Југ Богданових подрума. У песми Старца Милије, нигде се не говори о интимним догађајима и разговорима унутар шатора, што би одговарало Женетовом одређењу паралипсе. Каже се: „Колико је њему мила била" /„Та робиња љуба Страхинова", / „Пануо јој главом на крioце" и то суштинска ствар у одређивању Анђе као турске наложнице. Петровић не само да одшкрињује врата, он и улази у интимне просторе и гради причу која је код народног певача изостала, удаљава се од стереотипа[9] и даје Анђи глас, али не и само глас већ и слободу унутар постављених граница и даје нам могућност да видимо део те слободе, кроз поступак паралептичког продужавања (Genette 1997: 292) односно хипертекстуалну праксу коју ће и касније примењивати (у *Сеобама* је

8 Оно о чему бан и не размишља а Југ Богдан наслућује, у верзији из Печуја, односно у тексту који нам Глигорије Елезовић 1938. године доноси под називом *Чудна сличност једноī доīађаја на Истоку са нашом народном ūесмом „Бановић Страхиња"*, казује се да супруг посматра жену и поробљивача у љубавном чину (Елезовић 1938: 199–204)

9 Као што је познато, у песми је Страхињина жена резервоар за особине са негативним симболичким коефицијентом: лаковерна, поводљива, непромишљена, лако застрашива и мање вредна, поред тога доминира резон који заговара Југ-Богдан (према Пешикан-Љуштановић 2009: 42) о жени која као жртва насиља не може бити сматрана верном нити драга мужу.

надградио сусрет епископа Ненадовића и Аранђела).[10] Анђа овде није само оруђе којим баратају мушкарци, ни само нечије власништво и предмет који је вреднован само по томе коме пропада и који доноси симболички капитал (Бурдије) породице из које долази, предмет којим се тргује, који се отима и коме се самом отмицом снижава вредност. У Петровићевој „редакцији" жена се окреће на Алијину страну не само из разлога који су видљиви у Милијиној варијанти песме, а коју су тумачи (Pavlović 2008: 349) препознали као њено брзо мирење са судбином (не сећа се свог дома и прошлог живота, не тугује, не пролива сузе низ бело лице, не нада се, већ објективно процењује свет у коме се нашла, разгледа турску силу, прегледа коње и јунаке), већ и зато што жели, а и на самом почетку сценарија сазнајемо – она сања „ђавола", сања другог, дакле брачни односи су нехармонични. После буђења у брачној постељи, Петровићев сценарио наставља се њеном исповешћу код монаха Данила о том сну. Аутор поткопава привилеговану позицију првобитног и оригиналног дискурса стварајући нови мимезис, стварајући текст који имитира свој предмет, калемљењем, мимикријом, репродуковањем књижевног предлошка. Петровић успева да се обрачуна и са савременим системом и без транспоновања приче у савремени оквир, што је његов стваралачки манир – без обзира да ли адаптира дела привидно независна и удаљена од југословенске политичке и друштвене стварности или дела са темама из прошлости, он увек прави субверзивну критику друштва. Иако будући филм лоцира у средњи век (Мимица га још прецизније смешта у годину 1388, на граници српског царства), његова замисао је наднационална и атемпорална прича о љубави, двоструким аршинима, свету у коме су помешани добро и зло. Ову бинарност света, веровања, историје, мишљења, показује кроз симболику црног и белог. Везујући белу боју за Анђу и за Страхињу (он је углавном у белој ланеној кошуљи, најчешће „раздрљеној", а она је у белом чак и када је у свиленим шалварама и кад је прекривена заром од тила у шатору), Петровић је користи као симбол још неумрљане невиности правременог раја, али и као крајњи циљ прочишћеног човека, у коме се то стање поново успоставља. „U mitologiji, religiji i folkloru različitih naroda, belo je simbol, svetlosti, čistote, istine, pravednosti, nevinosti, svetosti, lepote i stvaranja" (Trebješanin 2008: 71). „U mitovima *beli hrtovi, beli orlovi, beli konji* predstavljaju glavne protivnike demonske, nečiste sile, koji u borbi sa njom pobeđuju i odnose bolest. Ono je boja prosvetljenja, očišćenja, preobraćaja i otkrivanja božanske istine" (Trebješanin 2008: 71). Они су „неумрљани" како у односу на властелу која је раскошно одевена, тако и односу на цркву, где доминира црна боја одоре и у односу на Страхињину „војску", „робове", „сужње из тамнице" односно „лопове и

10 Видети: Раловић 2017: 226.

бунџије“ како их назива Југ Богдан који их продаје Страхињи, који у битку улазе „[у] ритама […] са ногама увијеним у крпе, или боси“ (Петровић 2011: 49). Између та два пола, налази се Тимотије, слуга на Југ Богдановом двору. „Обучен је као ’домино’: у одело састављено из две различите половине – леве и десне... На глави му је шарена капа са прапорцима“ (2011: 39–40). Он је посредник између Анђиног и Страхињиног и осталих светова. Био је и Страхињин коњ, све до завршне сцене када на црном коњу улази у цркву. „Beli konj može imati tri različita značenja. On može značiti nadolazak arhetipskih stvaralačkih, duševnih i duhovnih snaga, oličenih u mitskom Pegazu, može biti simbol povampirenih iracionalnih snaga psihe koje su se odvojile od realnosti i, najzad, konj bele boje može nagoveštavati smrt“ (Trebješanin 2008: 71). „Jahač na belom konju“ појављује се тамо где може да се деси нешто трагично (Biderman 2018: 34). Архетипско значење црне боје је супротно: симбол непрозирног, непознатог, тамног, мрачног, праисконског, женског. Алијин коњ је вранац, а у једној од верзија сценарија у коју смо имали увид,[11] не и у штампаној, стоји да „Do pojasa go, samo jeleče preko tamnih prstiju“. Претпостављамо да је овде у питању *lapsus calami* те да се мисли на прса, груди. Овако супротстављени, Страхиња и Алија регрутовани су као љубав и зло, светлост и тама, бело и црно, а нарочито у сцени двобоја. „Као боја примордијалне празнине пре него што је створена светлост, црна се универзално повезује са тамом, смрћу, болешћу и злом“ (Stivens према Trebješanin 2008: 85). „Đavo je u religijskim predstavama, po pravilu, *crn*, a naziva se još i Knezom tame. Sveštеničke odore obično su *crne*, što simbolizuje pokoru, kajanje, odricanje od taštine, svetovnog bogatstva i uživanja u radosti ovozemaljskog života.“ „Crno, tama je, smatra Jung, i mesto začinjanja, nastanka i klijanja. Crno je, dakle, boja porekla, bremenite tame koja prethodi i vodi rođenju. U alhemiji proces preobražaja počinje stupnjem nigredo (crnjenje) a završava se stvaranjem lapisa. U mnogim religijama i mitovima svet se rađa iz praiskonske tame i ništavila“ (Trebješanin 2008: 85). То рађање новог света симболише Страхињин улазак у манастир на црном коњу.

Нашавши се у апсурдној ситуацији да, иако је прославио у свету кинематографију своје земље, не добија прилику да снима филм по сопственом сценарију,[12] Петровић је режијску палицу препустио Ватрославу Мимици,

11 Материјал доступан у фондацији која носи име редитеља.

12 За анализу стваралаштва Александра Петровића, важни су и контекстуални чиниоци и политичке околности. После обрачуна државе са ауторима црног филма више није снимао у земљи, уз Жилника и Макавејева морао и да оде из Југославије 1973. године. Иако су продуцент Авала филма Петар Шобајић и званични Авалин рецензент Драгослав Зира Адамовић позитивно оценили овај сценарио, Петровић није био погодан да га реализује. Полемика о овом сценарију, која је за циљ имала денунцијацију Петровића, вођена је од јануара до марта 1978. године у НИН-у и привукла је већу пажњу

загребачком редитељу. Мимица је само делимично реконструисао свет који је Петровић замислио, користећи другачији редитељски код. Он је појачао суровост (особито у сцени страдања дервиша Абдуле, кроз пласирање информације да је он Алијин рођени брат али и кроз учешће њихове мајке Азре у набијању на колац старијег сина јер „за издају нема праштања"), а делимично измењеним вођењем нарације и изменом једне од централних тема, донео и другачије мотивисане Анђине поступке. Наиме, на Анђином примеру видимо Петровићево радикално одступање од доминантно успостављеног интерпретативног кода: Анђа је и спремна да се опире, и дрска, и изабрана, и бира, она и заводи. Она је, пак, у Мимичином виђењу, застрашена и практично уцењена и то је једна од крупних разлика па се намеће закључак да редитељ није искористио субверзивне потенцијале сценарија. И код Петровића Влах Алија у току борбе са Страхињом подсећа да ће је муж казнити и жена сама зна шта следује („Ископаће ми очи" (2011: 61)), она је о томе већ обавестила Алију, али интимна драма између њих двоје није последица његове претње, има и њене одлуке да учествује у тој љубавној игри и њени гестови имају недвосмислену еротску димензију. И код Петровића и у свим забележеним варијантама, жена се одлучује да помогне отмичару, а овде додатно жена у току завођења каже да и „зло може да буде лепо" (2011: 56). Утолико у *Соколу* више него у песми имамо посла са упитаношћу над једним ранијим закључком да „даровањем живота Страхиња својој жени одузима стварну кривицу и њен жељени подвиг" (Гордић Петковић 2006: 52).

Петровић је сматрао да је Мимица направио добар филм. „Господствен и иначе уздржан, Саша је сматрао филм релативно успешним. Ипак са негативним коментаром на костиме тог пројекта" (Рељеп 2011: 10). Кључна, пак, замерка односила се на следеће:

> Da sam ga ja radio, možda bih pokušao da mu dam jednu poetsku vertikalu […] meni je žao... U scenariju je postojala scena sa vukovima. Kad Banović Strahinja odnese pobedu nad Alijom, stavi Anđu na konja i zajedno krenu natrag. Na putu ih napadnu vukovi i, pošto konj ne može da ih nosi oboje, vukovi ih sustižu, Anđa skoči sa konja, žrtvuje se. Za njom skoči Strahinja i onda bi se odigrala borba s vukovima koja personificira srednjovekovnu animalnu situaciju u kojoj se nalaze svi ti ljudi. Te mi je scene žao (*Studentski list* 10. 10. 1981).[13]

читалаца и пратилаца културне рубрике него добитници и тада престижних НИН-ових награда. Видети: *НИН*, 1412, 1413, 1414, 1416, 1420 из 1978. године. Пошто је филм, по сценарију датираном 1977. године, снимљен, на петом Фестивалу филмских сценарија, у Врњачкој Бањи 1981. године, Петровић је добио награду за најбољи сценарио рађен према домаћем књижевном делу (*Политика* 22. 08. 1981).

13 Петар Волк детаљно набраја измене које је донело Мимичино читање: „To sse odnosilo na scenu sa grčkim trgovcima, zatim scene sa Ludom, Popom i Stanom, večera u Strahinjinom dvoru, ubacivanje derviša u dvor, prizori sa srpskim uhodom, pokušaj Anđinog

Ова сцена коју је Петровић замислио почињала би из огромног тотала, у филм би, судећи по сценарију увела мотиве прстена (обруча), ватре и вука. Но, пре него што приступимо анализи ових мотива, ваљало би указати на још једно виђење Страхиње. Примећено је да су „[г]ласовити епски јунаци" по правилу „баштиници атрибута и функција паганских божанстава" (Делић 2006: 269), да су „junaci u epskim pjesmama, možda većinom, počovječeni bogovi, ili historični ljudi kojima ponajčešće prišivene su božje zgode" (Nodilo 2003: 10). Да је Петровићев Страхиња јунак божанских особина, постаје видљиво и пре двобоја и пре праштања. У сусрету са дервишем, индикативна је слика:

> Дервиш метанише – виче:
> ДЕРВИШ: Живот... само ми живот остави... Не Поклањај ме хуријама.
> Страхиња натерује коња у воду. Долази до Дервиша. Пружа му врх копља уз грло...
> СТРАХИЊА: Говори!... Говори Турчине! Где је хорди пут?
> ДЕРВИШ: Отишли су ка насељу Бањска...
> Алија злато тражи. – Каже – богати су српски властелини... Ископаћу им из земље ћупове... Попалићу границу... Страхиња се окреће ка момцима:
> СТРАХИЊА: Вежите га... Понесите... Мамузне коња...
> Коњ загалопира кроз воду и шикару...
> СТРАХИЊА (виче момцима, не окрећући се):
> У Бањску! – Брзо!... (2011: 30).

Иако богата значењима, како експлицитним, тако и имплицитним, сцена сусрета је, на пример, у драми Бориславa Михајловића Михиза изостављена, није му била потребна за изградњу драмског света. Да разговор главног јунака и дервиша у песми има загонетно значење, приметио је у својим палеопсихолошким истраживањима Војин Матић (2010: 327). При сусрету код реке Ситнице, Страхиња се код дервиша распитује где је шатор Влах-Алије, а како је пут водио преко реке, Страхиња га пита и за њене газове.

---

bekstva i niz drugih detalja u kojima su menjani prostori ili modifikovani likovi. Takođe, reditelj je uneo likove Stane, Lude, Madunića, Golaća, Alijine majke i oslepljene Efimije. U ovoj temeljitoj preradi izostavljene su scene hvatanja derviša u lovu, zatim umesto raspinjanja konjima Anđe, razapet je pop, skraćene su scene bitke oklopnika sa golaćima, scena sa vukovima i reducirano je dosta u odnosu između Anđe i Alije. Aleksandar Petrović tu nije mogao ništa, tako da se film pojavio na Festivalu jugoslovenskog igranog filma u Puli osamdeset i prve godine sa Frankom Nerom u naslovnoj ulozi. Uz njega su igrali Dragan Nikolić, Sanja Vejnović, Gert Frebe (Gert Fröbe), Rade Šerbedžija i Kole Angelovski. Zamišljen je kao film o surovosti, nasilju, ljubavi, patnji i plemenitosti. Najvažniji prizori događaju se između Banović Strahinje i njegove prelepe ljubavi i Vlah Alije koji provaljuje u dvorac i odnosi sa sobom mladu nevestu. Film je upravo zbog dvojstva u formiranju knjige snimanja bio heterogen po materijalu, imao je ilustrovanih fragmenata vezanih za dvorski život i običaje u domu Jugovića, ali i dinamike u eksterijerima, posebno onim vezanim za turske nasilnike, njihov logor i mučenja koja vrše u krajevima kojima haraju Alijine horde" (Volk 1999: 300–301).

Уз објашњење да су газови преко реке од давнина „познати као нечиста места, седишта речних демона, скривене виле бродарице која узима, према Вуку, тешку баждарину од јунака, оба црна ока“, те да су речна божанства склона да сваког „уколико се приближи или покуша да пређе реку, утопе у води, изузев оног ко их умилостиви на један одређен начин“, а да се у многим предањима и митологијама помињу „пустињаци који на местима газова показују пут или превозе странце преко реке“ (2010: 327–328), Матић даје претпоставку да је дервиш из народне песме „мада је у њему мало остало од негдашњег врача, нека врста трансформисаног превозника преко реке“, а ову претпоставку поткрепљује сагледавањем појаве дервиша у контексту осталих збивања у песми.

Сцена сусрета са дервишем има више значаја него што јој Петровић даје простора, будући да производи нова значења. Дервиш се, и у песми у код Петровића, појављује у оквиру Страхињине тежње „da povrati ugrabljenu ženu od njenog otmičara koji živi usred turske ordije“ (Matić 2010: 328). У Петровићевом тексту препознајемо, иако имплицитно показану, Страхињину величину која је песми исказана кроз дервишове речи да су његовом ђогу и јунаштву сви путеви проходни. Он, као што смо видели, у Петровићевој редакцији неустрашиво гази воду и без распитивања код дервиша (Харон, Онуфрије, Кристифор, понфифекс, тинтаркарим (Matić 2010: 328)) где су газови, прелази границу према свету мртвих (Ахеронт односно Ситницу). Његову бесмртност, препознајемо и на крају, кроз приказ јунака који нагони коња:

> Коњ долази до обале планинске речице.
> Застаје.
> Колеба се – не усуђује се да загази у воду… плаши се дубине.
> Пође лево, па десно, као да тражи погодније место за прелаз преко воде.
> Страхиња нагони коња у воду…
> Камера швенком – крупном оптиком – прати прелаз преко воде, коња са Страхињом и Анђом…
> Детаљи копита коња – галопира: стотине водених капљица пресијавају се под сунчевим зрацима (2011: 78).

Увођење три нова мотива – обруч, ватра, вук, најављује се епилог сценарија, односно ово су елементи параболе који говоре о љубави, праштању и супротстављању предачком, традицији, породици, постојећим друштвеним оквирима. У повратку кући, Страхињу и Анђу напада чопор вукова. Матић пише да је вук као тотем-животиња постао, на неки начин,

> otelovljenje predstave o totem-pretku koji svojom magičnom moći čuva pleme od opasnosti i pomaže mu da dođe do hrane. Pri tom […] smatran za opasnog, i čovek nije mogao njim da gospodari nego je ljudska zajednica pokušavala da deluje na

totem-vuka samo preko izvesnih ljudi, onih koji su i sami neobični i opasni, koji su tabu, i u sebi takođe nose neku magičnu moć, tako da je dobro držati se podalje od njih. Ovi posrednici, medicinmani, vrači, šamani, žreci ili sveštenici svuda posreduju između plemena i njihovog nadzemaljskog bića otelovljenog u totem-životinji (2010: 176).

U slučaju vuka, bila je reč o opipljivom ispunjenju plemenskih očekivanja koja su kod drugih totem-životinja, pomoću rituala i droga, morala veštački da se izazivaju u ekstazama i halucinacijama. Vuk je bio, međutim, sâm bog koji je izašao iz svog skloništa, u kakvima su druga totem-bića živela skriveno, i ono što se od njega očekivalo ispunjavao je pred očima svakog ko je imao pravo da vidi ispunjenje. […] Vuk je […] investiran nagonskim težnjama čitavog plemena (2010: 177).

Крај филма који је Петровић замислио, односно све оно што следи после сцене с вуковима, огледа се управо у овој сцени.

У Страхињи препознајемо наследника хероја који су силазили у доњи свет (2010, 330), а ова хипотеза коју поставља Матић у сценарију додатно појачана. Испрва симболични Ахеронт или Стикс, Страхиња пошто добије битку, прелази и Флегетон (Перифлегетонт), огромну огњену реку у Доњем Свету односно Петровићевим речима:

Страхиња скида кошуљу са себе.

Увија врх копља у кошуљу...

Затим узима струк суве траве – пали га каменом. – Пали травом кошуљу.

Врхом копља, као запаљеном буктињом, Страхиња пали осушено жбуње и траву. Курјаци су их већ опколили – кевћу и урличу...

Коњ се пропиње и њишти... Анђа га држи за кајасе.

Ватра је, међутим, све већа. Пламен гута суву траву...

Иза дима и пламена, њушке курјака – искежени зуби...

Страхиња у диму и пламену – пали траву...

Општи план призора из горњег ракурса: Страхиња, Анђа и коњ окружени димом и пламеном...

Између њих и курјака сада се већ уздиже зид пламена и густог црног дима...

Курјаци одступају... Повлаче се ка шуми... беже од дима... (прати их густ облак дима).

Страхиња, остатком своје кошуље, везује коњу очи.

Пење се на коња. Помаже и Анђи да се попне.

Мамуза и ошине кајасима коња...

Коњ се пропне и појури кроз дим и ватру!

Полуго Страхиња, гола Анђа, на белом коњу, пробијају се кроз дим и ватру... детаљи: Анђа заклања лице руком од пламена... Страхиња виче, да натера коња у још бржи галоп... глава коња... копите... ноге Страхиње и Анђе, прибијене уз коњске бокове...

Анђа... Страхиња... дим... ватра...

Излећу из ватреног обруча... (2011: 69–70)

Када прођу ватрени обруч, на другој страни чека их кербер, троглави пас – звер: отац-браћа-црква суде душама и одређује ко ће где да борави.

Петровићев Страхиња после крволочне борбе са отмичарем и са вуковима, своју жену доводи кући, у Бањску. Али, она се искрада док он спава и одлази у Крушевац. Ова Петровићева интервенција у служби је развијања мотива љубави према жени, док у Милијиној верзији, на Страхињин опроштај сенку баца његово довођење љубе код оца и браће, када их обавештава о томе да је изабрала Влах Алију, те у борби напала мужа повредивши му главу. Штавише, сумњу и интерпретативну нелагоду у овом сценарију изазивају Анђини поступци: она сања неког другог, потом бива отета против своје воље, Алија је испрва груб а потом све прихватљивији љубавни партнер на кога пристаје, стаје на његову страну у борби, а када њу и Страхињу нападну вукови, она се жртвује:

> Анђа се одгурује од коња... пада на тло... котрља се по тлу. Челни курјак се устремљује на Анђу.
>
> Страхиња зауставља коња. (2011: 69)

Али, Страхиња се враћа по њу и спашава је, као што по њу одлази и у Крушевац јер зна шта је тамо чека. Исцртавање круга, ватреног, а ватра је уз друга своја значења и „свети симбол кућног огњишта“ (Biderman 2018: 417), Страхињино је завештање на вечност и целовитост са Анђом. Ватра је, уз мноштво других значења које има, а љубавна страст је једно од њих, и симбол очишћења „od traga dodira sa opasnim, nečistim, zlim silama“ (Јунг према Trebješanin 2008: 434).

Слутња, невоља, опасност, непријатност, блискост смрти, подједнако су присутни и у сцени са вуковима и у сцени у манастиру. У том смислу, сцену са вуковима можемо посматрати у Јунговом тумачењу као опомену на „несавладане силе, које су ’интелигентне’ и бескомпромисне“ (Biderman 2018: 444), а свакако и као супротстављање предачком на начин који предлаже Војин Матић. И сцена под шатором и завршна сцена у манастиру, отворена су метафора женске неслободе која је актуелна и данас. Крај који је Петровић замислио извођење је жене из подређеног положаја и кроз скидање ризе симболично укидање маскулиних-шовинистичких стереотипа.

АУТОРСКИ РУКОПИС КАО ЗАКЉУЧАК

И у *Соколу* ће се потврдити теза да адаптатор носи двоструку одговорност: он је и интерпретатор и креатор. Иако транспозиција оригиналне приче зависи од захтева медија и жанра, она подједнако зависи и од темперамента и талента адаптатора и његових личних интертекстова кроз које се филтрира материјал (Hutcheon 2006: 84). Ауторски рукопис препознајемо

у неколико кључних детаља. Осим поменутог положаја жене, доминантно је, кроз поменуту дихотомију светова, присуство црне боје и њеног симболичког потенцијала која се протеже од црног мачка из *Мајстора и Маргариte* до боје Алијиног коња или косе, браде испосника Данила и хоце, мантија калуђерица… Али, најпрепознатљивији Петровићев ауторски печат јесте мото као рефрен. Служећи се параболом као битним елементом своје поетике и стављајући исказе у уста дворске луде, он се држи устаљених ауторских концепција и механизама које је ефектно развијао почев од филма *Биће скоро пропаст света* у коме су ту улогу имали бећарци. Док је у *Мајстору и Маргарити* као рефрен функционисала мисао да је свака власт насиље над људима, у *Групном портрету с дамом* издвојила се реченица „Уживајте у рату јер мир ће тежак бити", у *Соколу* музичке секвенце „Шта ти је живот – него трен, дрхтав бљесак – пуста сен", „Жена – жена је као пена, а човек... човек је само једна бена!", „Жене је... жена је од злата... од злата жежена", „жена – жена је као злато!... а човек... а човек због жене тоне у блато", „Мртва а жива и то понекад бива" и други које изговара Тимотије, присутни су на начин на који је рефрен био спроведен у *Пропасти света*. Стављајући овакве ставове у уста „хора", Петровић позива редитеља/читаоца/гледаоца да обрати пажњу на ставове већине. И кад нису музичке, те секвенце су саркастични и смели коментар („ЛАКО ЈЕ ТЕБИ, СТРАХИЊА!... ТИ НЕМАШ НИШТА ДА ИЗГУБИШ... – *церека се* – А МИ...МИ СМО БОГАТИ. – *окреће се ка Јуī Боīдану*" (2011: 37)), изречена свима видљива истина, али без последица по оног ко изговара.

И најзад, иако је заустављен на трансмедијалном путу за екран на који га је Петровић повео, *Соко* остаје као још један споменик Бановић Страхињи. Као адаптација он је „тачка на континууму, део развоја једног бесконачног метатекста, […] мита који расте, […] поново се прича и оцењује" (Cardwell 2002: 25), самостално уметничко дело, са детаљима високе литерарне стилизације.

ЛИТЕРАТУРА

Biderman 2018: Biderman Hans. *Rečnik simbola*. Preveli s nemačkog Mihailo Živanović, Hana Ćopić, Meral Tarar-Tutuš. Beograd: Plato.

Volk 1999: Volk Petar. *Let nad močvarom Aleksandar Petrović, svojim životom, delom i filmovima*. Beograd: Institut za film; Novi Sad: Prometej.

Genette 1997: *Genette Gerard. Palimpsests: Literature in the Second Degree*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Гордић Петковић 2006: Гордић Петковић Владислава. „Женски ликови и женски светови у Бановић Страхињи", *Михизова драма у европском контексту*, Фонд „Борислав Михајловић Михиз" и Српска читаоница Ириг, 2006.

Делић 2006: Делић Лидија. *Живот епске песме. Женидба краља Вукашина у кругу варијаната*. Београд: Завод за уџбенике.

Елезовић 1938: Елезовић Глигорије. П. о.: *Прилози проучавању народне поезије*; уређују Рад. Меденица и Др А. Шмаус, год. 5, св. 2.

Imami 1978: Turkin Valentin K. „Dramaturgija filma". *Filmski scenario u teoriji i praksi*. Priredio Petrit Imami; prevodioci Branko Belan... et al. Beograd. Univerzitet umetnosti, 55–58.
Cardwell 2002: Cardwell Sarah. *Adaptation Revisited: Television and the Classic Novel*, Manchester: Manchester University Press.
Krebs 2014: Krebs Katja, ed. *Film, Translation and Adaptation in Theatre and Film*. New York: Routledge.
Malvi 2017: Malvi Lora. *Vizuelna i druga zadovoljstva*, prevela sa engleskog Aleksandra Kostić, Beograd: Filmski centar Srbije.
Matić 2010: Matić Vojin. Detinjstvo naroda. Izabrao i priredio Bojan Jovanović. Beograd: Službeni glasnik.
Меденица 1965: Меденица Радосав. *Бановић Страхиња у кругу варијаната и тема о невери жене у народној епици*: студија из наше народне књижевности. Београд: Научно дело.
Недић 1990: Недић Владан. *Вукови певачи*. Београд: Рад.
Pavlović 2008: Pavlović Aleksandar. „Herojski ideal i 'ženska strana' u pesmama Starca Milije. *Teorije i politike roda: rodni identiteti u književnostima i kulturama jugoistočne Evrope* / urednica Tatjana Rosić. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2008, 343–356.
Nodilo 2003: Nodilo Natko. *Stara vjera Srba i Hrvata*. Beograd: MVTC.
Петровић 2011: Петровић Александар. *Соко* Зрењанин: Агора.
Пешикан-Љуштановић 2009: Пешикан-Љуштановић Љиљана. *Кад је била кнежева вечера? Усмена књижевност и традиционална култура у српској драми 20. века*. Библиотека Позоришна култура на тлу Војводине, књига XIII. Нови Сад: Pozorišni Muzej Vojvodine.
Пешикан-Љуштановић 2017: Љиљана Пешикан-Љуштановић. „Песма о изузетном јунаку и драма о жени с тајном. Бановић Страхиња Старца Милије и Бановић Страхиња Бориславa Михајловића Михиза". *Главиш јунак и осшала йосйода: анализе народних йесама*, Лидија Делић, Мирјана Детелић, Љиљана Пешикан Љуштановић. Београд: Завод за уџбенике.
Раловић 2017: Раловић Ивана. „Трансмедијалне сеобе Исаковича: Петровићев дијалог с Црњанским". *Књижевна исшорија*, год. 49, бр. 162 (Београд), 211–237.
Рељеп 2011: Рељеп, Драшко. „Сценарио? Оно што се гледа". Петровић Александар. *Соко*. Зрењанин: Агора.
Срйске народне йјесме. Књ. 2: *Срйске народне йјесме*. Књ. 2, У којој су пјесме јуначке најстарије. скупио их и на свијет издао Вук Стеф.[Стефановић] Караџић. 2. државно изд. Биоград. Штампарија Краљевине Србије: 1895.
Trebješanin 2008: Trebješanin Žarko. *Rečnik Jungovih pojmova i simbola*. Beograd: HESPERI-Aedu.
Hutcheon 2006: Hutcheon Linda. *A theory of Adaptation*. New York, London: Routletge.
Harding 2004: Harding Ester. *Misterije žene*. Prevela sa engleskog Jelena Stakić. Beograd: Plavi jahač group.
Crnjanski 1987: Crnjanski Miloš. *Druga knjiga Seoba*, Knj. 1, Beograd: BIGZ.

ШТАМПА

НИН, број 1412, 29. јануар 1978. Цветичанин Радивој. „Хероји или издајице". 29–30.
НИН, број 1413, Београд, 05. 02. 1978. Рубрика *Одјеци*, 2.
НИН, број 1414, Београд, 12. 02. 1978. Рубрика *Одјеци*, 2.

НИН, број 1416, Београд, 26. фебруар 1978. Станић Стеван. „Постоји ли издаја, о анализи народне песме по којој је писан сценарио за филм“, 36–37.

НИН, Београд, број 1420, 26. март 1978. Петровић Александар. „Спекулација са издајом“, 30–31.

Политика 22. 08. 1981: „Прва награда сценарију филма ’Само једном се љуби’“, *Политика*, 22. август 1981, 6.

Studentski list 10. 10. 1981: Babić Jelena, Skomeršić Danilo, *Studentski list*, 10. oktobar 1981.

ФИЛМОГРАФИЈА

Бановић Страхиња, р. Ватрослав Мимица, Загреб; Јадран филм, Београд: Авала филм Кошутњак, 1981.

Ivana M. RALOVIĆ

BANOVIC STRAHINJA BETWEEN THE SONG AND FILM

Summary

This paper brings insight into the content and analysis of the screenplay "Soko" (The Hawk) (1977) which Saša Petrović (1929–1994) created according to the epic folk song "Banović Strahinja". Critical approaches to adaptations are numerous and varied, and in this paper we rely on newer theories (Robert Stam, Linda Hutcheon, Dudley Andrew, David Krantz, Thomas Leitch, Sarah Cardwell...) which perceive the adaptation for other media as an autonomous work of equal status as the original work and which reject fidelity to the original as the criteria for appraisal of adaptations. The comparative approach in this paper was used to see the way in which the narrative, thematic and aesthetic elements were created for the needs of the new media. In addition to the analysis of literary segments, we have included the analysis of film, intertextual and contextual elements, which we considered relevant for the interpretation and assessment of the adaptation. Petrović is a director who, although he made famous his country's cinematography in the world, did not receive the opportunity to record this film. Special attention in this paper is dedicated to the scene within the tent of the Vlah Alija and the scene with the wolves, and both of them conform to the Genet's notion of paraleptic continuation, which illustrate Petrović's creative manner in the process of adaptation of the literary work.

Key words: Soko (The Hawk), Aleksandar Saša Petrović, epic folk song, scenario, adaptation.

Рад је предат 6. октобра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 091=163.41"15"
811.163.1'342
doi: 10.5937/bastina31-32839

Прегледни рад

*Александра М. АНТИЋ**
Филозофски факултет Ниш

РЕСАВСКИ ПРАВОПИС У БАРАЊСКОМ ПРЕПИСУ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА**

Апстракт: Радом се покушава утврдити присуство најизразитијих одлика ресавске правописне школе у Барањском препису Душановог законика, насталом у првој четвртини XVI века. Пажња је усмерена на употребу дебелог *јер*, писање графеме ы на месту које јој по етимологији припада, употребу графеме ї у функцији обележавања тзв. редукованог *и*, бележење гласовне вредности [ја] графемом ѧ, употребу графема є и ѥ за означавање гласовне вредности [је], употребу грчких слова, писање запете и тачке на доњој линији реда у оквиру новијег система интерпункције, те на редовну употребу спирита и акценатских знакова.

Кључне речи: графија; ортографија; ресавска правописна школа; Барањски препис; Душанов законик; XVI век.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Иновације у графији и правопису које су се појавиле у српским текстовима насталим у XIV веку, посебно у његовим последњим деценијама, али и у онима насталим у првим деценијама XV века, познате су у литератури као ресавизми. Иако је ресавска правописна школа углавном довођена у везу са манастиром Ресава и Константином Филозофом, утврђено је да је ресавски правопис „створен пре доласка Константина у Србију, пре подизања манастира Ресаве (1407/1408)" (Чигоја 2008: 194). Основно обележје ове, најмлађе српске ортографске школе било је „спровођење конвенционално-етимолошког начела с посебним настојањем да се васпостави првобитни ћирилометодски старословенски правопис" (Недељковић 1975: 243). На то да су ресавском правопису узори били „српски предрашки, бугарски и грчки правопис" (Милановић 2004: 45) јасно упућују његове најистакнутије одлике:

* докторанд, aleksandraantic1993@gmail.com

** Рад је финансијски подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1) употреба дебелог *јер*;

2) писање графеме ы на етимолошком месту;

3) употреба графеме ї (тзв. десетеричко *и*) испред *ј*;

4) употреба лигатуре ѩ за обележавање иницијалне гласовне вредности [ја] и графеме ѧ за њено бележење у поствокалској позицији;

5) употреба графема ѥ и є за означавање гласовне вредности [је], како на почетку речи, тако и у средини и на крају речи иза вокала;

6) поновна употреба грчких слова (најчешће су то била: ѯ, ѱ, ѳ, ѵ);

7) новији систем интерпункције, који подразумева употребу запете и тачке на доњој линији реда;

8) редовно присуство спирита и акценатских знакова (Јерковић 1980; Поломац 2008; Чигоја 2008).

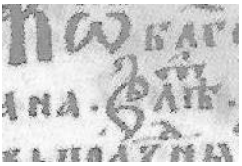
Циљ овог рада јесте да испита у којој су мери наведене особине ресавске правописне школе заступљене у Барањском препису Душановог законика, чији је настанак на основу филигранолошке анализе смештен у прву четвртину XVI века (Стефановић 1997: 84). Оригинални текст Душановог законика, донетог на саборима одржаним 1349. и 1354. године, био је „остварен по правописним, језичким и стилским начелима која су одговарала својој епохи, а то је била средина XIV в, доба владавине рашког правописа са донекле већ назначеним тенденцијама према појединим ресавским одликама" (Грицкат 1978: 113). Будући да се Барањски препис појавио више од стотину педесет година након оригиналног текста, очекивано је да у њему преовладавају начела новије ресавске правописне школе. Међутим, не сме се сметнути с ума чињеница да је овај препис Душановог законика, попут свих осталих, преписан са предлошка и да су „сви прототипови данас познатих верзија били написани приближно у исто време, када је у писању владала рашка редакција, незнатно ресавизирана" (Грицкат 1978: 114); стога се евентуална колебања између рашких и ресавских правописних решења чине оправданим.

ПОЛУГЛАСНИЧКИ ЗНАК

Барањски препис Душановог законика се, по речима Ирене Грицкат-Радуловић, од Призренског преписа разликује по одсуству дебелог *јер* (ъ) (1997: 90), знака који се у ресавској правописној школи углавном користио за бележење изговорног полугласника у предлозима въ, съ, къ, у префиксима съ-, въ- и въз-/въс-, у корену въс-, као и у вокалном ръ и лъ (Јерковић 1980: 27-28; Чигоја 2008: 191). Иако би се на основу времена настанка Барањског преписа претпоставила редовна употреба дебелог *јер*, испоставило се да је овај знак на двадесет и осам листова, колико у читавом

кодексу заузима Душанов законик, употребљен само једном, и то у лигатурно написаном предлогу въ с почетка текста:

въ лѣ҃ (125v 2).

Слика 1.

Предлог въ написан на начин представљен на слици 1. среће се у једној повељи кнеза Лазара из XIV века, као и у рукописним књигама насталим у XV веку и касније (Ђорђић 1990: 125).

У свим осталим случајевима у којима би се, у складу са нормом ресавске правописне школе, очекивало бележење дебелог *јер* у Барањском препису писало се танко *јер*:

1. предлози: вь праз҃ныкь (125v 3), вь азминъ́ство (126v 5/6), вь хр҃тїанство (126v 6/7, 126v 9), вь вѣрѫ (126v 16, 126v 21), вь хр҃тїанъ́ст҃ѡ (126v 18/19), вь земли (143r 5), вь wблачєнїє (145r 7);

къ своємѫ (126r10, 129r 6, 142r 5/6), къ wномѫжи (126r 22), къ своємоу (130v 5), къ ар҃хїерею (130v 5/6), къ ст҃ѣю (131v 2), къ станнинноу (141r 2/3), къ цр҃ѭ (142r 5, 142v 12), къ гп҃жѣ (142v 3/4), къ кралю (142v 4), къ властелѡ҃ (142v 5), къ цр҃оу (144v 11, 148r 4), къ кєфалїамь (147r 19), къ прьвїимь (148r 10);

съ прѣwсщ҃ен҃нын҃ (125v 7), съ стар҃цн (128r 1), съ вльховьствомь (128v 17), съ сномь (132v 4, 143r 12/13), съ селѡ҃ (135v 16), съ чнь (139v 12), съ своѡмь (140v 17), съ вс҃ѣ (141r 6, 148r 13), съ цр҃емь (143r 13/14), съ гп҃жѡмь (143r 14), съ црк҃вѡ҃ (143r 15), съ властели (143r 15), съ стражами (147r 16), съ всѣмь (148r 11), съ собѡ҃ (150v 4), съ wбѣма (151v 2);

2. префикси: вьзнесенїа (125v 3), вьсхощеть (126r 16/17), вьзвратє (126v 6, 126v 13/14), вьзвративъ́ (126v 8/9);

събора (125v 6, 135v 9), съгрѣшивь (126r 12), съгрѣшенїє (126r 20/21, 132v 13), съжижѫ (128v 18/19), съмрьти (129v 5, 131r 3/4, 149v 7), сътворить (132v 4), съгрѣшиль (132v 17, 132v 19), събѡроу (135v 8), съборъ́никь (135v 10), съдрьжи (136v 21), съборъ́нога (136v 22), съблюде (141r 5), съвѣтъ́никь (142r 2), съврьшити (142v 10), съборѣ (144r 2), съврьшн (148v 4), съврьшили (149r 3);

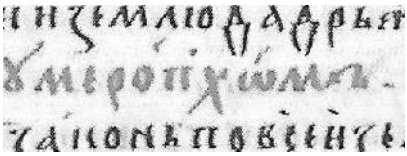
3. корен вьс-: вьсоль (128r 5), вьсь (141r 5);

4. вокално *р*: наипрьво (125v 16), оудрьжи (126r 16), трьговѣ҃ (126v 13, 140v 16), издрьжета (127v 14/15), сврьже (128v 10), дрьжи (128v 11, 129v 17, 136v 2, 139v 19, 149r 10), съмрьти (129v 5, 131r 3/4, 149v 7), дрьже (129v 11, 135r 6, 146v 22, 149r 4), тврьде (130v 17), прьвъ́нїи҃ (130v 18), дрьжавѫ (132v 12), дрьжава (133r 19, 144r 2/3), тврьдо (133v 9), крьвь (134v 14, 151v 8), дрьж

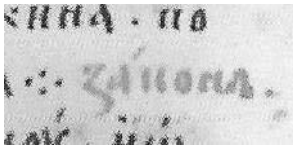
аль (136r 22), сьдрьжи (136v 21), трьгоу (140r 21), трьговъци (140r 21), навръкы (140v 4), скрьлата (140v 7), трьгъ (140v 11), задрьжати (140v 13, 143r 17/18), трьговъца (140v 14), оудрьжи (140v 18), тргговъца (140v 18/19)[1], задрьжи (140v 20), съврьшити (142v 10), тврьди (142v 18/19)[2], трьговѣ (143v 13), дрьжавоу (143v 17, 144r 7, 146v 22/147r 1), затрьвь (143v 22), стрьмоглавь (144v 8/9), испрьва (144v 13), себрьдїамь (146r 18), трьговъцѣмь (146r 21), дрьжавѡ (147r 3), брьдо (147r 22), брьда (147v 2/3), брьдоу (147v 5), трьговъцоу (147v 22), трьговьць (148r 9), прьвїимь (148r 10), съврьши (148v 4), дрьжеть (148v 15), съврьшили (149r 3), прьвинѫ (149r 17), ѡкрьвави (149v 6/7, 149v 12/13), врьже (149v 14/15), трьговєхъ (149v 20), срьъ̀бѣ (150r 11), врьше (150r 17), грькь (150v 2), срьбинь (150v 2/3), прьвїѩ (151r 2);

5. вокално *л*: дльгъ (126r 8, 138v 9, 146r 2, 146r 4), дльгѫ (126r 7, 127v 1, 127v 4), влъховьствомь (128v 17), дльгове (134v 12), дльга (137v 20), закльне (146r 9), кльноу (146r 10, 146v 3)[3].

У анализираном корпусу је регистровано неколико примера у којима су графеме *м* и *н* спојене са финалним полугласником[4], и то „помоћу карактеристичног издигнутог лука, или надвученог почетка полугласничког знака" (Грцикат-Радуловић 1997: 90). Како Ирена Грицкат истиче, овакав облик полугласника почео је да се употребљава у последњој четвртини XV века, али он палеографски не представља право ъ (1978: 139–140). На сличност између тзв. типичног облика полугласника (Грицкат 1978: 139) и дебелог *јер* јасно указују слика 2. и слика 3.

Слика 2.

Слика 3.

1 Ова реч у оригиналном тексту долази са лигатурно написаном групом *тв*, али из техничких разлога то не можемо приказати.

2 Претходна напомена односи се и на ову реч.

3 Потврде вокалног *л* у Барањском препису помињу се у раду „Српскословенске и српске народне фонетске особине *Барањскоī ѿреписа Душановоī законика*" (Антић 2019: 101).

4 Примери овог типа забележени су и у повељама патријарха Спиридона (Поломац 2008: 164).

Осим у наведеним, типичан облик погугласника јавља се још у следећим речима:

в҃сѣмь (128r 7), калоѕгѣрѡмь (128r 12), вльховьствомь (128v 17), цр҃квомь (131v 8), печатїѡмь (133r 13), цр҃кѡмь (134r 15), мероп҃хѡмь (135r 7), рѡдномь (135v 4), властелѡмь (136v 12), нахвалнцомь (137r 16), цр҃ков҃номь (139v 19), цр҃цомь (143r 14), ѡбразѡмь (144v 20), трьгов҃цѣмь (146r 21), собѡмь (151r 3), цр҃ков҃нномь (151r 5), соудїамь (151r 19);

дн҃ь (125v 4), ѕаконѡнь (125v 15), ѕаконь (128r 11, 146v 2), властелинь (144r 12, 145v 6).

Такође, у Барањском препису налазимо четири потврде случаја „да се надредно *м* при крају речи спаја са крајњим полугласником у реду, и то линијом која од полугласника такође чини облик сличан знаку ъ” (Грицкат 1978: 139):

дѣлѡ̑ѣ (131v 5), волѡ̑ѣ (140v 16), стражѣ̑ѣ (148r 10), потѡ̑ѣ (149v 15).

ПИСАЊЕ ГРАФЕМЕ ы

У карактеристике ресавке правописне школе убраја се и употреба графеме ы на етимолошком месту (Поломац 2008: 116). О присуству ове ресавске црте у Барањском препису сведоче бројни примери, које смо разврстали у следеће категорије:

основа речи: бышє (125v 14), быль (137v 21), ꙗ҆зыкь (129r 2/3), є҆зыкь (149r 8), выше (144v 21, 145r 13, 146v 15), ꙗ҆ытѡ (129r 10)[5];

акузатив множине именица мушког рода: таты (150v 5);

инструментал множине именица мушког рода: єп҃кпы (129v 21), стапы (149v 14);

номинатив једнине опште придевске заменице: в҃сакын (126v 18), всакы (127r 18, 133v 10, 133v 11, 143r 12, 145v 19, 148r 8, 149r 9), в҃сакы (140v 16), всакын (151v 12);

инструментал једнине упитне придевске заменице: кымь (134r 10, 143r 16);

инструментал једнине показне придевске заменице у мушком роду: сым҃ѕи (145r 5);

номинатив једнине придева и редних бројева мушког рода: латин҃скы (126v 19), дроугын (136v 15/16), облычнын (145r 6), двор҃скы (145v 15);

генитив једнине придева женског рода: цр҃кыѥ (129r 17);

акузатив једнине придева мушког рода: цр҃кы (130r 14);

5 Група *то* је у оригиналу преписа обележена лигатуром, али из техничких разлога нисмо у могућности да то овде прикажемо.

инструментал једнине придева мушког рода: прѣωсщ҃ен҆ныи҃ (125v 7), град҆скы҃ (151r 8);

генитив множине придева мушког рода: ст҃ыхъ (126v 11), великыхъ (129r 17), оубогыхъ (151r 18);

инструментал множине придева мушког рода: великыми (125v 10);

локатив множине придева мушког и женског рода: цр҃квныхъ (129r 3), млт҃ныхъ (136v 19);

речца: паκы (131r 2, 144v 13/14, 146r 7, 149v 17).

Ипак, због чињенице да „писари нису имали ослонца у матерњем језику" (Јерковић 1983: 30) писање *јерија* није било доследно, што значи да је долазило до мешања графеме ы са графемом и, графемом ї или диграмом їи. По колебању приликом употребе графеме ы преписивач Барањског преписа приближава се осталим писарима и преписивачима из тог периода. Недоумице у вези са писањем графеме ы запажене су још у Струшком препису (Грицкат-Радуловић 1975: 130), у Атонском препису (Грицкат-Радуловић 1975: 214), у повељама и писмима Српске деспотовине (Поломац 2016: 47-53), у *Хиландарском медицинском кодексу* (Јовић 2011: 50-54), као и у *Срп̃ској Александриди* (Јерковић 1983: 25-30).

У Барањском препису су забележене следеће потврде писања графеме и, односно графеме ї на месту етимолошког ы:

основа речи: мѡнастирѡ҃ (127v 19/20), тисоущѧ (128r 2), мѡнастирїи҃ (128r 3, 128r 13), мѡнастирь (128r 14), посилаю (128r 16, 148v 11/12), мѡнастирѣ҃ (128v 4), мѡнастирє (128v 8/9), мѡнастира (128v 15), позива (132v 21/22, 132v 22), довитковль (135v 20/21), тисоукю (137v 1), ви (141r 22), довитькь (144r 17/18), виль (146r 13), тисѧщ҃ (146v 9), мита (146v 14), посилаютъ (149r 13/14), вилн (151r 2);

инструментал множине именица мушког и средњег рода: властєли (125v 12, 143r 15), митрополити (129v 21), игѹмени (129v 22), стапи (132r 9, 137r 12), гр҃дари (134v 11), сели (144v 18), катѧни (144v 19), станови (152r 4);

номинатив једнине придева мушког рода одређеног вида: цр҃ков҆нїи (129r 10), добрїи (131v 20), цр҃ков҆нїи (139v 14), властел҆скїи (139v 14);

номинатив једнине редног броја у мушком роду: седми (142v 1);

номинатив једнине показне придевске заменице у мушком роду: таковїи (149v 2/3);

генитив једнине придева женског рода одређеног вида: латин҆скїє (126v 14/15);

акузатив једнине придева мушког рода одређеног вида: дх҃овн҆нїи (126r 8), цр҃ков҆нїи (128r 21), златїи (131v 21), лю҃скїи (134v 15), люд҆скїи (151v 8);

инструментал једнине придева мушког рода одређеног вида: влговѣр҆нїимь (125v 11), дх҃ов҆нїимь (131v 5), цр҃ковнїим҆ (151r 9), дворьскїимь (151r 13/14);

генитив множине придева мушког рода одређеног вида: стїѝ (126v 22, 128r 10, 138v 17), мр᾽твїѝ (128v 16), малїѝ (129r 16), правовѣрнїѝ (130v 18), законнтїѝ (135v 18);

генитив множине редних бројева у мушком роду: прьв᾽нїѝ (130v 8), прьвїѝ (151r 2);

датив множине придева мушког рода одређеног вида: великїимь (142v 5), малїимь (142v 5/6), срѣднїимь (146r 16), послѣднїимь (149r 20);

инструментал множине придева мушког рода одређеног вида: великими (125v 13);

локатив множине придева мушког рода одређеног вида: црковн᾽нїѝ (129r 5, 134r 9);

локатив множине придева женског рода одређеног вида: градскїѝ (138v 18);

локатив множине партиципа претерита актива мушког рода одређеног вида: вмр᾽шїѝ (130v 22).

УПОТРЕБА ДЕСЕТЕРИЧКОГ *И*

Употреба десетеричког *и* за обележавање вокала *и* испред сонанта *j* јесте „једна од најизразитијих одлика ресавског правописа" (Поломац 2010: 315), посведочена у већини српских споменика временски блиских Барањском препису (Јовић 2011; Јерковић 1983). Графема ї у функцији обележавања тзв. редукованог *и* у анализираном материјалу регистрована је у групама *ија, ије, ију* и *ијо*:

а) *и* + група *ја* забележена непрејотованим вокалом (їа):

вьꙁнесенїа (125v 3), патрїар᾽хѡ (125v 8), сложенїа (125v 14), хр҃їаньствѣ (125v 15), хр҃тїан᾽ство (125v 16, 126v 7, 126v 9, 127r 3), хр҃тїаньство (125v 17/18), вѣнчанїа (126r 4), бл҃венїа (126r 5), повелѣнїа (126r 5), оупрошенїа (126r 16), хр҃тїань (126r 20, 146r 22), хр҃тїанѣ (126v 5), хр҃тїане (126v 14), хр҃тїанст҃ѡ (126v 18/19), хр҃тїаннна (126v 20/21), хр҃тїан᾽кѫ (127r 2), хр҃тїанѣ (127r 8), иноріѝ (127r 13), кїновїѝ (127v 22), хр҃тїанїна (129r 1), патрїарѣ (129r 12, 131r 20), велїа (131v 21), пронїар᾽ске (133v 6), кнєфалїѝ (133v 12), свдїа (134v 5), свдїами (134v 9), пронїарѫ (135r 10), соудїамь (137r 4, 151r 19), ѡпаданїа (137r 5), оуꙁанїа (138v 21), соудїахъ (139v 1, 145r 22), хотѣнїа (139v 6), патрїар᾽хѡвь (139v 22/140r 1)[6], проводьтїа (142r 1), дїакоу (142r 16/17), соудїа (143r 21, 145v 10, 145v 15, 149r 9), ѡблнченїа (145r 17), себрьдїамь (146r 18), кнєфалїамь (147r 14/15, 147r 19), ѿпьр᾽чїа (148r 21, 148r 22), кнєфалїа (148r 18), соудїами (148v 5/6), соудїѝ (152r 8);

6 Сугласничка група *тр* је у оригиналном тексту обележена лигатуром, али нам техничке могућности не дозвољавају да то у овом раду прикажемо.

б) *и* + група *је* забележена непрејотованим вокалом (їє, їѥ):

ар҃хїєрен (125v 9), ар҃хїереа (125v 20), ар҃хїереніе (126r 2), повиновенїе (126r 9), ар҃хїерею (126r 10, 130v 5/6), послѹшанїе (126r 9/10), мнтрополнтїе (127v 7), мєтохїе (128v 6), людїе (129r 4, 129v 19, 140r 3, 150v 8), ѡржїе (131v 20), сїєга (136v 21/22), соудїе (137v 18, 138r 7, 138r 8, 145v 5, 147r 12, 148v 12, 148v 15, 149r 2, 149r 4, 149r 13, 150r 18, 151r 15, 151v 5, 152r 12), сѧдїе (139r 4, 143r 19, 152r 9), повелѣнїе (143v 5, 144r 22, 150r 9, 151r 19, 152r 3), нчїєга (143v 5/6), грабленїе (144r 15), прѣмнкюрїе (144v 16), гр҃одарїе (145r 11), ѡправ҃анїе (145r 18, 145v 3/4, 149r 1), ѡправ҃чїе (146v 7), кнєфалїе (147r 12, 147r 20, 148r 6), ҁлатарїе (150r 1), нивїе (150v 21), глѡбарїе (152r 8), глѡбарїе (152r 11), глобарїе (152r 14);

нєхотѣнїємь (126r 14), архїєрен (127r 17/18), сьгрѣшенїє (126r 20/21, 132v 13), мнтрополїтїє (128r 18), калѡгнєрїе (128v 1), кнєфалїе (133v 13), сїєга (136v 21/22), бєс҃цѣнїе (140v 15), нчїєга (143v 9), чїєга (143v 14);

в) *и* + група *је* забележена прејотованим вокалом (їѥ):

людїѥ (125v 19, 129v 11, 129v 16, 131r 17, 135v 3), сїѥга (126r 13), с҃нтелїѥ (126r 19), латин҃скїѥ (126v 14/15), бл҃венїѥ (127r 15), мнтрополнтїѥ (128r 18), послоѹшанїѥ (128v 12/13), калѡгнєрїѥ (128v 14), велїѥ (129r 18), ѡранїѥ (130r 7), архїєрен (130v 6), хотєнїѥ (130v 10), трєтїєга (131r 6), сѧдїѥ (134v 13, 139r 8), нманнїємь (135r 22), поводьїїе (135v 12), соудїѥ (137v 15, 139v 1, 145r 22, 150r 15), ѡсвя҃женїѥ (141r 21/22), писанїѥ (142r 17), ѡбличєнїѥ (145r 7), гѧсарїѥ (145r 13), повелѣнїѥ (145v 20), полчїѥ (146v 6);

г) *и* + група *ју* забележена прејотованим вокалом (їю):

ҁаповѣдїю (126v 2/3), велїю (131r 21), прнкїю (131v 13, 150v 12), соудїю (139v 7, 145v 19), ношїю (147v 10);

д) *и* + група *јо* забележена непрејотованим вокалом (їѡ):

печатїѡмь (133r 13), соудїѡмь (151r 13).

Преписивач је при бележењу редукованог *и* испред непрејотованих вокала остао доследан ресавском правописном маниру, користећи редовно десетеричко *и*. Колебање је пак приметно при бележењу редукованог *и* испред прејотованих вокала - у овом случају су, осим графеме ї, коришћене још:

1. графема ѧ, уобичајена у старијој рашкој правописној школи (Лутовац Казновац 2019: 46):

пиѧнницахъ (149v 4), пиѧница (149v 5), пиѧнницн (149v 8), пиѧнь (149v 10);

ар҃хїєренїє (126r 2), ннєдина (126r 3), с҃тлнїє (127r 12), снїє (129v 4), чнѥн (131v 3), бнїє (132r 9, 137r 12, 149v 17), чнїє (136r 16, 142r 6, 150r 16), оубнїє (137r 20, 141v 5), ѧбнїє (137r 21, 137v 2, 137v 7), прнѥль (141r 8), бнѥта (141v 8), чнѥмь (142v 20, 144v 3), прнѥтїи (143v 4);

бню (149v 13);

2. графема ы:
цр҃кыıє (129r 17);

3. графема ь:
властєлиньıє (151r 11)[7].

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНЕ ВРЕДНОСТИ [ја]

Насупрот рашкој правописној норми, која је подразумевала употребу лигатуре ıа са гласовном вредношћу [ја], ресавску правописну школу карактерисала је употреба „лигатуре ıа у иницијалном положају и графије а у средини и на крају речи иза вокала" (Јовић 2011: 68). Бележење секвенце [ја] помоћу графеме а у поствокалском положају, како у средини, тако и на крају речи у Барањском препису потврђено је великим бројем примера:

патрїар᾽хѡ̑ (125v 8), хр҃тїаньствѣ (125v 15), хр҃тїан᾽ство (125v 16, 126v 7, 126v 9, 127r 3), хр҃тїаньство (125v 17/18), хр҃тїань (126r 20, 146r 22), хр҃тїанѣ (126v 5), хр҃тїанє (126v 14), хр҃тїанст҃ѡ (126v 18/19), хр҃тїаннна (126v 20/21), хр҃тїан᾽кѫ (127r 2), хр҃тїанѣ̑ (127r 8), инорїа̑ (127r 13), кїновїа̑ (127v 22), хр҃тїанїна (129r 1), патрїарѣ̑ (129r 12, 131r 20), пронїар᾽скє (133v 6), кıєфалїа̑ (133v 12), сѫдїаıи (134v 9), пронїарѫ (135r 10), соудїаıь (137r 4, 151r 19), соудїахъ (139v 1, 145r 22), патрїар᾽хѡвь (139v 22/140r 1)[8], дїакоу (142r 16/17), себрьдїаıь (146r 18), кıєфалїаıь (147r 14/15, 147r 19), соудїаıи (148v 5/6), соудїа̑ (152r 8);

вьѕнєсенїа (125v 3), сложенїа (125v 14), ар᾽хїерєа (125v 20), вѣнчанїа (126r 4), бл҃вєнїа (126r 5), оупрошенїа (126r 5), повелѣнїа (126r 17), велїа (131v 21), сѫдїа (134v 5), ѡпаданїа (137r 5), оуꙁ҃анїа (138v 21), хотѣнїа (139v 6), проводьчїа (142r 1), соудїа (143r 21, 145v 10, 145v 15, 149r 9), ѡбличєнїа (145r 17), кıєфалїа (148r 18), ѿпьр᾽чїа (148r 21).

У свим регистрованим примерима графема а користи се за означавање гласовне вредности [ја] иза десетеричког *и*, а управо је употреба графемске групе їа, како Вера Јерковић наводи, једна од најмаркантнијих црта у ресавском правопису (1983: 17).

Да обележавање секвенце [ја] помоћу графеме а у горенаведеним позицијама у анализираном корпусу није доследно спроведено илуструју примери написани са лигатуром ıа:

поıась (131v 22), наıахали (138v 15), наıахал᾽ци (138v 15/16), пиıанницахъ (149v 4), пиıанница (149v 5), пиıанници (149v 8), пиıань (149v 10);

---

7 Употреба танког *јер* за бележење редукованог *и* потврђена је у малом броју примера у повељама и писмима XII и XIII века (Ивић-Јерковић 2008: 469-470).

8 Сугласничка група *тр* је у оригиналном тексту обележена лигатуром, но то у раду не може бити приказано.

ѥѡѧ (129v 22, 130r 3, 132v 7, 135r 3, 135v 13, 142r 18, 147v 2, 148r 2).

У малобројним регистрованим примерима за бележење групе [ја] у иницијалној позицији употребљена је лигатура ѩ, што одговара и рашкој и ресавској правописној школи:

ѩко (133v 21, 135v 2, 138v 19, 145v 9), ѩкл (135v 13)[9].

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ГЛАСОВНЕ ВРЕДНОСТИ [ЈЕ]

Коришћење графеме є и тзв. широког *е* (є) у функцији обележавања гласовне вредности [је] одликује ресавску ортографску школу (Чигоја 2008; Поломац 2008). Правопис писања гласовне секвенце [је] у Барањском препису није нормализован, те се у поменутом документу поред правописних решења типичних за ресавску школу често среће и правописно решење из старије рашке школе (лигатура ѥ).

Употреба графеме є са гласовном вредношћу [је] у духу ресавског правописа потврђена је у иницијалном положају и иза вокала, у медијалној и финалној позицији:

єрєтикь (127r 7), єрєсницѣ̑ (128v 15), єдина (129v 2), єднє (130r 1), єдноу̑ (130r 8), єщє (131v 14), єго (131v 17), єдїно (133r 20), єднон (134r 1/2), єдинь (135r 13, 151v 2, 151v 21), єдїнь (135r 13), єдинон (135r 19), єдинѡмь (135r 22/135v 1), єднон (135v 5), єдинно (135v 16/17), єдно (135v 22), єднѧ (136v 20), єлᷤ ствѣ (137v 11)[10], єлᷤ цє (137v 13), єлᷤ ства (140r 5), єлᷤ цн (140r 6), єдинога (147r 11), єрє (147v 18, 148v 20), єⷣыкь (149r 8);

своєго (125v 20), нєхотѣнїємь (126r 14), архїєрєи (127r 17/18), ⷣаєдᷤно (134r 1, 135r 1/2, 135r 4), сїєга (136v 21/22), ѕємчн (143r 21), ничїєга (143v 9), чїєга (143v 14);

съгрѣшєнїє (126r 20/21, 132v 13), митрополїтїє (128r 18), калѡгєрїє (128v 1), кєфалїє (133v 13), дає (135v 14), бєсᷤ цѣнїє (140v 15), никоє (143v 2), коє (145v 3).

У поствокалској позицији у средини и на крају речи бележена је и графема є у функцији означавања гласовне вредности [је]:

арᷤ хїєрєи (125v 9), арᷤ хїєрєа (125v 20), арᷤ хїєрєнїє (126r 2), арᷤ хїєрєю (126r 10, 130v 5/6), ничїєга (143v 5/6);

повинновєнїє (126r 9), послѹшанїє (126r 9/10), митрополитїє (127v 7), цєтохїє (128v 6), людїє (129r 4, 129v 19, 140r 3, 150v 8), ѡрѫжїє (131v 20), соудїє (137v 18, 138r 7, 138r 8, 145v 5, 147r 12, 148v 12, 148v 15, 149r 2, 149r 4, 149r 13, 150r 18, 151r 15, 151v 5, 152r 12), сѫдїє (139r 4, 143r 19, 152r 9), повєлѣнїє

9 Примери из овог одељка дати су већ у раду „О неким графијским одликама Барањског преписа Душановог законика" (Антић 2020: 221).

10 Технике могућности нам не дозвољавају да ову реч напишемо онако како је налазимо у оригиналу, са лигатуром за сугласничку групу *тв*.

(143v 5, 144r 22, 150r 9, 151r 19, 152r 3), граблєнїє (144r 15), прѣминкюрїє (144v 16), гп҃одарїє (145r 11), ѡправ҃анїє (145r 18, 145v 3/4, 149r 1), ѡправ҃ʹчїе (146v 7), кнєфалїє (147r 12, 147r 20, 148r 6), ꙁлатарїє (150r 1), нивїє (150v 21), глѡбарїє (152r 8, 152r 11), глобарїє (152r 14).

Бројне су потврде употребе лигатуре ѥ на почетку речи, али и у поствокалском положају у средини и на крају речи:

ѥресь (126v 4), ѥреси (126v 14), ѥ҃ (127v 12, 128r 14, 128r 22, 129r 20, 129v 6, 130v 9, 130v 15, 131v 18, 132r 2, 132v 17, 132v 19, 133r 4, 134v 1, 134v 2, 136r 1, 136r 21, 136v 7, 136v 22, 137v 17, 137v 19, 139v 13, 139v 15, 139v 17, 139v 17, 141r 16, 141v 17, 143r 7, 143r 11, 143v 19, 144r 1, 145r 18, 145r 22, 145v 10, 145v 18, 145v 21, 146r 8, 146r 13, 148r 15, 150v 14, 150v 20, 151r 16), ѥ (128r 8, 130v 13, 131r 22, 135v 7, 136r 19, 136v 18, 137r 14, 137v 20, 139r 5, 141v 20, 141v 22, 142r 8, 144v 12, 145r 19, 147r 12, 149r 1), ѥдыкь (129r 2/3), ѥ҃ (130r 21, 136r 2, 136r 21, 138r 18, 139v 13, 139v 15, 139v 17, 139v 21, 140r 1, 140r 8, 141r 10, 141r 21, 142r 14, 145r 12, 147v 9, 147v 15, 149v 21), ѥговѧ (131r 7), ѥго (131v 22), ѥсть҃ (133v 20), ѥднѡ҆ (135r 2), ѥре (137v 21, 141v 22, 149r 6), ѥдʹнь (138v 9, 143r 6), ѥрʹ (146v 12, 148r 16);

поставлѧѥмо (125v 5/6), іоанникїѥ҆ (125v 8), нивднина (126r 3), своѥмѧ (126r 10, 129r 6, 142r 5/6), сїѥга (126r 13), своѥмоу (130v 5), архїєрен (130v 6), трєтїѥга (131r 6), чинєн (131v 3), старєѥга (134r 7), прѣѥмь (134v 15), иманнїѥмь (135r 22), наѥздѣ (138v 8), наѥзда (138v 11), наѥздʹнын (138v 12), своѥн (139v 2), приѥль (141r 8), воєводе (141r 19), воєводѣ (141v 3), бнѥта (141v 8), коѥмь (142r 19/20), чнѥмь (142v 20, 144v 3), приѥтїн (143v 4), коѥмʹ (144v 5/6), нєзнаѥмѧ (146v 16/17), коѥмоу (147v 21), прѣѥмь (151v 7);

людїѥ (125v 19, 129v 11, 129v 16, 131r 17, 135v 3), коѥ (125v 21, 128v 2, 128v 17, 128v 20, 129v 18, 133r 15, 139r 7, 141r 22, 145r 22, 145v 11, 147r 18, 147v 7, 149r 4), арʹхїерєнє (126r 2), прѣчюѥ (126r 15, 130r 13, 141r 20, 142v 7), ст҃нтелїѥ (126r 19), чюѥ (126v 1), латинʹскїѥ (126v 14/15), ст҃лнѥ (127r 12), бл҃вєнїѥ (127r 15), ꙁговараѥ (128r 1), нитрополнтїѥ (128r 18), послоушанїѥ (128v 12/13), калѡгєрїѥ (128v 14), цр҃кыѥ (129r 17), вєлїѥ (129r 18), снѥ (129v 4), лю҃ѥ (130r 5), ѡранїѥ (130r 7), хотенїѥ (130v 10), даѥ (131v 13, 131v 20, 134v 7, 149r 11), ѡпсоуѥ (132r 5, 132r 12), ѡпʹсоуѥ (132r 8, 132r 15), бнѥ (132r 9, 137r 12, 149v 17), ѡпʹсвѥ (132r 11), своѥ (134v 12, 137v 10, 142r 3, 144r 4, 147r 20), сѧдїѥ (134v 13, 139r 8), поводьїїѥ (135v 12), чнѥ (136r 16, 142r 6, 150r 16), никоѥ (137r 3, 147r 1/2), оубнѥ (137r 20, 141v 5), ѧбнѥ (137r 21, 137v 2, 137v 7), соудїѥ (137v 15, 139v 1, 145r 22, 150r 15), кѡѥ (139r 3), ѡсѧжд҃ѥнїѥ (141r 21/22), лоѥ (141v 20), ѡбѣдоуѥ (142r 8/9), пїсанѥ (142r 17), ѡбличєнїѥ (145r 7), гѧсарїѥ (145r 13), повелѣнїѥ (145v 20), полничїѥ (146v 6), р҃ѣнноѥ (146v 15), вѣроуѥ (148v 7), ѧписоуѥ (149r 9/10), стоѥ (150r 1, 151r 11, 152r 8), властелинныѥ (151r 11)[11].

11 Примери представљени у овом одељку преузети су из рада „О неким графијским одликама Барањског преписа Душановог законика" (Антић 2020: 222–223).

УПОТРЕБА ГРЧКИХ СЛОВА

За разлику од рашке правописне школе, у којој је употреба грчких слова наслеђених из старословенске писмености била ретка (Милановић 2004: 44), у ресавској ортографској школи „употреба ѯ, ѱ, θ и ѵ постаје норма" (Јерковић 1980: 28). У Барањском препису, међутим, ова одлика ресавске школе није потврђена великим бројем примера – *кси* се тако јавља само у грецизму єѯаρ҃сн (128r 15), *тита* у грецизмима анаθема (127v 12) и лѡ̑θетѕ (142r 14), а *ижица* једино у грецизму кѵрь (125v 8)[12].

НОВИЈИ СИСТЕМ ИНТЕРПУНКЦИЈЕ

У Барањском препису преовладава новији систем интерпункције, који се појавио у XIV веку под утицајем грчког правописа (Недељковић 1975: 245). Основне одлике овог система, који одговара ресавској правописној норми, јесу употреба запете и тачка на доњој линији реда (Чигоја 2008; Поломац 2010). Илустрације ради, наводимо неке од регистрованих случајева употребе запете и тачке на доњој линији реда:

и за дх҃ов҃ нїи дльгь . всакь члв҃кь да имать повиновенїе и послѹшанїе кь своемѹ ар҃хїерею . ако ли се ктѡ ѡбрѣте съгрѣшивь цр҃кв҃и. или прѣстѹпивь что любо ѿ сїега закона . волѡмь и нехотѣнїемь , да се повиннѣ и исправи цр҃кв҃и . (126r 8/15);

аще кон властелинь, оузме вл҃кѹ по силѣ. да ѥ҃ѕ се ѡбѣ роуцѣ ѿсѣкѹть , и нось ѹрѣже . аще ли себь оузме по силе вл҃коу , да се ѡбѣси (132r 19/22);

властелѡмь . и властеличикіемь . конѥ҃ дань цр҃ь землю и градовѣ . ако се кто ѿ ни ѡбрѣте , ѡплѣнивь села и люди . и затьвь прѣзь законь цр҃евь . що ѥ҃ оузаконилъ на съборѣ . да ѥ҃ѕ се ѹзме дрьжава . (143v 18/144r 3).

Спорадично се у анализираном препису среће тачка писана у средини, између двеју линија реда, једини знак интерпункције коришћен у старосрпским споменицима насталим пре средине XIV века (Ђорђић 1990: 183):

[...] или на свдїинѹ , да га да · кьда га поищє [...] (134r 19/20);

хрисовѹлѧ цр҃ев҃и · що соу оучинѥни градовѡ҃ цр҃евѣмь · що имь пише [...] (142v 14/16);

[...] или ѵ инои земли · виноу да да҃ сводь ѡ томьзи · ако ли не да҃ [...] (151v 15/17).

12 О употреби грчких слова већ је било речи у раду посвећеном графијским одликама Барањског преписа Душановог законика (Антић 2020: 233).

АКЦЕНТИ И СПИРИТИ

Насупрот рашкој правописној школи, у којој су од надредних знакова углавном употребљаване само титле (Милановић 2004: 44), у ресавској правописној школи редовно се користе акценатски знакови и спирити, пореклом из грчког језика. Барањски препис обилује спиритима и акцентима, који су „доста правилно обликовани, и има их углавном на свакој речи по један или два; неке су речи неакцентоване" (Грицкат 1978: 138). У анализираном корпусу потврђена је употреба оксије, варије, двоструке варије (кендеме) и (положеног) *spiritusa lenisa*[13].

Оксија, која је у грчком језику могла стајати на свим слоговима у речи осим последњег (Ивић–Јерковић 2008: 543), у Барањском препису писала се у свим слоговима у речи:

сло́женїа́ (125v 14), два́щи (126r 21/22), дли́говє (134v 12), дрь́жаль (136r 22), оу́чинниль (137r 14), чи́нити (148v 14);

ѿчи́сти (125v 17), никь́да (131v 13), ѻ́тро́ци (135r 1), навр́ькы̀ (140v 4), вѣрш́вани (146r 12);

вьсо́мь (128r 5), потш́мь (151v 21);

ста́вь (127v 14), влоу́дь (132v 4), нш́сь (132v 6), кр́ьвь (134v 14), ше́сть (142r 17).

У Барањском препису има и потврда писања двеју или трију оксија у истој речи:

зако́нь (125v 15), зако́н᾽ны́коу́ (126v 10/11), ра́ботоу́ (134v 5/6), зако́ноу́ (136v 6), пи́шоу́ (145v 2), кльноу́ (146r 10).

Грчко правило о писању варије искључиво на финалном вокалу (Ђорђић 1990: 181) није у потпуности испоштовано у Барањском препису. По броју потврда у анализираном материјалу предњачи варија бележена изнад финалне вокалске графеме или лигатуре, премда има и потврда њене употребе над вокалом или лигатуром у иницијалном, медијалном и финалном слогу, као и у једносложним речима:

свдѝ (127v 5), ѿбѣ̀ (127v 15), ра́спѐ (129r 11), полюбы̀ (131r 16), прѣдѣ̀ (141r 4), дѣло̀ (148v 2);

пошлѐ (126r 21), чнѐ (136r 16), ко́ю̀ (140v 14);

злоѣ̀ (133r 13), вои́ска (142r 18);

про́клѝнаю (126r 20), са́мш̀дроу́гѣ̀го (128r 18/19), полѡ̀жниль (145v 1);

до́мш̀мь (133r 7), потворш̀мь (149v 1), си́ло̀мь (151v 12);

зѣ̀ (132v 14), нѝ (142r 1), шш̀ (152r 9).

13 У раду наводимо само неке од многобројних потврђених примера употребе акцената и спирита.

Двострука варија или кендема, преузета из грчке музичке нотације, почела се употребљавати у српским рукописима још пре средине XIV века (Недељковић 1975: 246). У Барањском препису се, како Ирена Грицкат наводи, двострука варија употребљава над финалним вокалима, у функцији обележавања дужине, као и у једносложним речима, на вокалским завршецима (1978: 138):

ко́ѕ҃инкъ̀ (127v 3), поповъ̀ (128r 21), гро́бѡ́вѣ̀ (128v 18), ктиторъ̀ (129r 20), мѝтрополитъ̀ (129r 21/22), книгъ̀ (142r 11)[14];

ла́тин҃скы̀ (126v 19), до́брѝ (127v 20), попѡ́в҃скѣ̀ (130r 21);

нагѝѣ̀ (138r 19), чиннѝ (142r 7);

нѣ̀ (128v 8), тѣ̀ (134r 22), нѝ (131r 20).

О употреби двоструке варије над вокалом или лигатуром у медијалном или финалном слогу у функцији означавања ненаглашеног или наглашеног квантитета (Поломац 2016: 154) сведоче следећи примери:

ва́шинны̀кь (131r 22/131v 1), при́повѣ̀да (133r 1/2), па̀се (136v 16).

Два спирита (*spiritus asper* и *spiritus lenis*), чије је бележење у грчком језику било везано за вокалски почетак речи, нису у српским текстовима имала гласовну вредност (Милановић 2004: 45). Истраживање је показало да се *spiritus lenis* (᾽) и положени *spiritus lenis* (῾), осим на традиционалном месту изнад иницијалног вокала, у Барањском препису обележавао и изнад вокала и лигатура у поствокалском положају, али и у једносложним речима:

и҆мъ̀ (127r 10), ѡ҆бра́ти (128v 12), ѕ҆чиннїиль (135v 7), а҆рканасѡ᷄ (136r 13/14);

ѕ҆во́ѕы̀ (129r 19), и҆щѧ (136v 4), и҆ѕго́ѵбили (148r 16/17);

патрїа́рь̀ (129r 12), наи҆де (130r 12), третїѥ́га (131r 6);

своѝми (134v 11), прѣѥ́мь (134v 15);

вьѕнесенїа́ (125v 3), оу᷾про́шенїа́ (126r 5), ст҃лїа́ (137v 5), ѡ᷾ноѝ (138v 3);

да́ѥ̀ (131v 20), сѧдїѥ̀ (139r 4), соу᷾дїа́ (143r 21), никоѥ̀ (147r 1/2), ѕла́таріѥ̀ (150r 1);

а҆ (130r 18), и҆мъ (133v 15), ѡ҆ (135v 8).

Често је у анализираној грађи писан (положени) *spiritus lenis* удружен са оксијом:

ѿ҃бра́ѕѡ᷄ (125v 17), ѥ́ресь (126v 4), о҆́бра́тили (126v 15), и҆ж҃ѐнѧ (127r 21), а҆́наѳема (127v 12), оу᷾рѣже (129r 3), та́ка (135v 13), е҆́динь (151v 2);

та́и҆́ти (127r 10), поа҆́сь (131v 22), своѿ́мь (147r 2);

кра́ла́ (136r 19), ка́жоу᷾ (143v 16);

и҆ѕ (128v 18), о҆́ (132v 12), ѥ́ (145r 19).

14 Ради се о примерима гентива множине.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Испитујући осам графијских и правописних одлика типичних за ресавску правописну школу, дошли смо до закључка да начела ресавског ортографског типа у Барањском преписи нису доследно спроведена и да заступљеност анализираних црта у преписи није уједначена.

Показало се да је дебело *јер* у корпусу забележено само једном, и то у лигатурно написаном предлогу ѫ и да се у свим осталим случајевима у којима би се у духу ресавског правописа очекивало бележење дебелог *јер* (предлози ѫ, ѯ, ѫ, префикси ѯ-, ѫ- и ѫꙁ-/ѫѯ-, корен ѫѯ-, вокално ꙑ и вокално ѧ) пише танко *јер*. Упркос томе што је потврђена употреба тзв. типичног облика полугласника у споју са сонантима *м* и *н* (у двадесет пет примера), рекли бисмо да је правопис Барањског преписа једнојеров, што одговара рашкој правописној норми.

Писање графеме ы на месту које јој по етимологији припада, у складу са ресавским правописом, потврђено је у четрдесет два примера. Ипак, више је примера који сведоче о колебању преписивача Барањског преписа приликом бележења графеме ы – нађено је шездесет пет случајева са написаним осмеричким *и* или десетеричким *и* на месту етимолошког *јерија*.

За означавање вокала *и* испред *ј* у Барањском преписи у највећем броју случајева употребљена је графема ї, изразито ресавска црта; наспрам сто педесет девет потврда употребе ї за бележење тзв. редукованог *и* стоји двадесет шест потврда употребе ѝ и по једна потврда употребе ы и ь.

Правопис секвенце [ја] у поствокалском положају у испитиваном преписи није нормализован, што значи да се истовремено користи и лигатура ѩ, у духу рашке школе, и графема ѧ, у духу ресавске школе. Анализа је указала на то да у погледу ове графијске црте несумњиво претеже ресавско решење (педесет пет примера са графемом ѧ наспрам петнаест примера са лигатуром ѩ).

И приликом бележења гласовне вредности [је] уочена су колебања, с тим што је овог пута предност на страни старије рашке школе. Наиме, у преписи се две стотине и шест пута за означавање групе [је] користи лигатура ѥ, педесет два пута графема є, а четрдесет шест пута графема ѥ. Ипак, треба имати у виду да на овакав резултат утиче учестала употреба помоћног глагола *јесам*, редовно обележаваног лигатуром.

Употреба грчких слова ѯ, ѳ и ѵ, која представља типичну особину ресавске правописне школе, примећена је у свега неколико грецизама.

Истраживање је указало на то да је систем интерпункције у Барањском преписи новији, са запетом и тачком на доњој линији реда, али уз спорадично јављање старије тачке између редова.

Ресавска правописна норма препознаје се и у фреквенцији акценатских знакова и спирита. У Барањском препису је посведочено бележење (положеног) *spiritusa lenisa*, *spiritusa lenisa* удруженог са оксијом, оксије, варије и двоструке варије (кендеме).

Узевши у обзир време настанка Барањског преписа Душановог законика (прва четвртина XVI века) и чињеницу да је преписан са предлошка из раније епохе (вероватно из XIV века), превласт ресавских одлика у појединим случајевима и мешање ресавских и рашких правописних решења у другим случајевима, чине се сасвим очекиваним и оправданим.

ИЗВОРИ

Законик цара Стефана Душана. Књига III. Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис. Београд: Српска академија наука и уметности; Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.

ЛИТЕРАТУРА

Антић 2019: Александра Антић. „Српскословенске и српске народне фонетске особине *Барањскоī ѡреписа Душановоī законика*“. *Баштина*, 49, 91–107.

Антић 2020: Александра Антић. „О неким графијским одликама *Барањскоī ѡреписа Душановоī законика*“. *Филолоī*, 21, 217–238.

Грицкат-Радуловић 1975: Ирена Грицкат-Радуловић. „Језик Струшког преписа“. *Законик цара Стефана Душана. Књига I. Струшки и Атонски ѡрепис*, 124–157.

Грицкат-Радуловић 1975: Ирена Грицкат-Радуловић. „Језик Атонског преписа“. *Законик цара Стефана Душана. Књига I. Струшки и Атонски ѡрепис*, 213–220.

Грицкат 1978: Ирена Грицкат. „Одлике ресавске редакције у старијим преписима Душановог законика“. *Јужнословенски филолоī*, 34, 112–148.

Грицкат-Радуловић 1997: Ирена Грицкат-Радуловић. „Језик Барањског преписа“. *Законик цара Стефана Душана. Књига III. Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски* рукопис, 89–92.

Ђорђић 1990: Петар Ђорђић. *Историја српске ћирилице: ѡалеоīрафско-филолошки ѡрилози*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Ивић–Јерковић 2008: Павле Ивић–Вера Јерковић. „Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века“. *Студије из српске средњовековне ѡисмености*. Павле Ивић. Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 361–588.

Јерковић 1980: Вера Јерковић. „Средњовековне ортографске школе код Срба“. *Јуīословенски семинар за стране слависте*, 31. Радоје Симић, Божо Ћорић. Београд: Међународни славистички центар, 19–28.

Јерковић 1983: Вера Јерковић. *Српска Александрида*: *Академијин рукоѡис* (*бр. 352*): *ѡалеоīрафска, ѡртоīрафска и језичка истраживања*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Јовић 2011: Надежда Јовић. *Језик Хиландарскоī медицинскоī кодекса*. Ниш: Филозофски факултет.

Лутовац Казновац 2019: Тамара Лутовац Казновац. Језик писама турских султана Дубровнику. Докторски рад. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

Милановић 2004: Александар Милановић. *Кратка историја српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Недељковић 1975: Олга Недељковић. „Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара (посебно у односу на интерпункцију и прозодијски систем)". *О кнезу Лазару: научни скуп у Крушевцу, 1971*. Ур. Иван Божић, Војислав Ђурић. Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 243–254.

Поломац 2008: Владимир Поломац. „Ресавски правопис у повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона". *Наслеђе: часопис за књижевност, уметност и културу*, 9, 155–171.

Поломац 2010: Владимир Поломац. „Језик у повељи великог челника Радича манастиру Кастамониту из 1430/1431. године". *Савремена проучавања језика и књижевности: зборник са I научног скупа младих филолога Србије одржаног 14. фебруара 2009. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, Књ. 1*. Ур. Милош Ковачевић, Радивоје Младеновић, Никола Рамић, Владимир Поломац. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 307–325.

Поломац 2016: Владимир Поломац. *Језик йовеља и йисама Српске деспойовине*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

Стефановић 1997: Димитрије Стефановић. „Опис Барањског рукописа". *Законик цара Стефана Душана. Књига III. Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски* рукопис, 83–87.

Чигоја 2008: Бранкица Чигоја. „Неколико напомена о термину *ресавски йравойис* (Према новијим истраживањима)". *Теоријско-методолошки оквир за модернизацију описа српског језика* (I). 3, *Međunarodni naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 36. Београд: Међународни славистички центар, 191–201.

Aleksandra M. ANTIĆ

THE ORTHOGRAPHY OF RESAVA IN THE BARANJA TRANSCRIPTION OF DUŠAN'S CODE

Summary

The paper examines the characteristics of the orthography of Resava in the Baranja Transcription of Dušan's Code, created at the beginning of the 16th century. The research included the following features: the writing of the grapheme ъ, the writing of the grapheme ы at the etymological place, the use of the grapheme ї in front of *j*, the use of the ligature ꙗ to mark the initial group [ja] and the use of the grapheme ѧ to mark the aforementioned group after a vowel, the use of the graphemes ѥ and є to mark the group [je] in all positions in the word, the use of the Greek letters, the latest punctuation system, and, lastly, the writing of the accents and *spiritus lenis*. A significant number of examples confirmed the use of the grapheme ы at the etymological place, the use of the grapheme ї to mark the so-called reduced *i*, the use of the grapheme ѧ to write the group [ja] after a vowel, the use of the comma and the full stop on the line on the bottom, as well as the writing of the accents and *spiritus lenis*. The research has also shown that the grapheme ъ was written in an isolated example, that the group [je] was primarily written by using graphemes є and ѥ, which is in accord with the orthography of Resava, and, finally, that the rare use of the Greek letters is related to the Greek words. Therefore, it was concluded that the norms of the orthography of Resava were not consistently implemented in the Baranja Transcription of Dušan's Code. The research also confirmed the coexistence of Raška and Resava orthographic norms in some cases.

Key words: spelling; orthography; the orthography of Resava; Dušan's Code; The Baranja Transcription; 16th century.

Рад је предат 21. јуна 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 81'23:159.922.7-053.4/.5(497.115)
81'271
811.163.41'373.45
doi: 10.5937/bastina31-32617

Прегледни рад

*Миљан Д. МИЉКОВИЋ**

*Снежана П. ПЕРИШИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу

РАЗУМЕВАЊЕ АНГЛИЦИЗАМА КОД УЧЕНИКА ЧЕТВРТОГ РАЗРЕДА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У ОДНОСУ НА СОЦИОДЕМОГРАФСКЕ ВАРИЈАБЛЕ

Апстракт: Усвајање речи страног, енглеског, порекла може се окарактерисати као уобичајена друштвена појава. Како је за доживљај књижевних вредности неопходно разумевање непознатих речи и израза, припремање учитеља за тумачење текста подразумева предвиђање пројектовања ученика у области лексике, семантике и фразеологије. Англицизми се неретко могу схватати као неосновано употребљене речи које могу успорити процес доживљавања и рецепције књижевноуметничког текста. Управо због тога, главни истраживачки циљ огледа се у испитивању разумевања речи позајмљених из енглеског језика у настави књижевности у четвртом разреду. Истраживање је спроведено на узорку од 80 ђака четвртог разреда основних школа у Косовској Митровици и Звечану. Подаци добијени у истраживању указују да ученици слабо разумеју позајмљене речи и да разумевање истих зависи од школе коју ученик похађа и материјалног статуса породице. Ученици чије су породице бољег материјалног статуса имају веће скорове на тесту разумевања англицизама. Добијени подаци делимично потврђују истраживачке хипотезе.

Кључне речи: разумевање позајмљеница, англицизми, основна школа, социодемографске варијабле.

Усвајање речи страног порекла сматра се устаљеном друштвеном активношћу. Примери који о томе сведоче су небројани (компјутер, мобилни телефон, интернет итд.) и као такви део су свакодневне употребе код деце већ у млађем школском узрасту. Усвајање наведених, а и многих других речи, се не сматра погрешним, већ друштвено језичким појавностима савременог развоја.

* Наставник страног језика, miljan.miljkovic@pr.ac.rs
** Асистент, snezana.perisic@pr.ac.rs

Процес позајмљивања представља контакт једног језика с другим. Стране речи, које се преузимају из енглеског језика и користе у српском језику, називају се англицизми. Лингвистичка наука која се бави проблемом језичког контакта и утицајима које говорници датих језика врше један на другог представља контактну лингвистику. Први лингвисти који су запазили и објаснили појаву језичког контакта су Уриел Вајнрајх (Uriel Weinreich, *Languages in Contact*, 1953) и Ајнар Хауген (Einar Haugen, *The Norwegian Language in America*, 1953). Англицизми се најчешће дефинишу као позајмљене речи из енглеског језика (*borrowings or loanwords*).

На простору бивше Југославије изучавањем англицизама активно се бавио Рудолф Филиповић (1986), који је проучавао позајмљенице у хрватско-српском језику. Аутор истиче да је карактеристика англицизма та да се приликом преноса у хрватски (односно српски) језик мора адаптирати према језику у који долази. Аутор још наводи да се под англицизмом подразумева свака реч која је као предмет или идеја саставни део енглеске цивилизације. Осим што мора бити енглеског порекла, мора се и адаптирати на језик у који долази (Филиповић 1986). Прћић (2005) дефинише англицизме као „однос језика примаоца и даваоца, где је енглески, као језик из ког се речи преузимају, језик даваоца, а српски, као језик у коме се реч користи, као језик примаоца". Како Прћић (2005, према Миљковић, 2020) наводи у првој групи англицизама спадају лексичке јединице, а примаран њихов извор је латински, друга група су речи преузете из енглеског језика директно (као на пример, хармонизација).

Англицизми у српском језику су језичка норма јер се не могу избећи будући да енглески језик влада светом и да је постао водећи инструмент у јавном, друштвеном и пословном животу људи. Позајмљенице из енглеског језика се прилагођавају употреби лексике у српском језику да би затим биле потпуно асимиловане у дати језик. Англицизми се позајмљују и асимилују у српски језик у великом броју случајева када не постоји српска реч за дати термин у модерном свету као што су то речи интернет, таблет, мобилни (телефон)и др. Овакав начин примања енглеских речи долази због попуњавања празнина, празног простора који се створио у лексичком систему јер српски језик нема реч за дати термин.

Ситуације када су аутори у недоумици да ли да пишу на матерњем или енглеском језику још један је од разлога за већу појаву англицизама. Уколико би аутори, писали на енглеском, а не на матерњем језику, њихово дело било би доступно светској публици (Зечевић 2013: 23), што указује на потребу да се текстови прилагоде читалачкој публици и њиховим склоностима. Са друге стране, то олакшава приступ деци основношколског узраста англицизмима. Уз наведено долази до појаве да деца посрбљују енглеске речи, као на пример *јутјубер* или *јутјуберка* према називу *Јутјуб* (*YouTube*) портала.

Са овом ставом подудара се и резултат истаживања М. Миљковић, да су, деца која су окружена интернет платформама склонија употреби англицизама. Општи закључак истог истраживања сугерише да су деца основношколског узраста склона ређој употреби истих (Миљковић 2020: 188).

Утицај англицизама на српски књижевни језик уочен је и у настави, посебно у јеку пандемије корона вируса. Образовне платформе или интернет апликације које су коришћене у току минуле и текуће године покренуле су активније коришћење речи страног порекла, највише енглеског. Употреба наведених речи може се оправдано сагледати кроз наставну интерпретацију програмских књижевних текстова из домена научнопопуларне прозе *Кроз васиону и векове* Милутина Миланковића (Ћук, Перић, Петровић 2014) *и Од īашњака до научењака* Михајла Пупина (Маринковић, Марковић 2015). Како је за доживљај књижевних вредности неопходно разумевање непознатих речи и израза, припремање учитеља за тумачење текста подразумева „детаљно предвиђање ученичког пројектовања на подручју отежаног схватања лексике, фразеологије и семантике" (Николић 2010: 302). Предвиђање непознатих речи се, у методичком деловању, бива врло једноставно. Непознатим терминима подразумевају се ретке и готово непознате речи, „било да су они стилски обележене или се појављују као огрешења о језичку чистоту" (2010: 302). Англицими се неретко могу схватати као неоснована употребљене речи које могу успорити процес доживљавања и рецепције књижевноуметничког текста. Према методичким изучавањима (Илић 2003; Rosandić 2005; Николић 2010; Милатовић 2011) у сврху адекватног методичког приступа учитељ је у обавези да тумачи непознате речи (у овом случају англицизме) у контексту дела, док када ученик помене такву реч од њега захтева да је „локализује", пронађе део текста у коме је та реч заступљена, али и да сагледа друге податке у тексту који омогућавају да се приближно одреди значење тог англицизма или се макар наслути. Неопходно је указати да ученици бележе само оне англицизме чија је активна употреба основана, за које не постоји пандан у стандардном српском језику док је радњу потребно спроводити пре, у току и након изражајног читања што ће омогућити стваралачки приступ непознатим речима и њиховом значењу.

ПРЕДМЕТ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Основни циљ истраживања огледа се у испитивању разлике у разумевању речи позајмљених из енглеског језика код ученика четвртог разреда основних школа из Косовске Митровице и Звечана, у односу на социодемографске варијабле (пол, школа, школски успех, образовни ниво родитеља и социоекономски статус породице).

Општи задатак истраживања

Утврдити постојање разлике у разумевању речи позајмљених из енглеског језика код ученика четвртог разреда основних школа из Косовске Митровице и Звечана, у односу на социодемографске варијабле (пол, школа, школски успех, образовни ниво родитеља и социоекономски статус породице).

Специфични задаци истраживања:

1) утврдити постојање разлике у разумевању речи позајмљених из енглеског језика код ученика четвртог разреда основних школа из Косовске Митровице и Звечана, између дечака и девојчица;

2) утврдити постојање разлике у разумевању речи позајмљених из енглеског језика код ученика четвртог разреда основних школа из Косовске Митровице и Звечана, између ученика из различитих школа;

3) утврдити постојање разлике у разумевању речи позајмљених из енглеског језика код ученика четвртог разреда основних школа из Косовске Митровице и Звечана, између ученика различитог школског успеха;

4) утврдити постојање разлике у разумевању речи позајмљених из енглеског језика код ученика четвртог разреда основних школа из Косовске Митровице и Звечана, између ученика чији су родитељи различитог образовног нивоа;

5) утврдити постојање разлике у разумевању речи позајмљених из енглеског језика код ученика четвртог разреда основних школа из Косовске Митровице и Звечана, између ученика различитог материјалног статуса.

ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

Општа хипотеза истраживања

Постоји статистички значајна разлика у разумевању речи позајмљених из енглеског језика код ученика четвртог разреда основних школа из Косовске Митровице и Звечана, у односу на социодемографске варијабле (пол, школа, школски успех, образовни ниво родитеља и социоекономски статус породице).

Специфичне хипотезе истраживања

Х1: Постоји статистички значајна разлика у разумевању речи позајмљених из енглеског језика код ученика четвртог разреда основних школа из Косовске Митровице и Звечана, између дечака и девојчица.

Х2: Постоји статистички значајна разлика у разумевању речи позајмљених из енглеског језика код ученика четвртог разреда основних школа из Косовске Митровице и Звечана, између ученика из различитих школа.

Х3: Постоји статистички значајна разлика у разумевању речи позајмљених из енглеског језика код ученика четвртог разреда основних школа из Косовске Митровице и Звечана, између ученика различитог школског успеха.

Х4: Постоји статистички значајна разлика у разумевању речи позајмљених из енглеског језика код ученика четвртог разреда основних школа из Косовске Митровице и Звечана, између ученика чији су родитељи различитог образовног нивоа.

Х5: Постоји статистички значајна разлика у разумевању речи позајмљених из енглеског језика код ученика четвртог разреда основних школа из Косовске Митровице и Звечана, између ученика различитог материјалног статуса.

Варијабле истраживања

Зависна варијабла:

• скала разумевања речи позајмљених из енглеског језика операционализована преко упитника, који је испитивао употребу адекватне речи (или објашњења), након читања прича у којима се те речи појављују.

Независне варијабла:

• пол ученика;

• школа коју ученик похађа (*Бранко Радичевић* и *Вук Караџић*);

• школски успех ученика (просечна оцена на полугодишту);

• образовни ниво родитеља (основна школа; средња школа, висока школа или факултет; магистратура или докторат);

• социоекономски статус породице (месечна примања, изражена динарима: до 25 000, 25 000-45 000, 45 000-65 000; преко 65 000).

ДЕФИНИСАЊЕ УЗОРКА

Истраживање је спроведено на узорку ученика четвртог разреда основних школа у Косовској Митровици и Звечану. У узорку је било мање дечака (34; 45,2%), од девојчица (46; 54,8%) и више ученика из Основне школе „Бранко Радичевић“ (52; 61,9%), него ученика из Основне школе „Вук Караџић“ (32; 38,%). Највише ученика постиже одличан школски успех (71; 84,4%), а ученика са довољним успехом нема. Што се тиче образовања мајке и оца, највише деца као највећи образовни ниво очева и мајки наводе вишу школу или факултет (43; 51,2%, 51; 60%). Најчешћи месечни приходи продице су преко 65.000 динара (43; 51,2%).

ОПИС ТОКА ИСТРАЖИВАЊА

Опис инструмента

Инструмент употребљен у истраживању састојао се од дела у коме су се прикупљали општи социодемографски подаци деце, затим две приче, коју су деца читала, у којима су употребљени англицизми и на крају 10 питања (11 празних поља) где су деца на основу прича у питањима употребљавала англицизам или давала објашњења за наведени англицизам у питању. Максимални број поена био је 11. Скала је показала задовољавајући ниво поузданост (Кромбах алфа коефинцијент > 0,7), а подаци су анализирани уз помоћ статистичког програма (SPSS) и прикупљени су техником папир-оловка.

Расподела одговора на тесту, статистички значајно се не разликује од нормалне дистрибуције (p>0,05), па су за рачунање разлика коришћени т –тест и Анова, као параметријски поступци.

ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА

Резултати у Табели 1 откривају да у узорку постоје ученици који нису дали ниједан тачан одговор, док је максималан скор на тесту 10 (нико нема максималних 11 поена). У просеку су испитаници тачно одговорили на мање од пола постављених питања - 4,69 (2,47).

Табела 1. Приказ дескритивних вредности скале разумевања англицизама

	Минимум	Максимум	Аритметичка средина	Стандардна девијација
Разумевање англицизама	0	10	4,69	2,47

У Табели 2 су приказане само статистички значајне разлике и оне указују да се ученици четвртог разреда разликују у разумевању англицизама у односу на то коју школу похађају (4,20; p<0,05).

Смер т-статистика указује да ученици школе *Бранко Радичевић* имају боље скорове на тесту од ученика школе *Вук Караџић*.

Још једна од разлика која је добијена и која је приказана у Табели 2 односи се на ученике из породица различитог материјалног статуса (4,88; p<0,05). Упоређивајући сваку групу са сваком, добијено је да су ученици, чије породице зарађују преко 65.000 динара, боље у разумевању англицизама, од ученик чије породице зарађују од 25.000 до 45.000 динара (2,07; p<0,01) и оних, чије породице зарађују од 45.000 до 65.000 динара (1,88; p<0,01).

Статистички значајна разлика у разумевању англицизама између дечака и девојчица (0,42; p>0,05), школског успеха (1,48; p>0,05) и образовања родитеља (2,48; 2,18; p>0,05), није добијена.

Табела 2 Приказ разлике у односу са социодемографске варијабле истраживања

		т - статистик	p
Разумевање англицизама	Бранко Радичевић Вук Караџић	4,20	0,00
Разумевање англицизама	Материјални статус	Ф - статистик 4,88	p 0,04
Месечни приходи		Разлика аритметичких средина	p
Преко 65 000	Од 25 000 до 45 000	2,07	0,00
	Од 45 000 до 65 000	1,88	0,00

p – статистичка значајност

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Како је за доживљај књижевних вредности неопходно разумевање непознатих речи и израза, припремање учитеља за тумачење текста подразумева „детаљно предвиђање ученичког пројектовања на подручју отежаног схватања лексике, фразеологије и семантике“ (Николић 2010: 302). Англицими се неретко могу схватати као неосновано употребљене речи које могу успорити процес доживљавања и рецепције књижевноуметничког текста. Према методичким изучавањима (Илић 2003; Rosandić 2005; Николић 2010; Милатовић 2011) у сврху адекватног методичког приступа учитељ је у обавези да тумачи непознате речи (у овом случају англицизме) у контексту дела, док када ученик помене такву реч од њега захтева да је „локализује“, пронађе део текста у коме је та реч заступљена, али и да сагледа друге податке у тексту који омогућавају да се приближно одреди значење тог англицизма или се макар наслути. Из наведеног уочавамо да главни истраживачки проблем рада представља испитивање разумевања англицизама у школској литератури (читанке) за четврти разред основне школе.

Подаци који су добијени у спроведеном истраживању, казују да 80 ученика основних школа из Косовске Митровице и Звечана, на неадекватан начин разумеју англицизме који се у текстовима јављају. Добијени податак у складу је са истраживањем Миљковића (2020), који указује на то да деца у основној школи се и не користе или слабо користе, англзицизмима, али се негативно рефлектује на методичке технике који наставници примењују. Како деца не разумеју знчење појединих речи из текста, неће моћи, ни на адекватан начин да схвате и разумеју садржај који усвајају.

Даље, статистички значајне разлике, које су добијене између ученика, који похађају различите основне школе у Косовској Митровици и Звечану, управо употпуњују претходни податак. Дакле, разумевање англицизама није нешто што је узрасно недостижно, већ захтева активацију методичара који са дететом ради. Осим ове разлике, добијена је и статистички значајна разлика између ученика породица различитог материјалног статуса. Деца из породица чији месечни приходи прелазе 65 000 динара, боља су у разумевању англицизама из текста. Добијено се може објаснити налазом истраживања које је Миљковић (2020) добио. Наиме, ако деца која су у контакту са интернет-платформама чешће користе англицизме, а већи материјални статус обезбеђује и бољу техничку и интернет приступност, очекивано је да ће деца из породица већег материјалног статуса боље разумети англицизме. Представљени подаци потврђују другу и последњу истраживачку хипотезу, док прва, трећа и четврта истраживачка хипотеза нису потврђене.

Истичемо да се добијени резултати морају узети с резервом и представљају само основу за даља истраживања, која би требало да буду спроведена на већем узорку, ученика свих разреда основне школе, из више школа у Републици Србији. Тако спроведено истраживање представљаће одличну подршку практичарима, који раде са децом у развијању језика, јер би се на тај начин скренула пажња на методичке приступе који педагошки радници примењују у раду са децом кроз учење језика.

ИЗВОРИ

Маринковић, Марковић 2015: Симеон Маринковић, Љиљана Марковић. *Читанка за четврти разред основне школе*. Београд: Креативни центар, 32–33.

Ћук, Перић, Петровић 2014: Милица Ћук, Вера Петровић Перић. *Свет маште и знања – читанка за четврти разред основне школе са основним појмовима из књижевности, граматике и правописа*, Београд: Нова школа, 135–136.

ЛИТЕРАТУРА

Зечевић 2013: Снежана Зечевић. „Прошлост, садашњост и будућност енглеског језика као глобалног језика савременог друштва“.*Баштина*, св. 35, 15–25.

Илић 2003: Павле Илић. *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси (методика наставе)*. Нови Сад: Змај.

Милатовић 2011: Вук Милатовић. *Методика наставе српског језика и књижевности у разредној настави*. Београд: Учитељски факултет.

Миљковић 2020: Миљан Миљковић. „Утицај појаве англицизма и енглеских речи у медијима на употребу англицизма у свакодневном говору код ученика школског узраста“. *Баштина*, св. 51, 179–192.

Николић 2010: Милија Николић. *Мет̄одика наст̄аве срп̄ског језика и књижевност̄и*. Београд: Завод за уџбенике.
Ирић 2005: Тврtко Ирић. *Енīлески у срп̄ском*. Нови Сад: Змај.
Filipović 1986: Rudolf Filipović. *Teorija jezika u kontaktu*. Zagreb: JAZU- Školska knjiga.
Haugen 1953: Einar Haugen. *The Norwegian Language in America*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
Weinreich 1954: Weinreich Uriel. *Language in contact*. Amsterdam: John Benjamins.

Miljan D. MILJKOVIĆ
Snežana P. PERIŠIĆ

UNDERSTANDING OF ANGLICISMS IN FOURTH GRADE PRIMARY SCHOOL PUPILS IN RELATION TO SOCIODEMOGRAPHIC VARIABLES

Summary

The adoption of words of foreign, English, origin can be characterized as a common social phenomenon. As it is necessary to understand unknown words and expressions in order to experience literary values, preparing a teacher for interpreting a text implies anticipating the projection of students in the field of vocabulary, semantics and phraseology. Anglicisms can often be understood as unreasonably used words that can slow down the process of experiencing and receiving literary and artistic texts. Precisely because of that, the main research goal is reflected in the examination of the understanding of words borrowed from the English language in the teaching of literature in the fourth grade. The research was conducted on a sample of 80 fourth grade students from elementary schools in Kosovska Mitrovica and Zvečan. The data obtained in the research indicate that students have a poor understanding of borrowed words and that their understanding depends on the school that the student attends and the material status of the family. Students whose families are of better material status have higher scores on the English language comprehension test. The obtained data partially confirm the research hypotheses.

Key words: borrowing comprehension, anglicisms, primary school, sociodemographic variables.

Рад је предат 2. марта 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 341.322.5(497.6)"1995"
doi: 10.5937/bastina31-34114

Оригинални научни рад

*Марко П. АТЛАГИЋ**
Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици

*Александар Л. МАРТИНОВИЋ***
Универзитет у Новом Саду, Правни факултет у Новом Саду

МАСАКР У СРЕБРЕНИЦИ 1995. ГОДИНЕ ЈЕ НАЈВЕЋИ ТРИЈУМФ ПРОПАГАНДЕ

Апстракт: Трагајиући за истином о сребреничком злочину, аутори овог рада пошли су од дефиниције геноцида. Навели су саставне елементе појма геноцид, а посебно нагласили намеру да се злочин почини. Нити један од три саставна елемента геноцида нису нашли у сребреничком злочину, нити геноцидну намеру. Надаље, на темељу релевантних доступних историјских извора и литературе, покушали су да утврде приближан број жртава у Сребреници. У обради теме углавном су се ослањали на иностране изворе, како би избегли пристраност. Посебно су посветили пажњу игри око броја жртава. На основу иностраних извора дошли су до закључка да је цифра од 8.000 преувеличана и политички исконструисана. Творци пројекта Сребреница били су Клинтон, Алија Изетбеговић и Фрањо Туђман. Циљ је био преувеличати број муслиманских жртава у Сребреници како би се говорило о њима, а не о злочиначким акцијама хрватске војске која је етнички почистила РС Крајину и Хрватску, протеравши око 500.000 Срба, а у самој операцији „Олуја" преко 250.000. То је било највеће етничко чишћење у Европи после Другог светског рата. Исто тако, САД желеле су изазвати бомбардовање Републике Српске, зато је Клинтон тражио од Изетбеговића да се побије 5000 муслимана да би бомбардовао Србе. Углавном, аутори констатују да се у Сребреници десио злочин над муслиманима, након што су муслиманске снаге побиле преко 3.000 Срба у околини Сребренице. Констатују да су српске снаге прошле кроз 42 муслиманска села и да нису убиле нити једном цивила, жену, дете, нити болесника. Исто тако, међу убијеним муслиманима нема жена, а оне су кључ за геноцид. Стварни број муслиманских жртава процењују између 800 и 1.200 у Сребреници и околини. Масакр у Сребреници 1995. године и број од 7000 убијених муслимана био је тријумф пропаганде САД и Алије Изетбеговића.

Кључне речи: масакар, Сребреница, пропаганда, жртве, муслимани, БиХ, бомбардовање, Србија.

* Редовни професор atlagicmarko@gmail.com
** Доцент martinovic@pf.uns.ac.rs

Код Срба постоји одређени број честитих и храбрих српских историчара којима је научна истина изнад свега, и који засигурно неће поклекнути под ударом највећих земаља Запада, када је научна истина у питању, и који ће по сваку цену разобличавати ратне лажи и подметања наметнуте од стране САД и других западних сила.

Важност онога што се догодило у Сребреници 1995. године превазилази националне и религиозне границе и претвара се у цивилизацијско питање, јер се око Сребренице дигла кампања глобалних размера.[1] Да није тако не би се Сребреницом бавио огроман број аналитичара, независних новинара, интелектуалаца разног калибра, професионалних дипломата и историчара. За науку је најважније да се спозна пуна истина о сребреничком злочину, али до истине се веома тешко долази а још теже допире до глобалних граница.

Најважније је о Сребреници знати да се на њеном подручју гинуло у времену од 1992. до 1995. године. Српска популација на подручју Сребренице била је измасакрирана од стране муслиманских снага. Српско становништво у Сребреници, њих око 1.500 који нису побегли, били су сви побијени, а куће спаљене. У том часу командант муслиманских снага био је Насер Орић, који није осуђен за ратне злочине нити за злочине против човечности[2]. До сада, коначан списак српских злочина у Сребреници и околини износи 3.262, а од тога је 880 страдало из редова војске и полиције, док су 2.382 жртве биле цивили. Највише Срба је страдало у 1992. години, више од 71% од укупног броја жртава. Међутим, „међународна заједница" била је и слепа и глуха за ове крваве српске невине жртве. Муслимани су спалили преко 200 околних српских села[3]. Главну одговорност за тај део рата и те погибије сносе западни државници, који су признали независност Босне и Херцеговине пре договора њена три конститутивна народа (Срба, Бошњака и Хрвата),

---

1 Сребреница је град и седиште општине Сребреница у источном делу Републике Српске – Босна и Херцеговина. Саставни је део живописног географског мозаика Подриња. Сребреница се први пут помиње у 14. веку као важно рударско насеље. Добила је име по рудницима сребра. Угарски краљ Жигмунд Луксенбуршки, после рата против Босне, издвојио је из њеног састава Сребреницу и поклонио је српском деспоту Стефану Лазаревићу 1411. године. У средњем веку Сребреница је променила више господара, а у 16. веку потпала је под Турке. Војска Краљевине Србије ослободила је Сребреницу од Аустроугарске 18.9.1914. године. У току Другог светског рата у њој је масовно страдало српско становништво. Од Срба који су живели у Сребреници остала је само једна девојчица.

2 Bill Schiler, извештач Toronto Star-a, писао је 16. јула 1995. године о једном интервју са Орићем и видео- траци коју је Орић показао, на којој он лично држи у руци одсечену главу његових српских жртава. Орић је тада изјавио да је он са саборцима убио 114 Срба. Види: Bill Dorich, *The American Srbobran*, 18. January 2000, An Open letter to Mr. Bill Moyers, PBS (Public Bias Against Serbs), New York.

3 http://www.dorsai.org/-vip2/serb.txt

знајући да ће управо тај чин довести до рата и крвопролића. После тога западне силе предвођене САД „минирале" су Лисабонски споразум 1992. године.[4] Управо је то била иницијална каписла за отпочињење крвавог рата у Босни и Херцеговини. Кутиљеров план (Лисабонски споразум) заснивао се на три стуба: суверености БиХ, равноправности три конститутивна народа и кантонизацији. То је била шанса за мир. После повлачења потписа са Кутиљеровог плана од стране Алије Изетбеговића, Споразум је пропао.[5] Запад не би могао то остварити да није било Алије Изетбеговића. Алија је на питање да ли би жртвовао мир за независност одговорио да би жртвовао мир. Изетбеговић је још 1990. године на предизборним скуповима своје Странке демократаске акције тражио самосталну и суверену Босну у БиХ. Алија је тада говорио: *„ ја би волио самосталну и суверену Босну, али не можто добити без рата"*[6]. Тако је исто говорио и др Фрањо Туђман у Хрватској, који је 1992. године рекао:

> *„Рата не би било да га Хрватска није желела. Али, ми смо процијенили да само ратом можемо изборити самосталност Хрватске. Због тога смо и водили политичке преговоре, а иза тих преговора смо стално наоружавали своје оружане постројбе. Значи, ми Хрвати смо рат могли избећи, али не би остварили независност Хрватске".*[7]

Да ли се у Сребреници заиста десио геноцид, то зависи искључиво од тога шта се под тим појмом подразумева, а не од тога каква је била пресуда Хашког трибунала у било којем појединачним случају. Хашки трибунал је донео пресуду везано за Сребреницу на бази случаја Радослава Крстића, команданта Дринског корпуса војске Републике Српске, који је оптужен за геноцид због наводног учествовања у масовним убиствима, која су се догодила након пада Сребренице 15. јула 1995. године.[8]

---

4 Кутиљерв план илити Лисабонски споразум је међународни споразум којег су предложили Питер Карингтон и Жосе Кутиљеро као резултат мировне конференције одржане фебруара 1992. године у покушају да се спречи рат у БиХ. План је предвидео да ће све три националне јединице бити засноване на националном принципу узимајући у обзир економске, географске и друге принципе. Све три стране су потписале споразум: Алија Изетбеговић за Муслимане, Радован Караџић за Србе и Мате Бобан за Хрвате, 18.3.1992. Међутим, 28.3.1992. године након сусрета Алије Изетбеговића са америчким амбасадором у Југославији Вореном Цимерманом 18.3.1992. године, Изетбеговић је повукао свој потпис и план је пропао. Види: Glaurdić Josip, *The Hour of Europe*: *Western Powers the Breakup of Yugoslavia* Powers, Yale Universitety Press, London 2011, str. 294.

5 Мирко Бјелановић, о грађанском рату у СФРЈ – Хрватској 1991 – 1995, у: *Грађански рат у Хрватској 1991 – 1995,* Зборник, бр. 9, Београд 2013, стр. 47.

6 Бранко Костић, *Истина о разбијању Југославије*, Подгорица, 2010, стр. 103.

7 *Hrvatski vjesnik,* 25. мај, Zagreb, 1992.

8 Др Војислав Шешељ, *У Сребреници није било геноцида*, књ. 3, Комитет за одбрану Војислава Шешеља, Београд, 2018, стр. 211-253.

Шта је то геноцид?[9] То је један низ радњи, чији је циљ уништавање једне националне, етничке, расно или религиозно детермисане људске групе.[10] Геноцид подразумева: постојање једне специјалне намере да се геноцид почини – dolus specialis, без гога би се радило само о хомоциду тј. о убијању људи, а то није геноцид; потребно је доказати припремне мере, у првој линији културни геноцид, а то значи спаљивање цркви, синагога, џамија и других културних места, уништавање језика и писма циљне групе, као и постојање једног плана за извођење. Пошто смо дефинисали геноцид, потребно је одредити и злочин. Злочи[11] је повреда ратних закона и обичаја, злостављање цивилног становништва, стрељање талаца, а то су пратеће појаве рата, **а геноцид није у обавезној каузалној вези са ратом**. Међутим, злочин против човечности има доста додирних тачака са геноцидом, али није геноцид.

САД имају формулу за уништавање једног народа, а у овом случају Срба: најпре га демонизују, затим га подвргавају глади кроз увођење економских санкција, да би га коначно бомбардовали. Када је та фаза завршена онда шаљу своје тзв. менторе „хуманитарце" (социологе, дефектологе, психологе, лекаре и др.) да испитају како су сви слојеви бомбардованог становништва поднели пошаст коју су им подарили.

Главни центар демонизације Срба био је Левијатан[12] служба САД, чији је задатак био да свакодневно производи лажи о Србима и догађаје који би их компромитовали и дискредитовали. Срби су у западној, а посебно америчкој, штампи били означени и третирани, не само као геноцидни, него и у доброј мери блесав народ. Једна од многобројних лажи била је и та да су Срби у БиХ држали 47 „логора за силовање", и да су наводно силовали

9 Реч геноцид је у науку увео његов креатор пољски правни теоретичар Raphael Lemkin, а извео га је из грчког **genos** и латинског **occidere** – **cide**. Види: R. Lemkin, *Axis Rulein occupiend Europe*, Wasington, 1944. Геноцид је по дефиницији Резолуције 96/1 са прве седнице Генералне скупштине Уједињених нација, од 11. децембра 1946. године – порицање права на живот људских група, чија се хомогеност и интегритет заснивају на заједничким националним или етничким, расним и верским параметрима. Генерална скупштина УН доноси 9. децембра 1948. године Конвенцију о спречавању и кажњавању злочина геноцида, која тиме постаје део међународног кривичног права.

10 R. Lemkin, *Axis Ruleinoccupied Europe*, Washington, 1944, p79; *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. 1, Матица Српска-Матица Хрватска, Нови Сад – Загреб, 1967, стр. 967.

11 Злочин је најтеже кривично дело (убиство, разбојништво, издаја). Види: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. 2, Матица Српска – Матица Хрватска, Нови Сад – Загреб, 1967, стр. 320.

12 Левијатан је митолошка водена неман, односно сотона. Спомиње се у *Старом завету* (Псалм 74:13-14). Види: *Biblija, Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta,* Hrvatsko biblijsko društvo, Zagreb, 2007, str. 644, 673; Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза,* Прометеј, НовиСад, 2005, стр. 693.

од 20.000 до 120.000 Муслиманки. И то је била обична измишљотина у циљу сатанизације српског народа. Међутм, Комисија УН за ратне злочине изнела је цифру од 330 документованих случајева силовања почињених од све три стране у сукобу (Бошњака, Срба и Хрвата). Тако је једна Муслиманка која је сведочила да је била силована од Срба и притом остала у другом стању, породила црно дете у Женеви. О демонизацији Срба говори и податак да је на насловној страни „Times-a" стајало написано да су Срби „хранили псе муслиманима"[13]. Затим је утицајна Британка Ann Warburton изјавила како су Срби „наређивали" босанским муслиманима да „силују животиње"[14]. Напокон, речено је да је „бар једна босанска муслиманка умрла, након што су јој српски лечници у концентрационом логору имплантирали у матерницу животињски ембрио, како би родила пса"[15]. Поред међународне заједнице предвођеном САД, највећи непријатељ Срба били су сами појединци Срби. Скоро и да није познат случај у историји да је неки народ, преко изјава својих елита, сам себе толико демонизовао, као што су то појединци Срби радили. Заправо остварује се Хегелова пророчанска мисао о томе како, након завршетка борбе, побеђена страна поприма идеологију њених господара. Тадашње политичке елите у Србији говоре тачно оне лажи које им намећу њихови САД господари. Запад је увелике награђивао такве појединце. Тако је једног независног новинара, по имену Мирослава Филиповића из Краљева, дописника листа „Данас", Запад за његову наводну објективност прогласио „интернетским новинаром године", пошто је овај „часни" Србин из Краљева, у страној штампи, управо писао о „злочиначком деловању" српске војске на Косову током „хуманитарне" агресије НАТО-а. Његове изјаве, које је добио наводно од сведока, своде се на следеће: Срби су пред родитељима Шиптара одкидали главе њихове малолетне деце; тела без глава продавали су њиховим родитељима за 5.000 марака; тако су убили барем 800 албанске деце испод 5 године; српске снаге никада нису наилазиле на терористе ОВК; српски тенкови служили су за убијање албанске деце и цивила. Филиповић је био осуђен због шпијунаже и ширења лажних вести од стране војног суда на седам година затвора, али су га петооктобарски револуционари ослободили[16]. Већ 12. маја 2000. године пуштен је из затвора, због притиска САД, многих западних земаља и домаћих НАТО плаћеника, као и многих невладиних организација. Председник СРЈ, др Војислав Коштуница је поводом тога рекао:

13 *The Times*, London, 7. august, 1992.

14 *The Times*, London, 1. januar 1993.

15 *The Mirror*, London, 4. januar 1993.

16 Špijun se pušta na slobodu, *Dani, br. 185,* Сарајево, 15. decembra, 2000; Марко Атлагић, Сатанизација Срба као основни предуслов бомбардовања СРЈ/Србије 1999. године, у: *Тематски зборник НАТО агресија не СРЈ (Републику Србију) – да се вечно памти*, Београд, 2021, стр. 75-97.

„осуђујем пресуду Мирославу Филиповићу и сматрам да му није место у затвору. Истовремено нисам спреман да се сложим са ставом да је Филиповић осуђен због тога што је навиодно, износио истину“[17].

Филиповића је помиловао председник Коштуница по службеној дужности. Када је Филиповић пуштен из затвора, у Нишу испред зграде затвора дочекао га је бивши председник Владе Републике Србије Зоран Живковић. Касније је Филиповић постављен за секретара за информисање у Ђинђићевој влади као кадар. Филиповић је био дугогодишњи члан Демократске странке.

Ево још једног Србина које пласирао лажи, а ради се о директору Центра за стратешке студије у Београду, који је у чланку написаном у „Copenhagen Peace Research Institute“, маја 2000. Изговорио ове лажи:

„Милошевић је желео НАТО – интервенцију и уништење земље како би сачувао власт; НАТО је био присиљен да хумано интервенише, како би сачувао шиптарску популацију на Косову од српског геноцида; требало би да се српски народ извини Албанцима због почињених злочина и НАТО-у што је био присиљен да интервенише“[18]

Који је смисао фалсификовања података о Сребреници? Чин фалсификовања података о Сребреници подгрејава мржњу према српском народу. У случају Сребренице Срби су окривљени за оно што заправо нису учинили. Пре проблема Сребренице Срби су били систематски демонизовани као народ. САД су имале завидну мрежу масовних комуникације преко којих су вршили демонизацију Срба. Тада су имале 1.700 дневних новина, 11.000 ревија, 9.000 радио и ТВ станица, 2.500 издавача и 7 филмских студија. У САД тада није било 2.500 различитих власника него отприлике око 50 корпорација које поседују највећи део медија.

Исто тако никаквих логора за силовање није постојало у Републици Српској. Уосталом, то је најбоље посведочио један од највећих мрзитеља Срба, Бернард Кушнер. Он је почетком рата измишљао, поред осталог, да су Срби поседовали логоре за силовање. Међутим, сустигла га је грижња савести па је ипак 2004. године изјавио:

„Није било никаквих логора смрти, колико да су та места била ужасна. Мислио сам, да ће моји наводи изазвати бомбардовање против Србије“[19]

У Сребреници није било никаквог геноцида. Пројекат Сребреница осмислили су Бил Клинтон, Алија Изетбеговић и Фрањо Туђман. Пре освајања

17 Љиљана Смајловић – Иван Јанковић, Енигма Филиповић, *Нин*, бр. 2625, Београд, 19.4.2001; Марко Атлагић, Сатанизација..., стр. 89.

18 Emil Vlajki, *Demonizacija Srba*, Beograd, 2001, str. 345.

19 Bernard Kouchner, *Les Guerriers de la Paix*, Paris, 2004, str. 372.

Републике Српске Крајине од стране Хрватске уз помоћ НАТО алијансе било је потребно да се пажња светског јавног мнијења преусмери са предвидљиве трагедије у Крајини, па је то био један од разлога да се осмисли пројекат „масакр у Сребреници". Зато је Клинтон затражио од Изетбеговића да напусти Сребреницу. Поједини муслимански браниоци Сребренице изјавили су да је Изетбеговић наредио Орићу и муслиманским трупама да напусте Сребреницу. Сребреница је проглашена заштићеном зоном. Срби нису могли никако у Сребреницу, јер би рескирали директан напад НАТО-а. Како онда предати Сребреницу Србима, а не бомбардовати их? Клинтон је смислио план. Око 400 холандских војника, припадника УН остављено је у Сребреници. Тако се није могло бомбардовати Србе, јер би довело у опасност холандске војнике.

Клинтон се залагао за то да српске снаге уђу у Сребреницу и изврше покољ муслимана, те да ће онда бомбардовати Р. Српску. О томе сведочи и председник СДП Сребренице Хакија Мехољић, који је изјавио да му је Изетбеговић рекао:

> *„Знате, мени је Клинтон нудио у априлу 1993. године да четничке снаге уђу у Сребреницу, изврше покољ 5.000 муслимана и да ће бити војна интервенција"*[20].

Да је Алија Изетбеговић припремао случај Сребреница сведочи и Ибран Мустафић, који је у интервју сарајевској „ Слободној Босни" казао:

> *„Сценарије за издају Сребренице свесно је припреман. Нажалост, у тај посао умјешани су босанско Предсједништво и командант Армије... Које су биле посљедице напада на демилитизоване зоне за житеље Сребренице? То је било свјесно давање повода српским снагама да нападну демилитизовану зону. Ко су у Сребреници прихватили извршење свих ових наредби? Исте личности које су у љето 1995. године напустиле Сребреницу без оребоотина... Добро је познато да је та екипа успела да се извуче и са собом поведе, осим стараца, децу и коње"*[21]

И један од највећих мрзитеља српског народа, бивши француски министар иностраних послова, Бернард Кушнер признао је да уствари није било никаквих масовних гробница, а његове раније изречене оцене о томе имале су за циљ да се бомбардију Срби. Кушнер каже:

> *„Није било никаквих логора смрти, колико год да су та места била ужасна. Мислио сам да ће моји наводи изазвати бомбардовање против Срба".*[22]

---

20 Hakija Meholjić, *Pet hiljada muslimanskih glava za vojnu intervenciju, Dani,* Sarajevo, 22. jun 1998.

21 *Slobodna Bosna*, Sarajevo, 14. 7. 1996.

22 Bernard Kouchner, *Les Guerries de la Paix*, Paris, 2004, str. 372.

И Медлин Олбрајт је 10. августа 1995. године показала неке фотографије на седници Савета безбедности УН, у прилог сатанизације босанских Срба, показујући једну фотографију која приказује људе – наводно босанске муслимане близу Сребренице окупљене на фудбалском стадиону. На снимку се види, наводно, „узнемирено земљиште" на пољани недалеко од стадиона. Ове фотографије никада нису биле објављене.[23] Међутим, професор Филип Хемонд са Лондонског универзитета је јула 2005. године за потребе Сребреничке истраживачке групе написао кратку студију под насловом *„Британска штампа о Сребреници"*, која поред осталог говори о махању сателитским снимцима који су, осим што су требали придонети општој пропагандној буци око Сребренице, имали и један практичан, краткорочан циљ. Хемонд цитира британског новинара Џона Свинија, који у чланку за „Гардијан Манчестер" (The Guardian Manchester) од 20.8.1995. године пише да су сателитски снимци били темпирани тако да неутралишу:

> *„...'добру пропаганду у корист Срба' слике патње крајишких Срба које је истерала хрватска војска: једна људска лавина која се повлачила из домова у којима је генерацијама живела; спаљене куће; Срби су каменовани док хрватска полиција непомично посматра."*[24]

Фотографије су, пошто су обавиле задатак, склоњене од очију јавност, а то потврђује извештај Њујорк тајмса од 11. августа 1995. године у коме се каже:

> *„Америчка влада одбила је да дозволи новинарима да виде сателитске фотографије... за које се тврдило да показују људе на фудбалском терену. Амерички званичници су рекли да су сателитски снимци „строго поверљиви", мада их је госпођа Олбрајт показала на Савету безбедности (ако су то уопште били ти снимци)."*[25]

Прошло је више месеци а фотографије није могуће било видети. *Вашингтон пост* је известио у вези скривања фотографија у писму Главног тужиоца Хашког трибунала Ричарда Голдстона упућеног америчкој амбасади у Хагу, новембра 1995. године:

> *„Судија Голдстон је окарактерисао „квалитет и правовременост" обавештајних података које су му доставиле САД „разочаравајућим". Он се жалио на то да му нису предати сателитски снимци који би помогли трибуналу под патронатом УН да идентификује масовне гробнице које су се појавиле после пада Сребренице."*[26]

---

23 *Concuslion of Srebrenica Research Group.* http://www.Srebrenica-report.com/conclusion.htm.

24 Philip Hammond, *The UK Presson Srebrenica*. Цитиран је Johnn Sweeney, The Guardian Manchester, 20. August 1995.

25 Barbara Crosette, U.S. Seeks to prove Mass Killings, *The New York Times*, 11. August 1995.

26 Dobbs Michael, *War Crimes prosecutor Says U.S. Information Insufficient, Washington Post,* Nov. 7. 1995.

Прошло је више од осам месеци од скривања ових, наводно сателитских снимака, док није у свом издању за март 1996. године британски часопис „LM" (који је разоткрио и превару везану за наводни снимак једног муслиманског ратног заробљеника иза бодљикаве жице од стране британског АЈ-Ти-Ен-а) пренео колико су те исте снимке новинари на терену схватили озбиљно:

> *„Многе стране међународне ТВ екипе нису се чак ни потрудиле да претраже локацију приказану на сателитској фотографији ЦИА, пошто је владала општа сагласност у медијским круговима да то није била масовна гробница"*[27].

На Савету безбедности УН нису показани оргинални снимци. Зашто? Фотографија која је објављена носи назив „Могуће масовне гробнице", а она је придодата накнадно, а то значи да су подаци, о времену и месту које је снимљено, а које извиђачке камере аутоматски уносе, избрисани са фотографије. Та фотографија нема никакве везе са ратом око Сребренице. То је чиста подвала Мадлен Олбрајт. Док су се медији бавили сателитским измишљеним снимцима, дотле су протерани Срби из Крајине били заборављени. Сателитски снимци нису пронађени ни у налазима новинара на терену.

Да се у Сребреници није десио геноцид, потврдио је и први командант мировних снага УН у Сарајеву, генерал Луис Мекензи, који је рекао:

> *„Неукусно је рећи, али мора да се каже: ако се чини геноцид онда се не пуштају жене. Јер жене су кључ за одржавање групе коју желе да униште."* [28]

Луис Мекензи је у чланку „Стварна прича о позадини Сребренице", објављеном у листу „Gloub end meil" написао:

> *„Докази који су изнети пред Хашким трибуналом за ратне злочине изазивају озбиљну сумњу у бројке до 8.000 масакрираних босанских муслимана. Ова бројка укључује до 5.000 оних који су били класификовани као нестали. Више од 2.000 тела откривено је у Сребреници и њеној околини, а у ту бројку су укључене жртве трогодишњих интезивних борби у тој области."*[29]

Са овом изјавом није се сложила Соња Бисерко, председница Хелсиншког одбора за људска права. Она је рекла да Мекензи није уопште кредибилан и да је неприхватљива његова изјава. У Хагу је већ доказан геноцид и то у пресуди генералу Крстићу, рекла је једна од највећих србомрзаца Наташа Кандић. Исто тако, Црвени крст је прикупио списак „Сребреничких жртава",

27 *LM Magazine,* March 1996.

28 А. Недић-М. Јеремић, *Да ли је било све тако у Сребреници?* Српска либерална странка, Београд, 2005, стр. 43.

29 *Србија пред Међународним судом правде, књ. 1, Одбрана*, Филип Вишњић, Београд, 2007, стр. 658-659.

а са тог списка Црвеног крста пријављена је огромна већина за гласање на изборима у Босни и Херцеговини 1996. године. Рупер је везано за то рекао:

> *„Указао сам ОЕБСУ да се, или десила масовна изборна превара или да је скоро половина људи са списка несталих Међународног црвеног крста, још увек жива. ОЕБС ми је на крају одговорио да су бирачки спискови закључани у магацинима и да нису у могућности да ствар истраже."*[30]

Тврдња да су српске снаге убиле око 8.000 муслимана никада није, нити ће бити, доказана. То је обична конструкција која је била наручена од стране САД, односно Била Клинтона, како би могао извршити бомбардовање Срба. Јосиф Бодански из Међународног удружења за стратешке студије у Вашингтону, саветник америчког Сената за тероризам, назвао је цифру од 7000 убијених у Сребреници обичном дезинформацијом. Он каже:

> *„Сви независни форензички докази указују на број од неколико стотина муслиманских жртава, и то вероватно у нижим стотинама. Непрестано инзистирањена високом броју муслиманских жртава такође служи прикривању претходних убистава цивила у том граду од стране муслимана."*[31]

Филип Корвин, био је у време рата око Сребренице очевидац, али и највиши званичник УН у БиХ. На њега је један босански муслиман – снајпериста покушао да изврши атентат. Он је у свом чланку за Сребреничку истраживачку групу од јула 2005. године дао овакву процену:

> *„....Чињенице изнете у овом извештају представљају јасан аргумент да је цифра од 7.000 убијених, са којом се често барата у међународној заједници, једно неодрживо претеривање. Права цифра је вероватно ближа од 700"* [32]

Корвин је, све до своје смрти 2012. године, стално тврдио да су Срби убили око 700 босанских муслимана и да је разлика између тог броја и 8.000, која се стално пропагира, политичка.[33]

Велика цифра убијених у Сребреници била је потребна Билу Клинтону из најмање три разлога: први да шокира јавно мнијење да би се војно интервенисало (бомбардовало), други да оправда дизање оптужнице за „геноцид", и треће, да скрене пажњу са злодела и највећег етничког чишћења,

---

30 Jonathan Rooper, *The Numbers Game,* http://www.srebrenica-report.com/numbers.htm.

31 Yossef Bodansky, цитиран у: *Srebrenica Controversy Becomes Increasingly Politicized and Ethnically Divisive,* In creasing Pressure on Peacekeepers, International Strategic Studies Association, Septembar, 19. 2003, (http://128.121.186.47/ISSA/reports/Balkan/Sep1903.htm).

32 Philip Corwin, *Foreword*. http://www.srebrenica-report.com/foreword.htm.

33 Др Војислав Шешељ, *У Сребреници није било геноцида*, књ. 2, Комитет за одбрану Војислава Шешеља, Београд, 2019, стр. 3-1184.

после Другог светског рата, Срба из Републике Српске Крајине од стране Хрвата. И сам Француз Франц Жан Рене Руз, вишегодишњи главни истраживач Хашког трибунала у Сребреници је закључио:

„Води се рат бројкама од првога дана."[34]

У анализама муслиманских војних аналитичара и политичара о узроцима и последицама пада Сребренице, све до половине 1996. године није се спомињао геноцид, нити се баратало са цифром од 8.000 стрељаних „мушкараца и дечака".[35] Исто тако на мировној конференцији у Дејтону, новембра 1995. године, није било речи о геноциду и масовном убијању цивила. Први пут, систематска обрада Сребренице била је на међународном скупу одржаном у Сарајеву 1997. године[36]. Тада се, две године од догађаја, појављује цифра од 8000 стрељаних „мушкараца и дечака" уз обавезно понављање речи геноцид, када се говори о овој теми.

И амерички амбасадор у Хрватској Питер Галбрајт каже да је коришћење Сребренице у друге сврхе отпочело одмах после заузимања енклаве: *„Олује" не би било да јој Сребреница није припремила терен, морално и психолошки... Сребреница је утицала на хуманитарни интервенционизам".*[37] То је, поред осталих, упозоравао и бриселски коментатор британског дневника The daily Telegraph, Бруно Вотерфилд (BrunoWaterfield)*: „Скоро 8.000 мушкараца и дечака Муслимана била је побијено. Неуспех међународне заједнице да спречи геноцид трауматизирао је европске и западне силе и подстакао је свет да прибегне новој доктрини „либералног интервенционизма"*[38]. Ипак је та доктрина уродила плодом, што је доказала агресија на СРЈ, поводом лажног геноцида на Косову непосредно изазваног монтираним масакром у селу Рачак и попраћен сребреничким рефренима: оружани напади који су оставили на хиљаде мртвих у Ираку и Афганистану, уништење Либије и примена истог сценарија у Сирији. Тако је Хилари Клинтон изјавила: *„Ми смо спречили нову Сребреницу у Либији"*[39].

---

34 Јулија Богоев, *Интервју са истраживачем Жан-Рене Рузом, Монитор*, бр. 548-549. од 19. и 27. априла 2001.

35 Stephen Karganovic, A very Odd and unexpected Silence, *Global Research*, 28. avgust 2012, http://www global research.ca/a-very-odd-and-unexpected-selence-regarding-the-srebrenica-genocide/32491

36 *Zločin nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku BiH* (Glavni i odgovorni urednik Smail Čekić), Institut za istraživanje zločina protiv čovečnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998.

37 *Vesti, 21. 11. 2012, http:/www.vesti.rs/Ratko Mladic % C4%87/Oluja-smo-im-dali-zbog--Srebrenice.html*

38 Stephen Karganovic, *Исто.*

39 Едвард Херман, *Масакр у Сребреници: докази, контекст, политика*, Београд, 2011, стр. 104. Стефан Каргановић, *Сребреница – службена лаж једне епохе*, Нови печат, Београд, 2013, стр. 13. Free Republic *16. april 2011. http.//www freerepublic.com/focus/f-new/2705764/posts*

Нема никакве сумње да је злочин у Сребреници имао, поред осталог, циљ да на општем плану утисне метафору за геноцид.

Једини непосредни извршилац масакра у Сребреници у јулу 1995. године, којег је осудио Међународни трибунал за ратне злочине за бившу Југославију је Дражен Ердемовић.[40] *Он је Хрват из Босне, из околине Тузле, за којег је и сам Трибунал утврдио да није психички стабилан да би се могао подвргнути унакрсном испитивању. Склопио је споразум са Тужилаштвом на основу којег је добио пресељење у неидентификовану западну земљу и промену идентитета. Осуђен је на малу казну од 5 година затвора. Кључна тачка договора са Тужилаштвом била је да мора сведочити против српских оптуженика кад год буде позван. Ердемовић је тврдио да су „он и његова јединица, 10 диверзантски одред, на стратишту Пилице успели да за 5 сати погубе 1.200 заробљеника"*. Ердемовић је лагао, пошто је ексхумацију масовних гробница у Пилицама, коју је обавио форензички тим Тужилаштва, открио остатке само 127 потенцијалних заробљеника, од којих 70 су са повезима, што је указало да су заробљеници.[41]

На Меморалу у Поточарима код Сребренице записана је цифра „8.372..." која представља укупан број сребреничких жртава, али се признаје да тај број укључује и оне које се још воде као „нестали". То значи да о њиховој судбини ништа није утврђено, а три тачкице после овога броја значе да број није коначан. За нестале се не може тврдити да су жртве геноцида, јер на њима није извршена обдукција и не зна се да ли су нестали заправо мртви. Ову бројку од 8.372 довели су у питање и босанско муслимански званичници. Мирсад Токалић, директор Информационог документационог центра из Сарајева, изнео је тврдњу да се на списковима "жртава" налази „500 живих Сребреничана", док је додатних 70 на тим списковима страдало у другим местима и у друго време.[42]

Директор Меморијалног центра у Поточарима Мерсед Смајловић и директор Центра за нестала лица БиХ Амор Машовић, изнели су тврдње да је у Поточарима сахрањено око 50 особа који су страдале још 1992. године а које су у блиском сродству са онима који се воде као жртве стрељања. Надаље, Хакија Мехољић, шеф сребреничке полиције је изјавио да је љут на све оне који су сахранили 75 особа у Меморијалном центру, а који нису погинули у јулу 1995. године. Насер Орић набраја 1.333 шехида од пре 11.7.1995. године по именима, месту и датуму смрти у својој књизи „Сребреница сведочи и оптужује"[43].

---

40 Др Војислав Шешељ, *У Сребреници није било геноцида,* бр. 3. Комитет за одбрану Војислава Шешеља, Београд, 2018, стр. 5-14.

41 Стефан Каргановић, *Сребреница – службена лаж једне епохе,* Нови печат, Београд, 2013, стр. 13-14.

42 Едвард Херман, *Масакр у Сребреници: докази, контекст, политика,* Београд, 2011, стр. 1104.

43 Насер Орић, *Сребреница свједочи и оптужује* 1992-1994, Љубљана, 1995, стр. 211-214.

Највиши представник УН на терену, у јулу 1995. године, Филип Корвин, стално је тврдио, све до своје смрти 2010. године, да је у Сребреници убијено"око 700 босанских муслимана и да је разлика између тог броја и броја 8000 која се стално пропагира, плолитичка. Сребреница је исполитизована да би се српски народ неосновано оптужио и трајно завадио са својим суседима.[44]

До пресуде Хашког трибунала Здравку Толимиру баратало се са цифром побијених заробљеника од 7.000 до 8.000. Хашки трибунал у пресуди Здравку Толимиру је смањио број жртава на 4.970. Ова игра са бројем жртава у Трибуналу указује на непоузданост података и сумњу. У првостепеној пресуди Францу Косу и другима, пред судом у Сарајеву БиХ (10.7.2012) за масакр у Пилици, где је „крунски сведок", Дражен Ердемовић тврдио да је побијено 1200 заробљеника. Веће Трибунала утврђује нову цифру од 800 жртава.

Исто тако није постојао никакав план о масакру у Сребреници. Српске снаге су хтеле само смањити енклаву на сам град Сребреницу. Да није било никаквог плана за извођење масакра потврђује и главни истражитељ Хашког трибунала за Сребреницу Жан – Рене Руез. Он је у интервјуу за сарајевски недељник „Dani", на питање новинара: *„Да ли имате елемената који би потврдили претходне планове о овом масакру*?" одговорио*: „Не, нису постојали претходни планови. Заузимање енклаве уопште није било у плану."* Новинар га пита: „Та *изјава се темељи на документима које* поседујете?" Руез одговара: *„Да у потпуности"*.[45] Да Срби нису имали претходни план потврђује и познати француски адвокат Жак Вержес, који је цитирао генерала Филипа Мориона, који је изјавио:*„Убеђен сам да је становништво Сребренице било жртва вишеї интереса, али вишеї интереса који се налазио у Сарајеву и Њујорку, али сигурно и у Паризу."*[46]

Да Срби нису имали нити намеру нити план да изврше геноцид над муслиманским становништвом, поред осталог говоре и ови подаци: 1.) нити један муслимански цивил, дете, жена, старац или болесник није због личне освете, или пак зато што је муслиман, убијен од стране неког припадника Војске Републике Српске; 2.) српска војска се није светила муслиманским цивилима за злочине који си претходне три године починили њихови синови, браћа, мужеви припадници Армије БиХ; 3.) то што муслимани, приликом уласка Српске војске у Сребреницу, нису имали цивилних жртава, било је највеће изненађење рата на простору бивше Југославије. У шоку су се нашли НАТО планери, који су изгубили разлог за своју акцију против генерала Ратка Младића. Никада пре рата или у току рата није нити један Србин – политичар или командант Војске Републике Српске рекао да муслимане

44 Едвард Херман, *Масакр у Сребреници: докази, квалитет, политика*, Београд, 2011, стр. 12.

45 *Dani,* Сарајево, 4. мај 2001, стр. 20

46 Zan Verzes, Pravda za srpski narod, Lozana, 2003.

или Хрвате треба уништити, нити да је циљ рата уништење муслимана или Хрвата, дакле, није било геноцидне намере.

Високи комесар за људска права Хенри Виланд је 27.7.1995. године изјавио новинару лондонског „Дејли Телеграф"-а: *„Нисмо пронашли никог ко је својим очима видео злочине".*[47] Пошто у Сребреници није било цивилних жртава, морало се прибећи неком другом решењу, јер је потребно било приказати што већи број настрадалих муслимана. Тако је настао процес у коме су ратни заробљеници претворени у цивиле, а од топовских граната изгинули муслимански борци, преименовани у стрељане ратне заробљенике. Морао је бити исцениран огроман српски злочин који би послужио као мотив за оно што је против српског народа планирано, а затим и уследило. Дакле, у Сребреници 1995. године није било геноцида, сматрамо да је био велики злочин у којем је побијено 800 do 1.200 муслиманских становника.

ЛИТЕРАТУРА

Атлагић 2021: Марко Атлагић, Сатанизација Срба као основни предуслов бомбардовања СРЈ/ Србије 1999. године од стране НАТО алијансе у: *Тематски зборник НАТО агресија на СРЈ (Републику Србију) – Да се вечно памти, Београд* .

Badensky 2003: Yossef Badensky. Цитирано у: *Srebrenica Contraversy Vecomes increasingly Policized and Ethnically Divisive. Increasing Pressure an Peacekeepers*. Intenational Strategic Studies Association, Sept. 19.

Vlajki 2001: Emil Vlajki. *Demonizacija Srba.* Beograd: IKP "Nikola Pašić".

Verzes 2003: Zan Verzes, *Pravda za srpski narod.* Lozana.

Vesti 2012. 21. 11. http//www.vesti.rs/ratkomlad%C4%87/oluja-smo-im-dali-zbog-srebrenica.html.

Glaurić 2011: Josip Glaurić. *The Haur of Europe-Western Powes the Breakup of Yugoslavia*. London: Yale Universitety.

Dani 2000: br. 185. 15. decembar. Sarajevo. Špijun se pušta sa slobode.

Dani 2001: 4. maj. Sarajevo.

Dorich 2000: Bill Dorich. *The Aqmerican Srbobran. 18. January*. New York.

Duda, Kaštelan 1964: Dr Bonaventura Duda, Dr Jure Kaštelan. *Biblija-Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta.* Zagreb: Hrvatsko biblijsko društvo.

Dobbs 1995: Michael Dobbs. *War Crimes procescutor Says U.S. Information insufficient*. Washington Post. 7-Nov.

Иванишевић 2019: Миливоје Иванишевић. *Саїа о Сребрениии.* Београд.

Клајн, Шипка 2005: Иван Клајн, Милан Шипка. *Велики* речник *страних речи и израза.* Нови Сад: Просвета.

Kauchner 2004: Bernard Kauchner. *Les Guerriers de la Paix.* Paris.

Karganovic 2012: Stephen Kraganovic. *A very Odd and unexpected Silence.* Global Research, 28. avgust. http//www. global research. ca/a – very – odd – and – unexpected – silence – regarding-the-srebrenica-genocide/32491.

47 Миливоје Иванишевић, *Саїа о Сребрениии*, Београд, 2019, стр. 450; Јан Вилем Хониг и Норбертз Бот, *Сребреница: сведочанство о једном ратном* злочину, Радио Б92, Београд, 1997, стр. 26.

Крагановић 2013: Стефан Крагановић *Сребреница – службена лаж једне епохе. Нови* печат. Београд.
Lemkin 1944: R. Lemkin. *Axis Rule in occupied Europe.* Washington.
LM Magazine, March 1996.
Meholjić 1998: Hakija Meholjić. *Pet hiljada muslimanskih glava za vojnu intzervenciju.* Dani, 22. januar. Sarajevo.
Недић, Јеремић: 2005. А. Недић, М. Јеремић. *Да ли је било све тако у Сребреници?* Београд: Српска либерална странка.
Orić 1998: Naser Orić. *Srebrenica svjedoči i optužuje*. Ljubljana.
Речник 1967: *Речник српскохрватскога књижевног језика. књ. 1.* Нови Сад-Загреб.
Rooper: Janathan Rooper. *The Numbers Game,* httzp://www.srebrenica-report.com/numbers.htm.
Смајловић, Јанковић 2001: Љиљана Смајловић, Иван Јанковић. Енигма Филиповић, Нин, бр. 2626, од 19 априла. Београд.
2007: *Србија пред Међународним судом правде. књ. 1.* Београд: Филип Вишњић.
The Times, London, 7. august, 1992.
The Times, London, 1. januar, 1993.
The Mirror, Londom, 4. januar, 1993.
Хониг, Бот: Вилем Хониг, Норберт Бот. *Сребреница: сведочанство о једном ратном злочину*. Београд: Радио Б92.
Херман 2011: Едвард Херман. *Масакр у Сребреници: докази, квалитет, политика.* Београд.
Hammond 1995: Philip Hammond. *The UK Press on srebrenica.* Цитиран по: Johnn Sweeney, The Guardian Manchester, August, 20.
1992: *Hrvatski vjesnik*, 25. maj. Zagreb.
Crosette 1995: Barbara Crosette. *U. S. Seeks to prove Mass Kilings,* The New York Times. 11. August.
Corwin: Philip Corwin. *Forenword*. http://www.srebrenica-report.com/foreword.htm.
Conclusion of Srebrenica Research Group, http: 77www.Srebrenica-report.com/conclusion.htm.
Čekić 1998: Smail Čekić. *Zločin nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku BiH.* Sarajevo.
Шешељ 2019: др Војислав Шешељ. *У Сребреници није било геноцида. књ. 2.* Београд: Комитет за одбрану Војислава Шешеља.
Шешељ 2018: др Војислав Шешељ. *У Сребреници није било геноцида,* књ. 3. Београд: Комитет за одбрану Војислава Шешеља.

Marko P. ATLAGIĆ
Aleksandar L. MARTINOVIĆ

THE SREBRENICA MASSACRE OF 1995. IS THE BIGGEST TRIUMPH OF PROPAGANDA

Summary

There was no genocide against the Muslim population in Srebrenica in July 1995 because genocide did not occur. Crimes were committed in Srebrenica. The Republika Srpska Army did not intend to commit genocide. Searching in their research, the authors could not find a single statement by Republika Srpska officials who, before the war, during the war or during Operation Srebrenica, stated that they wanted to destroy the Muslim population, their language or script or cultural and religious monuments. During the liberation of Srebrenica, the Republika Srpska Army passed through 42 Muslim villages and did not leave behind a single killed civilian, woman, child or wounded. That was the biggest surprise for the directors of the war and Srebrenica. Furthermore, the Army of the Republika Srpska had no plan to destroy the Muslim population or capture Srebrenica, it just wanted to reduce the enclave to Srebrenica. The crime in Srebrenica was prepared by Bill Clinton, Alija Izetbegović and Franjo Tuđman. Clinton told Izetbegović that at least 5,000 Muslims must be killed for NATO to bomb Serbs. That is why the Muslim population and Muslim forces were sacrificed. Alija Izetbegović and Bill Clinton played a game about the number of crimes in Srebrenica. They needed a large number of victims, because the United States and the Croats agreed to expel 250,000 Serbs from Krajina in the criminal action „Storm". In order not to talk about the ethnic cleansing of Serbs from Krajina and Croatia, they needed Srebrenica victims to talk about them. That is why they needed the number of over 5,000 Muslim victims. There were no children or women among the Muslim victims found, and they are the key to reproduction. This means that the Serbs did not intend to destroy the Muslim population, which is another proof that there was no genocide in Srebrenica. Based on relevant witnesses of foreign provenance, as well as relevant sources, both domestic and foreign, starting from the definition of genocide, the authors came to the conclusion that there was no genocide in Srebrenica. Genocide never happened. A major crime occurred, after 3,000 Serbs were killed in and around Srebrenica and 200 Serb villages burned. And because of that, the United States, Franjo Tuđman and Alija Izetbegović needed Srebrenica in order not to talk about Serb victims, but about Srebrenica victims.

Key words: massacre, Srebrenica, propaganda, victims, Muslims, bombing of Serbia.

Рад је предат 15. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 070:81'38
82-92
doi: 10.5937/bastina31-35585

Originalni naučni rad

*Dragan Lj. TANČIĆ**
Institute of Serbian Culture Priština – Leposavić

*Adela ČOLIĆ***

*Lidija D. TANČIĆ****

THE PROBLEMS OF SCIENTIFIC DEFINITION AND CLASSIFICATION OF GENRES IN THE SCIENTIFIC FUND*****

Abstract: Problems of scientific definition and redefinition of terms, consequently, in accordance with the topic of this scientific paper, are also problems of scientific definition of the term genre and classification of genres in the scientific fund. Defining the term genre is an important scientific-cognitive process, that acquires the essential determinants of the term itself, which have a definiendum and definiens; subject and content value, which includes the whole subject and especially the criteria for classification of the term. In this paper, genetic definitions will include the genesis and development of the concept of genre and scientific-theoretical and methodological directions of various sciences and scientific disciplines. According to temporal and territorial determinants, this paper covers a closer scientific-theoretical and methodological past, as well as modern conditions of scientific communities, both from the former SFRY and other European and wider scientific communities and their paradigms.

Key words: scientific fund, concept, genre, theoretical approaches, classical genre theory, modern genre theory, classification, classification criteria, European tripartite classification of genres, Russian classification of genres, Yugoslav classification of genres, Anglo-American classification of genres.

---

* Associate Professor, dragan_tancic@yahoo.com
** Doctor of Sciences
*** Student
**** The paper was created within the scientific research work of the cientific research organization under the Agreement concluded with the Ministry of Education, Science and Technological Development number: 451-03-9 / 2021-14 / 200020 of February 5, 2021.

CONCEPTUAL DEFINITION OF GENRE

Genre as a term in the existing scientific fund is used in political science, science of literature and language, as well as in other scientific fields and disciplines. The term genre indicates the common and special properties of specific forms of expression. Common properties, in form and content, make up the genre and distinguish it from other forms of expression. Therefore, without knowing the genre properties, we would not be able to make a classification, because without pointing out certain similarities and differences, the study could not be systematically and scientifically based.

The term genre is taken from the French language (genre, n) and means genus or species (lat. Gens) and it is used in this sense in other languages: German, English, Russian, Polish, Czech, Slovak, Bulgarian, Italian, Spanish. etc. In some dictionaries it is defined as "a certain form of literary works; style, manner "(Klaić 1962: 1600), and in other dictionaries and encyclopedias it has a somewhat broader meaning. In the former SFRY, it was translated as a genus or a genre, so that the term genre was often understood as a genre (literary genres: poetry, epics and drama), and sometimes a genre (a novella is a border genre, reportage is a literary-journalistic genre ...). The use of the term genre is common in the theory of literature when classifying literary works, as well as in the theory of journalism, when talking about journalistic forms (genres).

Genre is a general term used to denote a typical form of journalistic expression, and since the form depends on the topic and goal - it is a matter of content - composition and lexical - stylistic features. The genre is not determined by one, but by the whole set of characteristics, ie dominant features are taken into account. This does not deny that the character of the genre, since the art form is at the same time the art content, is significantly influenced by the individual abilities of the author.

There are several approaches in theoretical considerations of genres. According to the classical theory, genres by their nature not only differ from each other, but must also remain separated, ie they must not be mixed (Velek – Warren 1974: 281). According to another understanding, the so-called modern genre theory, the number of possible types is not limited, the authors are not "prescribed rules", and "traditional types can be mixed and given a new type (tragicomedy, for example)" (Velek – Warren 1974: 282). According to this understanding, genres do not remain eternally established, but change and develop with new circumstances, and new times bring new types and structures, and thus the notions about them change (novel and anti-novel, drama and antidrama, etc.).

Contemporary theoretical understandings in journalism have in mind the vitality of the genre and they are not tied to rigid definitions or. respect the

existence of border genres, which is a justified approach, given that in practice there are no strict boundaries between genres close to areas, for example, between scientific works and literary-scientific genres and journalism. Therefore, with full right, back in the late sixties of the last century, Danilo Žlender points out that "journalistic genres are not and cannot be absolute values given once and for all" (Žlender 1967: 62), that forms of journalistic expression are something that does not is subject to a template, because "they represent a living and dynamic matter that is in the immediate process of change and a constant search for new, better, more adequate expressions ... (Žlender 1967: 64) Dušan Slavković believed that journalism is very little developed as a theoretical discipline, notices that in addition to "typically journalistic types", there are also genres that are not pure forms of journalistic expression (Slavković 1975: 127). Jevtović, Petrović and Aracki believe that in the theory of journalism it is generally accepted that the genre means "... a pattern that determines the form of content (the term is from the theory of literature), the ideal type, the category on which they are created, shaped, organized, connected, interpreted and different texts. Genres are characterized by a series of common structural-content features, formally-organizationally based and stylistically marked. In journalism, this implies interaction with the audience, a measure of communicativeness with which the content creates a certain meaning "(Jevtović et al. 2014: 115). These authors believe that genres develop a specific structural matrix by which facts are presented to the public in an interesting and creative way, in order to gain public attention, and therefore the role of journalists is to shape content in accordance with social needs and functions, respecting professional conventions. through the rhythm of the media, they become informally implicit rules, emphasizing that journalistic genres are determined by the media, function, form and content and always represent a part of social and political reality (Jevtović et al. 2014: 115–117). According to the definition from the Great Soviet Encyclopedia, a genre is "a community of structural-compositional properties specific to a given genre", which indicates its flexibility, because structural-compositional properties can change, and with them notions of genre, which does not set the journalistic type. as a petrified creation, similarities and differences between genres are already suggested, which can also permeate, but which are basically determined on the basis of dominant structural-compositional features (Životić 1979: 22). Russian authors understand the genre as a concept that is constantly evolving, and depending on the cognitive capabilities of society as a whole (genre is one of the means of understanding the world); second, with changes in ideas about the essence of the world itself; third, with technological transformations in the field of information delivery and processing. They believe that the process of genre development occurs within the internal transformations that take place within the boundaries of the information and communication system in all its

connections and relationships. Scientific achievements within the natural sciences and humanities, advances in technical and technological development, led to the rupture of previous ideas about the world ("decanization - parting"), which resulted in the decanation of genres. The main processes in this context are: assimilation of journalistic creativity with other activities (for example, genres of letters and reports derived from the practice of business communication to journalism), interdependence and interaction of traditional genres (essay and commentary, essay and column, interview and essay, correspondence and article), a noticeable weakening of genre regulation, the disappearance of genre security caused by resistance to the canon (today many talk about information correspondence, analytical report, etc.). All this favored different approaches to the classification of genres[1]. According to EI Pronin: "The requirement of the genre is a condition of current social practice translated into the language of professional mastery that requires a message, whose typological structure is optimally adapted to the reality of social life", which means that everything dictated by social practice and published in the media can be considered a genre[2]. In journalism, interaction with the audience is also important, a measure of communicativeness with which content creates a certain meaning, which Bejzerman states: "texts mediate human action at a distance and help them become part of larger social institutions and practices, and genres provide means for and interaction" (Bazerman 2011).

CLASSIFICATION OF JOURNALISTIC GENRES

In the theory of journalism, there is a general agreement when defining the term genre, in the part that it means different types of journalistic forms of expression, but there is no general agreement with the classification. The theory of genres in the former SFRY was mostly dealt with by: Sergej Lukač, Mario Plenković, Slobodan Obradović, Danilo Žlender, Živan Mitrović, Dušan Slavković, Marin Mladenov, Dušan Đurić, Raško Jovanović, Mile Nedeljković, Zdravko Leković, Jovan Šćekić, Nenad Ristić, Radomir Zivotic, Neda Todorovic, Veselin Kljajic and others. It must be emphasized that a large number of them worked in journalism, and their theoretical works had a great experiential basis.

When it comes to the classification of journalistic genres in theory and practice, many scholars who deal with journalism as a special scientific discipline, approach them in different ways. Namely, it can be stated that, in the theory of

1 https://studme.org/74103/zhurnalistika/klassifikatsiya_zhurnalistskih_zhanrov [02.02.2018].

2 Ibid.

journalism, as well as in the theory of literature, there is no general agreement on this problem. In the previous subtitle, we pointed out that there are several approaches in theoretical discussions of genres, and we also mentioned two general approaches: classical and modern theories of genres. The issue of classification of genres is extremely complex, primarily because the criteria for classification are different. Genres are constantly changing and evolving, processuality, as a result and consequence of the development of overall social, technical and technological changes and other conditions in which various phenomena and processes occur and develop (such as media development, the emergence and development of the Internet, electronic media, social networks, etc.). and various classifications and interpretations were to be expected. When we talk about genres, we must keep in mind the fact that there are "borderline and transitional types" in literature, which may have led Croce to declare a complete denial of "the meaning of classification by genera and species." H. Markjevič, E. Štajger, J. V. Goethe have a similar attitude. It is necessary to emphasize that there is a constant intertwining and permeation between literature and journalism, and that these areas and disciplines, to a large extent, exist on creativity, and yet, since it is about the arts, there are no boundaries between arts. (Životić 1993: 10).

According to a number of authors, one of the basic criteria for the classification of genres is the criterion of belonging to a medium. This medium can be daily, weekly or monthly press, radio, television, social networks, Facebook, etc., where they all have some general and special properties and means of expression, which is an essential factor for shaping content. In that context, we have the written word in the print media, the use of various illustrative materials, etc. On the other hand, on the radio, genres are shaped by the spoken word, stylistically different, with both sound and sound recordings being used in the presentation, in order to achieve authenticity. Although there are certain similarities between newspaper and radio genres, the difference or specificity of radio genres must be emphasized, which differ significantly in their structure, which is largely determined by the available means of expression. Namely, newspaper news with headlines and their parts, usually narrative, is not sufficiently suitable for radio news, which again must be short, clear and broadcast with or without announcement, usually in blocks, but can, with the intonation of the announcement, to be more convincing than written - newspaper news. Audio elements here significantly affect the representation of reality. Television summarizes audio and visual elements in the most objective picture of reality, represents the highest degree of persuasiveness and persuasion. The means of expression of television stations, as well as the means of radio, cannot be understood as an elementary application of technique, because for the presentation of documentary and authentic reality the creativity of a journalist is important, his creative invention. Television as a medium is realized through creative, professional, knowledgeable,

artistic procedures, "design" and order of presentation of some information or information, and therefore it is claimed, not without reason, that television is the most influential medium, because it can provide the audience with a complete picture of reality. Otherwise, it is an indisputable fact, for example, that a news story read on the radio is still essentially a newspaper, just as a newspaper dash is read on the radio without the use of phonic means - still basically ie. essentially newspaper. This means that newspaper genres, regardless of the differences in their understanding in different countries, radio genres and television genres differ significantly from each other, and the differences are manifested in the structure, connection and creation of facts, style and language and application of technical and other procedures. It is all one whole, a presentation of reality and cannot be viewed partially, apart from the context of the whole. It is indisputable that e.g. an author with a written word appears in the newspaper genre; that in the radio genre appear: author or speaker with a spoken word, "living word" of the participants and sound and sound recordings, and that in the television genre are united and harmonized - the author with a spoken word (as an informant, interpreter and commentator), participants' "living words", sound and sound recordings and synchronized images (static or dynamic) which complete the image of reality. This means that if the medium is more complex and the authorship is "more collective", that is a sufficient reason for classifying genres according to the criteria of the media, as Radomir Životić pointed out (Životić 1993: 10). The same author believes that the second criterion for classifying genres is the author's relationship to reality. If the reality is factually, without emphasized subjective determination, it is a matter of purely journalistic genres, and if the reality is approached selectively, subjectively choosing ("passing it through the prism of personal vision") but not hurting reality - it is about introducing certain artistic procedures "Poetization of reality", where the journalist thus approaches the writer and the artist in general. Given the fact that there are no clear boundaries between journalism and art, because these two areas intersect, the quoted author believes that there are "borderline" or "hybrid" genres that are both, which means that both journalist and writer show "reality", there is only a difference in understanding and interpretation, ie. "Seeing" and the quality of reality. On the basis of such a relationship, journalistic-artistic genres appear, and we have borderline journalistic-literary genres (reportage, dash, humoresque, feuilleton, essay ...), but also radio-dramatic types (radio-reportage, radio-dash, radio- drama, radio essay ...) and television genres that approach film art (TV reportage, TV dash, TV essay ...). This author emphasizes that the existence of borderline genres in journalism is no exception, just as there are border types between literature and science, and within literature there are border types (ballads, poems, romances, tragicomedy, elegy, short stories, etc.), which is consistent with modern aesthetics and poetics that accepts a flexible

interpretation of genres, rejects the theory of pure forms and allows their mixing and the emergence of new species, which means that genres do not tolerate any patterns (Životić 1993: 12). Professor R. Životić then states the third criterion of classification, according to the content-formal properties, which according to him are the most grateful classification criteria for journalistic genres, because based on the attitude towards facts (whether we inform or discuss them), and how we shape them and with what intentions and in what structures we incorporate them we can classify genres into several groups. In this classification, the author emphasizes the structural-compositional features that are specific to specific forms of expression in which the themes, motives, language and style are reflected, and divides journalistic genres into:

1. "Informative: news (basic type news, interpretive news, rarity news, flash, antifiles, communiqués, short news, protocol news, photo news, news in a row, correction, denial ...), report, interview, survey, note, chronicle, statement, claim, in memoriam ...

2. Analytical: article, commentary, editorial, review, essay, review, discussion, sketch-essay ...

3. Journalistic and literary: reportage, dash, humorous article, caricature, kozerija, anecdote, feuilleton, journalistic story, portrait ...

4. Other genres and journalistic materials: caricatures (as art material), aphorisms, epigrams, leaflets, pamphlets, comics, etc. (Životić 1993: 12–13).

This author points out that the third group of genres is also called journalistic-publicistic genres, and that the supporters of this concept believe that journalism begins where thought begins, as if other genres can do without "thought", forgetting that argumentation in journalism is an essential factor. content, as well as that the structure of the presentation of facts may refer to a certain genre. The form of expression (monologue or dialogue) can also be taken as a classification criterion, and genres can be classified into monologues and dialogues (Životić 1993: 13). Also, below, the cited author cites length or brevity as possible classification criteria, although he points out that they are not reliable, but can be helpful in identifying genres (Životić 1993: 13). The presented and non-presented classification criteria according to the same author are conditioned by the media, and therefore the classifications of genres are very complex, because it is relatively easy to list some "differentia specifica" and thus a new classification of genres, and to this can be added the lack of professional and scientific terminology, so we can talk about a newspaper, literary or scientific article. For example, a survey can denote a journalistic genre (newspaper, radio and television), but it can also mean one of the techniques of the interrogation method. On the basis of the above, it can be concluded that the above-mentioned author puts emphasis on the content-formal criteria of classification, because they essentially significantly influence the formation of the genre - the form of expression.

On the other hand, we will also present the classification of genres Jevtović, Petrović and Aracki (Jevtović et al. 2014: 117) from 2014, conditionally speaking, more modern ("fresher"), considering the criterion of years (Životić defined this classification in 1993, before 26 years). The mentioned authors believe that the theory of genres from the period of communism essentially relied on the patterns of classical court nonsense and literature. According to their understandings, "the establishment of a journalistic theoretical concept with genre classifications and definitions is a need of modern communication science" (Jevtović et al. 2014: 117). They state the tripartite division of journalistic genres, and as a basic criterion of classification they take fact, analysis (opinion, attitude) or description of experiences and expression of impressions and feelings, and on that basis they classify genres into:

- informative (factual),
- analytical, and
- fiction.

According to them, informative genres include: interview, news, report, press conference, press release and statement as a variation of report, interview. For the interview, they emphasize that it involves communication with sources of information in order to gather the necessary facts, and therefore in their theoretical approach, interview as a form is placed in the first place, as opposed to many theoretical approaches that usually begin with a chapter on news as the backbone of journalism (Jevtović i dr. 2014: 117).

Analytical journalistic genres include: commentary, article and critique, column, editorial as a variant of commentary, or review, note, social chronicle, online editions. They point out that caricature has gained special significance in modern journalism, and that its authors give a brilliant analysis of what is current by choosing a topic and a way of presenting reality, which is why they have included it in the analytical genre.

Fictional journalistic forms are: reportage, feuilleton, dash, note, anecdotes, kozery, etc. Then they state the classification made up of media criteria or. from the point of view of radio and television, these genres are divided according to communication participation into: monologues (news, report, statement, review, commentary, social chronicle); dialogical (interview, polemic, round table, microphone discussion, panel discussion), and polyphonic (reportage, survey). This classification is considered conditional, since in practice genres are often intertwined.

The authors are of the opinion that the stated (their "- author's note) tripartite classification of genres belongs to the so-called European point of view, which in their view is an attempt to introduce as many journalistic types and subtypes as necessary response to the requirements of journalistic practice. the same view is to some extent complemented by the French and German typologies

of genres. We consider this attitude about the tripartite classification and connection with the European point of view to be wrong, considering the circumstance that their so-called tripartite classification, derived from the classification of genres set by Professor Životić back in 1993. A more accurate and appropriate statement would be that their classification of genres relies on the classification of Professor Životić and other Yugoslav authors from the period of the 1960s to the 1990s. The mentioned authors also state the classification of the French, who group the genres as follows:

- source information (multiple types of news);
- reports (reports, reports, notes);
- extended topics (analyzes, columns);
- external reviews (interviews, debates);
- comments (editorials, chronicles, critiques).

Then we have the classification from the German practice:

- news;
- reportage;
- article, and
- interview.

According to them, there are only two groups of genres in the Anglo-American classification:

- informative (news and reports in classic format), and
- analytical (interviews, columns, comments and similar types),

where, under the influence of the sensibility of the audience and the turbulent changes in the market of media products, the Anglo-American typology practically respects two basic forms:

- news and
- story.

The same authors also state the classification of genres in Russian journalism, according to which it is noticed that it is characterized by "vagueness of genre typology" as well as a strategic approach to the study of genres. According to the Russian classification, the following genres can be identified:

- informative (note, news, report, interview, information letter, mini interview, report, obituary);

- analytical (analytical report, memo, speech, comment, sociological summary, survey, monitoring, rating, review, research, review, forecast, experiment, letter, confession, recommendation, analytical press), and

- artistic journalism (essay, feuilleton, pamphlet, parody, satirical commentary, life history, legend, epitaph, epigraph, anecdote, joke and play) (Jevtović et al. 2014: 116–121).

Considering the above statements of Jevtović and other co-authors on the classification of genres in other countries (from 2014), for comparison, we list the views of Professor Životić on these issues from 1993, as a criterion of scientific knowledge can not be the basis in science for perceptions of some authors, that previous scientific knowledge from several decades ago is not enough or that it is outdated, obsolete, etc.). Namely, Životić is of the opinion that in American theory these issues were not given much importance, but that the following forms were mentioned: news, interview (about news, opinion, personalities), group, press conference, commentary and editorial. In Italian theory, newspaper genres are: news, interview, commentary and editorial. In Czechoslovakia: journalistic and non-journalistic, graphic materials; journalistic are: news, article, reportage and feuilleton, and the news has subtypes (short, interpretive, paper, communiqué, interview, reportage, etc.) as well as article (informative, polemical, editorial, commentary, essay and reader's letters).

In Soviet theory, we find different systems of genres with various authors, with Životić emphasizing that the theory and practice of Soviet journalism is the closest to Yugoslav understandings due to linguistic, historical, national, ideological, artistic and cultural similarities. Thus eg in the Journalists' Handbook, Bogdanov and Vjazemski emphasize the ambiguity of the term genre, by which they understand journalistic or journalistic genres, citing from newspaper genres: chronicle (small form, thematically different, with or without title, but without supertitle); brief information (news with details, 10 to 30 lines); disseminated information (wider report on the event, with details, printed independently or in informative sections, 40 to 50 lines); interview (published in newspapers, magazines, radio and TV, and the following are: our interview, short interview, flash interview, interview of the day, guest of the week, round table discussion, conversation with an interesting man, collective interview, interview note, survey, and may be an interview to a reader's question); report (thematically diverse - assembly, conference, rally, sports event, and subtypes are: general, thematically with commentary, up to 100 lines); travel records (living image of reality); dash (topic narrow, one event or experience); internal postcard (informative genre, topic from the life of the city, area, country, figures are given and conclusions are drawn); reportage (informative-literal genre, interesting form, pictorial representation, literal expression, themes from reality, something new, which deserves more attention, typically, the length depends on the theme and meaning, and pictures and drawings can be found as well). Reportage is the most interesting and generally known genre; in the USSR it appeared with this inscription only since 1955, and the subtypes are: daily, from the scene, from the plenum, fantastic, short, lyrical, documentary, with pages of history, written 30 years ago, and the most important are: reports about the event, thematic and analytical); note (newspaper and magazine genre, published independently,

and may be letters from readers); open letter; correspondence (letter); article (analytical genre of great importance, thematically different, and the subtypes are: directive, problematic, general, critical); editorial (ideologically colored genre); press review; review (similar to the article, and the subtypes are: literary, theatrical, film, concert, music); review (essay) with subtypes: content, plot, descriptive, portrait, problem, event, travel writing); feuilleton; pamphlet; parody (in prose or verse); epigrams (short, witty verses with a point, published with a caricature and a cartoon); stories, poems, short stories, poems, legends, lectures, etc. are published within the "genres of literal materials".

Considering the media, in the field of radio journalism, these authors emphasize the following genres: short information (news), reports, radio reports, radio sketches, radio feuilletons, letters, comments and lectures. They emphasize the importance of radio as a medium, its great listenership, diversity of audiences (listeners and illiterates), diversity of expression (music, speech, sound effects), selection of facts (minimum numbers and specialist terms), advantage of live words (sound recordings) in the function of documentary, a clear repetition of names, but not numerous. For them, radio composition is a difficult, complex, dramatic, lyrical or musical recording with the use of facts. Novels, lectures, sermons, etc. can also be heard on the radio. According to the same authors, television genres offer complete reality (speech, image and sound, music, photography, drawings), and a journalist is not obliged to just give a text, but also to write a synopsis with illustrations (background). From the genres they list: interview, round table, short information, TV note, TV report (event report, thematic report). TV essay, press review, lectures (with the use of pictures, maps, models), and other music and literal genres can be broadcast.

Životić states that Cherepakhov's (*Problems of Genres in Journalism*) emphasizes the study of genres both in theory and in practice, emphasizing that there are many misunderstandings, disagreements, etc. regarding that problem. According to Cherepakhov, information and journalism are two "related complexes", and newspaper genres are divided into informative and journalistic, where he insists on the complexity of genres, and from individual mentions: information, note, review, interview, reportage, report, review, article, letter, press review, letter, dash, feuilleton, pamphlet, etc. He emphasizes that not all topics should be formed in one genre, because each topic and each content requires an adequate form.

A group of authors in the monograph *Mass Media in Socialist Society* emphasizes that the genre is "a general, typical form of journalistic expression", and that its formation is conditioned by numerous causes: publication, goal, media, and that the genre is not determined by one, but by whole characteristics. Journalistic genres are divided into: reportage (note, reportage, report, dash), scientific-journalistic (letter, article, review), artistic-journalistic (review, feuilleton,

pamphlet), dialogue (interview, journalistic dialogue), review, review science, literature, art, etc. In their opinion, the characteristics of individual genres would be the following:

- note (statement of fact, what, where, when it occurred, cause, summarized);
- reportage (obviousness, concreteness, compositional perfection; journalist dynamically presents what he saw and experienced; newspaper, radio and TV reportage);
- report (informative genre, reportage and scientific-journalistic);
- dash (artistic-publicist genre, fragment of reality, presence of the author);
- letter (scientific-journalistic genre, analytical);
- article (analytical, propaganda, types: editorial, theoretical-propaganda and problem);
- review (scientific-journalistic genre);
- artistic and journalistic genres (essay, feuilleton, pamphlet);
- interview (newspaper, radio, TV);
- survey-interview (press conference, round table, journalistic dialogue);
- review (newspaper, radio and TV);
- radio genres (reportage, commentary);
- television genres (TV review and TV documentary).

The collection *Stylistics of Journalistic Genres* (Moscow, 1981) deals with linguistic and stylistic features of problem genres: editorial, chronic information, reportage, correspondence, review, feuilleton and style of literary and artistic criticism. The analysis of style and language leads to the conclusion about the complexity, diversity and peculiarities of these genres depending on the type of publication, the author 's ability and critical experiences.

In G.V. Kuznetsov's book *TV Journalist* which discusses the choice of a competent interlocutor, the ethics of the interviewing journalist, the psychological basis of interviewing, viewers, etc., the author defines the interview as a free and focused conversation on a specific topic, and emphasizes the following forms of interviews: protocol interview (using official questions to get an official explanation of issues in the field of domestic or foreign policy) informative interview (present the person socio-psychologically, emotionally, emphasize human values), discussion - problem interview (different points of view on the same issue, exchange of views) and interview-survey (the aim of which is to get a public opinion on specific questions asked by different interlocutors; everyone is asked only one and the same question). According to the presented criteria, what is an interview, this fifth type of interview, the fifth subtype is debatable and confusing, because a survey is a survey, it has its own structural-compositional characteristics, and does not fit into the interview in any way (no competent person is chosen, no more questions are asked, no conversations, and the respondent may

be a bystander who does not have to answer, etc.). So, a television interview poll is not a subtype of a TV interview.

Životić rightly warns that omissions of this type in the classification of genres are also possible in countries with more extensive scientific and professional literature, so that there are certain contradictions when it comes to e.g. about reportage and other borderline or debatable genres. He points out that it is interesting that the classifications of genres do not mention a fictional interview, but a newspaper one where one usually writes about a person and the art of answering from various occasions to new contexts, and television is mounted from visual, sound and tonal elements from different contexts; the picture and answers are authentic, and everything else is made up. Both types of interviews are usually humorous or satirical (Životić 1993: 13–16).

One of the Russian authors, in the middle of the XX century, V.D. Pelt proposed a relatively rigid classification system where genres were divided into three groups: informative (note, report, interview, report), analytical (correspondence, article, review, commentary), artistic and journalistic (essay, sketch, feuilleton, pamphlet), essay). The classification was based on three criteria: subject, function and method. The form and content of the publication are not included in the system of genre characters. When it became clear that changed social and professional practices brought about major changes in the nature of domestic media activities, new classifications emerged, proposed by E. I. Pronin, V. T. Tretiakov, G. V. Lazutina, S. S. Raspopova, A. A. Tertichni, and others. [3]

According to E.I. Pronin: "Journalistic genres should be compared in two parameters: first, with a substantial approach to presenting the real process of social practice, and second, by setting a goal at the level of understanding the subject of presentation." Essentially here we have two properties - the subject of the image and the function of the image of the subject as the target setting of the author. From the intersection of the study subject and the author's goal setting, a proposed classification emerges, which includes such texts as "confirmation", "motto", "questionnaire", "signal" and "official statement" as independent genres - a total of 36 subjects.[4] G. V. Lazutina and S. S. Raspopova identify three criteria for the classification of genres: "object-specific diversity of reality"; "Polyfunctionality of journalism" and "lability of the generative model" and accordingly conclude: "Studying journalistic practice at the current stage of its development allows us to discover six types of journalistic creativity, each of which appears as a specific group of models and a corresponding set of specific activities." These six types of creativity are journalism, problem-analytical journalism,

3 https://studme.org/74103/zhurnalistika/klassifikatsiya_zhurnalistskih_zhanrov [02.02.2018].

4 Ibid.

laughter journalism, cultural and educational journalism, and interactive journalism. In problematic-analytical journalism, the authors distinguish the following genre models: correspondence, article, personalized and business correspondence, commentary, review. They talk about a special format of correspondence - journalistic investigation, about an analytical report as a type of personalized correspondence. In a series of genre models of the texts of the sketches by G. V. Lazutin and S. S. Raspopov, they consider the sketch, the everyday story, and the essay. They include humorous journalism, a joke, an anecdote, a satirical note, a pamphlet. In the category of cultural and educational journalism, the announcement, summary, review, review, artistic article, creative portrait were mentioned. Among the genre models of interactive texts are a review of letters, an answer to a question, a report, a literary record, an interview, a conversation. It is noticed that traditionally recognized genres in this system that modify journalistic texts coexist with reality analysis techniques and forms of presentation of material. The proposed classification does not facilitate a theoretical understanding of the issue of genre classification, and as such cannot help journalists in practical creation[5]. V. T. Tretiakov proposed a simpler classification of genres in his book *How to Become a Journalist*, namely: interview, information, reports, article and four official ones: photograph, subtext, image, title. A. Tertichni in his book Genres of Periodicals points out that in journalism there are "three main ways of presentation - supporters of the classification of genres within the traditional scheme: informative, analytical, artistic and journalistic." So, the list of facts: information note, informative correspondence, informative report, informative interview, answer to the question, reportage, obituary. List of analytical: analytical report, analytical correspondence, analytical interview, analytical survey, interview, comment, sociological summary, questionnaire, grade, review, article, journalistic investigation, review, media review, forecast, version, experiment, letter, acknowledgment, recommendation (response), analytical press release. Artistic and journalistic genres: sketch, feuilleton, pamphlet, satirical commentary, everyday history, legend, epigraph, anecdote, joke, play. The fact that genres are transferred from one classification group to another does not bother the author. Like the fact that, say, a note answers the questions, "What's going on? Where? When? Why? How?". In any case, they serve to describe a phenomenon, an event, an action, a verdict that became known to a journalist. In addition to the above, the question arises: If informative and analytical genres answer the same questions, then why divide them into groups? In addition, it is difficult to recommend journalistic genres, to consider everything that is published on a journalistic page. Groups of contemporary domestic publications offer audiences horoscopes, crossword puzzles, weather reports, notices, greetings, obituaries,

5 Ibid.

advertising and other announcements (information and business unit), stories, poems, reproductions, excerpts from films and epic works of large forms (literature and art), advertising and PR materials, business information (advertising and business unit). This is not journalism in its optimal expression. These are publications that have acquired certain journalistic characteristics due to their presence on the journalistic page. Thus, as an example, Konstantin Simonov's song "Wait for me", published in *Pravda* at the beginning of 1942, a purely personal message of a husband and wife, turned into a journalistic document of the era. The text of the letter was cut from the newspaper pages, remade and kept as a talisman - amulet. We also have Alexander Tvardovsky's poem "In the Next World", published in *Izvestia* 1962, which criticized bureaucratic practices, had a significant journalistic role, and was a specific signal to a large readership: there are problems that the authority that allowed the satirical edition remembers. Another example from the period 1920-1930 is given, when the methods of scientific propaganda were widely used in the Soviet press, that is well-known scientists were given a lot of space where they talked about modern scientific achievements in chemistry, physics, medicine, etc. The sheets of any publication reflect the given time and objectively help to understand the total time that prevails in the society, and these are the actual documents of the time, and that is their journalistic significance. One must always keep in mind the circumstance that journalistic texts cannot be independent, both in terms of content and form, ie. by independence and the journalistic genres themselves.

According to Dubravka Valić Nedeljković, "media genres are divided into two general groups, in relation to the type of media practice: monologue and dialogue. Monological journalistic author's texts are: news, report, note and commentary (review, obituary, dash). Dialogue is the interaction of journalists with one or more interlocutors: statement, survey, panel discussion, controversy, conversation, contact-show, classic media interview in which the interview model is used. Monological genres involve gathering information from sources, going to events, and reporting from the scene either in the form of news (basic form) or in the form of reports. In the texts they write, journalists have answers to five imaginary questions of their audience: who, what, when, where, how (why) happened. Notes and comments are more demanding journalistic forms and require, in addition to knowledge of events, a better knowledge of the social phenomena that caused them. Commentary is the only genre in which journalists are obliged to express their position, or the position of the media house for which they write about a social phenomenon or event. In doing so, they can find themselves in the role of interpreter, author, or responsible person (principal). As a rule, commentators are journalists who combine all three functions with the fact that they can speak on their own behalf, but with respect for the editorial policy of the media house in which they work, regardless of whether they agree

with it as a private person or not. Other monologue genres are not marked in relation to the listed functions".[6] The mentioned author emphasizes that "dialogic forms have developed with the advent of electronic media. He worked and discovered the interview as a dialogical form in the full sense of the word. Dialogue forms are a real media expression, but also a challenge for radio and television. Just as news in monologue forms is the basis from which all others develop and which is contained in everything else, so in dialogical forms for all genres, more or less complex, the basis is interview."[7]

The difference or lack of general agreement in perceptions of genres is a consequence of the genesis and development of literature and journalism. Thus, A. Hauser explains the conditions for the emergence of classical literary genres and their syncretic character, and by enumerating literary genres - he proves their interconnectedness (Hauser 1962). B.V. Tomaševski claims that there are general characteristics of the species, that the species cannot be logically and safely classified as historical categories, but clearly points out that the characteristics of the species are in the internal structure, that they are procedures that adjust the composition of the work and that they are dominant (Tomaševski 1972: 227–231). Both R. Velek and O. Voren see the characteristics of the species primarily in form as the sum of available aesthetic means (Velek – Voren 1974: 278). R. Dimitrijević classified literary and journalistic genres, and he saw the characteristics of the genre in content and form, ie. "In the substantive, internal features of a work." D. Živković (Živković 1974: 123–124) and M. Solar (Solar 2005: 115–117) have a similar opinion.

M. Milos understands the genre more broadly, as a "written, audio or pictorial communication of political current, socially significant, new or re-established, documentary titling of events or ideological expressions" and then states: "Journalistic type (phenomenon) is a linguistic reproduction of events the prism of the creative subject and his attitude towards it, transformed, reproduced in another substance - linguistic "(Miloš 1972: 16). MS Cherpakhov understands the genre much more concretely, and he claims that the genre must have certain constant properties that are repeated in the "essence and structure of form" (ie content and form), and given that journalism reflects life in its complexity "does not exist and there can be no single interpretation of the term genre, since different areas of the art of literary creation produce completely different genres according to their initial features "(Cherpahov 1973: 26). Zlender notices the connection between literature and journalism and rightly points out that genres cannot be absolute values because "the peculiarities of the press of those countries" are built into them. The thesis is very easy to prove on the example of a report. What is meant by this genre in our country can be called "report" or "article"

6 http://novinarska-skola.org.rs/vodic/zanrovi/Novinarski%20zanrovi.pdf [10. 08. 2018].
7 Ibid.

in other countries; that's how American journalists understood the term "reporting" as meaning everything a reporter published.

In addition to many other classifications of genres and different classification criteria, the characteristic classification criteria for the former SFRY are given, because even now these are in fact the basic starting points, someone would say "paradigm" for current, modern or current conditions in theory and practice. journalism.

CONCLUSION

Based on the above, we can conclude that the term genre is used primarily in political science, as well as the science of literature and language and their scientific disciplines. This term emphasizes some common and some special features, both in form and content, which distinguishes the genre from other forms of expression. Based on the insight into the scientific fund, it is indisputable that there is no general agreement when defining the term genre in many authors, which is not disputable, given that many authors belong to various scientific-theoretical and methodological directions. In that context, there is a difference in the classification of genres and differences in the choice of classification criteria, and consequently the existence of different theories and approaches, starting from European to Soviet, Russian, Anglo-American, Yugoslav and others. Given these similarities and differences, it is indisputable that the presence of different theories, approaches, paradigms, can and must continue to influence different theoretical and methodological approaches to defining genres and their classification criteria.

REFERENCES

Bazerman 2011: Ch. Bazerman. „Genre as Social Action", In. J. Gee & M. Handford (Eds.), *Routledge Handboook of Discourse Analusis*. London: Routledge.

Čerpahov 1973: M. S. Čerpahov. „Publicistički žanrovi. Žanrovi sovjetske štampe". *Informisanje u praksi*, br. 3/1973, 26.

Dimitrijević 1968: R. Dimitrijević. *Teorija književnosti sa primerima: lirska i epska poezija*. Beograd: Savremena škola.

Hauzer 1962: A. Hauzer. *Socijalna istorija umetnosti i književnosti*. Beograd: Kultura.

Jevtović i dr. 2014: Z. Jevtović, R. Petrović, Z. Aracki. *Žanrovi u savremenom novinarstvu*. Beograd: Jasen.

Klaić 1962: B. Klaić. *Riječnik stranih riječi, izraza i kratica*. Zagreb: Zora.

Miloš 1972: M. Miloš. „Novinarski žanrovi". *Informisanje u praksi*, 4/1972, 16.

Slavković 1975: D. Slavković. *Osnovi novinarstva i informisanja*. Beograd: Radnička štampa.

Solar 2005: M. Solar. *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.

Tomaševski 1972: B. V. Tomaševski. *Književne vrste. Teorija književnosti*. Beograd: SKZ.

Velek–Voren 1974: R. Velek, O. Voren. *Teorija književnosti*, II izdanje. Beograd: Nolit.
Živković 1974: D. Živković. *Teorija književnosti*. Beograd: Naučna knjiga.
Životić 1979: R. Životić: *Posleratna reportaža i njene stilske odlike*. Gornji Milanovac: Dečje novine.
Životić 1993: R. Životić. *Novinarski žanrovi: štampa, radio, televizija*, knjiga I. Beograd: Institut za novinarstvo.
Žlender 1967: D. Žlender. „Žanrovi u našoj štampi". *Novinarstvo*, 1/1967, 62.

SOURCES

http://novinarska-skola.org.rs/vodic/zanrovi/Novinarski%20zanrovi.pdf [10.08.2018].
https://studme.org/74103/zhurnalistika/klassifikatsiya_zhurnalistskih_zhanrov [02.02.2018].

Драган Љ. ТАНЧИЋ
Адела ЧОЛИЋ
Лидија Д. ТАНЧИЋ

ПРОБЛЕМИ НАУЧНОГ ДЕФИНИСАЊА И КЛАСИФИКАЦИЈЕ ЖАНРОВА У НАУЧНОМ ФОНДУ

Резиме

Проблеми научног дефинисања и редефинисања појмова, следствено томе, у складу са темом овог научног рада, су и проблеми научног дефинисања појма жанр и класификације жанрова у научном фонду. Дефинисање појма жанр је битан научно-сазнајни процес, којим се стичу битне одреднице самог појма, које имају дефиниендум и дефиниенс; предметну и садржајну вредност, којим се обухвата целина предмета а посебно критеријуми класификације појма. У овом раду, генетичким дефиницијама посебно ћемо обухватити генезу и развој појма жанр и научно-теоријским и методолошким правцима различитих наука и научних дисциплина. По временским и територијалним одредницама, овим радом смо обухватили ближу научно-теоријску и методолошку прошлост, као и савремене услове деловања научних заједница, како са простора бивше СФРЈ, тако и других европских и ширих научних заједница и њихових парадигми.

Кључне речи: научни фонд, појам, жанр, теоријски приступи, класична теорија жанрова, модерна теорија жанрова, класификација, критеријуми класификације, европска трипартитна класификација жанрова, руска класификација жанрова, југословенска класификација жанрова, англоамеричка класификација жанрова.

Рад је предат 20. децембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 141”15/19”(091)
141.78
14 Волтер(082.2)
14 Дерида Ж.
doi: 10.5937/bastina31-34275

Прегледни рад

*Срђан Ж СЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ВОЛТЕР И ДЕРИДА – НА ПУТУ КА ПОСТМОДЕРНИЗМУ**

Апстракт: Волтер и Дерида су начинили велики искорак ка постмодернизму. Иако припадају различитим правцима, они су дали велики допринос развоју постмодернизма. Обојица су извршили радикалну критику претходних праваца, али нису могли да пренебрегну и одређене сличности. Волтер је извршио критику предмодерне критикујући цркву, метафизику и мистику тога периода. Критикујући цркву, Волтер је креирао један особен правац назван деизмом. Богу је придавао велику улогу у креирању света, а цркву је сматрао институцијом која противречи свим начелима просветитељства.

Дерида је, са своје стране, критиковао модерну и њену метафизику. Своју критику је засновао на новој улози текста у троуглу са аутором и читаоцима. Битно је различито читање текста чиме се одређује његово значење, док аутор више нема главну улогу у његовом значају. У том циљу уводи термине деконструкција и додатак чиме још више разјашњава текст.

Кључне речи: Волтер, Дерида, модернизам, постмодернизам, религија, деконструкција, разлика.

Доба просвећености са својим еманципаторским принципима означавало је успостављање друштва заснованог на друштвеном уговору, слободи и једнакости. Форма правне државе пронашла је свој израз у политичким револуцијама тог времена.

Просветитељи почињу од природе уместо од суперприродог на чему су своја схватања заснивали средњовековни мислиоци. Перцепција и разум су били људска средства овладавања природом, док су код средњовековних мислиоца то били традиција, вера и мистицизам. Људска аутономија је детерминишући чинилац људског карактера, док је за период уназад то била

* Научни саветник; drsrdjans@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

зависност поткрешљена првобитним грехом. Појединац се схвата у склопу стварности, сујеверје обележје појединца, док је у претходном периоду појединац потчињен вишем политичком, друштвеном и религијском ауторитету (Hicks, 2004: 8).

Главне теме које је просветитељство фаворизовало тицале су се целокупног друштвеног напретка. Људске представе о свету постављене су на виши ниво, тако да је егистенција знатно поправљена. За Хобса је водећа идеја била стабилно и сигурно друштво, за Бејла је то било толерантно друштво, а за Декарта доминација разума. Уопштено говорећи, створен је нови поглед на свет, који Спиноза своди на једну супстанцу – дух и тело, материја и интелект. Не постоје особени субјекти већ појединалне супстанце сагледане са различитих аспеката. У таквим условима друштво постаје отпорно на манипулације ауторитета попут олигархије и аутократије, а с друге стране, постаје демократичније и егалитарније. На тај начин се прави јасна дистинкција између филозофије и теологије.

У таквим условима почеле су да надиру нове идеје о миру међу народима. Доноси прекретницу у погледу пројеката о вечном миру. Развој науке био је и услов успостављања мира међу народима. Освајања више неће бити начин постизања мира, већ се мир посматра као аутономна категорија. Мир и рат су се раније смењивали, а сада постају одвојени концепти са различитим узроцима. Узроци рата се и даље налазе у амбицијама владара, а и ера у народу и његовим интересима. Са рађањем нација рађа се и дихотомија између страсти и интереса, што ће бити основа нове грађанске класе. Природно стање човека се не тумачи хобсовски, већ обрнуто: мир је природно стање односа међу људима. Овакви слободоумни концепти мира су се јавили код духовних претеча Француске буржоаске револуције. Они просто исијавају у делима Монтескјеа, Волтера, Русоа, Сент Пјера, Канта и Хегела, Сен Симона, Фуријеа, Овена а касније, када се почиње са међународним конгресима и конференцијама, почиње да се ради о о практичним имплицирањима остваривања мира. Једноставно, мировне конференције и конгреси ће произаћи из рата као услов остваривања мира. Мир ће бити углавном остваривани преко равнотеже снага, што је мир на основу моћи и, касније, увођењем система колективне безбедности почеће да се говори о миру путем закона. Сва ова достигнућа била су резултат човековог овладавања над природом и свим заблудама које су му стајале на путу.

Волтер је један од изданака просветитељства. Извршио је велики утицај на друштвено-политички живот Фгранцуске али је у својим ставовима еволуирао те ће они завршити као амалгам деизма, сензуализма и агностицизма. Волтер је значајан за постмодернизам тиме што је извршио раскид са предмодерном филозофијом оптерећеном метафизиком и религиозношћу. У истој мери ће и касније Дерида извршити деконструкцију свега модерног.

С друге стране, критикујући наведене правце поменути мислиоци им се, у исто време, и приближавају. Разлог лежи у томе што је свако ново друштво јединство континуитета и дисконтинуитета. Ову тврдњу ће још више разрадити Маркс на примеру социјалистичке револуције.

Једно од основних обележја Волтерове филозофије јесте борба против цркве, а понајвише њене доминације на духоцном пољу. Пошто је полазио од чињенице да је здрав разум највиша инстанца у расуђивању ствари, Волтер цркву и религију сматра свим оним што противречи достигнућима разума. Хришћанске догме немају никакво оправдање пред разумом, те их треба оборити. Руководећи се заблудама, преварама и предрасудама, црква своју мисију испуњава захваљујући сујеверју народа. Живећи у оваквим условима, људи живе у заблудама и треба их потпуно просветити науком и умом (Pejović, 1983:39). У таквим условима ће ум засјати пуним сјајем. Активност просветитељља треба да иде у два правца: просвећивањем народа поткопава се моћ цркве и ослобађа довољно простора за деловање разума и смањује се њен притисак на јавно мњење (Pejović, 1983:39). У ром контексту позната је његова изрека. „Ecraser l'infame" („уништити бестидницу").

Касније, Волтер заузима разумнији став према религији. Просветитељство је и саму религију учинило разумном и приближило је грађанству. У ту сврху створен је деизам, као најлакши начин ослобађања од религије. Волтер тврди да бог постоји, али не као особа већ као праузрок свега постојећег. Штавише, дао је материји подстицај за кретање. Она се касније креће према својим законима. Бога одређује просветитељски: он више није крајња сврха свега постојећег већ први и последњи узрок свега (Pejović, 1983:41).

Одбацује сколастичко схватање религије, јер све мора имати свој праузрок. Тај праузрок је бог а не материја, и заснив асе на хармонији и реду у свемиру. Против је материјализма и атеизма. Материја и кретање не потичу из истог извора а атеизам представља нови догматизам. Материја постоји само у фази кретања, бог јој је дао подстицај, на шта нас наводи и искуство које је основни извор сазнања. Везано за бога позната је још једна Волтерова сентенца: „Si le dieux n'existait pas, ffaudrait-il l'inventer!"(„Када бог не би постојао, требало би га измислити!"). Дакле, бог је савршено биће и врховна интелигенција.

Својом критиком цркве и религије, Волтер је успео да постави разум изнад вере а науку изнад теологије. То је био начин човековог сазнања природних законитости. Међутим, просветитељи нису били у стању да уоче друштвено-економске основе религије па су излаз налазили у просвећивању људи.

Нови друштвени поредак ће, према Волтеру, бити царство разума у коме ће нестати све заблуде, неправде и привилегије. Критика предмодерне извршена је идеализацијом новог поретка. Слично ће урадити и постмодернисти

на челу са Дериdом. Они ће критиковати модерну, али ће шревидети многе слабости постмодернизма. Дерида је током шездесетих година прошлог века креирао један нови правац назван постмодернизмом. Тај правац је желео потпуни раскид са модернизмом, али у томе није успео. Увео је нови однос између текста, читалаца и писца, трагао за новом методологијом и епистемологијом одбацивши стару али не нудивши нову. Доћи до истине и знања било је немогуће.

Прва област у којој Дерида врши раскид са модернизмом јесте однос између аутора, текста и читаоца. У својој раној фази, Дерида ревидира традиционални однос између аутора, текста и читаоца. Улога аутора се смањује, док на већем значају добијају текст и читалац (Rosenau, 1992: 25). На ово се надовезује још једна од карактеристика постмодернизма: не чита се и не пише ради трагања за објективном истином већ ради задовољства и стицања искуства. Редослед у читању се губи и нема појединачног значења. У модерној аутор постаје агент, текст одређени друштвени догађај а читалац посматрач. Преовлађујућу улогу има аутор и све се окреће око њега. Аутор је био креатор значења текста, а на читаоцу је било да схвати ауторову идеју. На основу оваквог положаја аутор је могао да едукује и просвети читаоца, стављајући субјективно у први план. Аутор је имао толику улогу у разумевању текста, тако да се у обзир узимала и читава његова позадина (background), његове намере и мотиви. Из овога произилази и битна особина модерне: посебан став аутора према истини и знању. Оно што они одаберу постаје исправно и обавезујуће.

С друге стране, постмодерни аутор није одушевљен модерним (Bauman, 1987: 122). Бауман доводи у везу аутора са легислатором у друштву уопште и констатује опадање њихове улоге у постмодернизму. Долази до тзв. десубјективизације. Уколико се текст пише и чита у првом лицу, истичу постмодернисти, јавља се читав спектар субјеката. Понекад и сами аутори нису свесни онога о чему пишу. Фуко је сматрао да се појам аутора није појављивао у примитивним друштвима. Такви наративи били су оралног карактера. Аутор се у модерном смислу речи појављује у буржоаским друштвима у циљу контроле над написаним. Неко је за неадекватне текстове требао да сноси одговорност. Санкције је у том контексту сносио аутор, а не читалац. Преовлађајућа улога аутора се прво појављује у друштву, да би се касније појавила у филозофији емпиризма и рационализма. У ери постмодернизма аутор лансира текст, врши његово обликовање и после тога се повлачи. Овим се удахњује нови живот тексту. Значење више не зависи од субјективног става аутора, већ се ради о лингвистичком систему који производи значење (Rosenau, 1992: 29).

У оваквим условима промењене улоге аутора Дерида је образовао нови филозофски систем назван „деконструкција“. Односи се на критику западне филозофије, а посебно метафизике. Метафизика креира дуалну опозицију

и врши хијерархију привилегујући једну од дихотомија: присуство или одсуство, говор и писање и остало (Словић, 2018: 38). У контексту поменутог односа између текста, писца и читаоца примат се даје језику и значењу. Сваки скуп језичких знакова има снагу произвођења различитих врста значења. Нема истина изван језика. Дерида својим писањем критикује метафизику чиме изражава особеност у свом писању, јер му сва писања почињу другим текстом. Мора се извршити пажљива реконструкција онога што текст каже (Словић, 2018: 39).

Деруда је у свом писању особен јер му сва писања почињу другим текстом. Неопходна је његова реконструкција како би се схватило шта је право значење текста. У том циљу Дерида уводи појам додатка (supplement). Додатак се схвата двојако: као нешто сувишно и као нешто што повећава информативни значај текста (Словић, 2018: 39). Ако за пример узмемо новине, видећемо да додатак не подиже њихов квалитет, али умногоме утиче на њихову информативну улогу. Као пример онога ко је у својим писањима користио додатке Дерида наводи Русоа.

Дерида истиче да је Русо у својим делима користио бинарну опозицију. Природа наспрам друштва, страсти наспрам потребе и југ наспрам севера. Дерида је, пошто се бавио језиком, увео опозицију између писања и говора. Овакви додаци могу бити придодати са спољне стране и имати задатак да надоместе оно што тексту недостаје. Додаци су у Русоовим текстовима имали улогу њихове организације, тако да је другачијим читањем Русо схваћен на други начин. Интересантно је рећи да Русо није у свом речнику користио оно што завршава на ИЗАМ. Његова Граматологија даје основу за ново читање текста. Овде се истиче да су „писање и читање текста оригиналне радње" (Derrida, 1974: 19).

Дерида јер желео да деконструкцију разграничи од деструкције. Деконструкција мије деструкција у смислу истраживања седиментних појава које обликују саму суштину дискурса. Деконструкција је нешто што пролази кроз језик и западну културу и оно што одређује припадност самој култури. Дерида се супроставља логоцентричном филозофском дискурсу: за разлику од традиционалних филозора који желе да дођу до истине и одређеног сазнања путем јединства језика, говора, писања и мишљеења, Дерида врши деконструкцију тиме што прави диференцијацију међу поменутим категоријама. Тешко је рећи да језик произилази из логике, јер он најављује деконструкцију. Свет се не схвата путем јединства већ разлике (Derida, 2007: 211-245). Из наведеног се може закључити да су Волтер и Дерида направили велики искорак ка нечем новом. У овом случају је реч о модернизму и постмодернизму. Основна нит која их повезује тиче се радикалне критике претходне епохе. Волтер је извршио критику предмодерне са аспекта рационалистичке филозофије, а Дерида критику модерне са аспекта постмодерне филозофије.

Волтер је критиковао средњовековни мистицизам, сујеверје и метафизику, а Дерида модерну метафизику. Они јесу извршили раскид са претходном филозофијом, али не у потпуности јер је немогуће створити ново друштво дисконтинуитета. Континуитет са старим је морао да постоји. Волтер је извршио радикалну критику цркве и утро пут новој оријентацији у филозофији базираној на деизму уз одређени агностицизам. Дерида је, са своје стране, указао на нову улогу текста и писања у троуглу аутор, текст, публика. Кључну улогу је придавао тексту и начинима његовог читања. Из овога је произишла и његова десубјективизација. Међутим, негирајући улогу субјекта, Дерида није дошао ни до какве објективности, јер се постмодернизам супротставља могућношћу стицања објективног сазнања чиме се заплиће у противречност. Са лаганим нестанком субјекта, нестадоше сви модерни концепти објективности попут марксизма или либерализма (Словић, 2018: 56).

Нестанком субјекта нестаје каузалност, на чему модерна посебно инсистира. Из овога следи и постмодерни песимизам, јер у основи разумског расуђивања ствари лежи субјект. Надаље, губи се дихотомија између субјекта и објекта. Постмодернисти се бране истичући да субјект може бити извор дезинформација и манипулација. У том циљу Дерида се залаже за неки нови субјект, који ће бити локално оријентисан без трагања за истином. Пошто сумњају у могућност постизања истине, Дерида и његови следбеници су блиски нихилизму. Истина је, за Дериду, релативна јер свако има своју верзију истине аналогно различитим верзијама читања и интерпретације текста.

ЛИТЕРАТУРА

Bauman, 1987: Zigmunt Bauman: *Legislators and Interpreters: Modernity, Post-modernity and Intellectuals*. Ithaca: Cornell University Press.

Derrida, 1974: Jacques Derrida. *Of Grammatology*. Baltimore: John Hopkins University Press.

Derida, 2007. Žak Derida. Pisanje i razlika. Sarajevo: Šahinpašić.

Hicks, 2004: Stephen Hicks. *Explaining Postmodernism – Scepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*. New Berlin/Milwaukee: Scholargy Publishing,

Pejović, 1983: Danilo Pejović. *Franncuska prosvjetiteljska filozofija*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.

Rosenau, 1992: Pauline Marie Rosenau. *Post-modernism and Social Sciences: Insigts, Inroads and Intrusions*. Priceton: Priceton University Press.

Словић, 2018: Срђан Словић. *Постмодернизам у друштвеним наукама и међународним односима*. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.

Srdjan Ž. SLOVIĆ

VOLTAIRE AND DERRIDA - ON THE ROAD TO POSTMODERNISM

Summary

Voltaire and Derrida made a great step towards post-modernism. Although they belong to different orientations, they contributed to the development of post-modernism a lot. Both of them carried out a tremendous criticism of the previous orientations, but they could not ignore some similarities. Voltaire carried out the criticism of pre-modernism by making the criticism of church, metaphysics and mystics. He attributed great role to the God in the sense of world creation, and he considered the c church as the institution which contradicted to common sense. He also gave some importance to supplements in his text writing.

The appearance of Derrida in the middle of 1960s and especially of his work *Of Grammatology*, made a turning point in the development of social thinking in Europe. As the reaction to many modern explanations, his theory meant a new structure and dynamics of social thinking. His criticism was founded on the new role of texts in the triangle of writer, text and reader. All was founded on deconstruction where key term is difference. Different reading of text is important so as to see through the meaning of it.

Key words: Voltaire, Derrida, modernism, post-modernism, religion, deconstruction, difference,

Рад је предат 5. октобра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 27-144.894
111.1
26-1 Филон Александријски
doi: 10.5937/bastina31-34121

Прегледни рад

*Милан С. МАГДАЛЕНИЋ**

ПОЈАМ ЛОГОСА ОД СТАРОЕГИПЋАНА, ЗАВРШНО СА ФИЛОНОМ АЛЕКСАНДРИЈСКИМ

Апстракт: Тема рада представља појам логоса код одређених мислилаца и појединих философских праваца. Логосу су приписивана многобројна значења у оној мери, у којој је могао бити прихваћен у различитим епохама. Човек је биће заједнице, напретка и узрастања. Своје постајање доживљава у односу са другим. Обузет размишљањем о постојању нечег узвишенијег од себе осећао је непрестану глад у тражењу начина комуникације са вишим силама, приносећи жртву као чин поштовања и понизности.

Кључне речи: логос, човек, биће, мислилац, жртва.

УВОД

Од тренутка стварања људског рода, човек је имао потребу сазнања на који начин постоји као биће и потребу за спознајом света, доступном његовим чулима. Његов развој мисли о себи у ствари је развој мисли о логосу. Ову тврдњу исчитавамо у Светом писму, где логосност или Божански смисао постоји као интелигибилни (натчулни-невидљиви) свет. „У почетку беше Логос (Реч), и Логос беше у Бога, и Логос беше Бог." (Св. Јеванђеље од Јована гл. 1, стих 1).

Бог је свог Логоса откривао постепено дан за даном, не остављајући себе не посведоченим (Дела апостолска, гл. 14, стих 16, 17). Његово непрекидно присуство у творевини кроз своје енергије даје осећај бићима да размишљају о нечему узвишеном од себе, а о нечему што је било присутно у њима (Књига пророка Јеремија гл. 20, стих 9).

Сваки мислилац у епохи свог времена, логосу су приписивали многобројна значења у оној мери у којој је могао бити прихватљив. Где је год ум људски покушавао да објасни тајну Логоса без Божије помоћи, увек је

* Мастер теолог, hadzimilan.magdalenic@gmail.com

застрањивао и упадао у јереси и заблуде. Хришћански Оци препознавали су разна јеретичка учења, која су у Христову Цркву уносила поделе и раздор. Погрешна учења су, канонима помесних и Васељенских сабора, изобличавана и анатемисана (Поповић 2007: 1-230).

СТАРОЕГИПЋАНСКИ ПОЈАМ ЛОГОСА

За већину научника који се баве развојем учења о логосу перманентна тачка је била стара грчка филозофија. Један велики период од скоро 2000. год. био је непокривен истраживачким радом а наука сиромашнија, занемаривањем тог периода.

Почетак развоја мисли о логосу назире се у трећој династији, а потпуни развој и последњу формулацију добива у четртој, о чему нам сведочи: „Споменик Мемфијске Теологије". Појам је у доступном извору митолошке природе али врло корисан и битан податак у праћењу појма логоса кроз историју човечанства (Глумац 1967: 1-63). Писани извор нам открива како је египатско учење о боговима. Бог се открива: "језиком и мисли свог срца". Логос се представља као стваралачка сила света и на основу чега се стварају богови, људи и све оно што има свој почетак. Само божанство Птах, сам себе је произвео и узрок постојања има у себи (Томасовић 2000: 1-7). Он је изнад свега, а његов логос доводи све из не бића у биће и даје вечни ред свему што постоји. божанство Птах помоћу „срца и језика" ствара све богове и људе, а стварање се остварује његовим речима (логосима), у којима је његова стваралачка сила. На основу своје стваралачке моћи Птах се назива „врло Великим и Господар вечности" (Томасовић 2000: 8-11). Учење о логосу у староегипатској митологији наводи нас на закључак да су стари Египћани разматлали проблем од животне важности: како свет постоје, човек и његов однос према том свету. Постојање везе учењу о логосима староегипћанске митологије и каснијег учења грчке филозофије остаје отворено питање, не треба га искључити или занемарити. Мишљена смо поводом питања контактне културе да не треба занемарити утицај једне на другу.

СТАРОГРЧКИ ПОЈАМ ЛОГОСА

У старогрчком језику логос има многобројна значења. Реч logos потиче од глаголског корена leg - реч, говор, који проистиче од глагола legein, који је у префилозофској употреби имао два значења: „сабирати или скупити" и „казати или именовати". У Хомеровим еповима употребљиван је у следећим значењима: реч, говор, ред, истина, воља, исказ, својство, ум, разум, учење, законитост, Божији ум, основ постојања (Херш 1998: 9-21).

Протоком времена и развоја грчке филозофске мисли реч логос изражава разумевање суштине језика као мишљење и откривање истину о бићу. Стари Грци су веровали „све што је било, све што јесте и све што ће постати има свој сакривени (невидљиви) логос (говор)". Та логосна невидљивост нису могли сви разумети и осећати. Песници су били у могућности да разумеју и познају логоса у стању свог песничког надахнућа. Дар изражавања логоса припадао је и пророчицама у аполонским пророчиштима, објављујући будуће догађаје битне за човека и свет који га окружава (Павловић 1997: 15-34).

Када је логос прихваћен као сагледавање целокупне и једино могуће спознаје и истине, реда и поретка, био је прихваћен у општу и заједничку примену али увек се преводио у новом значењу.[1]

ХЕРАКЛИТОВОУЧЕЊЕ О ЛОГОСУ

Систематско проучавање појма логоса почиње са Хераклитом, који указује на поредак и умност у свету, постаје битан филозофски појам. За Хераклита супротности су услов свих ставри које изражава митским терминима. Борба је отац свих ствари, тј. из напетости између супротности проистиче стварност. Супротности се требају ујединити и комбинација тих супротности омогућавају, да би нешто могло да постоји. Хераклит наглашава искуство промене, све тече „panta rei". Нико се не окупа два пута у истој реци. Све непрекидно протиче и пролази. Ипак борба, кретање нису потпуно препуштени себи. Ту преовладава један елеменат ватра, али то није чиста физичка, материјална, него то је ватра која је за њега истовремено и логос. Логос чини да влада нека врста равнотеже, да ни једна супротност не победи, јер тада би све престало да постоји. Борбом управља закон равнотеже који чини да се све ствари периодично враћају у првобитну ватру, логос. Хераклит ставља нагласак на многостурку промену, борбу, протицање, супротности. Једна супстанција је сама промена, али постоји један регулаторски принцип, а то је логос. Ток промене који се у свету види на нивоу природних феномена делују у складу са принципима који ограничава и задржава јављање хаоса. Овај принцип реда Хераклит назива логосом.[2] Поред овог појма, логос означава говор природе и општу закономерност догађаја у свемиру.

1 У старо-грчком језику разумевање логоса је било привилегија за само мали одређени број људи. Пророци и песници тог доба поседовали су способност препознавања логоса и његово објављивање свету.

2 Научници данашњег времена верују да је Хераклит, који је живео у 6. Веку пре Христа у Ефесу, имао велики утицај на писца Јв.по Јовану, једног од дванесторице апостола, писац четвртог Јеванђеља и љубљени ученик Господа Исуса Христа. По њему је Логос, схваћен као Син Божији, друга личност Свете Троице, и односи се на Исуса Христа, а који представља Оваплоћење Божијег Логоса. Ову констатацију ишчитавамо из новозаветног списа (Јн.1.1-17)

Он је еминентан свему постојећем, све присутан, општи и заједнички. Та све присутност логоса и све што се дешава у свету као целина чини једност: „Ако послушате не мене него истински логос, мудро је сложити се да је све једно" (Коплстон 1988: 1-19).

АНАКСАГОРИНОУЧЕЊЕ О ЛОГОСУ

Први филозоф који је увео појам nous као и термин arhi као самосталани космички принцип, као прапочетак постојећег. Из постојећег владајућег хаоса, ум (више интелигенција) обличава васељену. Тај ум није творац материје и читавог света у којем се све догађа по нужности. Та хармонија која се осликава у свету је поистовећена са логосом. Сва бића су непроменљива нити настају нити нестају, а ум се налази изнад њих у васељени и не меша се ни са чим. По Анаксагорин оно што је nous - ум у васељени, то је логос у души бића и даје им способност да регулишу мишљења. Заправо то је „мерило истине" или критеријум истине по коме се све дешава. Материја је вечна, а nous као једна представа Бога покреће кружење које се одвија у измешаној маси, тј. аосу (Ковачевић 1996: 14-38).

УЛОГА ЛОГОСА У ПЛАТОНОВОМ ОДРЕЂЕНУ ЗНАЊА

Од свих античких филозофа, Платон (427-347) се најмање бавио појмом логоса. Он је био филозоф идеја, које су по њему трајне. Идеје су права стварност из којих проистиче бивствовање ствари у свету и извор добара. Платон је истицао стваралачки карактер примарног логоса. По његовом мишљењу. из њега проистичу посебни логоси као стваралачке моћи на разним нивоима света (Коплстон 1988: 20-48): Једино у делу О дијалогу Теетет, Платон је испитивао улогу логоса у одређењу знања.

По њему постоје три дефиниције знања:

а) знање није ништа друго него опажање;

б) истинито веровање;

в) истинито веровање спојено са објашњењем.

По Платону рационални део наше душе је логосни део којим промишљамо или расуђујемо о ономе што опажамо, а захваљујући различитим чулним утисцима повезујемо у јединствену и уређену целину. Код Платона учење о опажању и појам логоса као медијума игра важну улогу. Опажање предмета као целина па и оних заједничких својстава, различитих објеката није директно, већ се остварује посредством логоса душе. Опажење је сложен процес у којем учествују сва чула истовремено, а тим процесом управља мисаона делатност душе. То опажање је посредовано мишљењем и језиком.

У трећој најбитнијој дефиницији овог дијалога Платон наглашава да оно што везује веровање у нашој свести је „aitiaslogismo" – објашњење разлога. Реч logismo је фонетски блиска logosu и преводи се као промишљање и објашњење, и адекватно може објаснити повезаност неких наших веровања. У овом делу Платон даје три дефиниције логоса као тобожњег Сократовог сна и три начина побијања тог мишљења:

1. логос изражава веровање, односно манифестацију мишљења кроз глас помоћу глагола и именица. Платонов Сократ врло брзо побија ову тврдњу на основу да свако ко поседује говорну способност моћи ће да вербално изрази било које истинско мишљење. Сва истинска мишљења су вербална и исказива, а мишљење је разговор душе саме са собом. Такав протумачен логос не може послужити за разликовање случајева и истинитог мишљења сазнања;

2. логос је набрајање елемента неке ствари. По овој дефиницији знање неке ствари је истинито веровање о њој спојено са набрајањем свих њених елемената. У побијању таквог разумевања логоса, Платонов Сократ користи пример слова и слогова (пример погрешног написаног имена);

3. бити способан, навести неки знак (semeion) по којем се упитно од свега разликује. Навести дистиктивна својства једног предмета у оквиру неке класе којој припада. Пример небеских тела, сунце најсјајније од других звезда. Знање подразумева способност утврђивања тако утврђеног објашњења који важи само за ту ствар, а ни за једну другу. Платон побија и трећу дефиницију (Сократовог сна) показујући да је дефиниција недовољна уколико се тежи утврђивању разлике између истинитог веровања и знања. Знање се не може одредити као истинито веровање, потркепљено знањем о дистиктивном облежју неког предмета јер је таква дефиниција циркуларна. По Платону знање о идејама једино непогрешиво, док је свако друго знање само истинито веровање или мишљење које мора бити потркрепљено објашњењем logismos. Платонов филозофски пут обележио је трагање за различитим врстама логоса којим се долази до знања и допринео његовом даљем развоју (Деретић 2008: 1-7).

ЛОГОС КОД АРИСТОТЕЛА

Код Аристотела нема систематског истраживања појма логоса. Дванаеста књига метафизике даје нам неке црте логологије у његовој филозофији. Бог је категорично одвојен од света и човека, није његов творац и нема додирни карактер (Шијаковић 2012: 38-53). Постоји први покретач који је вечан, нема почетак у неком тренутку и неком одређеном времену. Вечан је и свако кретање покреће. Први покретач је у времену али он није време. Он је један, недељив, немерљив, без димензије. Немогуће га је замислити одређујући му границе. Да је ограничен, не би могао да изазове безконачно

кретање, такође ако би био безграничан, не би могао бити у дејству.[3] Бића теже ка чистом деловању путем жеље. Цео универзум везан је жељом за чистим деловањем. Чисто деловање је највише добро – Бог (actus- purus), мисао која саму себе мисли. Планете изражава слику савршенства јер круже и хоће да имитирају Бог (циркуларни облик)[4], савршен је јер се завршава у себи.

Аристотел је уверен у постојање Бога. Аргумент се састоји из две етапе: прво установљује постојање првог или „непокретног покретача". Друга етапа води на доказивање да он заслужује да се назове Бог. По Аристотелу кретање је по нужности вечно, јер без кретања не би постојало ни време (што би било апсурдно), јер да нема времена не би било пре односно после. Све супстанце су подложне уништењу, то нужно захтева постојање неке вечне супстанце која гарантује наставак кретања. Он је извор свеколиког кретања а сам по себи не може бити покренут. Све материјалне ствари подложне су уништењу, сходно томе тај „вечни покретач" мора бити нематеријалан. Он производи кретање тиме што је објекат жеље и мисли свих небеских тела која га имитирају (крећу се у круг који представља савршен облик) (Купер 2004: 39-67).

За Аристотела, логика је ствар логоса. Назив логика, поред етимолошке везе садржи исту двосмисленост као и појам логос. Старогрчки назив за логику је logike episteme што у преводи значи знање о логосу. Логика као наука обухвата мишљење и говор којим се то мишљење исказује, објављује. За Аристотела логос је ствар мишљења, мишљење које мисли само себе. Суштина онога што је логици дато, може се схватити и као казивање истине бића, као логос биствујећег које се може схватити. Логос као карика повезује све ствари и омогућава им повезаност и јединство, и спречава њихово распадање. Његово присуство чини хармонију и ред између ствари и бића, даје им смисао живота и одржава однос међусобних веза (Поповић 1951: 5-29).

ЛОГОС У СТОИЧКОЈФИЛОЗОФИЈИ

Хераклитово значење логоса разрадили су стоички филозофи Зенон, Епиктет, Хрисипа, Марко Аурелије и др. За стоике логос осим нужности и закономерности добија значење универзалног ума (endithetos). Логос влада и управља светом и на основу њега постоје сва бића и он је носилац постојања покрета и хармоније у свету. По стоицима логос се поистовећује са Богом, уједно је божанство и животни принцип. Поседује многобројна

3 Представа безкрајног за Грке подразумева неко несавршенство, одсуство форме бића.

4 Аристотелово (384-322) дело обухвата све области: логику, природне науке, физику, астрономију, биологију, психологију, метафизику, етику, политику, реторику и поетику. Био је свестрани мислилац чији је систем уређен и заокружен. Његово дело веома чувено у антици, у време Сеоба народа, готово нестаје, да би се преко арапских научника вратило у Европу у 12. Веку нове ере.

значења као што су: ум, дух, душа, Бог (Зевс), промисао, ватра и природа. Логос је Бог бесмртан творац, који управља свим створеним. Сав свет и живот у њему налази узрок у постојању логоса. Људски разум учествује у универзалном логосу и одржава га речју или делом (prophorikos), а сама људска природа представља терен и мерило за етничко разумевање и деловање.[5]

За стоичара Хрисипа логос је: она сила која чини људски говор разумним, ум логичним и целокупну природу смисленом (Коплстон 1988). По Зенону постоје два начела у свету, страдајућа материја и логос који прожима ту материју и у њој делује. Пасивно начело својствено је материји која је склона пропадању. Бог или ум поседује активно начело. Бог је свест свету који све уређује за добро човека. Он се налази унутар тог света и ако делује на сваку твар материјалну и он је сам материјалан. Логос је тај који сваком организму даје живот и закон постојања. Он је еминентан свету, јер иако ствара свет, он се образује из самог себе и сам се развија у том светском поретку. Бог (логос) и свет сачињавају једну целину, а то је свемир. Између Бога и света нема никакве разлике и они се не разликују по суштини, него по форми. У овом стоичком учењу увиђа се пантеистички поглед на свет (Коплстон 1988: 49-58). По стоицима човек је храм Божији, јер поседује ум који се налази у свемиру.[6] Сви људи су сродници због поседовања логоса у себи, а тај логос је природни закон.

Код стоика логос добија и значење принципа целокупног морала. Њихово морално начело је било: живети по природи, што је значило живети по логосу. Стоичка филозофија по први пут доводи у блиску везу logos и nomos (закон којим се регулишу односи унутар државе). Из овог гледишта рађа се стоички космополитизам, тако да се мудри људи осећају као грађани космоса јер знају да су људски закони наставак космичког логоса (Коплстон 1988: 59-67).

Хераклитово изједначење живота и логоса нашло је места у стоичкој терминологији као logos spermatikos (семени логос). То је активни животни принцип који делује на пасивну материју да би се уредио свет. Створени свет је уобличена нека суштина, материја помоћу божанског логоса и постаје жив, одуховљен и логичан као што се спаја људско тело са душом. По стоицима тај свет је само кружно кретање без његовог краја, а са њим управља ум и промисао. Све то устројава логос као светски (универзални) дух-логос света (logos toupantos). Стоичка филозофија је филозофија рационализма чије учење поистовећује логоса са човеком и природом. Логос није

5 Стоицизам је филозофска школа настала у трећем веку пре нове ере и трајала је пунох 500 година. Назив је потекао по месту где је први философ ове школе Зенон проучавао. Међу познатим стоицима се истичу: Хрисипа, Антипатер, Посидоније, Атинадора, Сенека, Марко Аурелије.

6 Ово стоичко учење утицало је на Аполинарија Лаодикијског, који је у својој христологији заступао мишљење да је Христос узео људско тело и душу, али не и ум. Уместо ума настанио се Логос. По њему не могу постојати два ума у једној личности јер је сваки ум самовластан тако да би у Христу постојале супротности.

натприродно или ипостасно биће са којим би човек могао остварити заједницу, него је матријалан, та сама материја јесте логос.

ФИЛОНОВО УЧЕЊЕ О ЛОГОСУ

Филоново учење није систематско него је расуто по списима, а потешкоћа у разумевању појма логоса отежава његово алегоријско тумачење Св. Писма. У његовом тумачењу често се сусреће пантеистичко (стоичко) и рабинско деистичко схватање логоса због чега се тешко може схватити и разумети. Три групе значења логоса су присутна:

1. значења која му приписије античка филозофија;
2. значења изведена из Св. Писма;
3. значење потекло од самог Филона.

Улога у свету логоса по Филоновом учењу, можемо поделити у четири групе:

1. логос као иманентна- безлична форма, израз Божијег ума и његов однос према свету;
2. логос као средина између Бога и човека;
3. логос као самостална личност- логос Старог завета као израз Јахвеовог односа према свету и свом Израиљу;
4. логос као универзални искупитељ света.

Бог је по Филону прост, трансцедентан, нема контакта са било чим и сам је себи довољан. У свету је присутан са својим дејствима и енергијама и користи посреднике при стварању света, и његовом одржавању и промишљању. Ти посредници се називају божанске силе и логоси (Oeioibunameis, teioilogoi). Најближа сила Богу је идеја (Томасовић 2000: 35-42), логос и он је посредник Бога и творевине којом истовременом и управља. Филон када говори о творцу света мисли да је то дело логоса али не као самосталног творца, него у том стварању он представља неко оруђе или орган.[7] Под утицајем Платона и античке филозофије Филон заснива мишљење да логос не ствара свет из "ни из чега"већ уобличава вечно постојећу материју. Материја од које се ствара свет је вечна, изван овог времена. Логос је нека врста управљача, чувар читавог универзума (Пољак 2009: 1-14). Логос је носилац свих дејствујућих сила које проистичу из Бога, он је светски ум, гарант јединства супротности и различитости светског постојања, одржава хармонију света. Уједно представља вечни закон који је у сагласности са природним, душа света, носилац моралног поретка. По Филону Бог је само један, а логос је само по допуштењу Бог, што доказује употреба члана испред именице.

7 Ово Филоново учење утицало је на Аполинарија Лаодикијског.

Његово обитавање припада месту анђела са највећом силом и улогом коју врши у име Божије (Пољак 2009: 15-21).

У неким списима логос се назива и Сином Божијим који произилази од Бога, али не на основу међусобног односа љубави, како су кападокијски оци развили, него што као први проистиче из Њега. Логос се описује као невидљив, нерођен, трансцедентан и вечан. Његова нерођеност није иста као Божија, него представља карику која повезује Бога и постојећа створења. Филон у својој логологији говори о две функције логоса:

1. логос неизречени (logos- enoiadetos);
2. логос изречиви (logos- proforikos[8]).

Неизрециви логос је идеални логос или субјективни (noitos Oeos). Други изрециви логос који делује ка свету као светска душа или сила равна анђелима. Изрециви логос открива Бога људима и чини њихово заступништво пред Богом узносећи њихове молитве (Томасовић 2000: 43-47).

Код Филона се може наћи поистовећење логоса са књигом у коју је уписано постојање свих бића. Он није статична, већ промељива појава, изгледа као личност, самостално биће, посредник Бога и света, али дубљом анализом долази се до закључка да је ипак само реч Божија, једна савршена идеја (Томасовић 2000: 48-52).

Мора се нагласити да за Филона не постоји могућност оваплоћења ипостасног логоса. Логос је биће које не може на себе да прими човечије тело. Бог по Филону не може се ипостасно сјединити са људском природом, већ безлично преко семена логоса који се налази у сваком човеку (Бунић 1976: 19-28).

Као закључак о логологији Филоновој, логос има много имена, али увек као потчињено биће у односу на Бога. Његове су функције да посредује између створеног света и Бога, одржава склад, поредак у свету, једном речју разликост доводи до јединства. У покушају да направи синтезу између грчке филозофије и старозаветне мисли Филонов логос је магловит, безличан, замршен (Бунић 1976: 29-41).

ЗАКЉУЧАК

Логос као појам је непрестано био присутан, како у древним културама и цивилизацијама, тако и у каснијим појединим философским правцима. Египћанска култура се смтара једном од најстаријих цивилизација, која датира од око 3 000 године п. н. е. Суштина њиховог учења се огледа у констатацији да се Логос представља као стваралачка сила света и на основу чега

8 По учењу Маркела Анкирског постоји унутрашњи неизрециви и спољашњи изрециви логос. Logosdiname је реч која је схватљива у свом аспекту усмерена према Богу, а logosenergeia према свету.

се стварају богови, људи и све оно што има свој почетак. Треба нагласити да је у тадашњој епохи времена постојао значајан јаз између цивилизација у погледу значења Логоса. Недовољно познавање религије и филозофије утицало је да се код народа формира различита свест о појму Логоса. Када говоримо о старогрчкој култури, прво у Хомеровим (8-7. век п. н. е.) еповима, можемо наићи на овај појам. Најважније карактерестике у значењу појма Логоса код Грка су: рационалност људског мишљена, рационални поредак света, ум као извор рационалне структуре света, принцип који делује на пасивну материју при стварању света и принцип целокупног морала.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Бунић 1976: Томислав Шаги Бунић, *Повјест кршћанске литературе*. Загреб.

Глумац1967: Душан Глумац. *Старогипатско учење о логосу*. Зборник филозофског факултета, књ. 1, Београд.

Велимировић 2009: Николај Велимировић: *Нове беседе под гором*. Евро – Невен, Београд.

Деретић 2008: Ирина Деретић. *Улога логоса у Платоновом одређењу знања*, Архе, 5.

Лосев, Годи 1996: Алексеј Лосев. Аза А. Тахо-Годи. *Платон*, прев. НебојшаКовачевић, Београд.

Коплстон 1988: Фредерик Коплстон. *Историја филозофије Грка и Рима*, том 1. Издавачки графички завод, Београд, 1988.

Купер 2004: Дејвид Купер. Светска филозофија и историјски увод предод

Нолит 2004: Логос Енциклопедија живих религија. Нолит, Београд.

Павловић 1997: Бранко Павловић.*Филозофски речник (одредница логос.* Плато, Београд.

Пољак 2009: Маја Пољак. Филон Александријски, Као спона између Антике и средњег века, *Филозофска истраживања*, Загреб.

Поповић 1951: Владан Поповић.*Појам Бога код Аристотела*, Зборник Православно- богословског факултета, 2.

Поповић 2007: *Васељенски сабори одабрана документа*. Академија Српске Православне Цркве за уметности и консервацију. Београд.

Св. Атанасије Велики 2008: *Против идола и очовечење Бога Логоса*. Беседа, Нови Сад.

Томасовић 2000: Мирко Томасовић.*Бог Логос*. Београд – Атина.

Херш 1998: Жана Херш.*Историја филозофије, филозофско чуђење*. Светови, Нови Сад.

Шијаковић 2012: Богољуб Шијаковић.*Мит и философија*. Исинтитут за теолошка истраживања, П. Б. Ф, Београд.

Свето Писмо Старог и Новог Завета 2007: превод Св. Арјихерејског Синода Српске Православне Цркве.

Milan S. MAGDALENIĆ

THE NOTION OF LOGOS FROM THE ANCIENT EGYPTIANS, FINALLY WITH PHILO OF ALEXANDRIA

Summary

The topic of the paper is the notion of logos in certain thinkers and certain philosophical directions. Numerous meanings were ascribed to the Logos to the extent that it could be accepted in different epochs. From the moment of the creation of the human race, man has had the need to know how he exists as a being, and the need to know the world available to his senses. His development of thinking about himself is in fact the development of thinking about the logos. We read this statement in Scripture, where logosity or Divine meaning exists as an intelligible (supersensible / invisible) world.

Key words: God, Logos, man, world, being.

Рад је предат 24. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башīине,* одобрен за штампу.

UDK 005.591.6(497.115)
334.722(497.115)
doi: 10.5937/bastina31-33756

Pregledni rad

*Krsto M. JAKŠIĆ**
University of Pristina - Kosovska Mitrovica, Faculty of Economics, Serbia,

*Adrijana J. VUKOVIĆ***
University "Union - Nikola Tesla" Faculty of Law, Security and Management "Constantin the Great", Belgrade, Serbia,

ENTREPRENEURSHIP IN SERBIAN ENCLAVES IN REGION OF KOSOVO AND METOHIA: POST-CONFLICT SITUATION AND POSSIBLE MODERATING FUNCTION OF SMALL ENTERPRISES REGULATION

Abstract: On the sample of 84 Serbian companies which operate on Kosovo territory (Serbian enclaves) in post-conflict situation we explored which factors are crucial for their survival and success. Also, we want to find out is EU regulatory document for small enterprises helpful for them in this situation. We did not find EU document helpful in this situation. The results have confirmed that the enterprises are aware that expanding the market range is the only real and sustainable method of developing their activities. The key limiting factor in expanding the market range is the unfair competition. Furthermore, we are particularly pleased with the fact that enterprises from the northern part of Kosovo and Metohia are aware of the importance of innovative activities, and they realized that in contemporary business world it is possible to survive and grow in the market only by developing and introducing innovations. There are no universal solutions in a post-conflict situation. Search for ideal solution for developing the entrepreneur activities and it depends on the combination of social/political, institutional, cultural and economic aspects.

*Key words***:** entrepreneurship, development, entrepreneur activities, small enterprises

INTRODUCTION - ABSENS, CARENS[1]

The region of Kosovo and Metohia, as well as other parts of the former Socialist Republic of Yugoslavia, do not have long tradition of entrepreneur activities, but they relied on large public and social enterprises. The large public and private

* Assistant Professor, e-mail: krsto.jaksic@pr.ac.rs
** Associate Professor, e-mail: adrijana.vukovic1982@gmail.com
1 Absent, Broken

enterprises, besides social, had a significant share in the structure of Kosovo and Metohia economy. The public enterprises, specifically those established by Serbian Government, despite extremely unfavorable and almost impossible economic conditions, successfully operated and thus contributed to the economic stabilization of the province. The process of establishing private enterprises in Kosovo and Metohia has particularly accelerated after the adoption of the Privatization Law by the end of 1991. It has unabatedly continued during the whole decade until NATO bombing of the Republic of Yugoslavia in 1999. The majority of established enterprises engaged in commercial activities, and less in agronomy, construction, transport, etc. Despite the fact that, according to the official data, these were small enterprises with the low capital and a small number of employees, due to their abundance they were of significant importance in the province economy. The owners were citizens of all nationalities, but mostly Albanians. The ambient of Serbian 20th century economy was very unfavorable and turbulent. The economic sanctions, total blockade of the transport of goods and services to our country, astronomical inflation rate and great number of internally displaced persons are some of the factors of additional destruction of Serbian economy. Stronger, healthier and larger economies could not have endured or survived such conditions. The economic situation in Kosovo and Metohia province was more difficult and complex. The permanent activities of the separatist and terrorist organization, so-called Kosovo Liberation Army were directed not only to public assets but also to legal entities. Kosovo and Metohia, following NATO bombing (10th June 1999), pursuant to the international legislature and in accordance with the UN Resolution 1244, was proclaimed part of Serbian territory, under United Nations (UN) control. Kosovo unilaterally declared its independence, on 18th February 2008, recognized by majority of EU countries and USA. However, a large number of countries still have not recognized Kosovo as an independent state, including the UN Security Council and thus Kosovo is still not an UN member. Despite the fact that the Republic of Serbia has not recognized the independence of Kosovo, there are *de facto* local institutions under no Serbian jurisdiction at the majority of its territory. However, the northern part of Kosovo and Metohia with predominantly Serbian population consisting of 4 Municipalities: Kosovska Mitrovica, Zvečan, Leposavić and Zubin Potok, remained under partial control of the Republic of Serbia and Serbian institutions are still functioning there. These institutions are part of economic, political, health, cultural and educational system of the Republic of Serbia and have partially survived in Serbian enclaves, as well.

LITERATURE REVIEW AND RESEARCH ISSUES

The reconstruction of the society and economic activities in post-conflict regions is not an easy task at all. The common characteristic for all these societies is destroyed infrastructure, economy, and social devastation. (Dana &

Dana 2000). The conflicts in Southeast European region (Southwest Balkans) left not only thousands dead and millions displaced, but also destroyed industry, economy and whole civil society (World Bank 2000). The reconstruction of this region is a very complex and difficult task. There are a number of obstacles, In Kosovo and Metohia precisely, such as: lack of democratic tradition, violence and apartheid, insecurity of regional models (not any ethic group in the region could be used as a model of ethic co-existence), archaic social feature ("relicts of the past interfere with western style of leadership… "), transition without visible results (unclear/badly defined progress), humanitarian help (the help is not provided as swiftly as promised probably due to the lack of internal stability) (Pekmez, 2001). Most of assessments indicate that the influences of civil war, specifically indirect ones, have tendency to last over a long period of time (Chen et al, 2007). This includes direct costs as regards destroyed infrastructure as well as higher indirect costs as regards market disruption and increased risks of uncertainty. The costs include destroyed capital, technological regression and huge shortfall in revenue (Abodie & Gordeazabal 2003 and Bozzoli et al, 2010). The participation of the government in entrepreneurship development is valuable due to the fact that small enterprises in post-conflict societies are mostly burdened with many problems and limitations not only economic in its nature and the role of the government is thus even more significant. The limitations vary from region to region or from country to country and from the sectors or enterprises in industry. However, there are common limitations in all post-conflict regions. Such limitations as regards the lack or difficulties in capital access, specifically to financial capital, difficulties to access raw materials which are mostly imported, lack of access to business information, difficult access to other markets, difficulties in marketing, goods and services distribution, technological obsolescence, problems in communication, bureaucracy, rules and regulations generating market disruptions (Michael & Pearce, 2009). The economic development is the key feature as regards the promotion of stability, specifically in post-conflict regions, according to Lemmon (2012). Poor economic conditions and poverty are precisely the causes of majority of conflicts (Lee 2011). Therefore, economic reconstruction of the country or the region should be the priority once the conflict ends (Lemmon 2012 and McCauley 2013). It was found that that creating a peace and prosperity in areas of conflict zones includes business which generate economic and social value, which directly contribute to building of community and overall recovery (Kolk and Lenfant, 2016). Economic value is linked on factors which are related to personal wealth and quality life, while social factors is linked with social trust and reducing prejudices (Tobias et al., 2013). The researches indicate that certain factors contribute to differences in economic development in post-conflict societies. The duration of the war and resource depletion have

significant effect on economic development, according to Collier (1999). Vansandt and Sud (2012) indicate similar observations and specify that the war features, the features of the state participating in the war, economic policies and programs related to reconstruction also influence economic development. The social reconstruction also takes place, parallel with economic reconstruction. It is multiple phenomena that consists of reconstruction of economic, legal, political and social institutions of the society (Krause and Jutersonke, 2005). This reconstruction includes infrastructure rehabilitation, economic policy management, reforms in public management sector, peace building, reforms in security sector and health and educational programs. (Sack 2005; Barakat and Zyck 2003). However, the problem of post-conflict reconstruction is that it is so fragile and the probability of its recurrence is pretty high. (Collier 2013). The risk also depends on the quality and efforts of post-conflict reconstruction. (Bray 2009, Schramm, 2010). Researchers indicate that entrepreneurship is the most sustainable road to economic reconstruction and largely contributes to the development of post-conflict regions (Schramm, 2010, Leemon, 2012). The entrepreneurship enables employment, sustainable standard of living and decreases poverty, (Kunt et al 2009, Vansandt and Sud, 2012). The problem occurs due to the fact that there are small numbers of studies in the current literature that explicitly refer to the influence of conflict on entrepreneurship and vice versa. Naude (2007, 2008, 2009), in his research about entrepreneurship, conflict and economic development, asserts that violent conflicts have devastating effect on economy and entrepreneur activities and often continue during the conflict even though they have to be adapted. Ciarli et al. (2015) note that entrepreneurial activities can be increased during conflict, but quality of outcome could be reduced because activity focused on growth which are usually applied in peacetime, could be replaced with survival activity that provide small chance of future development. Baumol (1990) defines entrepreneurs as geniuses who are very creative in finding ways to increase their wealth, power and prestige. Therefore, entrepreneur talents can be used for productive activities, but also for non-productive (renting) or destructive ones (illegal activities). The significance of this view is emphasized trough both theoretical and empirical researches. This means that entrepreneurship is not inherently productive or non-productive and available awards make it socially productive or non-productive. Similarly, Naude (2007) indicates that entrepreneurship itself is not either good or bad and it depends on incentive structure of particular time and society. Mehlum et al (2003) demonstrate the model on poor countries that remain trapped in their development as a result of misused entrepreneur talent according to what they named "predation". Their model indicates that the entrepreneur must choose to be either "predator" or "prey" (i.e. producer). Predators' activities include robbery, extortion, bribery, and fraud.

The economic development shall impact the mentioned choice and they indicate that in underdeveloped countries predators are more attractive than in developed ones due to insecure property rights. Their model indicates that the economic growth and influx of new entrepreneurs is a way out of this trap and when economic growth leads to increase incentives, profit from productive activities, as well as the increase of government's ability to improve the implementation of the law. Thus, influx of new entrepreneurs undermines vested interests and even extrudes "predators" and offers new possibilities (Baland and Francois 2000). The instability may directly or indirectly influence the entrepreneur activity (Naude, 2009). It is primarily reflected in the change of prices of goods intensively used in such situations, or in reducing the requests for entering the market and thus decreasing the costs of discovering potentially beneficial activities (Bennett, 2010). Entrepreneur activities during civil war often aim to provide public goods which the state cannot or is not willing to provide. The entrepreneurs also may be actively involved in initiative for peace building after the conflict. Musa and Horts (2019) in their paper research examined role of domestic business elite in hybrid state system which functioning in unrecognized state Somaliland which is located within Somalia state. In such system, business elites operate positive as well as negative. From one side, domestic business elites is providing loans and contributions to the state and have key role in establishment of peace and prevention of further conflicts. On the other side, lobbying against a range of tax regulation led to financial dependence from domestic business elites. This had a negative impact on establishment of healthy financial institutions as well as on protectionism in business with the state, also have restricted access of foreign multinational investors on Somaliland market. It is sensible, when analyzing both conflict and entrepreneurship, to differentiate conflict damaging to basic capital of the country (including buildings, infrastructure, hospitals, land) and the conflict targeting the civilian population (i.e. through the displacement of population or large number of victims). Human victims lead to the lack in human resources and it impacts the quality and quantity of the workforce and thus also the business activities. Collier and Dupchonel (2013), referring to the data from Sierra Leone in post-war reconstruction, indicate that a great loss of human recourses led to the lack of high-quality workers in the region. Thus, while the physical damages are mostly visible, conflict consequences are also reflected in technological regression and decreased demand. Singh (2013) considers that long-term conflict period overshadows short-term positive impacts on some entrepreneur activities. He has determined that conflict decreases investment in long-term technologies and other innovative activities. Collier and Dupchonel (2013) have determined that conflict leads to decrease of enterprises' technological sophistication. Thus, the conflict leads to the decrease not only in human

resources, but also in technologies and innovation that can also lead to negative impact on long-term economic growth. The importance of local entrepreneur activities that could be the key feature of economic and society reconstruction as regards to entrepreneurship in conflict region and post-conflict reconstruction is emphasized. The most sustainable method of economic development in these regions is local participation in entrepreneurship. The entrepreneurship is emphasized as the most sustainable modus for people to continue their lives through accepting the local business activities that contribute to economic reconstruction and social stability, (Bray, 2009). Schramm (2010) claims that entrepreneur model is the best mean to reconstruct post-conflict economy. The entrepreneurship creates possibilities for employment, social security, maintains the standard of living and decreases poverty. The combination of traditional efforts in developing entrepreneurship and initiative in social entrepreneurship can lead to sustainable growth and development, specficially in regions where economy and society were affected by conflict, (World Bank, 2000). Development of entrepreneurial activity is caused by various factors which operate in surrounding. Political events, government policies, cultural norms and other institutional factors shabe macro context in which exist entrepreneurial process, as such these factors greatly affected on success of entrepreneurship (Aldrich, 1990). It's specially emphasized that entrepreneurial business activity and their relationship to entrepreneurial environment at conflict zone is critical determinant of success and failure of entrepreneurship (Brück et al., 2011). Desai (2011) noted that in entrepreneurship literature identified three main challenges with whom entrepreneurial faced in conflict zone, including financial environment, institutional support and human capital. Her research paper in Iraq confirmed of utmost importance of environment factors, including formal institutions, infrastructure, technology, endowment with local resources, local government and other local conditions in entrepreneurial activities (Shaza et al., 2018). Bayyoud and Sayyad (2016) in their research paper in Palestine found out that a lack of formal institutions present challenge for entrepreneurship in conflict zone. Research paper in Kirkuk, in a active zone of conflict, reveal that access of markets, disturbances in the immediate vicinity of the market, freedom of movement, access to machinery, access to capital and a banking system were important for entrepreneurs to operate in a conflict zone (Joseph et al., 2019). Muhammad et.al (2016) are investigate institutional perspective of entrepreneurship in conflict surrounding, in Swat valley in north western areas of Pakistan. Study reveals that on entrepreneurial influenced by complex interactions of many factors, including family history, business background and the geographical composition of their networks, as well as their interactions with institutional forces. Shah and Lala (2021) empirically examine entrepreneurial framework conditions in conflict zone of Kashmir.

They found a significant and positive impact of entrepreneurial finance, government policies and cultural and social norms on entrepreneurial success. The common belief that eases in market dynamics would positively impact success was negated in this case. They found a significant and negative impact of market dynamics on success. Furthermore, the physical, commercial and professional infrastructure and services showed insignificant results.

THE REGULATION ON SMALL-SIZED ENTERPRISES

The Regulation on small-sized enterprises for Europe was adopted in June 2008 and reflects the political will of European Council to recognize the central role of small businesses and systematize it in coherent framework for EU countries and EU candidates often recognized as post-conflict regions. The objective of this Regulation is to improve the basic entrepreneurship approach in society and to strengthen the principle "first think about the small" in European policies and administration. This slogan should become the leading one for all political and administrative decisions. The Regulation on small-sized enterprises should help the enterprises to grow faster and stronger and provide them the support and encouragement to use the potential of creating sustainable growth and more jobs. The Regulation prescribes a number of measures aiming to strengthen small-sized and medium-sized enterprises (SMEs) being the main force of economic growth, innovations, employment and social integration in the region. The Regulation on small-sized enterprises refers to the following principles: promotion of the entrepreneurship, the second chance after bankruptcy, better legal regulations, public administration, access to public procurement, access to government help, support in access to financing, internal market access, support in innovations and support in internationalization. All these principles aim to facilitate business operations of the small-sized enterprises and provide them with adequate support. As regards to the northern part of Kosovo and Metohia, it is necessary to explore which principles of the Regulation on small-sized enterprises may be implemented and prioritized considering the specific situation. Previous research (Krampe, 2016) indicate that enterprises in Kosovo & Metohia region conduct their most intense activities in the territory of the municipalities where they are located (Northern Kosovo and Metohia), in Serbian enclaves and other parts of Kosovo and Metohia. Serbian enterprises conduct their most intense activities in other parts of Kosovo and Metohia, Serbia and the other Balkan countries. The best markets for the enterprises from Kosovo and Metohia are considered to be the northern part of the region, the Municipality where the enterprise is located and Serbian enclaves. The best markets for the enterprises from Serbia

are considered to be the territory of the Municipality where the enterprise is located, Serbian enclaves and the remaining part of Kosovo and Metohia. As regards the projected progress, enterprises from Kosovo and Metohia believe that they achieve the best results at the territory of the Municipality where the enterprise is located, northern part of Kosovo and Metohia and Serbian enclaves. The enterprises from Serbia consider that the best progress can be achieved in other parts of Kosovo and Metohia, Serbia and the remaining part of Europe. As regards the obstacles for expanding their market, Kosovo and Metohia enterprises consider them to be: unfair competition, working skills and safety situation. On the other hand, enterprises from Serbia consider that their main obstacles for progress are: safety situation, working skills, high taxes and regulations. As regards their greatest problems the enterprises from Kosovo and Metohia believe them to be: standards, regulations and information on technologies. The enterprises from Serbia consider their greatest problem to be: regulations, lack of capital and access to public procurement. As regards to the administrative obstacles, enterprises from Kosovo and Metohia cite the following ones: issuance of building permits, tax system and export system. The enterprises from Serbia cite tax system and export-import system as the greatest obstacles in their business operations. As regards to the financial resources, enterprises from Kosovo and Metohia believe the most problematic to be international donations, government institutions loans and their own resources. The enterprises from Serbia as their greatest problem cite international donations, their own resources and bank loans. The enterprises from Kosovo and Metohia consider the key support is provided by their chamber of commerce, the government and cooperation with international institutions. Serbian enterprises believe that it is priory necessary to improve the regulations, provide finances and solve the issue of standards. They also consider it necessary to solve tax issues and export-import system. As regards the financial resources, they believe it is necessary to solve the problem with international donations, bank loans and their own resources. They believe that the key support is provided by public procurement, cooperation with international institutions and loans. As regards the innovations, there is complete congruency: both believe it necessary to create new appearance on the market, acquire new knowledge and skills, as well as new markets. The enterprises from Kosovo and Metohia believe the best method to achieve the above mentioned is to cooperate with consultant agencies and research institutions. The enterprises from Serbia are of the same opinion. Having in mind the above mentioned facts, we formulated the following research hypothesis:

1. *How do innovative enterprise activities affect successful work operationally defined by gained revenue?*

2. *How does the market range affect successful work?*

3. *How does the enterprise business environment affect the successful work?*
4. *Does the EU Regulation on small-sized enterprises moderate*[2] *these relations*

VARIABLES

For this research and in compliance with the theory thesis and hypothesis, two ad hoc questionnaires have been created. The first Questionnaire relates to business activities and consists of four subscales: general enterprise data, market range, innovative activities and business environment. The scales are operated at the nominal level by multiple choice questions and at the interval level by questions replied to by the examinee choosing from five-level scale of Likert-type (see Annex 1). The reliability coefficient for this Questionnaire is 0,89 confirming it to be a reliable method for data collection. The second Questionnaire is designed in compliance with the Regulation on small-sized enterprises (see Annex 2). It consists of ten subscales operated at the internal level by questions at five-scale of Likert-type. The reliability coefficient of this Questionnaire is 0,91 indicating good metric features.

RESEARCH PROCEDURES

The authorized enterprise representatives replied to the Questionnaire related to business activities in the first part of the research (Podsakoff, 2003). The total of 250 online Questionnaires sent by e-mails, 117 examinees (response rate=44.83 %) replied. The e-mails were sent, in the second round of the research, with the Questionnaire based on the Regulation on small-sized enterprises to the examinees who replied in first round. The total of 91 examinees replied in the second round of the research. The total of 7 examinees was excluded from the processing leading to the final sample of 84 enterprises.

RESEARCH SAMPLE

Our research included 84 enterprises: 55 from Kosovo and Metohia and 29 operating near the administrative border in Serbia. We may conclude that most enterprises from Kosovo and Metohia have been established after 1999 (61,8%), while most enterprises in Serbia have been established prior to 1999 (44,8%). Based on the territorial distribution, we conclude that both examinees' population are dominated by small-sized enterprises of up to nine employees: Kosovo and Metohia 76,4%, Serbia 55,2%. The smallest number of enterprises employs 50 to 250 employees.

2 The Variable that moderates the relation between two other variables and thus produces the interaction effect

FACTOR ANALYSIS OF THE QUESTIONNAIRE BASED ON THE REGULATION ON SMALL-SIZED ENTERPRISES

In order to provide adequate analysis by structural modeling, we decided to factorize moderate variable, i.e. reduce it to minimal number of variables providing the creation of one latent. We reduced the questionnaire from ten subscales to two manifest variables applying the procedure of the exploratory factor analysis (EFA). We decided, in order to provide robustness of this analysis, to apply the procedure of creating fixed number of factors, in this case two. The results are as follows.

Table 1: Percentage of the variances explained by factorization

Factor	Roots			Rotated		
	Total	% variances	cumulative %	Total	% variances	cumulative %
1	11.754	31.767	31.767	9.227	24.938	24.938
2	3.794	51.253	82.020	6.321	52.083	82.020

Table 1 displays that the factorization of the questionnaire onto factors with characteristic roots exceeding 3 is 82,20% of explanations of the variance of the observed phenomenon ensuring an evasion of unnecessary facts in providing moderate role of this variable in procedure of structural modeling and for the purpose of confirming hypothesis of the research.

Table 2: Saturation factor

	Component	
	1	2
You consider Entrepreneurship to be the key principle in educational program	-.211	**.613**
You consider there is good level of cooperation between business communities and schools	**.460**	.358
You think the tax system supports the business	**.363**	-.112
You consider support measures are very incentive for business	**.512**	.130
The efficient procedure shall swiftly restart the business provided the bankruptcy is not false	-.267	**.716**
The honest entrepreneurs restarting their business should be treated as beginners	-.024	**.539**
You consider that the national goal is to decrease the administrative business taxes	**.463**	.185
There is the usual commencement and annual report date	.257	**.602**

	Component	
	1	2
The lowest rate of VAT (Value Added Tax) for registration in the municipality	.166	**.699**
Possibility to decrease VAT in labor market services	.065	**.594**
Time and money needed to register the enterprise	**-.182**	.168
Time and reasons needed for applying for business permit and license	-.170	**.367**
You consider there are rules protecting enterprises from unnecessary taxes	**.478**	.391
You consider the information on public procurement is sufficiently available	**.596**	.017
You consider there are public programs that facilitate the participation of SMEs in public procurement procedure	**.786**	-.032
You consider there are special measures which protect and support subcontractors of public contracts	**.748**	.092
You consider there is a good quality and availability of government assistance to SMEs	**.646**	.001
You consider the government assists in supporting innovations in SMEs	**.711**	.022
You consider there are measures to support energy savings in SMEs	**.715**	.028
You consider there are sufficient guarantees for loans and credits	**.559**	.344
You consider there is public support for equality in final product access	**.683**	.014
You consider the tax system is affirmative for private investors	**.702**	.276
Availability of finances for SMEs from EU funds	**.677**	.083
You consider small-sized enterprises and entrepreneurs are protected from delayed payment	**.628**	.369
Grade the importance of implementation of the internal market rules	**.586**	.382
Grade the importance of support service	.361	**.526**
Grade the availability of EU prices and international standards	.419	**.456**
Grade the support service protecting intellectual property rights	.329	**.617**
Grade the support service assisting SMEs	**.508**	.463
You consider there are support measures to improve innovation capacities	**.640**	.308
You consider there are support measures for participation in EU funds	**.652**	.337
You consider there are support measures to technological innovation	**.588**	.307
You consider there is access to electronic invoicing and e-management	.228	**.555**
You consider there are support programs for eco-management and organic products	.400	**.466**
Grade the programs and promotions for small-sized enterprises	.404	**.577**
Grade the support measures in finding international partners	.395	**.551**
Grade the quality of level of EU enterprise network	.291	**.627**

Based on the content of the thesis and saturation factor, (Table 2) the first factor was named RECOMMENDED SUPPORT, and the other RECOMMENDED PROCEDURES.

STRUCTURAL MODEL

The basic parameters of SEM analysis indicate that the suggested model is statistically significant and that all relevant parameters indicate the significance of the analysis within the acceptable limits. Table 3 displays the indexes of these parameters.

Table 3: Basic parameters of the structural model

Average path coefficient (APC)	0.190	**P=0.045**
Average R-squared (ARS)	0.175	**P=0.039**
Average adjusted R-squared (AARS)	0.171	**P=0.033**
Average block VIF (AVIF)	1.174	**acceptable**
Average full co linearity VIF (AFVIF)	2.040	**acceptable**
Tenenhaus GoF (GoF)	0.196	**intermediate**
Sympson's paradox ratio (SPR)	1.000	**ideal**
R-squared contribution ratio (RSCR)	1.000	**ideal**
Nonlin biv direct ratio (NLBCDR)	0.750	**acceptable**

The achieved results clearly indicate that only latent variable of MARKET RANGE could affect the business activities (path c=0,230 p=0,013 effect=0,067). The effect is positive and indicates that the increase of market range increases the business activities. The other elements of the model have no significant effect, while the Regulation on small-sized enterprises did not lead to the modeling effect (Table 4).

Table 4: Path coefficients, importance and size of the effect model

	INCOME	Market	BusEnv	Innovation	AktOMP	AktOMP*	AktOMP*	AktOMP*	
INCOME		**0.230**	–0.135	0.090		–0.074	0.115	–0.018	Path coef.
INCOME		0.013	0.100	0.200		0.245	0.140	0.435	Importance
INCOME		0.067	0.027	0.009		0.009	0.012	0.002	Effect

Therefore, we confirmed the first general and individual hypothesis indicating that market range affects the success of business activities. Other hypotheses are hereby rejected.

DISCUSSION

The fact indicated by the obtained results is that market range increase is the key factor for increasing business activities of the enterprises subject to our research. In order for these enterprises to achieve it the preventing obstacles should be overcome. The most important for enterprises from Kosovo and Metohia is to solve the problem of unfair competition. They face it with enterprises from Kosovo, as well as with enterprises from Serbia that regard Kosovo and Metohia as a very significant market. Furthermore, a large number of enterprises using *lacuna legis* have not registered their activities and therefore, they have not paid taxes and duties constituting unfair competition to the enterprises operating legally and in accordance with the regulations. When they wish to expand their activities outside the borders of Kosovo and Metohia region, they face tariff rates causing their goods and services to be uncompetitive on Serbian market while they expect some reliefs in this domain to be provided. They are uncompetitive in the territory they consider their country due to the current situation. Therefore, these enterprises are unable to anticipate their business activities or to significantly invest in them. Double taxes increase the prices of their goods and services while drastically reduce their competitiveness. The safety situation surrounding their businesses causes that the existential fear leads to the activities conducted at the capacity level of mere survival. The fact that these enterprises are mostly active in the territory of the municipality of where they are located and that every attempt of expansion carries a great risk only confirms this thesis. These enterprises are destined to a mere survival and not to expansion of their market range in such politically created hermetically closed circumstances. The administrative obstacles they face are just the reflection of the difficult and complex situation they are forced to operate in. It is fully understandable that the Regulation on small-sized enterprises cannot moderate their position considering that it has been designed for stable and solved political situations. These enterprises would gladly expand their activities to other parts of Kosovo and Metohia and Serbian enclaves as well, but they face the problem of unfair competition and unawareness of their goods and services. Furthermore, the obstacle to expand their activities to the remaining part of Kosovo and Metohia and the Serbian enclaves is the registration with Kosovo's authorities.

The enterprises from the northern part of Kosovo and Metohia have been mostly registered with the Serbian Business Registers Agency, but if they wish to expand their activities to the remaining part of Kosovo and Metohia they have to register with Kosovo Business Registers Agency demanding the payment of double taxes and increasing the costs of their business activities. It is a paradox but Serbian enterprises also represent a kind of unfair competition, the fact that is primarily caused by political and not economic factors. The progress

of the municipalities they operate in represents the key to the sustainability of their businesses but their competitor Serbian enterprises, on one hand and enterprises from Kosovo and Metohia, on the other hand as well as international enterprises causes the situation to be hardly sustainable and the initiative for expanding their market range almost unfeasible. The sheer socioeconomic situation in Kosovo and Metohia hardly improves the competitiveness in identical business by innovative activities and these enterprises regard the only way out in cooperation with enterprises operating in compatible areas. Human factor also has a very significant role and therefore these enterprises are aware that their managers and employees represent serious obstacle for expanding their activities considering the evident lack of skills.

On the other hand, Serbian enterprises consider Kosovo and Metohia some kind of promise land considering the recognizable goods and services. The safety situation and lack of skills of their employees represents the main obstacle for expanding their market range. As regards the nature of their activities, taxes represent the main obstacle for expanding their market range. These enterprises consider the remaining part of the province as a promise land for expanding their market range, but the political situation dictates its own tempo. Both sides consider international donations a precondition of their success, but recently it has become clear that in due course time they would significantly decrease and all these enterprises will have to search for their own sustainability. The enterprises from Kosovo and Metohia will face the reality that help from international institutions in creating favorable business environment will be lower and that they will have to rely on designed political solutions. The same applies to enterprises from Serbia which have to accept the fact that international donations will be lower and that the tax system shall comply with the final political solutions. The fact that enterprises from Kosovo and Metohia clearly recognize the innovative activity to be a very important condition for their sustainability should be considered a happy coincidence. The enterprises from Serbia rely on the current range of goods and services recognizable throughout the province. The enterprises from Kosovo and Metohia need assistance to find new strategies and skills and mostly the global approach to adapt their goods and services to the market demand regardless of political solutions. This approach would enable the real expansion of the market range and provide sustainability and revenue increase. The encouraging fact is that the majority of researched enterprises from Kosovo and Metohia were established after 1999. This is important due to the fact that even though Kosovo and Metohia was in an unfavorable political situation after 1999, the majority of entrepreneurs have found the way to develop their business activities. Notwithstanding, our research includes enterprises with relatively small number of employees and locally oriented by their nature, this approach in overcoming

obstacles to expand their market range even at the local level is the only possible one. The Regulation on small-sized enterprises simply cannot moderate these relations due to the fact that it can only function in relatively stable economic and political regions, Kosovo and Metohia not being one of them.

CONCLUSIONS

Considering the political context of the researched environment, the achieved results represent a solid base for analysis of practical problems of the enterprises in northern part of Kosovo. The results have confirmed that the enterprises are aware that expanding the market range is the only real and sustainable method of developing their activities. The key limiting factor in expanding the market range is the unfair competition. Furthermore, we are particularly pleased with the fact that enterprises from the northern part of Kosovo and Metohia are aware of the importance of innovative activities, and they realized that in contemporary business world it is possible to survive and grow in the market only by developing and introducing innovations. Finally, it is necessary to emphasize the fact that the enterprises are strong catalyst for reconstruction of the whole society, especially one with unpredictable political solution such as Kosovo and Metohia. There are no universal solutions in a search for ideal solution for developing the entrepreneur activities and it depends on the combination of social/political, institutional, cultural and economic aspects.

COURSES FOR FURTHER RESEARCH AND ITS DISADVANTAGES - ERRANDO DISCIMUS[3]

The basic disadvantage of this research is the relatively small sample of included enterprises. As regards the unstable political situation, this sample could be very reliable and representative in given circumstances. This is one of the rare researches of this area and obtained data are very precious. The scientific information this survey offers primarily probably refer to paradoxical fact that expanding the market range is the basic condition of survival and success of the enterprises regardless of the sociopolitical context of their activities or their size. These findings are consistent with globalization trends of large companies, however it is very interesting that it adapts to medium and small-sized enterprises (hereinafter referred to as SMEs) too. The business environment and innovative activities are not decisive factor and that the synergy with enterprises conducting similar activities should be mentioned. This is completely logical

3 Mistakes learning us

considering the trend merging small companies with large ones considering the small ones could rarely achieve the key innovative activity to separate them from the competition. It would be interesting to research human resources and leadership skills of the owners considering that the clear vision is one of the basic preconditions for the success of SMEs regardless of the circumstances they operate in. The obtained results represent a solid base for future researches related to factors that dominantly affect the development of entrepreneur activities in northern part of Kosovo. Considering the legal and political uncertainty direct foreign investments are almost impossible. Furthermore, in this situation, bank loans are very unfavorable and other financial instruments remain undeveloped. In order to find the final political solution leading to political safety and stability, institutional factors have to work on shaping favorable and stimulating business environment for growing of SMEs. The Government and local authorities have to strongly support the entrepreneur activities, primarily in providing favorable loans with minimal interest rates, developing public/private partnerships as well as organizing courses and trainings for entrepreneurs and decreasing bureaucracy. Long-term goals should aim at strengthening of entrepreneurial culture, developing working and leadership skills, combating the informal structures leading to unfair competition, etc. It indicated that unresolved political situation may affect the breakdown of economic activities, but on the other hand it may produce the demand for other necessities. For that matter, proper mechanisms of coordination that would prevent illegal flows and activities and would direct economic activities towards legal and productive flows are a single necessity. However, the experience has shown that without stable political solutions there can be no full capacity of entrepreneurial activities either. The practical implication of this research is clear: without expanding the market range of SMEs there is no survival or success. The expansion may be local, regional and global. This impulse shall produce innovative activities and directly and indirectly affect also political solutions that will optimize the business environment. This research could be the starting point for the institutional factors in creating the strategies and policies for supporting SMEs considering it realistically reflects their problems on site.

LITERATURE

Abadie, Gardeazabal 2003: Alberto Abadie and Javier Gardeazabal. The Economic Costs of Conflict: A Case Study of the Basque Country. *American Economic Review*, 93, 1, 113-132.

Aldrich, 1990: Howard. E Aldrich, "Using an ecological perspective to study organizational founding rates", Entrepreneurship Theory and Practice, Vol. 14 No. 3, pp. 7-24.

Baland, Francois 2000: Jean-Marie Baland and Patrick Francois. Rent-seeking and Resource Booms. *Journal of Development Economics*, 61, 2, 527-542.

Barakat, Zyck 2009: Sultan Barakat and Steven Zyck. The evolution of post-conflict recovery. *Third World Quarterly*. 30, 6, 1069-1086.

Baumol 1990: William J. Baumol. Entrepreneurship: productive, unproductive and destructive. *Journal of Political Economy*. 98, 5, 893-921.

Bayyoud, Sayyad, 2016: Mohammed Bayyoud and n. Sayyad "Challenges in financing small and medium enterprises in Palestine", Business and Economics Journal, Vol. 7 No. 2, doi: 10.4172/2151-6219.1000222.

Bennett 2010: Johan Bennett. Informal Firms in Developing Countries: Entrepreneurial Stepping Stone or Consolation Prize? *Small Business Economics*, 34, 1, 53-63.

Bozzoli, Brück, Sottsas 2010: Carlos Bozzoli, Tilman Brück and Simon Sottsas. A Survey of the Global Economic Costs of Conflict. *Defense and Peace Economics*, 21, 2, 165-76.

Bray 2009: John Bray. The role of private sector actors in post-conflict recovery. *Conflict, Security and Development*. 9, 1, 1-26.

Brück, Naude, Verwimp. 2011: Tilman Brück, Wim Naude and Philip Verwimp. "Small business, entrepreneurship and violent conflict in developing countries", Journal of Small Business and Entrepreneurship, Vol. 24 No. 2, pp. 161-178.

Chen, Loayza, Reynal-Querol 2007: Siyan Chen, Norman V. Loayza and Marta Reynal-Querol. The Aftermath of Civil War. Post-Conflict Transitions *Working Paper 4*, World Bank, Washington.

Ciarli, Kofol, Menon 2015: Tommaso Ciarli, Chiara Kofol and Carlo Menon, "Business as usual. An explanation of the increase of private economic activity in high-conflict areas in Afghanistan", SERC Discussion Paper No. 182, London School of Economics, London.

Collier, Duponchel 2013: Paul Collier and Marguerite Duponchel. The Economic Legacy of Civil War: Firm-level Evidence from Sierra Leone. *Journal of Conflict Resolution*, 57, 1, 65-88.

Collier 1999: Paul Collier. On the Economic Consequences of Civil War. *Oxford Economic Papers*, 51, 168-183.

Collier, Duponchel 2010: Paul Collier and Marguerite Duponchel. The economic legacy of civil war: firm level evidence from Sierra Leone. *UNU-WIDER Working Paper*, 90

Dana, Dana 2000: Leo Paul Dana and Teresa Elizabeth Dana. Taking sides on the island of Cyprus. *Journal of Small Business Management*, 38, 2, 80-87.

Demirguc-Kunt, Klapper, Panos 2009: Asli Demirguc-Kunt, Leora F. Klapper and Georgios A. Panos. *Entrepreneurship in Post-conflict Transition. The role of Informality and Access to Finance*. Policy Research Paper 4935. Washington DC: The World Bank Development Research Group.

Desai, 2011: Sameeksha Desai ,"A tale of entrepreneurship in two Iraqi cities", Journal of Small Business and Entrepreneurship, Vol. 24 No. 2, pp. 283-292. http://www/seerecon.org/Regional Initiatives/WBRegionalStrategy/chapter4.htm

Joseph, Raouf, Daou, Ali, Reyes, Scott, 2019: Jay Joseph, Safeen Raouf, Alain Daou, Zainab Ali, Gerald Reyes and M. Scott "Entrepreneurship in conflict zones: exploring transformative subsistence entrepreneurship", British Academy of Management.

Kolk, Lenfant, 2016: Ans Kolk and François Lenfant. Hybrid business models for peace and reconciliation. *Business Horizons*, *59*(5), 503–524.

Krampe 2016: Florian Krampe. Water for peace? Post-conflict water resource management in Kosovo. *Cooperation and Conflict*, 52, 147–165

Krause, Jutersonke 2005: Keith Krause and Oliver Jutersonke. Peace, security and development in post-conflict environments. *Security Dialogue*. 36, 4, 447-462.

Lee 2011: Alexander Lee. Who becomes a terrorist?: poverty, education, and the origins of political violence. *World Politics*. 63, 2, 203-245.

Lemmon 2012: Gayle Tzemach Lemmon. Entrepreneurship in post-conflict zones. New York: *Council of Foreign Relations*, Working Paper.

McCauley 2013: John F. McCauley. Economic development strategies and communal violence in Africa: the Cases of Côte d'Ivoire and Ghana. *Comparative Political Studies*. 46, 182-211.

Mehlum, Moene, Torvik 2003: Halvor Mehlum, Karl Ove Moene and Ragnar Torvik. Predator or Prey? Parasitic Enterprises in Economic Development. *European Economic Review*, 47, 275-294.

Muhammad, Ullah, Warren, 2016: Noor Muhammad, Farid Ullah and Lorraine Warren. An institutional perspective on entrepreneurship in a conflict environment. International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research, Vol. 22 No. 5, pp 698- 717.

Musa, Horst 2019: Ahmed M. Musa, Cindy Horst. State formation and economic development in post-war Somaliland: the impact of the private sector in an unrecognised state. *Conflict, Security & Development,* VOL. 19, NO. 1, 35–53.

Naude´, 2007: Wim A. Naude´. Peace, Prosperity, and Pro-Growth Entrepreneurship. WIDER Discussion Paper, *UNU-WIDER*, Helsinki, Finland.

Naude´, 2008: Wim A. Naude´. Entrepreneurship in Economic Development. WIDER Research Paper. *UNU-WIDER*, Helsinki, Finland.

Naude´, 2009: Wim A. Naude´. Entrepreneurship, Post-Conflict. In *Making Peace Work: The Challenges of Social and Economic Reconstruction*, edited by T. Addison and T. Bru¨ck,chap. 11, 251–63. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.

Pekmez, 2001: Juan Pekmez. The Intervention By The International Community and the Rehabilitation of Kosovo. *The Centre for Applied Studies in International Negotiations Geneva*, 20-21.

Podsakoff, Mackenzie, Lee, Podsakoff 2003: Philip M. Podsakoff, Scott B. MacKenzie, Jeong-Yeon Lee and Nathan P. Podsakoff. Common Method Biases in Behavioral Research: A Critical Review of the Literature and Recommended Remedies', *Journal of Applied Psychology*, 88, 5, 879–903.

Sack, 2005: P Sack. German colonial rule in the Northern Solomons in Regan and Helga (eds), *Bougainville Before the Conflict*. pp.77-107. Canberra: Pandanus Press.

Schramm 2010: J Carl Schramm. Expeditionary economics: spurring growth after conflict and disasters. *Foreign Affairs*. 89, 3, 89-99.

Shah, Lala, 2021: Mohd Shiob Shah and Mohammad Farooq Lala, Is the success of entrepreneurs dependent on the environment in a conflict zone: insights from Indian-administered Kashmir, Journal of Entrepreneurship and Public Policy, DOI 10.1108/JEPP-03-2021-0028

Shaza, Rosmini, Farzana, 2018: Aldariany Shaza, Omar Rosmini and Quoquab Forzana. "Systematic review: entrepreneurship in conflict and post conflict", Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies, Emerald Publishing, Vol. 10 No. 2, pp. 361-383.

Singh 2013: Prakarsh Singh. Impact of Terrorism on Investment Decisions of Farmers: Evidence from the Punjab Insurgency. *Journal of Conflict Resolution*, 57, 1, 143-168.

Tobias, Mair, Barbosa-Leiker, 2013: Jutta M. Tobias, Johanna. Mair and Celestina Barbosa-Leiker, Toward a theory of transformative entrepreneuring: Poverty reduction and conflict resolution in Rwanda's entrepreneurial coffee sector. *Journal of Business Venturing, 28*(6), 728–742.

USAID 2008: Case Studies in Enterprise Development In Post-Conflict Situations. www.BusinessGrowthInitiative.org/blog

VanSandt, Sud 2012: Craig V. VanSandt and Mukesh Sud. Poverty alleviation through partnerships: a road less travelled for business, governments, and entrepreneurs. *Journal of Business Ethics*. 110, 321-332.

World Bank, 2000: The Road to Stability and Prosperity in South Eastern Europe: A RegionalStrategy Paper, (particularly Chapter 4-Creating an Appropriate Enabling Environment for Private Sector Development, and Chapter 5–Social Inclusion and Social Change-Conditions for Peace and Prosperity in the SEE Region)

Крсто М. ЈАКШИЋ
Адријана Ј. ВУКОВИЋ

ПРЕДУЗЕТНИШТВО У СРПСКИМ ЕНКЛАВАМА У РЕГИОНУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ: ПОСТ-КОНФЛИКТНА СИТУАЦИЈА И МОГУЋНОСТ МОДЕРИРАЈУЋЕ ФУНКЦИЈЕ АКТА О МАЛИМ ПРЕДУЗЕЋИМА ЕВРОПСКЕ КОМИСИЈЕ

Резиме

На узорку од 84 српске компаније које послују на територији Косова и Метохије у постконфликтној ситуацији желимо да сазнамо који су фактори кључни за њихов опстанак и успех. Такође, желимо да сазнамо да ли је регулаторни документ ЕУ за мала предузећа од помоћи у овој ситуацији. У овој ситуацији документ ЕУ није био од помоћи. Резултати су потврдили да су предузећа свесна да је проширење распона тржишта једини прави и одрживи начин развоја њихове активности. Кључни ограничавајући фактор у проширењу тржишта је нелојална конкуренција. Шта више, посебно радује чињеница да су предузећа из северног дела Косова и Метохије свесна важности иновативних активности и схватила су да је у савременом пословном свету могуће опстати и расти на тржишту само развијањем и увођењем иновација.

Кључне речи: пост-конфликт, предузетништво, регион Косова и Метохије, Српске енклаве.

Рад је предат 30. августа 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.776:[616.98:578.834"2020/..."
doi: 10.5937/bastina31-34309

Оригинални научни рад

*Бојан Н. ШЕВО**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УТИЦАЈ МАСОВНИХ МЕДИЈА НА ЈАВНО МЊЕЊЕ ТОКОМ ПАНДЕМИЈЕ ВИРУСА КОВИД 19**

Апстракт: Епидемије су кроз људску историју биле саставни део борбе човека са негативним утицајем околине, али и чинилац који је мењао ток развоја цивилизације. Последице су биле далекосежне, али напретком друштва и науке у целини, као и постепеним стварањем имунитета ефекат епидемија је све мање угрожавао опстанак људске врсте. Комплексност људског друштва у условима пандемије нужно нарушава традиционалне вредности и односе између индивидуа, друштвених и политичких група. Разорни утицај које је изазвала пандемија, политичке групе и појединци искористили су за остваривање личних циљева, али сопствених предрасуда, злоупотребљавајући масовне медије. Масовном појавом дезинформација (инфодемијом) је директно је угрожена борба против сузбијања пандемије, али и конфузије која је захватила становништво. Друштвени и политички проблеми са којим смо се суочавали до појаве пандемије, сада нас очекују у свом екстремном облику, јер су ресурси за њихово решавање скоро потрошени.

Кључне речи: пандемија, масовни медији, инфодемија, политичка борба, психо – физичко здравље.

Пандемије болести кроз историју човечанства нису новост, али је степен њиховог утицаја на друштвене токове и процесе често варирао у зависности од степена развитка цивилизације у датом тренутку (производње хране, транспорта људи и добара, медицине...). Дефиниција епидемије према Светској здравственој организацији је већи број оболелих људи у одређеној заједници или регији. Када епидемија болести превазиђе оквире регије и јави се на глобалном нивоу онда је реч о пандемији (на грчком „пандемос"; пан је свако, демос је народ) дакле могућност да се зарази свако на светском нивоу.

* Научни сарадник, bojansevo78@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

Тектонски поремећаји изазвани епидемијама и пандемијама снажно су утицали на појединце и на друштво у целини, мењајући друштвене токове и понашања као и психологију људи суочених са невидљивим противником. Током историје, услед неразвијености науке (биологије, медицине, хемије...) најчешће су схватане као „крај света" и „божија казна", због моралног греха, односно казна за непоштовање религијских или друштвених начела. Ипак, морамо констатовати да су одређена друштвена понашања невероватно слична без обзира на просторну (географску) или чак и временску дистанцу (од неколико векова) што указује на релативну константу људске психологије.

Епидемије су кроз људску историју биле саставни део борбе човека са негативним утицајем околине, али и чинилац који је мењао ток развоја цивилизације. Последице су биле далекосежне, али напретком друштва и науке у целини и постепеним стварањем имунитета ефекат епидемија је све мање угрожавао опстанак људске врсте. Тукидид (Тукидид)описује епидемију куге за време „Пелопонеских ратова" и њен утицај на пропаст атинске демократије, која као политички систем се неће појавити до завршетка средњег века. За време пандемије куге у Европи током средњег века, према процени већине научника, број преминулих жртава је износио између трећине и половине укупног становништва (између 50 до 75 милиона људи).

Открићем Северне и Јужне Америке експедицијаКристофера Колумба доноси са собом разне врсте болести које су због непостојања имунитета домицијално становништво довеле на руб истребљења и срушиле цивилизације које су се развијале на тим просторима (на острву Хиспањола, од око 60 000 припадника Таино народа 50 година касније преостало је једва 500 људи) и омогућила је експресну колонизацију обеју Америка од стране европских освајача. Епидемије су наставиле да се јављају и наредних 200 година, све док староседеоци нису развили имунолошки одговор тј. резистенцију кроз више генерација. Успех европских колонизација на америчком тлу дугује свој успех епидемијама као „биолошком оружју" које у почетку несвесно, а касније и свесној употреби над домаћим становништвом (свесно ширење болести од стране европских сила било је учестало у Северној Америци). Овај процес је довео до омасовљења робовласништва, којим су становници Африке масовно одвођени као јефтина радна снага која је била отпорна на постојеће епидемије и у каснијем периоду довела до мешања са домицијалним становништвом чији саставни део данас чине (углавом у централном и источном делу Јужне Америке). Зараза „Шпанске грознице" која је избила за време Првог светског ратарезултирала је већим бројем преминулих жртава од последица болести него од последица рата, док се процене крећу око 50 милиона настрадалих (просечна претпоставка броја настрадалих). Важан чинилац је био и сам рат који је становништво довео до глади

и лоших хигијенских услова, али и омогућио да болест остане дуго прикривена због цензуре медија од стране заражених држава („шпанска грозница" дугује свој назив Шпанији у којој су новинари открили и први објавили податке о грипу, јер није учествовала у „Великом рату ", тако да је изостала цензура власти).

Фуко у књизи „Надзирати и кажњавати" драматично је описао како су се европски градови борили са кугом у 17. веку, како су затварали људе, користили општи надзор и игнорисали оболеле (Фуко 1997).

Генерални секретар Уједињених нација Антонио Гутереш је оценио пандемију вируса Ковида 19 као „највећи проблем са којим се свет суочава још од Другог светског рата" (Слободна Европа 2020).

МЕДИЈИ

Масовни медији као институција задовољавају потребу друштва за комуникацијом, информисањем, едукацијом и забавом, која уз помоћ технологије преноса информација врши свој масовни утицај на појединце, друштвене групе и друштво у целини. Основна функција медија је друштвена одговорност, која се постиже кроз правовремено и истинито преношење информација које имају за циљ унапређење јавног, али и приватног интереса. Традиционалном поимању масовних медија свакако треба придодати и друштвене мреже које остварују огроман утицај, које имају експоненцијални раст, док је одговорност због недостатка контроле информација занемарљива.

„Јавно мнење може да садржи некритичне и непромишљене судове, субјективне представе које могу бити истовремено извор истине и најгорих предрасуда" (Љубомир Тадић 1993: 9). Углавном позитиван став према јавном мнењу, његовом месту и улози у друштву изражавају либерални мислиоци, а негативан став они мислиоци који се критички односе према либерализму. Током пандемије ковида 19 дошло је до сукоба између представника државе и медијских радника због монопола на права преноса „истинитих" информација јавности. Државна власт је готово по правилу покушавала да манипулише подацима о опасности заразе (о стању здравствених институција, броју оболелих, броју преминулих) ради прикривања неуспеха своје стратегије и стања здравствених институција у држави. Покушај држава да ставе монопол на преношење информација како би приказале своју успешност и визију, нужно их је довела у конфликт са фукцијом медија, које треба да преносе истините информације. Ова подела субјеката и њихов однос је специфичан за сваку земљу, јер конфликт или симбиозу између њих је најчешће одређивао степен демократичности или ауторитативности датог

друштва тј. државе. У државама са демократском традицијом медији су због закона, професионалности новинара, етичких кодекса и заштите јавности постали штит који медијима омогућава мању зависност од носилаца политичке власти и њиховог интереса.

Сваки сукоб између медијских кућа и представника државе у демократским друштвима је био видљив у разлици између њихових ставова (информација које заступају и дају им вредносни ситем) и њиховој интерпретацији. На основу тога сваки појединац или група унутар таквог друштва могао је да донесе сопствени суд, али и да буде свестан могућности свог избора, односно разлике између више извора информисања. Отворена тржишна утакмица између самих медијских кућа и њихових различитих интерпретација информацијадоприноси широј слици и погледу на проблем пандемије Ковида 19 из више углова. Овај плурализам у медијском простору пратио је у неким случајевима и сукобе унутар носиоца политичке власти (нарочито у периодима пред изборе), али и институција здравствене заштите (здравствених радника, вирусолога, научника ...) што је доводило становништво до дезинформација и опште конфузије. Последице ових сукоба у јавном (медијском) простору су директно угрожавање здравља и безбедности становништва услед пандемије.

Државе које су на нижем ступњу развоја демократских институција, тј. које су ближе ауторативним погледима на вођење државе су често биле хомогеније (медијски, политички и институционално) у наступу према становништву. „Аутократија је појам који означава различите врсте негативних политичких режима за које је карактеристично да владар никоме није одговоран, он влада за себе и у сопственом интересу, насилно и арбитарно користи политичку моћ"(енц. политичке културе 1993: 63). Услед јаче контроле медија од стране политичких елита, повећане су могућности за манипулацију подацима о пандемији Ковида 19 и стања у здравственим институцијама и у држави. „Ако се људи могу контролисати уз примену силе, онда није важно шта мисле и осећају. Ако се изгуби способност да се контролишу силом, постаје неопходно да се контролишу њихови ставови и мишљење-"(Чомски 2007: 37). Нетранспарентност методологија које су коришћене приликом сакупљања и обраде података о броју оболелих, хоспитализованих лица, броју преминулих и других података о пандемији омогућила је таквим државним системима да из интереса приказивања сопствених успеха (или прикривања неуспеха), манипулише реалним подацима. Током кулминација пандемије вируса Ковида 19 у одређеним временским размацима (врхунцима таласа епидемије који су циклични) увођена су ванредна стања у свим државама, без обзира на њихов политички и друштвени поглед на уређење државног система. Ванредно стање је уставно – правна установа која штити највише вредности датог друштва у околностима када је функционисање

државе угрожено спољним или унутрашњим опасностима. Најчешће коришћен инструмент унутар ванредног стања је ограничење и забрана кретања становништва којим се суспендују права на слободно кретање, али и одређена грађанска права, у зависности одправног система држава. У већини случајева увођење ванредног стања у ауторитативним режимима је лакше прихваћено него код оних које то нису. Оваква тактичка предност или мана ауторитативних режима, зависи од одговора да ли су резултат већег поверења и уверења становништава у улогу државе или контроле масовних медија (цензура) и репресије полицијских снага. Примена ових радикалних правних мера доводи део становништва до конфузије, критике власти, а некада у екстремним случајевима до отворене грађанске непослушности. Оваква подела и улога медија за масовну комуникацију према степену демократизације држава свакако треба узети са резервом, јер у реалности су те границе често замагљене и нису јасно постављене.

Пад поверења дела становништва у националне институције је додатно увећано и према међународним институцијама и њиховом деловању током пандемије вируса Ковида 19. Кредибилитет Светске здравствене организације озбиљно је нарушен 2009 те године када је проглашењем епидемије „свињског грипа“ (X1H1) довела у заблуду велики број држава које су набавиле огроман број вакцина које су остале неискоришћене. Погрешна процена опасности епидемије СЗО-е довела је до низа оптужби на њен рачун како би за фармацеутске корпорације остварили енорман профит од продаје вакцина које су се показале сувишним. Светска здравствена организација, као агенција Уједињених нација, претрпела је оштре критике у управљању кризом Ковида 19, да је прикривала доказе о ширењу вируса, да даје контрадикторна саопштења о настанку и преносу болести, да даје сумњиве податке о броју оболелих и преминулих. Политички сукоб Доналда Трампа као председника САД-а са Кином коју је оптужио да је главни кривац за настанак вируса као и да даје лажне податке о вирусу, резултирао је и привременим прекидом финансирања Светске здравствене организације од стране САД-а. Овакве оцене треба посматрати у контексту председничких избора у САД -а где су кандидати имали супротне ставове о мерама које се требају предузимати како би заштитили становништво, али и привреду САД -а која посустаје у трци са републиком Кином за светски примат.

Огромним напором научних институција и здравствених радника дошло се до сазнања о особинама вируса и до открића вакцине за борбу против вируса Ковида 19. Водеће светске силе су на различите начине стигле до открића вакцине, али су се међусобни политички и друштвени конфликти одразили на њену примену и доступност. Политички престиж се манифестовао давањем вакцина политичким савезницама и опструкцијом супарничких вакцина без међусобне сарадње како би пандемија била глобално

заустављена. Јаз између богатих и сиромашних земаља озбиљно је довела у опасност начело узајамне помоћи (заједничке борбе против вируса) и угрозила заједнички одговор на пандемију вируса. Поседовање вакцине је коришћено као мека моћ, која је оголила стара и нова савезништва, што се прелило и на медијски простор који је коришћен као арена за политичку борбу. Вакцина против вируса ковида 19 дала је моћ државама које су је поседовале да могу релативно брзо да се врате у нормално стање, како би наставиле рад привреде и избегле економски и друштвени колапс.

Извесно је да ће доносиоци политичких и друштвених одлука по испробаном рецепту, тражити и проналазити „кривце " и оптуживати их за узроке и последице који настају по становништво. О сопственој одговорности и грешкама у вршењу власти током борбе са пандемијом неће бити говора, већ ће се манипулацијом преко мас медија, обрачунавати са политичким неистомишљеницима. Оваква пракса политичара за избегавањем сопствене одговорности и тражења „жртвеног јарца" је и довела до огромног неповерења у државне и здравствене институције. Овај модел понашања временом акумулира незадовољство и екстремно појачава поделе у друштву које воде у даља заоштравања и друштвене конфликте. Еванс историчар болести наводи: „У избијању сваке пандемије постоји заједничка драматургија која подразумева бекство у пасторалне крајеве, као и теорију о завери којом се за болест оптужују странци и непопуларне мањине"(Кантор 2004:153).

ИНФОДЕМИЈА

Ширење лажних вести о пандемији Ковида 19 узело је толико маха да је скован нови термин за овај феномендезиформисања, а то је „инфодемија". Генерални секретар Светске здравстене организације (СЗО) Тедрос Гебрејзус изјавио је:„Лажне вести о ковиду 19 се шире брже и лакше него сам вирус, а једнако су опасне"(СЗО 2020).

Појава дезинформација у медијском простору довела је до атмосфере неповерења у науку, стручњаке и институције, што је резултирало повећаним бројем оболелих као и смртних исхода код становништва. У периоду почетком пандемије масовно су се ширили непроверене информације, полу истине, али и лажни и измишљени подаци који су саопштавали људи ван медицинских наука и установа. Овакав приступ информисању је довео до конфузије, погрешних и штетних понашања појединаца, група и глобалног друштва, која су озбиљно угрозила борбу против вируса ковида 19. На конференцији за медије председник САД-а Д. Трамп је препоручио лекарима да ултра љубичасто светло и унос дезинфикационих средстава може помоћи у борби против ковида 19(Време 2020). Различите процене о карактеристикама

вируса, начину преноса, мерама за заштиту становништва, употреби вакцине су довођене у сумњу, чиме су сенарушавали напори здравствених институција да се пандемија победи. Носиоци највиших политичких функција су често предњачили у теоријама завера која нису имале упоришта у научним чињеницама, већ су доводили у опасност безбедност, здравље и живот својих држављана, али и међународне заједнице у целини Неповерење становништва изазвано поплавом нетачних информација резултирало је и неповерењем у мере за заштиту од преноса инфекције што је довело до већег броје оболелих, али и преминулих. Изјава Белоруског председника Лукашенка да је ковид 19 „божија казна" заснива се на ставовима средњег века и негира научни напредак цивилизације (Новости 2020).

Колико су дезинформације које су пласирали мас медији о томе да је вирус билошко оружје, да само Сунце убија корона вирус, да корону шире 5Г мреже утицале на ток и развој пандемије? За одговор би било потребно обимно истраживање, као и известан проток времена.

Набрајање „теорија завера" је сувишно, јер су углавном ближе филмовима научне фантастике, а у одређеним случајевима се базирају на психичким обољењима особа и група које их објављују, углавном преко друштвених мрежа. Маштовитост оваквих теорија надмашује само енорман број људи који у њих верују. Ипак заједничко за све ове теорије је да су у супротности са научним чињеницама и да негирају вакцинацију као ултимативно решење против пандемије.

Друштвене мреже су углавном биле носиоци нетачних, непроверених и опасних информација за коју нису имале никакву одговорност, ни моралну, ни кривичну, али је њихово дејство било разарајуће на поверење становништва. Велики број јавних личности из сфере друштвеног живота учествовао је у настанку, али чешће у преносу дезиформација до јавног мњења што је било посебно опасно због угледа и поверења који уживају и огромног броја људи који прате њихове ставове. Ауторитет који поседују личности из јавног живота удружени са тоталитарношћу утицаја пандемије на друштвене токове директно су утицали негативно на борбу против вируса. Поплава наводних инсајдерских информација допринела је до појединачне, али и опште конфузије о самом вирусу и начину борбе против њега. Друштвене мреже са огромним бројем корисника, енормним протоком информација, без икакве одговорности, уз комбинацију са пандемијом која захвата скоро све друштвене субјекте и друштвене појаве су рецепт за инфодемију. Истраживање ширење дезинформација у Србији које је спровео Фејк њуз трагач од 12.3-12.4.2020. показало је 43 лажна и манипулативна наратива о пандемији. Исти извор наводи да су ови наративи пренети 241 пут у разним медијима, што електронским, што штампаним. Ови садржаји су само на Фејсбуку дељени више од 220 000 пута (Јањић и др. 2020.).

Управо је и Светска здравствена организација упозорила на проблем инфодемије, односно на проблем преоптерећености великом количином информација у вези са епидемијом. Управо би објективни извори информација о корона вирусу требало да буду обавеза Светске здравствене организације.

Овај тренд се наставио и после проналаска вакцине као коначног решења проблема пандемије. Ни масовна производња вакцина није довела до опште имунизације, јер део становништва одбија да поверује у релевантне научне податке. То нас доводи до наставка пандемије, јер вируси имају особину да мутирају, односно да се протоком времена мењају, што отежава дејство пронађених вакцина. Варијације ових мутација вируса повећавају могућност штетног деловања на здравље популације, али и одлажу коначно решење пандемије ковида 19. Слично вирусу, тачне информације о вирусу мутирају изазивајући инфодемију, која временом мутира у дезинформације и теорије завера помогнуте људским незнањем.

ПСИХО ФИЗИЧКО ЗДРАВЉЕ СТАНОВНИШТВА

Убрзање процеса глобализације је због доступности саобраћајних средстава, транспорта, али и информација довела до незапамћених могућности повезивања појединаца и група, без обзира на географску удаљеност. Миграције становништва услед катастрофичних догађаја (поплаве, глад, ратови...), економских разлога или туристичких побуда су постале неупоредиво масовније, сигурније и брже. Илустративан је податак да до пре неколико генерација путовање од Европе до Аустралије трајало 6 месеци, док је данас потребно свега 24 часа. Умрежености светске цивилизације довела је и до могућности убрзаног ширења епидемија, које излазећи из просторно географске ограничености прераста у пандемију, као што је случај са вирусом Ковида 19.

Према дефиницији СЗО „здравље је стање потпуног физичког, душевног и социјалног благостања, а не само одсуство болети и изнемоглости" (Светска здравствена организација 2020).

Према СЗО „ментално здравље је стање благотања у коме особа реализује сопствене капацитете, у коме може да излази на крај са уобичајеним животним стресорима, да ради продуктивно и испуњено, као и да је способна да доприноси себи и својој заједници" (Светска здравствена организација 2020). Када би хтели да нађемо одговарајућу дефиницију, морали би споменути и Фројдову, по којој је ментално здрава особа она која је у стању да воли и да ради.

Добро ментално-психичко здравље нам омогућава да се добро адаптирамо на промене и да се успешно боримо са проблемима у свим сферама функционисања.

Да ли и на који начин можемо говорити о утицају масмедија у време пандемије вируса Корона 19 на психичко здравље популације? Да ли заиста можемо на прави начин да се адаптирамо на све промене које је пандемија са собом донела? Да ли и на који начин можемо да останемо на известан начин имуни на све информације које смо добијали, посебно оне о броју умрлих од корона вируса, о времену које ћемо провести закључани, о променама које нас очекују?

Ако пођемо од претпоставке да се становништво највише информише посредством масмедија, онда можемо говорити и о великом утицају које има на психичко здравље појединца, али и целе популације.

Карантин (изолација) за време пандемије, материјална реалност у којој људи живе, угрожена економска сигурност и економска независност, информације које добијамо од мас медија свакако утичу да се појединац осећа узнемирено, аксиозно и да психичко здравље постаје озбиљно нарушено. Често нарушени психички статус утиче и на појаву великог броја обољења. Из тог разлога пандемија корона вируса се мора посматрати у контексту дугорочних процеса, у овом случају процеса које су информације које смо добијали утицале на здравствени статус.

У Уједињеном Краљевству, група водећих стручњака за јавно здравље недавно је у часопису Бритиш Медикал журнал изнела упозорење да ће „удар пандемије на ментално здравље вероватно трајати много дуже него њен удар на физичко зрдавље"(British Medical Journal 2020).

Један потенцијални разлог зашто вести толико утичу на нас је такозвана „ пристрасност негативностима", добро познат психолошки процес која значи да више пажње обраћамо на све најгоре (опасности) што се дешава око нас. После више месеци нон-стоп наслова о Ковиду 19, постоје наговештаји надолазеће кризе анксиозности због вируса корона(BBC 2020).

Сама пандемија ће сигурно оставити разне последице, али овде првенствено мислим на последице које се тичу утицаја на здравље појединца и то не само у виду физичких последица болести, већ и утицаја на психичко здравље. Мас медији нам путем сензационалистичких наслова могу повећати осећај неизвесности, страха, забринутости за сопствено али и за здравље породице, економску сигурност.

Масовни медији осим тога што приказују слику света, учествују у обликовању и формирању ставова. Управо је из тог разлога битна и улога масмедија током пандемије корона вируса. Начин и стил на који нам се вести о корона вирусу презентују утиче и на формирање нашегмишљења, као и начина реаговања. „Људи не делују према објективним подацима, о стварности око себе и у себи, него према својим сазнањима о њима. Ово важи и за периоде у којима прети или је већ наступила пандемија" (Подбрегар, Ивануша 2009: 6).

Код извешавања о пандемији корона вируса препорука је да се поштује новинарски кодекс у кризним ситуацијама, што подразумева: поштовање приватности, интегритета и достојанства људи, уздржавање од сензационалистичког извештавања и др.

Улога масмедија у пандемији би требало да буде едукативна упозоравали су често епидемиолози и други стручњаци који су се бавили истраживањима о корона вирусу. Зато је и препорука била да у емисијама које су се бавиле овом темом гостују лекари-експерти, а не политичари, и да управо мишљење струке треба да буде доминантно. Ово из простог разлога што мишљење струке има велики утицај на обликовање мишљења становништва, било позитивно било негативно. Упамћено је да су поједини интревјуи са одређеним лекарима (антиваксерима) о томе да корона није опаснија од грипа, значајно пољуљали поверење јавности.

Мас медији су на почетку појаве корона вируса и са великим бројем смртних случајева преносили на становништво извесну дозу страха, са свакодневним апелима да се поштују прописане мере. Са падом броја оболелих, као и са смањењем смртних случајева мас медији су се мање бавили темом корона вируса и заговарали су повратак у стање пре изолације.

Мере самоизолације током забране кретања имале су катастрофалан учинак на психичко и физичко здравље свакога појединца, без разлике где се налази, јер је ова мера била коришћена у сваком делу света. Основна човекова потреба за друштвеним и личним контактом, према породици, пријатељима, колегама била је суспендована на дужи временски период. Сама природа вируса и његов начин преношења довела је до самоизолације као начина борбе да се она смањи, односно спречи масовно ширење вируса и тиме избегну веће последице на здравље појединца и колектива.

Утицај пандемије на становништво изазвано је и страхом за физичко и психичко здравље појединца и његове околине. У ванредним околностима здравствене установе раде на хитним случајевима, док су остали здравствено угрожени пацијенти на чекању због смањених капацитета здравствених установа. Због мера које се предузимају ради спречавања заразе могућности за рад здравствених установа су додатно отежане и лимитиране, те у таквим околностима није могуће адекватно заштитити здравље становништва. Најугроженији су најстарији житељи, као и особе са хроничним болестима, али и превенција и контрола здравља целокупног становништва. „Повратак у нормално стање, кад год да дође, биће другачије од нормалног. Оно шта радимо сада одредиће будућност, а одлуке које доносемо имаће пресудан утицај на наше животе" (ИБМ 2020).

Посебан проблем се јавио у државама које су приватизовале већи део здравственог система, јер није нађен начин да се они укључе у заједничку борбу против пандемије. Приватни сектор одбио је учешће у санирању

последица пандемије и остварио је енормни профит монополом на здравствене услуге које нису могле бити пружене на време у државним системима. Такав парадокс је забележен у најразвијенијим деловима света где је неолиберални капитализам (профит) својим системом вредности, угрозио заједнички интерес очувања здравља становништва. Оваква појава је била знатно ређа у друштвима која су имала комунистичку прошлост (заједничку државну имовину) због система вредности које су наслеђене (улогу државе), али и споријег развитка приватних здравствених установа.

Због мера заштите против епидемије у привреди и ограниченог кретања људи и добара дошло је до опадања економске активности и затварања радних места широм света. Поједине привредне гране су девастиране што за последицу има и страх за економску егзистенцију појединаца, породица и друштва у целини. Пандемија је реалност са којом се суочава глобална привреда и за последицу има промене у њеној структури и промени параметара којој се прилагођава у ванредним условима. Брзина којом привреда мора да еволуира нужно намеће нагло пропадање традиционалног поретка и стварање другачијег привредног модела од досадашњег. Жртве овога процеса биће бројније како време пролази и оставиће дубок траг на психичку свест људи, промену навика и понашања.

Карантин, социјална дистанца, забрана кретања су оставиле дубок печат на вредносне системе друштва, јер се јавља конфликт између старих модела понашања и садашње реалности којој смо принуђени да се прилагођавамо.

Карантин подразумева сепаратисање грађана (или чак читавих заједница) који су претходно били изложени инфективној болести. Њихово кретање, у том случају, бива лимитирано и медицински праћено како заразу не би ширили на особе које су здраве. „Лична заштита је дужност сваког појединца да предузима мера личне заштите током епидемије... у супротном може доћи до угрожавања здравља и живота других лица од заразне болести" (Закон о заштити становништва од заразних болести 2016).

Ограничења које су државе уводиле ради смањења могућности ширења заразе нужно су довеле до ограничења грађанских права. Последице суспензије грађанских права оправдано су забринуле становништво због могућих злоупотреба од стране носиоца политичке власти. Константна борба за слободу и права грађана власт је ограничила из позитивних разлога (очување безбедности здравља), али страх од могуће манипулације постаје реалност. Демократске вредности и грађанска права у свакој држави биће преиспитане и доведене у питање.

Највећу цену свакако ће сносити социјално угрожене групе чије економско, социјално и здравствено стање је пандемија продубила. Традиционални проблеми социјално угрожених ће се увећавати како друштво буде трпело све веће притиске на ресурсе због проблема изазваних ковидом 19.

Нагло повећање јаза између класа богатих и сиромашних довешће до заоштравања сукоба у друштву које ће бити приморано да тражи одговоре у неповољнијим условима од пре пандемије. Повећан интезитет конфликата између друштвених група, али и држава на међународном плану, рашће протоком времена и свеобухватношћу проблема које пандемија доноси.

ЛИТЕРАТУРА

ВВС 2020. ВВС News: Корона вирус: Све што треба да знате о вирусу ковида 19. 25.10.2020. //www.bbc.com/serbian/lat/svet-51407093 24.8.2021.

Гутереш 2020 : Антонио Гутереш: Пандемија је највећи светски изазов од 2 светског рата 1.5.2020. https://www.slobodnaevropa.org/a/30521804.html 24.8.2021.

Закон о заштити становништва од заразних болести 15-2016-31. Правно информациони систем Републике Србије.

ИБМ 2020: Институт пословних вредности. Иза великог затварања, Ковид 19 водич.

Јевтовић 2000: Зоран Јевтовић. Тоталитаризам и масмедији. Београд: Бигз.

Јањић, Фемић, Стјепић, 2020. Стефан Јањић, Тијана Фемић, Дарија Стјепић : Корона вируси инфодемија у Србији, Новосадска новинарска школа

Кантор 2004. Норман Кантор. У вртлогу куге (Црна смрт и свет која је она обликовала) Београд: ННК интернационал.

Миливојевић 2014: Зоран Миливојевић: Психологика. Психополис институт: Нови Сад

Лукашенко 2021: Александар Лукашенко. Лукашенко поново шокирао: Корона је божија казна. Новости 5.1.2021. https://www.novosti.rs/planeta/svet/951770/lukasenko--ponovo-sokirao-korona-bozja-kazna

Открића и истраживања 1979: Београд: Вук Караџић.

Podbregar, Ivanuša, 2009: Pandemija - z vidika zaznavanja, komuniciranja in informisanja u pandemijama, Zavod varnostne strategije pri Univerzitetu Maribor, Ljubljana

Подунавац 1993: Милан Подунавац. Аутократија. ур. Милан Матић. Енциклопедија политичке културе. Београд: Савремена администрација, 63 - 64 стр.

Светска здравствена оргизација сајт https://www.who.int/

Трамп 2020: Доналд Трамп. Најлуђа идеја Доналда Трампа, Време 25. 9. 2021. /https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1778116.

Тадић 1993. Љубомир Тадић. Јавно мнење. ур. Милан Матић. Енциклопедија политичке културе. Београд: Савремена администрација.

Тукидид 2010. Тукидид. Пелопонески рат. Београд: Адмирал Боокс

Фуко 1997. Надзирати и кажњавати, Просвета, Београд.

Чомски 2008. Ноам Чомски. Контрола медија. Београд: Рубикон.

Чомски 2008. Ноам Чомски. Пропаганда и јавно мњење. Београд: Рубикон

Bojan N. ŠEVO

INFLUENCE OF MASSMEDIA ON THE COVID 19 VIRUS PANDEMIC

Summary

Epidemics throughout human history have been an integral part of the struggle of man with the negative impact of the environment, but also a factor that changed the course of development of civilization. The consequences were far-reaching, but with the progress of society and science as a whole and the gradual creation of immunity, the effect of epidemics was less and less threatening to the survival of the human species. The complexity of human society in the conditions of a pandemic necessarily violates traditional values and relations between individuals, social and political groups. The devastating impact caused by the pandemic was used by political groups and individuals to achieve personal goals, but their own prejudices, abusing the mass media. With the mass appearance of misinformation (infodemia), the fight against the suppression of the pandemic is directly endangered, but also the confusion that has gripped the population. The social and political problems we faced before the pandemic now await us in their extreme form, because the resources to solve them are almost exhausted.

Keywords: pandemic, massmedia, infodemia, political struggle, psycho – physical health.

Рад је предат 6. октобра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 366.1
doi: 10.5937/bastina31-33832

Прегледни рад

*Радослав В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**
Мегатренд универзитет, Београд, Република Србија

*Ивана Ж. БАЛТЕЗАРЕВИЋ***
Мегатренд универзитет, Београд, Република Србија

ДАНИНГ-КРУГЕРОВ ЕФЕКАТ: УТИЦАЈ ИСКРИВЉЕНЕ РЕАЛНОСТИ НА ПЕРЦЕПЦИЈУ ПОТРОШАЧА ПРЕМА ЛУКСУЗНИМ БРЕНДОВИМА

Апстракт: Иако је напредак технологије омогућио људима да готово тренутно дођу до информација које би им попуниле рупе у знању и унапредило вештине, или и удаљило од неистине или непотпуне истине, мало је оних који такву информацију заиста и потраже. Према Данинг-Кругеровом ефекту, такви људи нису свесни дефицита свога знања, а при томе своје способности прецењују. Овакве личности, које карактерише претерано самопоуздање, су саставни део сваког друштва. Истраживања су показала да је њих тешко разуверити у њиховим неаргументованим убеђењима, чак и када су суочени са неоспорним чињеницама, из просте потребе да одбране своје самопоуздање, али и због тога што уопште нису свесни свог незнања. Такође, својим претераним самопоуздањем, имају моћ да врше снажан друштвени утицај, јер како је наука показала, такав утицај се дешава на подсвесном нивоу и референтна група лакше усваја њихове ставове. У реалним животним условима или у дигиталном окружењу, појединци који су препознати од стране Данинга и Кригера, као некомпетентни, али и превише самоуверени, у својој потреби да наметну или одбране своје ставове, према многим студијама, жустрије врше један вид контаминације друштва половичним или комплетним дезинформацијама, а да тога нису ни свесни, за разлику од оних који су у одређеним областима заиста стручни. Овакве особе су често предводници многих друштвених дискусија, од критике политичких кандидата, економских анализа, познавања вирусологије и негативних ефеката обавезне вакцинације па све до анализе перформанси и бенефита луксузних брендова.

Основни циљ овог рада је да анализира прикупљене информације из доступне научне литературе, пре свега из области маркетиншке комуникације, психологије, и социологије и да скрене стручњацима пажњу, који се баве анализом

* Редовни професор, r.baltezarevic@gmail.com
** Доцент, ivana.baltezarevic@gmail.com

понашања потрошача, на утицај Данинг-Кругеровог ефекта на формирање или деградирање ставова потрошача према луксузним брендовима. Знања о овом феномену могу помоћи да се прецизније креира бренд комуникација и адекватније одговори захтевима тржишта, али и да се лоцирају извори дезинформација и на њих благовремено реагује. Негативна електронска комуникација од уста до уста у дигиталном окружењу је нарочито велики проблем, који утиче неповољно на имиџ луксузних брендова, пре свега што су дигитални медији омогућили нестручним индивидуама да без икакве цензуре шире неистине и тиме одређеној мери врше репрограмирање јавог мњења, или бар неких његових делова.

Кључне речи: Данинг-Кругеров ефекат, понашање потрошача, дигитално окружење, луксузни брендови, негативна електронска комуникација од уста до уста.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Саставни део живота је потреба за проценом појединаца, укључујући и њихове перформансе (Fiske и др. 2010). Међутим, људи нису тако добри у процењивању сопственог учинка. Односно, имају тенденцију да или прецењују или потцењују сопствене перформансе. Ова пристрасност на индивидуалном нивоу учинка дешава се у многим случајевима, од академског до професионалног учинка (Gramzow и др. 2003). Одмеравање доказа и формирање уверења основни су елементи људске мисли. Један од главних налаза из психологије, филозофије и статистике у погледу начина процене доказа и процене поверења је да су људи, у распону од обичних радника до стручњака, често сигурнији у своје процене него што то оправдавају чињенице (Griffin, Tversky 1992).

Данинг-Кругеров ефекат се у литератури помињао још од давнина. Почевши од Конфучија који је сматрао да право знање спознаја степена сопственог незнања, али и много касније када је Дарвин приметио да незнање чешће рађа поверење него знање. Данинг-Кругеров феномен може пружити маркетиншким стручњацима веома корисна сазнања о томе шта потрошаче изазива и како се може утицати на њихове одлуке о куповини, како у традиционалном, тако и у дигиталном окружењу. Ова сазнања могу помоћи маркетарима да прецизније прилагоде оглашавачке поруке циљном тржишту и унапреде своје технике суптилног и сублиминалног убеђивања. Потрошачи своје одлуке у куповини доносе у наносекундама и често не врше никакву процену при куповини, нарочито у виртуелном окружењу (Raychinova 2018). Забринутост због јачања доношења лоших одлука настаје када се, упркос недостатку вештина, постигне позитиван исход, чиме се нормализује лош избор (Arnold и др. 2000). Појединци код којих се манифестује Данинг-Кругеров ефекат могу појачати своје претерано самопоуздање

једноставно зато што нису искусили негативне последице из претходних ситуација (Kruger, Dunning 2010). У многим случајевима, што лошији појединци обављају неки задатак, то је већа вероватноћа да ће мислити да су њихови резултати бољи (Dunning 2011). Ово стање посебно познато као Данинг-Кругеров ефекат, који у ширем смислу описује оно што се догађа када појединци покушавају проценити свој ниво интелигенције (Kang, Furnham 2016). Било је много студија о овом феномену, како у индивидуалистичкој тако и у колективистичкој култури. Закључно с тим истраживањима, људи из колективистичких култура имају тенденцију потцењивати своје способности и перформансе, због општеприхваћеног начина размишљања. Супротни налази су пронађени у индивидуалистички култивисаним земљама, попут САД-а, у којима појединци имају тенденцију да прецењују своје способности (Stankov и др. 2009).

Постоје емпиријски докази да на ставове и мишљења људи обично утичу они који су око њих (Eriksson, Coultas 2009). Људи немају тенденцију да процењују своје способности и мишљења упоређујући се са другима који се разликују од њих (Festinger 1950). Сматра се да су снажни ситуациони подстицаји за усвајање понашања других наивност и неизвесност (Kendal и др. 2009). Ако људи желе да се придруже групи, они надгледају и копирају акције и одговоре оних које посматрају, међутим, ово је функционално, али не увек и свесно понашање (Chartrand, Bargh 1999).

Усклађеност потрошача са групним нормама настаје променом понашања у потрошњи услед утицаја референтне групе и као осетљивост на утицај групе (Lascu, Zinkhan 1999). Такође, на понашање потрошача утиче и брига о томе шта други људи могу мислити о њима, или како други могу реаговати у вези са њиховим избором производа (Miniard, Cohen 1983). Усаглашеност у избору производа карактерише вертикалне колективистичке културе, у којима је типично поштовање ауторитета и жеља групе (Kim, Markus 1999). Висока усаглашеност за савете о производима и информације о куповини више се ослањају на личне изворе. Да би се прилагодили очекивањима из друштвеног окружења, људи усвајају информације које добијају од својих пријатеља и комшија (Clark, Staunton 1994).

Једно истраживање је открило да на доношење индивидуалних одлука утиче на групно размишљање познато као концепт „каскадног понашања", чиме се може објаснити појава хира као генерализоване идеје о ситуацији, без обзира да ли се заснива на чињеницама или не (Kim, Crowston 2011). Ова студија подржава тврдње описане у Данинг-Кругеровом феномену, да доношење одлука није увек рационално, често се заснива на страху и може се научити од других - чак и ако је такво научено понашање неквалификовано и не сасвим рационално. Студија је такође потврдила да је због преоптерећености информацијама, когнитивна тунелска визија потпуно веродостојна,

што заузврат може допринети когнитивној илузији (Fauconnier, Turner 2003). Нажалост, овим појединцима недостају вештине потребне за доношење исправних одлука, што је још важније, они нису свесни да им недостаје вештина, што даље доводи до лажног осећаја превелике самоуверености у сопствене способности-обележја Данинг-Кругеровог ефеката (Ehrlinger и др. 2008).

Такође, једно недавно истраживање је показало, да чак и након што су узети у обзир независни ефекти знања о важности вакцинације, резултати показују да превише самопоуздани појединци мање подржавају политику обавезне вакцинације и имају тенденцију да подрже улогу оних који нису стручни у датој области. Ово откриће сугерише да истраживачи и креатори политике, заинтересоване за повећање подршке обавезној вакцинацији, морају да се боре не само са ниским нивоом знања и дезинформацијама, већ и са независним ефектом превеликог самопоуздања појединаца (Motta и др. 2018). Што се тиче осталих актуелних друштвених тема, студије су показале да појединци са превеликим самопоуздањем, а мањком вештина и знања имају тенденције да се жустрије и чешће супротстављају друштвеним представницима, намећу своје ставове онима који не подржавају њихове политичке идеје, и снажније желју да своје размишљање изложе јавно, од оних људи који поседују виши ниво политичког знања и софистицираности (Tabor 2009).

Индивидуалци који траже „пречице“ до жељеног друштвеног статуса, а које карактерише недовољни ниво вештина и знања у вези са сопственим способностима, а притом поседују и претерано самопоуздање, неоспорно врше утицај на ставове осталих друштвених чланова. Између многих друштвених тема, о којима овакви појединци имају искривљену слику, јесу и теме о поседовању и конзумацији луксузних брендова. Потрошачи луксузних производа обично су појединци који траже статус, јер што више потрошач тражи статус, то ће се више укључити у одређена понашања, као што је потрошња статусних симбола (Eastman 1999). Тражење вишег статуса у друштву снажан мотив за потрошаче и може се постићи на много начина, попут стварања богатства, комуникације и сарадње са појединцима високог статуса, али и образовањем. Међутим, за неке потрошаче је много лакша метода коришћење луксузних брендова како би их друштво доживљавало као имућне, или као особе одређеног статуса, иако то није ни близу истини (Sivanathan, Pettit 2010). Међутим, само ако друштво луксузне брендове довољно препознаје, они могу функционисати као друштвени компас (Kapferer, Valette, Florence 2016).

Индустрија луксузних брендова је препознала појаву Данинг-Кругеровог феномена у друштву, пре свега потребу индивидуалаца за брзим привидним напредовањем на друштвеној лествици, али и њихову потребу за

ширењем дезинформација или непотпуних информација у јавности. Као последицу, данас имамо брзо ширење базе купаца и укључивање скромнијих друштвених класа. Луксузне брендове више не користе само најбогатији кругови друштва (Grossman, Shapiro 1988). Овај приступ скромнијим потрошачима постиже се производњом приступачнијих предмета у комбинацији са високим престижем (Truong и др. 2009). Према Еврарду и Роксу (Evrard, Roux 2005) овај тренд представља „демократизацију луксуза". Ови потрошачи купују луксузне производе из многих разлога, као што су жеља да опонашају животни стил најбогатијих или друштвене класе непосредно изнад њихових (Silverstein, Fiske 2003). За такве потрошаче, као и за све остале чланове друштва, група је уточиште, азил, сигурност, јер појединац себе разуме, такође, као члана друштвене групе, члана који жели да осети прихватање од стране колектива (Baltezarević, Baltezarević 2010).

Производи, као што су аутомобили, одећа, разни технолошки додаци итд, као јавно изложени производи, могу власнику пружити могућност да буде схваћен као различит и јединствен, као неко ко није из друштвене класе нижег ранга (Wiedmann и др. 2009). Такође је занимљиво да овај тип конзумената има више изражену жељу да се диференцира и дистанцира, употребом луксузних брендова, од припадника сопствене друштвене класе, или како би се удаљили од оних који се сматрају нижим статусом (Wilcox и др. 2009).

ИМПЛИКАЦИЈЕ ДАНИНГ-КРУГЕРОВОГ ФЕНОМЕНА У ФОРМИРАЊУ ИЛИ МЕЊАЊУ СТАВОВА У ДРУШТВУ

Самопоуздање неке особе није нужно у складу са њеним стварним објективним способностима. Раније студије сугеришу да ова погрешна калибрација прати систематске обрасце вођене нивоом способности појединаца. Неколико истраживача (Moussaïd 2013) тврди да је потребан одређени ниво компетенције да би се разумно калибрирало самопоуздање, те да су због тога некомпетентни појединци склони да прецене своје перформансе. Опсежан низ студија из области образовања који датирају из тридесетих година двадесетог века (Sumner 1932) доследно указује на то да „слаби" ученици имају тенденцију да прецењују свој учинак и оцене, док „јаки" ученици имају тенденцију потцењивања оцена.

Данинг-Кругерова теорија представља идеју да појединци који немају способности метакогнитивног закључивања, нису у стању да препознају своје недостатке. У суштини, људи не знају да не знају и стога имају надувану, често ирационалну перцепцију svojih способности. Оно што они доживљавају као једноставан избор заправо је сложена, нелинеарна одлука

која се развија у хаотично непредвидљиво окружење. Са друге стране, оно што појединац перципира као просту одлуку, брзо постаје тежак избор (Kruger, Dunning 2000). Важно је напоменути да Данинг и Кругер никада нису тврдили да показују да неквалификоване особе мисле да су боље од оних вештих, њихови налази једноставно изјављују да неквалификовани имају надувану перцепцију способности која је неоправдана (Yarkoni 2010). Додатне студије откривају да неспособност оних који немају вештину производи двоструко проклетство. Као прво, неспособност и непотпуно разумевање им ускраћује могућност да дају тачне одговоре, па су из тог разлога склони чињењу учесталих грешака. Друго, та иста неспособност, додатно лишава појединце успешног препознавања метакогнитивних задатака у погледу тога да ли је одређена одлука тачан или нетачан избор (Ehrlinger 2008). Према Вилиамсу и сар. (Williams и др. 2013), неспособни индивидуалци показују мало увида у то колико нешто лоше раде и у овим случајевима страх има већу моћ од разума. Ова тврдња је додатно подржана од стране Марена (Maren 2008), који унапређује идеју да страх ствара аутономну реакцију, која може бити ирационална и не подлеже разлогу.

Очекивани исход и способност самоспознаје у процесу извршења одређеног задатака су под утицајем претходног понашања појединаца. Ако је то тачно, онда неквалификовано и несвесно моделирање, како су га описали Данинг и Кругер, такође може пропагирати неприкладне вештине и понашање код других који такође нису свесни да научене вештине не одговарају ситуацији или задатку. Ово незнање може створити лажни осећај превеликог самопоуздања у групи (Kim, Crowston 2011). Овакво стање је повезано са повишеним неуротизмом и нарцизмом (Campbell и др. 2002), а уколико се такво стање стално буде продубљивало, појединци ће бити окарактерисани као неспособни да прихвате критике и као они који су стално у дефанзиви. Наравно, такав карактер ће ометати њихов сопствени процес саморазвоја (London 1999). Једини начин да се неизвесност неког процеса смањи је едукацијом, планирањем или интелигенцијом (Stanley 2013).

Често се неквалификовани појединци могу чинити замрзнути у тренутку доношења одлука, чекајући да неко други учини први корак (Lyengar 2011). У таквим ситуацијама појављују се ад-хок лидери који формирају групе које реагују на сличан начин као „менталитет стада“ (Marsar 2013). Нажалост, неки од ових ад-хок лидера пате од онога што литература открива као Данинг-Кругеров ефекат, а као последицу може имати групу која колективно направи погрешан избор, што може изазвати катастрофалне резултате, што је доказано у нападима Светског трговинског центра 2001. године (Gershon и др. 2003).

Студије из домена Данинг-Кругеровог ефекта су се спроводиле и реплицирале у великом броју земаља, уз веће и мање варијације (Schlösser и др. 2013).

Међутим, резултати су увек били исти. Током тестирања (из различитих области), истраживачи би упитали учеснике студије да дају оцену свог учинка пре и после урађеног теста. По правилу су учесници који су припадали доњем квартилу по резултатима, прецењивали свој учинак, са друге стране они који су на тесту показали врхунске резултате, процењивали су свој учинак много тачније (Ross и др. 1977). Такође, код појединаца који су се пријављивали на шаховске турнире, они који су имали слабије вештине, како показује њихов Ело рејтинг, погрешно су предвидели свој учинак на турниру, за разлику од оних са бољом вештином, без обзира на претходно искуство са шаховским турнирима (Park, Santos, Pinto 2010).

Студије сугеришу да у многим ситуацијама, у оквиру организација, онима са мањком вештина, а вишком самопоуздања често се даје предност у процесу регрутовања нових радника, или такви људи убрзано напредују у систему. Понекад, претерано самопоуздање може сигнализирати стварне способности особе, али често не представљају добар знак (Tom 2012). Велика је иронија да једина ствар коју људи највероватније не знају је степен њиховог незнања. Није изненађујуће што гомила доказа из свих области психологије показује да изгледа да људи не знају ништа о празнинама у свом знању. На пример, они могу да тврде да знају како функционишу хеликоптери, технолошки апарати или цилиндарске браве, али убрзо морају да одустану од тих тврдњи, након што се од њих затражи објашњење како те справе функционишу (Rozenblit, Keil 2002). Такође, тврде да могу објаснити став свог омиљеног политичког кандидата о важном друштвеном питању, али често ипак нису у стању одговорити на то питање (Alter и др. 2010). Међутим, можда и најозбиљнији проблем је што такође показују погрешна уверења о томе како емоције делују на људе (Wilson, Gilbert 2003).

Према једној студији, људи често изражавају мишљења о темама о којима, по дефиницији, не могу имати никакво стварно знање (нпр. о страначким личностима, владиним агенцијама и политикама), али знатан број људи тврди да поседује довољно информација да формира мишљење. На пример, 11% испитаника ће дати мишљење о измишљеном „закону о трговини у пољопривреди" и 14% о „закону о монетарној контроли" иако заправо немају никаквог знања или искуства из тих области (Bishop и др. 1986). Истраживања индивидуалних разлика повезаних са одбраном самопоштовања показују да људи који су склони одбрани самопоштовања још више појачавају и намећу своја размишљања, када им се укаже прилика. Нарцизам и пренаглашена самоувереност воде ка томе да појединци претерано тврде да поседују знања о непостојећим концептима (Paulhus и др. 2003) такође, утичу на то колико добро заправо мисле да могу да прочитају намере и емоције других, без обзира на стварне перформансе (Ames, Kammrath 2004). На жалост, суочавање људи са доказима да њихове тврдње нису истините, неће их нужно

навести да преиспитају своје заблуде. Међу 49 испитаника који су суочени са доказима, само 1 се предомислио, а 7 је порекло да су уопште тврдили да постоји веза између тврдњи. Преосталих 41 је одбило да се предомисли, одбивши да верује у ваљаност доказа, ојачавши ставове које су већ имали или је једноставно одбило да се укључи у било какву расправу по том питању (Prasad и др. 2009).

Постоји проблем све већих дезинформација на местима која је, за разлику од учионица, тешко контролисати - попут дигиталног окружења и медија. Суочити људе са чињеницама не успева да промени њихово мишљење, јер се често сећају свега што је раније већ речено. Уместо тога, за успешно искорењивање дезинформације потребно је не само уклањање заблуде, већ и попуњавање празнине која је остала. Ако је понављање заблуде апсолутно неопходно, истраживачи су открили да помаже пружање јасних и поновљених упозорења да је заблуда лажна.

Како можемо научити препознати своје незнање и заблуде? За почетак, замислите да сте део мале групе која треба да донесе одлуку о неком важном питању. Научници препоручују малим групама да именују некога да служи као „ђавољи адвокат", односно особа чији је посао да преиспитује и критикује логику групе. Иако овај приступ може продужити групне дискусије, иритирати групу и бити неугодан, одлуке које групе на крају донесу обично су тачније и чвршће утемељене него што би иначе биле (Dunning 2014).

Истраживање са Јорк Универзитета (York University) пружа доказе за идеју да, ако смо изложени људима који су превише самопоуздани то је већа шанса да ћемо калибрирати наше самопроцене на основу нивоа самопоуздања оних око нас. Прекомерно самопоуздање се, дакле, може пренети друштвено, што би могло помоћи да се објасни како групе, тимови и организације формирају своје, понекад драстично различите, норме поверења. Како пишу истраживачи, након заједничког рада, у почетку неслични странци постали су међусобно сличнији у смислу претеране наметљивости, што сугерише конвергенцију превеликог самопоуздања. Оно што је важно, две студије су дале доказе да се утицај превише самоуверених вршњака догађа у великој мери подсвесно. Односно, ако нисте свесни „прикривеног" преношења пристрасности, то би могло отежати пружање отпора таквим људима и дезинформацијама које преносе. Теорија не негира могућност да постоје и културни ефекти релевантни за прецењивање, на пример, у најиндивидуалистичким друштвима је висок ниво претераног самопоуздања и може бити изазвано културним вредностима које наглашавају успех и самодовољност (Young 2020).

Ширење дезинформација у оквиру друштва, било традиционалним у реалном окружењу, методама као што је комуникација од уста до уста, тако и у дигиталном окружењу, електронска комуникација од уста до уста, нарочито

ако су то информације везане за компаније, њихове брендове, и њихове перформансе или употребу, могу нанети велике штете компанијама. Једном лансирану дезинформацију у виртуелном окружењу је тешко контролисати из простог разлога што се преноси као вирус, и мултиплицује небројано пута. Сами корисници друштвених мрежа и интернета уопште, репостују искривљене информације и о њима дискутују, а неретко је расправа усмерена баш на луксузне брендове (мобилне телефоне, аутомобиле, одевне предмете и сл.). Ова појава је у области маркетиншких комуникација позната као негативна „e-WOM", односно негативна комуникација од уста до уста (Baltezarević-Baltezarević 2020).

ЛУКСУЗНИ БРЕНДОВИ И ПОНАШАЊЕ ПОТРОШАЧА

У савременом друштву, кад год се појави нови тренд у индустрији луксузне робе, тешко је разликовати да ли је популарност узрокована бољим квалитетом или једноставно одражава жељу људи да се прилагоде наметнутим друштвеним нормама и да следе оно што сви иначе већ раде. Луксузна роба је, до скоро, представља производе који имају ограничену понуду и доступни су само малом броју (5%) становништва (Savitha, Sathyanarayan 2014). Данас богати немају више ексклузивног права на луксузну робу, па је увођење луксуза у средњу класу један од најважнијих фактора који резултирају стварним растом луксузног тржишта (Savitha, Sathyanarayan 2014). Постоје различите дефиниције луксуза. Термин „луксуз" изведен је из латинског „лукус", а односи се на „мекан или екстравагантан живот, претераност" и „раскош, удобност, обиље", према дефиницији у Латинском оксфордском речнику (Christodoulides и др. 2008: 397). Луксуз се односи на највиши ниво престижних брендова који укључују различите психолошке и физичке вредности (Vigneron, Johnson 1999).

Луксузна роба купује се углавном због симболичких и хедонистичких вредности. Они су јединствени и емоционално атрактивни производи високог квалитета који привлаче пажњу других (Mortelmans 2005). Куповина луксузних брендова често се приписивала потрошачима који су желели да се истакну по упадљивој потрошњи, што Еастман и сар. (Eastman и др. 1999) наводе као мотивациони процес којим појединци настоје да побољшају свој социјални положај кроз упадљиву потрошњу производа који симболизују статус. Мотивацију за потрошњом луксузних производа покрећу фактори као што су поштовање и популарност (Bernheim 1994). Потрошачи луксузних производа обично су појединци који траже статус, јер што више потрошач тражи статус, то ће се више укључити у одређена понашања, као што је потрошња статусних симбола (Eastman и др. 1999).

У литератури се могу наћи две различите мотивације за потрошњу луксуза: функционална и хедонистичка мотивација (Heine 2012). Показано је у једној студији да потрошачи луксуз доживљавају као статусни симбол, из тог разлога богати потрошачи користе луксузну робу у свим аспектима свог живота, међутим они који себи не могу приуштити такав начин живота троше мање на потрошњу луксуза (Husic-Cicic 2009). Већина кроз потрошњу и употребу луксузних брендова активно сигнализира осталим члановима друштва да су изнад или једнаки свом перцепцијском социјалном статусу (Han и др. 2010) и троше луксузне брендове како би се удаљили од оних који се сматрају нижим статусом (Wilcox и др. 2009).

Социјални идентитет је људима веома важан и може помоћи трговцима да прилагоде маркетиншке стратегије према идентификацији купаца са одређеним друштвеним групама. Луксузни брендови могу помоћи потрошачу да се уклопи у стандарде које пружају њихове референтне групе, такође могу представљати корисно средство за размену информација о њиховој личности унутар таквих група (Algesheimer и др. 2005). Ако је потрошач у могућности да приушти луксузне брендове, за неке људе то значи да припада вишој друштвеној класи и било да ли је то тачно или не, као неко ко је богат (Truong и др. 2010). У оваквим случајевима потрошачи имитирају обрасце куповине референтне групе којој би желели да припадају (Hudders 2012).

Референтне групе се могу дефинисати као колективи или појединци који служе као референтна тачка или поређење са датим појединцем у одсуству сопствених ставова, вредности или понашања. Стога референтне групе утичу на ставове, изборе и понашање појединца (Shibutani 1955). Химан (Hyman 1960) додаје да су референтне групе класификоване као примарне, као што су породица, комшије и сарадници, и секундарне, попут верских група, удружења итд.

Обично се потрошачи баве комуникацијом од уста до уста како би задовољили своје личне потребе за информацијама (Bloch и др. 1986). Усмена предаја повезана је са незадовољством или задовољством потрошача претходним искуством куповине (Blodgett и др. 1997). Компанијама је у пословању веома значајно стварање јаких емоционалних веза између потрошача и брендова, јер може резултирати дуготрајном лојалношћу потрошача, али и наравно бољем имиџу компаније и њених производа (Baltezarević, Milić 2021). Како не би дошло до урушавања имиџа луксузних брендова и ширења неистинитих информација о истом, компанија мора бити спремна да правовремено реагује како би идентификовала и адекватно реаговала на такве садржаје (Baltezarević-Kwiatek 2020). Ово се односи како на ширење дезинформација како у традиционалним, тако и у дигиталним медијима. Оваква негативна комуникација није редак пример у пракси, незадовољни

потрошачи, али и конкуренти су итекако активни на друштвеним мрежама или специјализованим форумима у својим дискусијама у којима се често шири искривљена или непотпуна верзија истине у вези са луксузним брендовима. Појединци, које између осталог описује и Данинг и Кругер, својим претераним самопоуздањем могу утицати на мишљење осталих учесника комуникације, ширећи своје ставове према поседовању или потрошњи појединих луксузних брендова, која је по правилу пристрасна и непоткрепљена чињеницама.

ЗАКЉУЧАК

Иако се у доступној научној литератури може пронаћи велики број научних истраживачких публикација и монографија на тему утицаја Данинг-Кругеровог ефекта на многе друштвене појаве, стиче се утисак да је недовољно пажње посвећено области маркетинга и анализи понашања потрошача пре свега према луксузним брендовима.

Данинг-Кругеров ефекат све присутнији у модерном друштву, вероватно услед акцелерације друштвеног и пословног живота, приступа се површно многим доступним информацијама, рупе у знању се произвољно употпуњују, образовање се генерално мање цени, а све је више оних који желе да се њихово мишљење чује, што им је недостатак цензуре у дигиталним медијима и омогућио. Преко рецензија на интернету, дискусија на форумима или постављања порука на друштвеним мрежама, некомпетентни појединци са превеликим самопоуздањем, углавном жустрије од оних који су стручни, пласирају дезинформације о одређеним друштвено значајним питањима и на тај начин могу еродирати перцепције, о појавама о којима се дискутује, код једног броја чланова друштва. Истраживања су показала да претерана самоувереност појединца има вирусни ефекат и након неког времена и остали чланови групе почињу да показују исте матрице понашања. Оваква конформистичка појава није нова, нити је карактеристична само за људску врсту. Једноставно, до такве појаве долази зато што ни један члан групе не жели бити окарактеисан као одметник, тако да се по инерцији понекад усвајају веровања која и не морају бити објективна и тачна. Неретко појединци који су нестручни, али са претераним самопоуздањем износе дезинформације о многим питањима, па тако и о луксузним брендовима, односно производима као што су аутомобили, мобилни телефони, дизајнерска гардероба, аксесоари и сл, односно о оним производима чијим поседовањем могу пречицом, а не знањем и стручношћу, да привидно дођу до жељеног друштвеног статуса. У својој потреби да утичу на перцепције других чланова друштва у реалном животу или у дигиталном окружењу, шире дезинформације

које се често односе на преувеличавање перформанси једног бренда, а деградирање конкурентског. Уколико су овакве особе суочене са стварним чињеницама, које су у супротности од њихових тврдњи, мала је вероватноћа да ће то довести до признавања грешке и промене става. Према истраживању, поменутом у раду, преко 80% испитаника је одбило да се предомисли када је суочено са доказима да њихове тврдње нису истините, одбивши да верује у ваљаност изнешених доказа, ојачавши притом ставове које су већ имали, док је један број испитаника једноставно одбио да се укључи у било какву даљу расправу по том питању. Од преосталих, 18% је порекло да су уопште тврдили да постоји веза између тврдњи. У овој студији само је 1 један учесник био спреман да промени своје нетачно мишљење.

Свест и разумевање утицаја Данинг-Кригеровог ефекта на ставове потрошача може утицати и унапредити методе које се користе у комуникацији са потрошачима, пре свега адаптирањем стратегија одговора на ширење дезинформација у реалном и дигиталном окружењу. За сада је демант компанија на пласирану неистину о њиховим брендовима, уколико се у довољној мери „прошири" кроз окружење и понавља, давао задовољавајуће резултате, али се чини да то ипак није довољно. Негативна електронска комуникација од уста до уста шири се експоненцијално у дигиталном окружењу и када је једном послата, готово је немогуће контролистати њено мултипликовање, што може имати девастирајући ефекат на корпоративни и имиџ луксузног бренда, али и на перцепције потрошача према њима.

ЛИТЕРАТУРА

Algesheimer, Dholakia, Herrmann 2005: René Algesheimer, Murgen Dholakia, Andreas Herrmann. „The social influence of brand community: Evidence from European car clubs." *Journal of Marketing, 69*(3), 19–34.

Alter, Oppenheimer, Zemla 2010: Adam Alter, Daniel Oppenheimer, Jeffrey Zemla. „Missing the trees for the forest: A construal level account of the illusion of explanatory depth." *Journal of Personality and Social Psychology,* 99, 436–451.

Ames, Kammrath 2004: Daniel Ames, Lara Kammrath. „Mind-Reading and Metacognition: Narcissism, not Actual Competence, Predicts Self-Estimated Ability." *Journal of Nonverbal Behavior* 28(3):187-209

Arnold, Collier, Leech, Sutton 2000: Vicky Arnold, Philip Collier, Stewart Leech, Steve Sutton. „The Effect of Experience and Complexity on Order and Recency Bias in Decision Making by Professional Accountants," *Accounting and Finance* 40, no. 2:109–134,

Baltezarević, Baltezarević 2010: Vesna Baltezarević, Radoslav Baltezarević. „Korporativno pokoravanje." *Temida, Izvorni naučni rad.*, 13(3). p. 83-96.

Baltezarević, Baltezarević 2020: Ivana Baltezarević, Radoslav Baltezarević. „Viral marketing – ewom communication„ (p. 232) Reviewers: Milivoje Pavlovic, Radan Ilic, Dragana Jovanovic. *Saarbrücken, Germany: Lap Lambert Academic Publishing member of Omniscriptum Publishing Group.*

Baltezarević, Kwiatek 2020: Radoslav Baltezarević, Piotr Kwiatek. „Contemporary challenges in marketing communication" (p.176) Reviewers: Boban Tomic, Abdel-Badeeh M Salem, Milivoje Pavlovic. Saarbrücken, Germany: Lap Lambert Academic Publishing member of Omniscriptum Publishing Group.

Baltezarević, Milić 2021: Radoslav Baltezarević, Mladen Milić. „Uloga nostalgije u emocionalnom povezivanju potrošača sa brendovima." *Baština*, sv. 54, pp. 137-148

Bernheim 1994: Douglass Bernheim. „A theory of conformity." *Journal of Political Economy* 102 (5), 841–877.

Bishop, Tuchfarber, Oldendick 1986: George Bishop, Alfred Tuchfarber, Robert Oldendick. „Opinions on fictitious issues: The pressure to answer survey questions." *Public Opinion Quarterly*, 50, 240–250.

Blodgett, Hill, Tax 1997: Jeffrey Blodgett, Donna Hill, Stephen Tax. „The effects of distributive, procedural, and interactional justice on postcomplaint behavior." *Journal of Retailing*, 73(2), 185-210.

Bloch, Sherrell, Ridgeway 1986: Peter Bloch, Daniel Sherrell, Nancy Ridgeway. „Consumer search: an extended framework." *Journal of Consumer Research*, 13, 119-126.

Campbell, Rudich, Sedikides 2002: Keith Campbell, Eric Rudich, Constantine Sedikides. „Narcissism, self-esteem, and the positivity of self-views: Two portraits of self-love." *Personality and Social Psychology Bulletin, 28*(3), 358-368.

Christodoulides, Michaelidou, Hsing Ching 2008: George Christodoulides, Nina Michaelidou, Li Hsing Ching. „Measuring Perceived Brand Luxury: An Evaluation of the BLI Scale." *Brand Management*, 16.

Chartrand, Bargh 1999: Tanya Chartrand, John Bargh. „The chameleon effect: The perception–behavior link and social interaction. "*Journal of Personality and Social Psychology,76,* 893–910.

Clark, Staunton 1994: Peter Clark, Neil Staunton. „Innovation in Technology and Organization." *London: Routledge.*

Dunning 2011: David Dunning. „The Dunning-Kruger Effect: On Being Ignorant of One's Own Ignorance." *Advances in experimental social psychology*, *44*, 247-296

Dunning 2014: David Dunning. „We Are All Confident Idiots." Преузето са: https://psmag.com/social-justice/confident-idiots-92793 (Приступљено: 02.09.2021)

Eastman, Goldsmith, Flynn 1999: Jacqueline Eastman, Ronald Goldsmith, Leisa Reinecke Flynn. „Status consumption in consumer behavior: scale development and validation." *Journal of Marketing Theory and Practice*, Vol. 7 No. 3, pp. 41-52.

Ehrlinger, Johnson, Banner, Dunning, Kruger 2008: Joyce Ehrlinger, Kerri Johnson, Matthew Banner, David Dunning, Justin Kruger. „Why the Unskilled Are Unaware: Further Explorations of (Absent) Self-Insight Among the Incompetent." *Organizational behavior and human decision processes*, *105*(1), 98–121.

Eriksson, Coultas 2009: Kimmo Eriksson, Julie Coultas. „Are people really conformist-biased? An empirical test and a new mathematical model." *Journal of Evolutionary Psychology, 7,* 5–21.

Evrard, Roux 2005: Yves Evrard, Elyette Roux. „Culture vs Luxury: The Paradoxes of Democratisation." *CEROG, Puyricard.*

Fauconnier, Turner 2003: Gilles Fauconnier, Mark Turner. „The Way We Think: Conceptual Blending And The Mind's Hidden Complexities." *Basic Books; Reprint edition.*

Festinger 1950: Leon Festinger. „Informal social communication." *Psychological Review, 57,* 271–282.

Fiske, Gilbert, Lindzey 2010: Susan Fiske, Daniel Gilbert, Gardner Lindzey. „Handbook of social psychology (Vol. 2)." *John Wiley & Sons.*

Gershon, Hogan, Qureshi 2004: Robyn Gershon, David Hogan, Kristine Qureshi. „Preliminary Results from the World Trade Center Evacuation Study–New York City, 2003." *Morbidity and Mortality Weekly Report* 53, no. 35: 815–817

Gramzow, Elliot, Asher, McGregor 2003: Richard Gramzow, Andrew Elliot, Evan Asher, Holly McGregor. „Self-evaluation bias and academic performance: Some ways and some reasons why." *Journal of Research in Personality*, *37*(2), 41-61.

Grossman, Shapiro 1988: Gene Grossman, Carl Shapiro. „Foreign counterfeiting of status goods." *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. CIII No. 412, pp. 79-100.

Griffin, Tversky 1992: Dale Griffin, Amos Tversky. „The weighing of evidence and the determinants of confidence." *Cognitive Psychology*, 24(3):411–435

Han-Nunes-Dreze 2010: Young Jee Han, Joseph Nunes, Xavier Dreze. „Signaling status with luxury goods: The role of brand prominence." *Journal of Marketing*, *74*(4), 15-30.

Heine, Klaus (2012). „The Identity of Luxury Brands." *Technical University of Berlin, Department of Marketing, Dissertation, Germany*, 93-149.

Hudders 2012: Liselot Hudders. „Why the devil wears Prada: Consumers' purchase motives for luxuries." *Journal of Brand Management*, 19(7) pp. 609-622.

Husic, Cicic 2009: Melika Husic, Muris Cicic. „Luxury Consumption Factors." *Journal of Fashion Marketing and Management*, (13/2), 231-243.

Hyman 1960: Herbert Hyman. „Reflections on reference groups." *Public Opinion Quarterly*, 24(3), 383-396.

Kang, Furnham 2016: Wonjae Kang, Adrian Furnham. „Gender and Personality Differences in the Self-Estimated Intelligence of Koreans." *Psychology*, *7*(08), 1043-1052

Kapferer, Valette-Florence 2016: Jean-Noël Kapferer, Pierre Valette-Florence. „Beyond rarity: the paths of luxury desire. How luxury brands grow yet remain desirable." *Journal of Product & Brand Management*, 25(2) pp. 120-133.

Kendal, Coolen, Laland 2009: Rachel Kendal, Isabelle Coolen, Kevin Laland. „Adaptive trade--offs in the use of social and personal information." In R. Dukas & J. Ratcliffe (Eds.), *Cognitiveecology II* (pp. 249–271). Chicago: University of Chicago Press.

Kim, Crowston 2011: Young-Seen Kim, Kevin Crowston. „Technology Adoption and Use Theory Review for Studying Scientists ' Continued Use of Cyber-infrastructure." *Proceedings of the American Society for Information Science and Technology* 48(1): 1 – 10.

Kim, Markus 1999: Heejung Kim, Hazel Rose Markus. „Deviance or uniqueness, harmony or conformity? A cultural analysis." *Journal of Personality & Social Psychology*, 77(4), 785–800.

Kruger, Dunning 2000: Justin Kruger, David Dunning. „Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self--Assessments." *Journal of Personality and Social Psychology* 77(6).

London, Larsen, Thisted 1999: Manuel London, Henrik Holt Larsen, Lars Nellemann Thisted. „Relationships between feedback and self development." *Group & Organization Management*, *24*(1), 5-27.

Lascu, Zinkhan 1999: Dana Nicoleta Lascu, George Zinkhan. „Consumer conformity: review and applications for marketing theory and practice." *Journal of Marketing Theory and Practice*, 7(3), 1-12.

Lyengar 2011: Sheena Lyengar. „The Art of Choosing." *Twelve; Illustrated edition.*

Maren 2008: Stephen Maren. „Pavlovian Fear Conditioning as a Behavioral Assay for Hippocampus and Amygdala Function: Cautions and Caveats." *European Journal of Neuroscience* 28, no. 8 (2008): 1661–1666.

Marsar 2013: Stephen Marsar. „Why some people live and some people die in the same emergencies and disasters: can the general public be taught to save themselves?" *Monterey California. Naval Postgraduate School, Doctoral Thesis*. http://hdl.handle.net/10945/32862

Mortelmans 2005: Dimitri Mortelmans. „Sign Values of Distinction. The Concept of Luxury." *Semiotica*, Vol. 157, № 1/4, 497-520

Miniard, Cohen 1983: Paul Miniard, Joel Cohen. „Modeling Personal and Normative Influences on Behavior." *Journal of Consumer Research*, 10 (September), 169-180.

Motta, Callaghan, Sylvester 2018: Matthew Motta, Timothy Callaghan, Steven Sylvester. „Knowing less but presuming more: Dunning-Kruger effects and the endorsement of anti-vaccine policy attitudes." *Social Science & Medicine*, Volume 211, 274-28.1

Moussaïd, Kämmer, Analytis, Neth 2013: Mehdi Moussaïd, Juliane Kämmer, Pantelis Analytis, Hansjörg Neth. „Social Influence and the Collective Dynamics of Opinion Formation." PLOS One, 8(11):e78433.

Park, Santos-Pinto 2010: Young Joon Park, Luis Santos-Pinto. „Overconfidence in tournaments: Evidence from the field." *Theory and Decision*, 69, 143–166.

Paulhus, Harms, Bruce, Lysy 2003: Delroy Paulhus, Peter Harms, Nadine Bruce, Daria Lysy. „The over-claiming technique: Measuring self-enhancement independent of ability." *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(4), 890–904.

Prasad, Perrin, Bezila, Hoffman, Kindleberger, Manturuk et al. 2009: Monica Prasad, Andrew Perrin, Kieran Bezila, Steve Hoffman, Kate Kindleberger, Kim Manturuk, et al. „There must be a reason: Osama, Saddam, and inferred justification." *Sociological Inquiry*, 79(2), 142–162.

Raychinova 2018: Nadia Raychinova. „Digital Marketing With A Twist: The Dunning-Kruger Effect." Преузето: https://www.linkedin.com/pulse/digital-marketing-twist-dunning-kruger-effect-nadia-raychinova/ (Приступљено: 01.09.2021.)

Ross, Greene, House 1977: Lee Ross, David Greene, Pamela House. „The "False Consensus Effect": An Egocentric Bias in Social Perception and Attribution Processes." *Journal of Experimental Social Psychology, 13*(3), 279-301.

Rozenblit, Keil 2002: Leonid Rozenblit, Frank Keil. „The misunderstood limits of folk science: An illusion of explanatory depth." *Cognitive Science*, 26, 521–562.

Savitha, Sathyanarayan 2014: Savitha, S., Sathyanarayan K. „Taxonomy of Luxury Brand Value." *Research Explorer*, (III/8), January – June, 86.

Shibutani 1955: Tamotsu Shibutani. „Reference groups as perspectives." *American Journal of Sociology*, 60(6), 562-569.

Schlösser, Dunning, Johnson, Kruger 2013: Thomas Schlösser, David Dunning, Kerri Johnson, Justin Kruger. „How Unaware are the Unskilled? Empirical Tests of the "Signal Extraction" Counterexplanation for the Dunning-Kruger Effect in Self-Evaluation of Performance." *Journal of Economic Psychology*, 39, 85-100.

Silverstein, Fiske 2003: Michael Silverstein, Neil Fiske. „Luxury for the masses." *Harvard Business Review*, Vol. 81 No. 4, pp. 48-57.

Sivanathan, Pettit 2010: Niro Sivanathan, Nathan Pettit. „Protecting the self through consumption: Status goods as affirmational commodities." *Journal of Experimental Social Psychology*. 46(3) pp. 564-570.

Stankov, Lee, Paek 2009: Lazar Stankov, Jihyun Lee, Insu Paek. „Realism of confidence judgments." *European Journal of Psychological Assessment*, *25*(2), 123-130.

Stanley 2013: Stanley Morgan. „Preparing for a Disaster or Catastrophic Event [brochure]" (New York: Morgan Stanley, 2013), Преузето: www.morganstanley.com/wealth/wealth-planning/pdfs/disaster_preparedness_brochure.pdf. (Приступљено: 03.09.2021.)

Sumner 1932: Francis Sumner. „Marks as estimated by students." *Education*, 32:429

Tabor-Cann-Kucsova 2009: Charles Tabor, Damon Cann, Simona Kucsova. „The motivated processing of political arguments." *Political Behavior*, 31, 137–155.

Tom 2012: Pamela Tom. „Why are people overconfident so often? It's all about social status." Преузето: https://newsroom.haas.berkeley.edu/why-are-people-overconfident-so-often-it%E2%80%99s-all-about-social-status/ (Приступљено: 02.09.2021)

Truong, McColl, Kitchen 2009: Yann Truong, Rod McColl, Philip Kitchen. „New luxury brand positioning and the emergence of masstige brands." *Journal of Brand Management*, Vol. 16 No. 5, pp. 375-382.

Truong, McColl, Kitchen 2010: Yann Truong, Rod McColl, Philip Kitchen. „Uncovering the relationships between aspirations and luxury brand preference." *Journal of Product & Brand Management*, 19(5) pp. 346-355.

Vigneron, Johnson 1999: Franck Vigneron, Lester Johnson. „A Review and a Conceptual Framework of Prestige-Seeking Consumer Behavior." *Academy of Marketing Science Review*, (3/1), 2-8.

Wiedmann, Henning, Siebels 2009: Klaus-Peter Wiedmann, Nadine Henning, Astrid Siebels. „Value-based segmentation of luxury consumption behavior." *Psychology & Marketing*, 26(7) pp. 625-651.

Wilcox, Kim, Sen 2009: Keith Wilcox, Hyeng Min Kim, Sankar Sen. „Why do consumers buy counterfeit luxury brands?" *Journal of Marketing Research, 46*(2), 247-259.

Williams, Dunning, Kruger 2013: Elanor Williams, David Dunning, Justin Kruger. „The Hobgoblin of Consistency: Algorithmic Judgment Strategies Underlie Inflated Self-Assessments of Performance." *Journal of Personality and Social Psychology* 104, no. 6 (2013): 976–994.

Wilson, Gilbert 2003: Timothy Wilson, Daniel Gilbert. „Affective forecasting." In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 35, pp. 345–411). San Diego: Academic Press.

Yarkoni 2010: Tal Yarkoni. „What the Dunning-Kruger Effect Is and Isn't." *Tal Yarkoni* [blog], July 7, 2010, Преузето: http://www.talyarkoni.org/blog/2010/07/07/what-the-dunning-kruger-effect-is-and-isnt/ (Приступљено: 03.09.2021.)

Young 2020: Emma Young. „Overconfidence Can Be Transmitted From Person To Person." Преузето: https://digest.bps.org.uk/2020/08/03/overconfidence-can-be-transmitted-from-person-to-person/ (Приступљено: 01.09.2021)

Radoslav V. BALTEZAREVIĆ
Ivana Ž. BALTEZAREVIĆ

DUNNING-KRUGER EFFECT: THE INFLUENCE OF DISTORTED REALITY ON CONSUMER PERCEPTION TOWARDS LUXURY BRANDS

Summary

Although advances in technology have enabled people to access information almost instantly that would fill their knowledge gaps and improve their skills, or move them away from untruth or half-truth, there are few who do not seek such information. According to the Dunning-Kruger effect, such people are not aware of the deficit of their knowledge, and at the same time they overestimate their abilities. Such personalities, which are characterized by excessive self-confidence, are an integral part of every society. Research has shown that it is difficult to dissuade them in their unsubstantiated beliefs, even when faced with indisputable facts, out of a simple need to defend their self-confidence, but also because they are not aware of their ignorance at all. Also, with their excessive self-confidence, they have the power to exert a strong social influence, because as science has shown, such influence happens on a subconscious level and the reference group more easily adopts their views. In real life or in the digital environment, individuals who are recognized by Dunning and Krieger as incompetent but also overconfident, in their need to impose or defend their views, according to many studies, more vigorously commit one type of contamination from society by half or complete misinformation, without even being aware of it, unlike those who are really experts in certain areas. Such people are often the leaders of many social discussions, from criticism of political candidates, economic analysis, knowledge of virology and the negative effects of compulsory vaccination to analysis of the performance and benefits of luxury brands.

The main goal of this paper is to analyze the collected information from the available scientific literature, primarily in the field of marketing communication, psychology, and sociology and to draw the attention of experts dealing with the analysis of consumer behavior to the influence of Danning-Kruger effect on forming or degrading consumer attitudes towards to luxury brands. Knowledge of this phenomenon can help to more accurately create brand communications and more adequately respond to market demands, but also to locate sources of misinformation and respond to them in a timely manner. Negative electronic word-of-mouth communication in the digital environment is a particularly big problem, affecting the image of luxury brands, primarily because digital media have enabled unprofessional individuals to spread untruths without any censorship and thus to some extent reprogram public opinion, or at least some of its parts.

Key words: Danning-Kruger effect, consumer behavior, digital environment, luxury brands, negative electronic word-of-mouth communication.

Рад је предат 6. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 005.336.3:657.6
005.21:334.72.021
doi: 10.5937/bastina31-34195

Прегледни рад

*Јелена М. ВИТОМИР**
Мегатренд Универзитет, Београд, Факултет за пословне студије

*Соња ТОМАШ – МИСКИН***
Београдска банкарска академија – Факултет за банакарство,
осигурање и финансије, Београд

ПОЗИЦИОНИРАЊЕ РАДА ИНТЕРНЕ РЕВИЗИЈЕ ПРЕДУЗЕЋА У ОКВИРУ ДОНОШЕЊА ВАЛИДНИХ ОДЛУКА ТОП МЕНАЏМЕНТА

Апстракт: Сектори предузећа треба да својом организацијом и пословањем помогну послове укупног процеса одлучивања топ менаџмента у предузећу. Организациони делови предузећа који су организовани у оквиру сектора треба да у сарадњи са уведеном интерном ревизијом предузаћа треба да дају свој практичан допринос у оквиру редовног пословања предузећа и то на начин да ће допринети побољшању пословног одлучивања топ менаџмента у предузећу.

Послови интерне ревизије треба да буду уско повезани са радом екстерне ревизије која обавља послове екстерне ревизије у предузећу. Интерна и екстерна ревизја треба да поседују тако организовану структуру рада у процесима ревизије у предузећу, да могу да примене све усвојене стандарде ревизорске професије.

Ова студија истиче важност практичне примене рада ревизијске професије у предузећима у којима се врше послови ревизије по налогу топ менаџмента предузећа.

Осим тога, ревизори треба да своје пословање обаве у оквирима одобрених средстава од стране топ менаџмента и то: на економичан начин, односно ефикасан и ефективан начин током читавог процеса обављања послова ревизије у предузаћу.

Општи циљ топ менаџмента је да пружи ефикасно и квалитетно укупно управљање у предузећу и то на такав начин што ће вршити пружање бољих и квалитетнијих услуга. Упаравo из општег циља пословања топ менаџмента проистиче и увођење екстерне и интерне ревизије у послове контроле рада предузећа, његовог пословања, примене усвојених процедура и др.

* Доцент, jelena.vitomir1@gmail.com
** Доцент, sonjat984@gmail.com

Аутори истичу да уведена ревизија може да допринесе у великој мери да се побољшају укупни пословни резултати у предузећу, али се то може остварити једино у случају примене препорука ревизора од стране топ менаџмента предузећа.

Кључне речи: одлучивање топ менаџмент, сектор, предузеће.

Рад топ менаџмента треба посматрати као рад истог у оквиру целокупног поступку управљања у предузећу. Он треба да успостави функционално управљање које ће моћи да оствари суштински позитивне ефекте над радом укупног пословања у предузећа. У том контексту рад екстерне и интерне ревизије у предузећу треба посматрати као рад који ревиизора који ће резултате свог рада доставити топ менаџменту у виду препорука струке ревизора, а сам топ менаџмент на основу приспелих препорука треба да одлучи којом брзином ће усвојити у редовном пословању већину препроука, јер ће на тај начин моћи да побољша суштинско пословање предузећа у коме врши функцију управљања.

Послови ревизије у предузећима треба да буду тако организовани да су исти у функцији унапређења укупног пословања предузећа. Ревизија треба да примени све усвојене стандарде ревизорске струке. Циљ обављања посла ревизије је да се прати укупно управљање у предузећу, а све то у функцији остварања бољег пословног резултата пословања у предузећу.

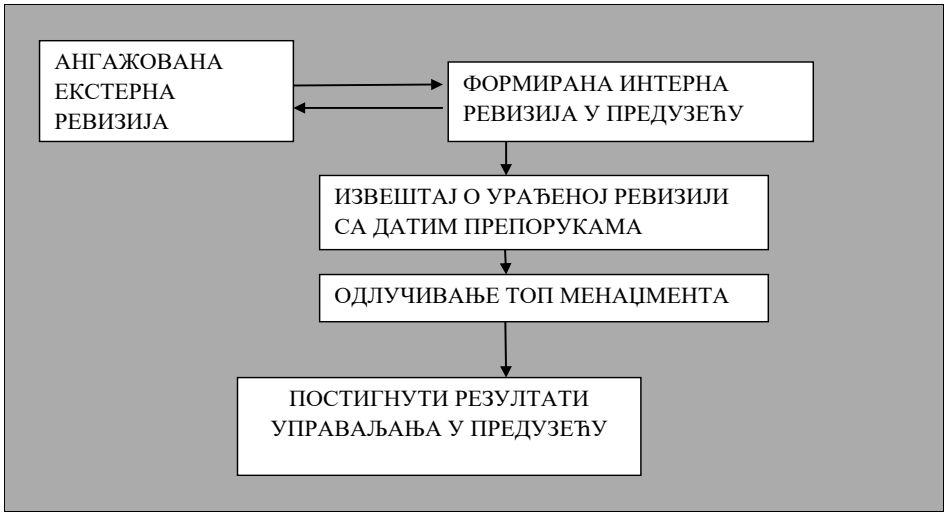
Посебна пажња треба да буде усмерена на ефикасност и трајање послова које ће изводити ревизори које је ангажовао топ менаџмент предузећа, као и на време у којем ће ревизори моћи структурно да обаве послове ревизије, уз напомену да рад ревизора кошта и да такве активности захтевају плаћање надокнаде анагажованим ревизорима.

Топ менаџмент треба да обезбеди и осигура услове за обављање послова ревизије од стране ангажованих ревизора у којима ће исти имати нормалан ниво независног деловања по питању стицања ревизорских уверења о пословању самих предузећа. Ревизори треба да послове ревизије обаве рационално и ефикасно уз трошење новца и времена које је договорено са топ менаџментом предузећа.

Приликом обављања послова ревизије у предузећима, сваки ревизор треба да води рачуна да ради у складу са професионалном одговорности. Ревизори морају своје послове да ураде у складу са дефинисаним етичким кодексом који се потписује између ревизора и топ менаџмента (Мајсторовић и др. 2015; Мијић, Поповић 2018). На тај начин се мења укупна слика о пословању предузећа али и привреде у целини која је прихватила све инструменте помоћу кјих се може поправити укупно пословање у предузећима (Поповић 2014; Поповић и др. 2017). Циљ обављања послова ревизије, поготово обављање послова интерне ревизије је побољшање укупног управљања у предузећу (Новаковић и др. 2018; Радовић и др. 2019, Propheter 2019; Радовић и др. 2019).

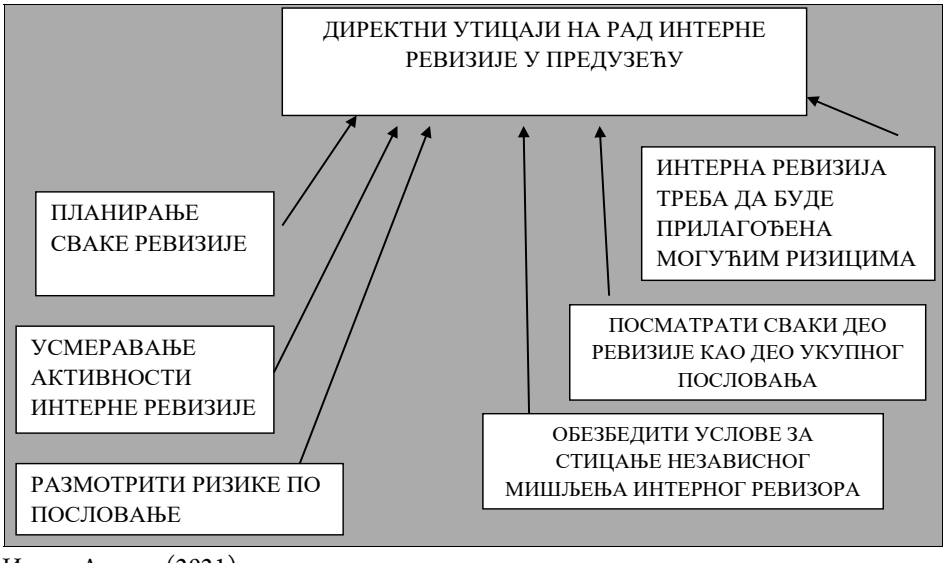
МОГУЋИ ОПШТИ ШЕМАТСКИ ПРИКАЗ УТИЦАЈА РЕВИЗОРСКЕ ПРОФЕСИЈЕ НА РАД ТОП МЕНАЏМЕНТА У ПРЕДУЗЕЋИМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Приказ могућег утицаја ревизије на одлучивање у предузећима у Републици Србији аутори су приказали у виду слике 1.

Извор: Аутори (2021)

Осим изнетог општег шематског приказа, аутор је направио могући шематски приказ директних утицаја на рад и пословање интерне ревизије у Републици Србији (слика број 2).

Извор: Аутори (2021)

СУШТИНСКЕ АКТИВНОСТИ ИНТЕРНЕ РЕВИЗИЈЕ У ПРОЦЕСИМА РЕВИЗИЈЕ СИСТЕМА РАДА У ПРЕДУЗЕЋИМА

Аутори дају приказ најчешће испољаваних активности које се јављају у раду интерних ревизора и то:

1. пажљиво планирање сваке ревизије,
2. одредити где се усмеравају активности,
3. размотрити ризике и њихов значај,
4. водити рачуна да се свака ревизија прилагоди околностима пословања компаније,
5. посматрати сваки елемент ревизије као део пословања предузећа,
6. усвојити конструктиван и позитиван приступ ревизији,
7. подстицати промене у раду субјекта ревизије,
8. обавити пажљив преглед ревизије,
9. обезбеди независно мишљење интерног ревизора,
10. испуњавање професионалне и законске обавезе по основу ревизије предузећа,
11. Редовно и на одговарајући начин извештавање руководства о материјалним питањима која су се појавила током израде ревизије,
12. дати одговарајуће препоруке за спровођење корективних мера,
13. осигурати да је ревизија адекватно узела у обзир сва питања идентификована током ревизије и
14. активности топ менаџмента предузећа које спроводи након урађене интерне ревизије.

Приказ тока интерне ревизије аутори су приказали у виду слике број 3.

У овој студији аутори су истакли значај уважавања могућег општег тока функционисања ревизијске професије у предузећима у Републици Србији. То је све урађено у циљу могућег побољшања процеса одлучивања од стране топ менаџмента, као и могућег управљања процесима од којих зависе ефекти управљања, односно могући остварени финансијски резултат предузећа (Pernek 2001; Blair 2017; Chen 2019; Gandy 2019).

Извор: Аутори (2021)

УТВРЂИВАЊЕ ТРИ НИВОА РИЗИКА У ПРОЦЕСУ ОБАВЉАЊА ПОСЛОВА ИНТЕРНЕ РЕВИЗИЈЕ У ПРЕДЗЕЋУ

Аутори дају приказ могућег утврђивања ризика по укупни ток обављања посла интерног ревизора. Ток интерне ревизије пожељно је да након сваке обављене интерне ревизије оцени сваки од чланова топ менаџмента како би наредна ревизија била свеобухватнија и кориснија по будуће пословање предузећа.

Табеларни приказ нивоа ризика и послова које обавља интерна ревизија у предузећу аутори су дали у виду табеларног приказа број 1.

Табела 1. Приказ тока обављања посла интерне ревизије и три нивоа ризика којег оцењује сваки од чланова топ менаџмента предузећа

Активности интерне ревизије	Ниво ризика који оцењује сваки од чланова топ менаџмента у датом интервалу ризика (1-10)			
	Висок	Средњи	Низак	Појединачно добијена вредност везана за активност интерне ревизије
Планирање ревизије	8-10	5-7	1-4	
Утврђивање циљева контроле	8-10	5-7	1-4	
Утврђивање слабости у предузећу	8-10	5-7	1-4	
Идентификација интерне контроле	8-10	5-7	1-4	
Контрола процене	8-10	5-7	1-4	
Тест	8-10	5-7	1-4	
Закључак	8-10	5-7	1-4	
Извештај интерног ревизора	8-10	5-7	1-4	
Укупно исказана вредност ризика				

Извор: Аутори (2021)

Аутори истичу да на основу табеле 1, проистиче да је врло корисно да се након сваке урађене интерне ревизије у предузећи изврши оцена валидности спроведених активности на пословима интерне ревизије, како би се у наредним циклусима интерне ревизије обратила пажња на побољшању појединих сегмената урађене ревизије у предузећу. Сам интервал ризика одређује топ менаџмент и у табели 1 је дат оквирно као могући ниво одрђивања интервала ризика.

Оцењивање рада обављених контрола у предузећу је од велике важности за било које предузеће, што је предмет интересовања бројних аутора (Renyu, Kaishi 2015; Stewart, Weeks, Kastelle 2015).

Квалитетно продубљивање рада оцене тока активности спроведене интерне ревизије у предузећу аутори дају приказ могућег оснаживања обављених послова интерне ревизије који су суштински оснажени са давањем појединачне напомене о свакој појединачној активности интерне ревизије, као и истицање могуће везе планиране активности интерне ревизије и дате препоруке од стране интерне ревизије.

Приказ оцене тока активности путем изражавање напомена и везе између напомене и препоруке дате од стране интерне ревизије аутори дају у виду приказа табеле број 2.

Табела 2. Приказ тока обављања посла интерне ревизије уз изражавање номиналног ризика у интервалу ризика, напомене које дају сваки од чланова топ менаџмента и веза која је могућа између напомене и пропоруке дате од стране интерне ревизије

Активности интерне ревизије	Изражен ниво ризика добијен на основу оцена сваки од чланова топ менаџмента у датом интервалу ризика (1-10)	Напомена дата од стране топ менаџмента предузећа	Веза напомене и дате препоруке интерне ревизије
Планирање ревизије	1-10		
Утврђивање циљева контроле	1-10		
Утврђивање слабости у предузећу	1-10		
Идентификација интерне контроле	1-10		
Контрола процене	1-10		
Тест	1-10		
Закључак	1-10		
Извештај интерног ревизора	1-10		

Извор: Аутори (2021)

Продубљивање и повећање сигурности рада послова интерне ревизије, врши се на основу добијених података од стране топ менаџмента.

Могући модел оцене, која може послужити да би се дао практичан допринос повећања сигурности стицања ревизорског уверења, аутори дају у виду табеларног приказа 3, где је дат приказ могућег нивоа номиналне оцене топ менаџмента у интервалу оцењивања, као и веома битан приказ самих коментара који могу послужити као основа за почетак обављања посла интерне ревизије у предузећу.

Табела 3. Приказ оцене топ менаџмента у вези постојеће организационе структуре који се достављају интерним ревизорима као допуна за одређивање активности на дибјеном послу

Редни број	Елементи за одређивање процењеног ризика	Оцена тима за процену у интервалу	Опис и коментар дат од стране топ менаџмента предузећа
1.	Квалитет управљања у предузећу	1-10	Топ менаџмент изражава пре свега своје ставове у односу на број запослених у предузећу, у односу на остварени укупан приход у анализираном периоду, односно у случају процене да ће у наредном периоду ће бити суштински недостатак посла по предузеће.
2.	Величина предузећа	1-10	Топ менаџмент изражава пре свега своје ставове у односу на снагу конкурената који дугорочно постоје на тржишту у односу на предузеће.
3.	Финансијски положај предузећа	1-10	Топ менаџмент изражава пре свега своје ставове у односу на финансијски положај предузећа, а он је одређен на основу нивоа остварене добити.
4.	Могућност предвиђања битних догађаја	1-10	Топ менаџмент изражава пре свега своје ставове у односу на производно продајни потенцијал циљаног тржишта предузећа.

Извор: Аутори (2021)

ЗАКЉУЧАК

Позиционирање рада интерне ревизије у предузећу посматрано у оквиру доношења валидних одлука топ менаџмента је од велике важности за побојшање суштинског управљања у предузећу. У том контексту веома је важно да се континуирано поштују препоруке које дају интерни ревизори након урађеног посла интерне ревизије. Пословни које обављају интерни

ревизори представљају веома захтевне послове, где се мора водити рачуна о поштовању саме ревизорске струке, као и о поштовању усвојених међународних ревизорских стандарда, јер се само на тај начин може добити независно ревиизорско уверење које представља основу за доношење извештаја о урађеној ревизији по захтеву самог топ менаџмента предузећа.

Допринос аутора у овом раду огледа се у томе јер су дали приказ три могућа општа приступа интерној ревизији, као и у томе да се на основу таквих сагледавања, је могуће постићи побољшање великог броја оперативних одлука топ менаџмента и то у веома великом броју хетерогених предузећа.

Осим израженог доприноса аутора, потребно је истаћи да су аутори дали и приказ основних активности интерних ревизора које се могу користити у великом броју предузећа, са циљем истицања практичног значаја да се након обављене интерне ревизије мора оценити одређена активност интерне ревизије од стране топ менаџмента. Резултати такве, могуће практичне примене, аутори су дали у приказу табела 1-3.

На крају, аутори истичу да је од велике важности да постоји одговарајући број професионалних ревизора, јер се само на тај начин може подићи ниво општег управљања у привреди Републике Србије, односно могуће је подићи ниво оперативног управљања у великом броју хетерогених предузећа.

ЛИТЕРАТУРА

Blair, 2017: David Blair „Private company finance and financial reporting: what do we know?“: a practitioner's view, Accounting and Business Research, 47,5, 538-539.

Chen, 2019: Ruisi Chen „Internal Control Audit Fee and Internal Control Audit Quality—Evidence from Integrated Audits“. Open Journal of Business and Management, 7, 292-311.

Мајсторовић и др. 2015: Александар Мајсторовић, Слободан Поповић, Дејан Волф, „Теорија и политика биланса“, друго измењено и допуњено издање, Нови Сад: Фељтон.

Мијић, Поповић 2016: Ранко Мијић, Слободан Поповић, „Финансијско Рачуноводство“, Бања Лука: City print.

Новаковић и др 2018: Срећко Новаковић, Драган Вукасовић, Богдан Лабан, Младен Ивић, Вера Поповић, и Слободан Поповић, „Managing agricultural company by using internal control and significance of risk presentation, Economics of Agriculture, 2, 801-812.

Пернек, 2001: Франц Перенек „Финанчно право ин јавне финанце“ - сплошни дел, Марибор: Правна факултета.

Поповић, 2014: Слободан Поповић „Социо-економски фактори ограничења развоја аграра“, Нови Сад: Фељтон.

Поповић и др. 2017: Слободан Поповић, Срећко Новаковић, Драган Ђурановић, Ранко Мијић, Жељко Грубљешић, Југослав Аничић, Александар Мајсторовић, „Application of international accounting standard-16 in a public company with predominantly agricultural activities“, Ekonomska Istraživanja, 30, 1, 1850–1864.

Поповић, 2018: Слободан Поповић „Modeling a strategic top management in the importance of the management of the finance companies established for the establishment of fer value“, Пољопривредна техника, 2, 11–16.

Радовић и др. 2019: Милан Радовић, Јелена Витомир, Слободан Поповић, „The Importance of Implementation of Internal Audit in Enterprises Founded by the Republic of Serbia“, Lex localis-journal of local self-government, 17(4), 1001–1011.

Радовић и др. 2019-а: Милан Радовић, Јелена Витомир, Богдан Лабан, Слободанка Јовин, Санда Настић, Вера Поповић, Слободан Поповић „Management of joint--stock companies and farms by using fair value of agricultural equipment in financial statements on the example of imt 533 tractor“, Economics of Agriculture, 1,:35-50.

Jelena M. VITOMIR
Sonja TOMAŠ - MISKIN

POSITIONING OF THE WORK OF THE INTERNAL AUDIT OF THE COMPANY WITH IN THE FRAMEWORK OF MAKING VALID DECISIONS OF TOP MANAGEMENT

Summary

The sectors of the company should, through their organization and business, help the affairs of the overall decision-making process of the top management in the company. Organizational parts of the company that are organized within the sector should, in cooperation with the introduced internal audit of the company, give their practical contribution within the regular business of the company in a way that will contribute to improving the business decision-making of top management in the company.

The tasks of internal audit should be closely related to the work of external audit, which performs the tasks of external audit in the company. Internal and external audit should have such an organized structure of work in the audit processes in the company, that they can apply all the adopted standards of the audit profession.

This study emphasizes the importance of the practical application of the work of the audit profession in companies in which auditing is performed on the orders of the top management of the company.

In addition, auditors should perform their business within the funds approved by top management: in an economical way, i.e. an efficient and effective way during the entire process of performing audit work in the company.

The general goal of top management is to provide efficient and quality overall management in the company in such a way that it will provide better and higher quality services.

The introduction of external and internal audit in the work of controlling the work of the company, its business, application of adopted procedures, etc., stems precisely from the general goal of top management business.

The authors point out that the introduced audit can greatly contribute to the improvement of the overall business results in the company, but this can be achieved only in the case of application of auditor recommendations by the top management of the company.

Key words: decision making top management, sector, company.

Рад је предат 29. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.01:159.9
doi: 10.5937/bastina31-33489

Прегледни рад

*Јелена Р. ПЕТРОВИЋ**
Војна академија, Универзитет одбране, Београд, Србија

ПСИХОЛОШКИ РАТ И ВОЈНЕ НАУКЕ

Абстракт: У раду је представљен кратак преглед развоја, али и савремених тренова у савременој војној психологији, у теорији и пракси. Размотрене су основе, настанак и почеци психолошког рата, његове основне карактеристике, као и по смислу и садржају слични концепти, модификовани у складу са оквирим одређењима, али и савременим тенденцијама развоја војних наука, као што су: специјални рат, хибридни рат, асиметрични ратови, сајбер ратовање, конфликти ниског интензитета, јавна дипломатија, тотални рат. Развој савремених оружја и модерних технологија са собом доноси и промене у перцепцији важности психолошког рата као таквог, али и могућностима употребе и развоја савремених техника психолошког рата. Посебну новину уноси појава друштвених мрежа, које карактерише велика брзина, распрострањеност, доступност, једноставност употребе, различитост појавних облика. Све ове промене се нужно рефлектују и на дефиницију самог појма унутар војне психологије, али и дефиниције и перцепције термина и начина вођења рата, као и и на друштвено уређење држава, геополитичку сиутацију и глобалну економију.

Кључне речи: војна психологија, обојене револуције, рат.

1. ВОЈНА ПСИХОЛОГИЈА: ПОЈАМ И НАСТАНАК

Изучавање и примена психолошког рата је један од примарних задатака војне психологије. Војна психологија се може дефинисати као теоријско-примењена дисциплина психологије, која проучава законитости и услове формирања психичких особина и одвијања психичких процеса припадника војске у мирнодопским условима борбене обуке и васпитања и функционисање тих процеса и личности војника у ратним ситуацијама (Пајевић и Касагић, 2003). Психологија улази у војне кругове 1917. за потребе регрутације, односно селекције, кроз масовна тестирања интелигенције. Наиме, САД су касно ушле у Први светски рат и услед оклевања због става да је то ствар европљана, да је Европа довољно далеко и да се то њих не тиче,

* Доцент, jelenailicpetrovic@gmail.com

одзив регрута је испрва био слабији од очекиваног и углавном су се у рат слали досељеници из европских земаља, који нису добро познавали енглески језик, као и сиромашнији слојеви друштва, који нису били нарочито писмени. Међутим, са повећањем улога, постало је веома важно да се установи који су регрути заправо способни да уђу у војску и на које дужности их распоредити, у складу са интелектуалним способностима. Посебно су била важна руководећа места на свим нивоима, као и управљање тадашњом савременом техником, чији је квар или уништење са собом доносио велику материјалу штету (поред смањења борбене готовости). Стога се уводе у оптицај невербални тестови интелигенције за све оне чије је познавање енглеског језика било спорно, а посебан значај се придаје и квалитету обуке и установљавају се посебне популације које нису подобне за увртавање у борбени састав јединица, као што су особе са менталним хендикепом, менталним поремећајима и криминалци.

Након рата, председник Америчког психолошког друштва, Роберт Јеркс 1919. се залаже за помоћ ветеранима погођеним ратним траумама (феномен који је касније дефинисан као ПТСП, „вијетнамски синдром"). Двајт Ајзенхауер 1942. оснива Psy War Branch која касније прераста у Дивизију за психолошки рат (Psy War Division). Након Другог светског рата, због страха од ширења комунизма у државама Трећег света, оснивају се Јединице за специјалне операције (SOF) и Централна информативну агенцију – CIA (Кнезовић и Милковић, 2005). Након пада Берлинског зида и краја Хладног рата део овласти CIA преузимају Јединице за специјалне операције које су у потпуности интегрисане у оружане снаге САД (Рупчић, 2007) и тада њихови задаци постају: неконвенционално ратовање, специјално извиђање, директне акције, унутрашња одбрана страних пријатељских земаља, противтероризам, психолошке операције, помоћ у цивилним пословима, хуманитарне акције и помоћ, акције трагања и спашавања и посебна помоћна дејства и задаци.

Након велике реорганизације APA (Америчке психолошке асоцијације), као најмоћнијег и највећег удружења психолога у свету, формира се посебно одељење 1946. Друштво за војну психологију, чији је председник био Џон Џенкинс, који је због својих заслуга у рату добио чин капетана морнарице (што је пошло за руком још само двојици америчких психолога). Први Центар за проучавање психолошког рата формиран 1952. (PsyWar Center Fort Bragg) је обухватао четири одсека: школство, медије, штаб и специјалне снаге. Осим финансирања пројеката у цивилству, у сврхе проучавања психолошког рата, формирају се и истраживачки центри и војно - психолошки институти. Ове установе покривају све области проблема којима се бави војна психологија: гушење побуна и грађанских нереда, израду публикација о психолошком рату, испитивањем понашања људства у екстремним условима,

проблемима војне хијерархије, проблеми стреса у борби и менталних болести, детерминанте војне ефикасности, итд. Вотсон наводи да је у време писања књиге регистровао делатност 146 војно - психолошких института у свету (Вотсон, 2002).

2. ПСИХОЛОШКИ РАТ: НАСТАНАК

Корени интересовања за психолошки рат налазе на истоку. У Умећу ратовања (Сун Цу, 2009) разматрају се психолошки аспекти рата као друштвеног феномена и најефикасније методе психолошке припреме за постизање победе над непријатељем у идеалном рату: психолошком рату, без људских губитака и употребе оружја, а чији су основи постулати употреба дезинформација, проучавање и појачавање слабих тачака противника али и рад на побољшању сопствених слабости, максимално избегавање директног сукоба, тактика исцрпљивања непријатеља на свим пољима, примена лукавства, коришћење шпијуна, итд. У делу „Arhasastra" (Начела политике) индијског мислиоца Чанакје (Chanakya) разматрају се начела отвореног и тајног психолошког рата. Са променом дефиниције рата и поимања Клаузевица (фон Клаузевиц, 1951) да рат представља наставак политике другим средствима, до Блумовог (1991) схватања (претње, дезинформације, упади, изазивање друштвених и економских криза, итд), долази и до еволуције значења и дефинисања термина психолошки рат. Психолошки рат се може се дефинисати као посебни облици дејства који се реализују путем активности које реализују специјалне снаге (формиране, обучаване и опремљене искључиво у те сврхе), војног или паравојног карактера, а у сврху постизања војних, економских, политичких или психолошких циљева у миру или рату, засебно или уз употребу конвенционалних војних средстава, на сопственој, непријатељској, неутралној или побуњеничкој територији, па и у политички и друштвено осетљивим подручјима, уз *differentia specifica*: могу бити јавне и тајне, односно одвијати се само уз знање, одобрење и контролу одређених кругова моћи.

3. ПСИХОЛОШКИ РАТ: КАРАКТЕРИСТИКЕ

Психолошки рат има неколико предности у односу на остале форме рата (наравно, највећи ефекат се постиже синергијом и здруженим деловањем, али ништа није тако згодно за широку временску и просторну употребу као психошки рат). Он омогућава да се очува кохезивност, кохерентност и јединство у мишљењу унутар сопственог народа, услед директног деловања сопствених снага, али и непријатељских, уколико се дејства психолошког

рата уоче и препознају. Тада се код становништва јавља додатни морал за борбу и жеља за отпором, како у рату, тако и у миру; како на фронту, тако и у позадини, што за директну последицу има ангажовање додатних, па чак и непредвиђених снага, средстава и ресурса непријатеља, што осим новчаних, људских и финансијских губитака, изазива и додатни публицитет и континуитет у трајању онога што се обично планира и замишља у терминима блицрига. Ово је посебно изражено у анексијама и након освајања територија насељених непријатељски расположеним становништвом, будући да је једна територија заузета тек онда када се вољи освајача потчини народ који на њој живи. Тиме што се користе знањима друштвених наука, средства психолошког рата омогућавају научно, систематско и планско деловање над становништвом, у сврху управљања, контроле и манипулације њиховим психолошким особинама, стањима и понашањима, што их, у синергији са савременим масовним средствима комуникације и друштвеним мрежама, чини изузетно брзим и доступним. Масовност и приступачност средстава комуникације и управљање методама и техникама психолошког рата омогућава мање финансијске, инфраструктурне, привредне, демографске и друге губитке. Очуваност тих ресура представљало би директан прилив капитала у случају да са територијом и становништвом, очувано и неоштећено, дође у посед непријатеља. И наравно, са становишта борбеног морала, за непријатеља је боље да има заплашеног противничког војника него убијеног, јер он преноси свој страх и утиче на друге, а код рањених, заробљених али и породица погинулих увек постоји потреба за осветом. Генерално узевши, психолошки рат, омогућава избегавање нарушавања репутације државе која изводи непријатељске операције, правне ризике и последице везане за законитост извођења појединих операција, осигурава од уништења уложени страни капитала међународних компанија, избегавање могућих људских жртава и материјалне штете, омогућава већи степен тајности ради избегавања интерних последица (попут губитка власти и окретања народа против власти или истакнутих појединаца услед пораза) и екстерних (санкција или неких других последица проузрокованих ратним дешавањима а која се негативно одражавају на сопствену земљу и становништво), репутацију и опстанак домаћих компанија које послују у земљама где се врше акције али и иностранству генерално, финансијски ризике односно исплативост извршења акције (Ђорђевић И Кековић, 2008).

Неки сматрају да добро вођен психолошки рат значи пола победе, док други сматрају да су његови ефекти далеко мањи него што актери желе. Многе старешине мањих тактичких јединица немају разумевања за овај вид дејстава, сматрајући га сувише апстрактним и немерљивим и интересује их искључиво број ликвидираних противника и материјални учинци (Вотсон, 2002). У најбољем случају, усмерени су на она средства која имају за циљ

подизање и очување морала сопственог људства у рату, без идеје и представе да целокупно друштво може бити изложено његовим различитим појавним облицима и у миру.

4. ПСИХОЛОШКИ РАТ У ВОЈНИМ НАУКАМА

Већ пола века траје расправа о оправданости издвајања војних наука и њиховом осамостаљивању у корпусу научног знања: да ли је у питању наука или вештина, а уколико је реч о науци, да ли је у питању јединствена наука или систем међусобно повезаних наука, област друштвено – хуманистичких наука или пак интердисциплинарна област (Благојевић, Старчевић и Зоговић, 2019). Поред две супротстављене струје које говоре о самосталном постојању (Шешић, 1971) или непостојању истих (Лодевицки, 2011) отворена је и дилема саме стручне јавности унутар ове проблематике, да ли су, уколико се прихвати чињеница о њиховој научној независности, војне науке или науке одбране и шта је њихова права суштина. У овом раду је прихваћена теза о самосталном постојању истих које Благојевић, Старчевић и Зоговић (2019) дефинишу као скуп међусобно вишеструко повезаних системских наука чији је циљ проучавање функције одбране неке државе. Међутим, у контексту специфичности усмерења знања и поља деловања војне психологије, као примењене гране психологије, као и саме дефиниције психолошког рата, војне науке (назив који 1971. године предлажу Лукић, Ратковић, Павићевић (1971) и Гаћиновић (2009)) су ипак ближа одредница, тим пре уколико имамо на уму став Фукса (1971) да суштину, односно језгро, војних наука заправо чине стратегија, тактика и оперативна. Он такође сматра да су науке попут војне психологије део ширих матичних наука, односно њихове примењене гране, чији се предмети протежу ван процеса специфичних за рат и чија се методологија битно разликује од оних у војним наукама.

Захваљујући овим методолошким недоумицама и терминолошкој неодређености, поједини појмови, који настају након Другог светског рата, а све их је више од рата у Ираку 1991, се по свом значењу, у већој или мањој мери преклапају са појмом психолошки рат или пак обухватају одреднице психолошког рата у свом садржају, настајући као резултат експертизе војних аналитичара, узимајући у обзир савремене геополитичке токове и дешавања, као и убрзани развој технологије и војне идустрије и престанак ослањања искључиво на поседовање нуклеарног оружја као инструмента наметања сопствене надмоћи. Неки од тих појмова су:

1. специјални рат – синоним за психолошки рат у пуном значењу. Углавном се користи у земљама Источног блока;

2. сукоб ниског интензитета односи се на активности у којима нема директне употребе силе, али се свим облицима тајних акција покушава успоставити потпуна контрола над политичким, економским и друштвеним токовима једне земље (Ђорђевић и Кековић, 2008);

3. асиметричне претње се дефинишу као операције које имају за циљ да неутралишу предност јаче стране, а ослањају се на индиректне приступе у постизању циља. Њихов циљ није заузимање територије и не представљају претњу суверенитету, већ слабљење воље и способности противника да користе супериорне конвенционалне војне капацитете и да ефикасно интервенишу у регионалним сукобима (Глвинов И Танески, 2013). Могу трајати годинама, јер је пролонгирање контакта и исцрпљивање непријатеља и његових ресурса њихова основна стратегија, а снага технологије увек посустаје пред идеологијом;

4. јавна дипломатија – Омштед сматра да је појам јавне дипломатије политички коректан термин који се у мирнодопским условима користи за оно што се у ратним условима назива психолошким ратом (Ohmstedt, 1993). Јавна дипломатија је релативно нова доктрина у међународним односима која полази од тезе да је употреба „меке моћи" ефикаснија од војних операција или ратова. Под јавном дипломатијом се подразумева деловање једне суверене земље према јавности других земаља како би се утицало на јавно мњење других земаља, с циљем да се прихвате и промовишу сопствени национални циљеви или интереси страни тим земљама (Богдановић, 2008) путем медија, ПР агенција, невладиних организација, агенција за истраживање јавног мњења, размене стручњака, итд, с циљем да се друге земље „приволе" да се понашају и доносе одлуке на властиту штету;

5. хибридни рат – усмерен је на промену режима и/или државног поретка и политичког система у нападнутим државама - обојене револуције (Николић, 2017а) и у њему учествују ентитети попут медијских гласила, хуманитарне организације, верске организације, миротворци и медијатори, итд (Николић 2017, б). Творци појма хибридно ратовање, Хофман и Матис (Mattis & Hoffman) наводе као кључне карактеристике употребу војних и невојних средстава ратовања, прикривених и отворених облика угрожавања безбедности, разноврсност појавних облика, свеобухватност, изненадност, флексибилност, неодређеност, двосмисленост или скривеност узрока и иницијатора догађаја, сајбер напади, економске мере (санкције, блокаде, бојкоти), порицање умешаности у предметне догађаје, субверзивне оружане акције са скривањем извршилаца у цивилној популацији, синхронизованост различитих активности, поступност у остварењу циљева уз спремност на дуготрајни ангажман по принципу малих корака, ограничавање ескалације сукоба ради избегавања могућности прерастања истог у отворени - класични рат, итд;

6. неограничени рат – појам који представља кинеску перцепцију савременог ратовања. Лианг и Ксиангсуи (Liang & Xiangsui, 1999) као појавне облике неограниченог ратовања наводе: нуклеарни, дипломатски, финансијски, трговачки, биохемијски, обавештајни, ресурсни, еколошки, рат преко економске помоћи (додали би смо и хуманитарне), свемирски, рат прописима, електронски, шверцерско – кријумчарски, санкције и идеолошки рат. Принципи планирања и реализације неограниченог ратовања су: свеобухватност, усклађеност, ограничени циљеви, неограничене мере - могу се изабрати било које мере и поступци да би се постављени циљеви реализовали, асиметрија, минимална потрошња, вишедимензионална координација, прилагођавање и контрола;

7. сајбер рат представља примену информација, информационих средстава и сајбер простора у сврху вођења међународних сукоба. Одвија се у потпуности или делимично у сајбер простору или кроз њега (Младеновић, Јовановић и Дракулић, 2012). Сајбер простор обухвата различите електронске медије који креирају, преносе, размењују или чувају информацију, која се обрађује од стране медија или стручњака различитих профила, јавно или тајно, при чему се информације пуштене у етар такође могу и блокирати, уништити или на неки други начин изменити, од стране актера који учествују у комуникацији која се одвија у сајбер простору, при чему сајбер простор обухвата не само интернет већ и информационе мреже ван њега. Оно се не одвија у засебном подручју као искључиво војна активност, већ великим делом има пресек са сајбер криминалом и шпијунажом, од којих га разликује само намера покретача напада, а не средства, методе и технике. Не постоји међународно прихваћен став шта конституише сајбер ратовање, нити међународне правне регулативе (Младеновић, Јовановић и Дракулић, 2012). Русија истиче значај и других претњи из сајбер простора попут информационих операција које се покрећу прикривено или отворено са циљем политичког манипулисања становништвом, иницирањем и ширењем опозиционих протеста и мобилисањем неформалних друштвених група чије су активности усмерене ка рушењу владајућих режима или дестабилизацији државног и друштвеног система.

5. ВРСТЕ ПСИХОЛОШКОГ РАТА

Психолошки рат се, према домаћим и страним ауторима (Вучинић, 2017; Пајевић и Касагић, 2003; Радишић 2000; Szafranski, 1997) може поделити на:

1. стратегијски – води се са државног врха и отпоран је на промене у односу на спољашњу и унутрашњу политику. Обухвата дугорочне и шире циљеве и потпомаже основна војна и политичка опредељења једне земље.

Његова основна улога је да створи повољну атмосферу у међународном јавном мнењу и властитој земљи за остваривање одређених циљева, различитим, планираним и организованим деловањем, уз употребу различитих средстава и канала комуникације. Основни циљ је учинити противника одговорним за светска збивања и оружане сукобе.

2. тактички – усмерен је на непријатељске оружане снаге и становништво у борбеној зони, односно тамо где се жели напасти. Намера му је да олакша извршење борбених задатака и за разлику од стратегијског, има кратке рокове, са прецизним циљевима и задацима. Карактерише га и флексибилност у односу на фокус-групу, средства и начин деловања. Може да се одвија непосредно пре, у току и после вођења борбених дејстава. Сам ток и ефикасност је високо зависан о квалитету добијених обавештајних података и конкретних услова на подручју на ком се изводи. Тактичким ратом се откривају и нападају слабе тачке противника, прикрива или појачава дејство класичне војне силе применом једног или више средстава психолошког рата на исту циљну групу, при чему је основни циљ исцрпљивање људства путем примене заваравања. Од пресудне важности за ефикасност тактичког рата су: јединство и субординација, фактор изненађења, немогућност провере информација и дешавања од стране непријатеља, једноставност, доступност и пријемчивост примењених средстава, као и правовремено откривање и осујећење сличних планова непријатеља.

3. консолидацијски – намењен је деловању на окупираној територији, да би се учврстила власт, индоктринирало и придобило домицилно становништво. Основни циљ је постконфликтно смањење напетости, а активности су усклађене са оним које су планиране стратегијским ратом. Овим обликом психолошког рата се нарочито тежи омаловажити и компромитовати политика и друштвене вредности противника. Посебно се тежи активирању пете колоне. Може се одвијати и путем стабилизационих операција, које се односе на укључивање војника у невојне активности (у заштити цивилног становништва са становишта и различитих облика сарадње и помоћи цивилним властима), а посебно су примењиве у мировним и хуманитарним мисијама (тамо где је циљ операције одређен и где су примаоци укључени, а не само потпомогнути, остварени облици сарадње и комуникације су биле много ефектнији).

4. неокортикални - напад на менталне активности појединца како се човек не би опирао остваривању циљева и интереса противника. Неокортикалним ратом се тежиште сукоба преноси из спољне средине на психофизичку сферу индивидуе, како би се изазвала она психичка стања која човека чине покорним и послушним. Неокортикални рат се најчешће води неочекиваним средствима, где нема пуно простора за одбрану. Један од примера је употреба видео игрица за потребе увежбавања прецизности,

али и постизање дехуманизације пилота ангажованих у Пустињској олуји. Сличне примере налазимо и у неочекиваним исказима, мапама или сликама у сликовницама, цртаним филмовима, уџбеницима за основну и средњу школу. Такође, деловање различитих секти и култова се може везати за овај вид психолошког рата, али и алтернатнивних учења, попут астрологије и феномена екстрасензорне перцепције. Позната је епизода која је уздрмала Њемачку владу и Хелмута Кола 1996 - 1997 са покушајем забране деловања Сајентолошке цркве (секта коју је 1950-их основао Рон Хабард, обавештајни официр САД за време Другог светског рата – Радишић, 2000).

5. информационо - информатички – заснива се на употреби савремених технологија и одвија се паралелно у две средине: сајбер простору и социјалној средини, са директним имплицацијама на појединца који је мета напада, али и могућношћу деловања на неку издвојену групу, али и друштво у целини.

6. ОДБРАНА ОД СРЕДСТАВА ПСИХОЛОШКОГ РАТА

Одбрана од средстава путем којих се води психолошки рат се води у зависности од тога која су средства психолошког рата примењена, као и од психолошко – одбрамбених капацитета државе, народа и појединца. Заштита од деловања пропаганде се постиже путем посредних и непосредних средстава. Посредна средства се односе на лични ниво одбране сваког појединца. То су висок степен морала, патриотизма, мотивације и личне уверености у исправност поступака сваког појединца и самопоуздања по питању сопствене вредности и способности, очување психичког и физичког здравља и развијање критичког мишљења. Непосредна средства обухватају активан рад институција на развоју противпропагандних средстава, обуку о начинима препознавања и разоткривања пропаганде, конкретне акције у циљу сузбијања, елиминисања ефеката, онемогућавања ширења, јавног разоткривања, истинито и редовно обавештавање о текућим догађајима. С обзиром на појавност, распрострањеност и широк спектар појавних облика и техника и средстава који се у психолошком рату свакодневно примјењују, неопходно је и одбрану организовати на институционалном нивоу, али и формирати свест сваког појединца о његовим манифестацијама и значају.

ЛИТЕРАТУРА

Bloom 1991: Richard W. Bloom.” Propaganda and Active Measures”. Eds: Reuven Gal, David A. Mangelsdorff. *Handbook of Military Psychology*. New York: John Wiley, 693-709.

Liang, Xiangsui 1999: Qiao Liang, Wang Xiangsui. *Unrestricted Warfare*. Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House. Dostupno na http://www.c4i.org/unrestricted.pdf

Lodewyckx 2011: Peter Lodewyckx „Defence sciences: do they exist?". *Vojno delo*, vol. 63, no. 2, 73–77.

Matis, Hoffman 2005: James N. Mattis, Frank Hoffman. "Future Warfare: The rise of Hybrid Wars". *Proceedings Magazine*. US Naval Institute,132/11/1233. Dostupno na www.usni.org/magazines/proceedings/2005/november/future-warfare-rise-hybrid-wars

Ohmstedt 1993: Holger Ohmstedt. *Von der Propaganda zur Public Diplomacy: die Selbstdarstellung der Vereinigten Staaten von Amerika im Ausland vom Ersten Weltkrieg bis zum Ende des Kalten Krieges*, Dissertation. München: Ludwig-Maximilian-Universität.

Szafranski 1997: Richard Szafranski. „Neocortical warfare? The ACME of skill". Eds: John Arquilla, David Ronfeldt, Alvin Toffler, Heidi Toffler. *In Athena's Camp: Preparing for Conflict in the Information Age*. RAND corporation, 395-416.

Благојевић, Старчевић, Зоговић 2019: Срђан Благојевић, Срђан Старчевић, Михајло Зоговић. „Науке одбране или војне науке – пола века без одговора". *Војно дело,* вол. 71, бр.7, 178-188.

Богдановић 2008: Мира Богдановић. „Југославенски дисиденти и Хладни рат". *Социологија*, вол. 51, бр. 2, 113-136.

Вотсон 2002: Питер Вотсон. *Психологија рата.* Београд: Војноиздавачки завод.

Вучинић 2017: Дејан Вучинић. „Психолошко ратовање у простору друштвених иновационих медија – аспект хибридног ратовања". *Војно дело*, вол. 69, бр. 7, 326-337.

Гаћиновић 2009: Радослав Гаћиновић. „Друштвена суштина рата". *Политичка ревија,* вол. 22, бр.4, 81-100.

Главинов, Танески 2013: Александар Главинов, Ненад Танески. „Асиметричне претње и њихова рефлексија на међународну безбедност". Ур: Милан Живковић. *IV Међународни скуп – Мултикултуралност и савремено друштво*, Нови Сад: Висока школа за правне и пословне академске студије др Лазар Вртакић, 459-467.

Ђорђевић, Кековић 2008: Младен Ђорђевић, Зоран Кековић. „Управљање ризицима у тајним акцијама". *Војно дело*, вол. 60, бр. 1, 103-123.

Кнезовић, Милковић 2005: Звонимир Кнезовић, Дарко Милковић. „Психолошке операције, психолошки рат и ратна промидба". Ур: Желимир Павлина, Зоран Комар. *Војна психологија*, 3, Загреб: МОРХ, 369-402.

Лукић 1971: Радомир Лукић. „Војне дисциплине – науке и вештине". Ур: Стево Илић, Михајло Вучинић. *Војна наука,* Београд: Војноиздавачки завод, 68-75.

Младеновић, Јовановић, Дракулић 2012: Драган Младеновић, Данко Јовановић, Мирјана Дракулић. „Дефинисање сајбер ратовања". *Војнотехнички гласник*, вол. 60, бр.2, 85-117.

Николић 2017 б: Небојша Николић. „Разматрање иновативности концепта хибридног ратовања". *Војно дело*, вол. 69, бр. 5, 320-332.

Николић 2017а: Небојша Николић. „Стратегијска раскршћа и хибридни рат – нови феномен или ново име за старе приступе конфликтима". *Војно дело*, вол. 69, бр. 8, 31-38.

Павићевић 1971: Вуко Павићевић. „Епистемолошки статус војних знања". Ур: Стево Илић, Михајло Вучинић. *Војна наука,* Београд: Војноиздавачки завод, 86-90.

Пајевић, Касагић 2003: Десимир Пајевић, Љубомир Касагић. *Војна психологија*. Београд: Војноиздавачки завод.

Радишић 2000: Светозар Радишић. *Неокортикални рат*. Београд: Војниздавачки завод.

Рупчић 2007: Марко Rupčić. „Uloga glasina u ratu". *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, vol. 10, no. 19, 63-72.

Сун Цу 2009: Сун Цу. *Умеће ратовања*. Београд: Бабун.

фон Клаузевић 1951: Карл фон Клаузевиц. *О рату*. Београд: Војно дело.

Фукс 2011: Жељко Фукс. „О систему војних наука". Ур: Стево Илић, Михајло Вучинић. *Војна наука,* Београд: Војноиздавачки завод, 208-237.

Шешић 1971: Богдан Шешић. „О чему говори војна наука". Ур: Стево Илић, Михајло Вучинић. *Војна наука,* Београд: Војноиздавачки завод, 80-85.

Jelena R. PETROVIĆ

PSYCHOLOGICAL WARFARE AND MILITARY SCIENCES

Summary

In this paper the brief development and contemporary trends in modern military psychology, in theory and praxis, were presented. The origins and concepts of psychological warfare and its basic characteristics were discussed. Also, simmilar terms, modified with conceptual frameworks and contemporary development of military sciences, like special warfare, hybrid warfare, asymmetric warfare, cyber warfare, low-intensity conflict, public diplomacy, total warfare, were disucssed.The development of modern weapons and technologies brings changes in the perception of importance of psychological warfare of itself, but also different possibilities of use of modern techniques in it. The special opportunity presents social networks, characterized by hugh speed, wide spread network, different modes, adaptibility, avaliability and simplicity of use. All these changes also broght some changes in definition of psychological warfare inside military psychology of itself, but also changes the definition of perception of terms and modus of war, so as the polity of the states, geopolitical situation and gobal economy.

Key words: colour revolution, military psychology, warfare.

Рад је предат 10. августа 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 159.947.5.072-057.875(497.115)
378.091(497.115)
doi: 10.5937/bastina31-34164

Прегледни рад

*Јелена И. ДАВИДОВИЋ РАКИЋ**
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица

*Игор Р. ЂУРИЋ***
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица

МОГУЋНОСТИ РАЗВИЈАЊА МОТИВАЦИЈЕ ЗА УЧЕЊЕ КОД СТУДЕНАТА УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

Апстракт: Циљ рада је био сагледавање интензитета и структуре мотивације за учење код студената Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици, као и као и утврђивање разлике у интензитету интринзичне и екстринзичне мотивације код студената различитих факултета. Осим тога, полазећи од Теорије самоодређења Дисија и Рајана, проучавана је и структура мотивације за учење у два социокултурна подручја: Србије и Хрватске. Истраживање је спроведено током летњег семестра 2017. године у просторијама пет факултета. За испитивање мотивације за учење коришћена је Томас-Милерова скала. Најинтензивнији појединачни мотиватор за учење је *„Учим, јер ћу моћи добити/пронаћи бољи посао“* и израженије је присуство интринзичног фактора мотивације за учење. Резултати истраживања показују да се сви мотиватори разврставају у два фактора, интринзичне и екстринзичне мотивације, и објашњавају 51.40% варијансе посматраног простора мерења. У нашем истраживању добијена је другачија структура фактора, у односу на резултате истраживања у Хрватској. Мотиватори „... јер једноставно морам“ и „... јер ћу моћи добити/пронаћи бољи посао“ су заменили припадност, у односу на структуру фактора која је добијена на Хрватском узорку испитаника. Оба посматрана фактора мотивације за учење су најинтензивнија код студената Медицинског факултета. Студенти осталих факултета се у интензитету оба фактора мотивације статистички значајно не разликују.

Кључне речи: мотивација за учење, студенти, теорија самоодређења, Томас-Милерова скала.

* Доцент, jelena.davidovic.rakic@pr.ac.rs.
** Ванредни професор, igor.djuric@pr.ac.rs.

УВОД

Потреба за научним промишљањем улоге мотивације у процесу наставе и учења произилази из сазнања о постојању могућности њеног развоја као и утицаја који остварује на пољу образовних постигнућа студената. Мотивација представља покретачку снагу и један је од значајнијих фактора који појединца подстиче на деловање. Будући да утиче на исходе учења, питање њеног развоја од суштинске је важности у процесу унапређења наставног рада, развоја личности студената као и њихове самоактуализације.

Резултати бројних истраживања (Николаевна 2017; Мельников 2016; Лалић Вучетић 2015; Brofi 2015; Ивановић, Ивановић, 2011) потврђују да успех студената у наставном раду у значајној мери кореспондира са степеном развијености мотивације за школско учење. Осим тога, као важна покретачка снага, мотивација утиче и на друге аспекте професионалног рада и понашања током студија. Висока мотивација подстиче виши степен ангажовања у наставним активностима, повећава жељу за учењем и доприноси развоју способности у целини.

Мотивисаност, поред надарености и интелигенције, игра важну улогу у процесу стицања знања студената као и достизању високих образовних постигнућа. Стога би савремена универзитетска настава требало да полази од мотивационо ефикасних модела наставе који подразумевају активно учествовање студената у процесу учења, развијању способности, усвајању ставова и вредности, као и прихватању концепта доживотног образовања.

Вредност мотивације садржана је у чињеници да „особе оријентисане на постизање успеха постављају себи реалистичније циљеве, успех приписују сопственим способностима, а неуспех променљивим факторима, што све води позитивном балансу између успеха и неуспеха“ (Перућица 2017: 70). Практични значај таквог мотивационог приступа огледа се у томе што ученици успех посматрају као резултат сопственог рада, а неуспех као ствар променљивих фактора.

У савременим стручним изворима до сада је идентификовано више од двадесет теорија које се мотивацијом баве на најразличитије начине, те би се могло рећи да „постоји онолико дефиниција мотивације колико и теоријских погледа на њу“ (Шарчевић 2017: 9).

Мотиви представљају релативно уопштене потребе или жеље које људима дају енергију да започну сврховите низове акција (Brofi 2015: 16). У често навођеној дефиницији (Maehr, Meyer 1997: 373) мотивација се одређује као „теоријски конструкт којим се објашњава започињање, правац, интензитет, постојаност и квалитет понашања, нарочито циљем усмереног понашања“. Будући да је свако људско деловање засновано на одређеним мотивима и усмерено ка одређеном циљу, под мотивацијом се у најширем смислу, подразумева све оно што људе покреће на акцију. „Мотивација је психолошки процес

који нас стимулише да нешто урадимо, да постављамо циљеве и усвајамо одговарајуће начине понашања" (Ильин 2002 према: Николаевна 2017: 1).

Мотивација се неретко дефинише и као „стање у којем смо изнутра побуђени неким потребама, поривима, тежњама, жељама или мотивима, а усмерени према постизању неког циља, који споља делује као подстицај на понашање" (Petz 2005). Такво мишљење у складу је са теоријама потреба које настају као алтернатива теоријама поткрепљења, и у којима се понашање објашњава као одговор на доживљене потребе. Анализирајући сложен однос потреба и мотива из педагошко-андрагошке перспективе, Кулић запажа да „поједини психолози изједначавају потребе и мотиве, други у потребама налазе изворе активности човека, док је, чини нам се, најраспрострањеније схватање у коме се мотиви перципирају као сложен систем који обухвата потребе и нагоне, циљеве и све факторе осим дражи који усмеравају понашање личности" (Кулић 2004: 135).

Међутим, теорије потреба с правом су критиковане, јер мотивисане акције описују као *„реактивне* на притиске, било услед екстринзичких побуђивача, било услед потреба доживљених изнутра", занемарујући, притом, да смо ми понекад „у већој мери *проактивни* у одлучивању о томе шта желимо да чинимо и зашто" (Brofi 2016: 20).

Развој мотивације за школско учење детерминисан је различитим факторима: друштвеном средином, породичним окружењем, личним карактеристикама студената, избором факултета, полом и узрастом студената, нивоом развијености студентског колектива и слично (Перућица 2017: 69; Малинаускас 2005: 135). Такође, не може се занемарити ни значај улоге наставника у том процесу, јер је мотивација наставника блиско повезана са мотивацијом ученика.

Напомињући да мотивација за школско учење не представља индивидуално обележје ученика, ауторка Лалић Вучетић закључује да „понашање наставника и карактеристике наставе утичу на изграђивање и развијање мотивације за школско учење" (Lalić Vučetić 2007: 24). Стога се у савременом концепту професионалног развоја наставника, мотивација, „као психолошки конструкт који се не може директно посматрати или мерити", препознаје као фактор који пресудно утиче на одржавање и развијање професионалних вештина (према: Ovesni, Hebib, Radović 2019: 164). Значај улоге наставника у процесу развијања мотивације ученика потврђују и аутори који овом питању приступају са аспекта теорије самодетерминације (Ryan & Deci 2000; Deci & Ryan 2008; Grolnick 2009). Суштина ове теорије садржана је у схватању да је „квалитет мотивације одређен и квалитетом интерперсоналних односа који се остварују у породичном и школском контексту" (према: Лалић Вучетић 2015: 2).

Брофи под мотивацијом за учење подразумева „склоност ученика да активности учења види као смислене и вредне труда, те да покушава да из њих

извуче намераване добити“ (Brofi 2015: 365). Школско учење је, према мишљењу овог аутора, углавном когнитивно (апстрактни концепти и вербално кодиране информације), те је зарад остваривања успеха и високих постигнућа важно коришћење генеративних стратегија учења. У том смислу, неопходно је инсистирати на активној обради података, њиховом повезивању са постојећим знањем, усвајању циљева учења и са њима повезаних стратегија. Поменути приступ доприноси развоју унутрашње мотивације студената.

Указујући на вредност интринзичне мотивације у школском учењу, Лалић Вучетић истиче да „интринзично мотивисана активност учења укључује и тенденцију ка развијању креативности, ка креативном извршавању задатака и испољавању самоиницијативе у понашању“ (Лалић Вучетић 2015: 2). Ова врста мотивације доприноси развијању одређених особина личности, важних за остваривање постигнућа у животу.

Будући да висока интринзична мотивација у школском контексту доприноси развоју личности и добром школском успеху, уверени смо да проблем мотивисаности студената за учење завређује даља теоријска промишљања и њихову емпиријску верификацију. Проучавање проблема мотивације за учење представља изазов, јер је процес стицања знања у наставном раду често лишен контекста, неретко заснован на апстрактним принципима и реализован у околностима недовољно усаглашеним са реалним животним ситуацијама. С друге стране, истраживања показују (према: Сузић 2005: 5) да су „мотивациони модели универзитетске наставе педагошки веома занимљиви, и да дају различите али и врло ефикасне образовне исходе“.

У традиционалним педагошким приступима проблему мотивације као и питањима мотивисаности студената за учење није придаван посебан значај. Разлог томе Сузић (Сузић, 2005: 5) види у схватању да су студенти „пунолетни људи који ће сами одлучивати колико и како ће учити, да ли ће завршити факултет или не“. Такав приступ је, сматра аутор, неприхватљив, јер мотивација поседује индивидуални карактер.

Руски аутори, такође, као озбиљан проблем савременог високог образовања истичу недостатак мотивисаности студената за учење и стицање знања (према: Мельников 2016: 61). Стога, проблем мотивисаности студената за учење заузима значајно место и у расправама о питањима реформе високог образовања, у којима се нарочито апострофира значај улоге наставника у обезбеђивању таквих услова рада, у којима ће студенти стицати квалитетна и функционална знања.

У одговору на питање како мотивисати студенте у универзитетској настави Сузић полази од чињенице да су универзитети данас прилично неефикасни, јер „од неколико стотина уписаних, студије на време заврши мање од десет процената студената“ (Сузић 2005: 6). Таква пракса је неприхватљива, јер она, између осталог, сведочи о одсуству мотивације за учењем.

Истовремено, развој мотивације у подручју универзитетске наставе важан је предуслов успешног учења и остваривања високих образовних постигнућа. У том смислу, нарочито се указује на значај интринзичне мотивације, која одлучујуће утиче на исходе учења. Неки аутори (Лалић Вучетић 2015) истичу да развој мотивације за учење, посебно интринзичне, чини суштину образовања и развоја личности ученика. Предности интринзичне мотивације огледају се у већој заинтересованости студената за рад и креативно решавање постављених задатака, као и осећају задовољства и доживљавања саме активности као награде. Међутим, упркос очекивањима, резутати сродних истраживања (Oletić, Ilić 2014) показују да је код студената и ученика средњих школа присутан релативно низак ниво интринзичне мотивације. Иако су студенти женског пола исказали већу склоност ка интринзичној мотивацији, према резултатима поменутог истраживања, разлике у мотивацији у односу на пол су минималне.

Разматрајући сложен однос унутрашње и спољашње мотивације као и њихов утицај на успех у учењу, бројни аутори (Sansone, Harackiewicsy 2000; Сузић 2005; Лалић Вучетић 2015; Мельников 2016; Vučinić 2018) сматрају да спољашња и унутрашња мотивација не искључују једна другу, као и да се спољашња мотивациона средства могу успешно повезивати са циљевима унутрашњих мотива. Поменуте појмове не би требало посматрати као опозитне, јер различите врсте мотивације остварују различите ефекте, при чему се, посматрано у контексту традиционалног школског учења, може закључити да је мотивација ученика за учење углавном спољашње регулисана. Већина савремених теоретичара интринзичне мотивације се слаже да се „спољашњи побуђивачи могу користити на начине који се уклапају у друге мотивационе стратегије и не поткопавају ученичку интринзичку мотивацију" (према: Брофи 2015: 271).

Поменутим приступом се, ипак, не умањује значај и вредност унутрашње мотивације за учење. Ова врста мотивације представља битну претпоставку оптималних образовних исхода, услед чега су приступи интризичке мотивације у учењу препоручљивији од екстринзичких. За разлику од позитивних образовних исхода унутрашње мотивације „ученици који су спољашње мотивисани имају нижа постигнућа у школи, краће се задржавају у одређеним школским активностима, те имају нижи доживљај компетентности" (према: Шарчевић 2017: 6). Сличног мишљења су и други аутори који истичу да је знање при спољашњој мотивацији површно, нееластично, механичко и слабо примењиво, док је при унутрашњој трајније, еластично и применљиво (Trebješanin 2009).

Разумевање различитих типова екстринзичне мотивације од нарочитог је значаја за наставнике, који се у контексту школског учења, не могу искључиво оријентисати ка интринзичној мотивацији својих студената. Додатни проблем представља и чињеница да се „у реалним ситуацијама модели унутрашње и спољашње мотивације ретко јављају у чистом виду, у смислу да у основи одређене активности постоје елементи и показатељи само једног модела

мотивације, без елемената и показатеља другог модела мотивације" (Антонијевић 2010: 59). Услед поменутих, као и свих других ограничења које контекст школског учења подразумева, Брофи напомиње да је „нереално усвојити интринзичну мотивацију као модел мотивисања ученика у свакодневном раду, као и да ће у таквим условима интринзична мотивације пре бити изузетак него правило" (Брофи 2015: 30). Из ових разлога више пажње би требало усмерити на квалитет ученичког когнитивног ангажовања у активности учења, а самим тим и квалитет мотивације, у односу на врсту и њен квантитет.

Међу битним одликама теорије самоодређења акценат је на активности, која је усмерена на развој природе људског организма. Појединци су активни, оријентисани на развој и актуализацију личних потенцијала, руковођени жељом за аутономним деловањем и истовремено бивајући рањиви интерперсоналним утицајима, који су усмерени на контролу појединца (Deci 1992). У контексту образовања, ова теорија указује да су „природне тенденције ученика да уче највеће богатство које наставници треба да измаме/покрену" (Niemiec, Ryan 2009: 134). У центру интересовања појединца није награда, већ потреба личности да предузме активности које имају елементе изазова и откривања нових знања. Супротно овом, екстринзична мотивација се односи на реализацију активности са циљем остваривања директне користи коју појединац препознаје у самој награди (Deci, Ryan 2000). Потврђено је да у хрватским социокултурним условима унутар студентске популације постоји континуум самоодређења, како га претпоставља Deci-Ryanova teorija (Velki 2008), и то тако да је интринзична мотивација значајан предиктор академског успеха.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Проблем истраживања формулисали смо истраживачким питањем: колики је интензитет мотивисаности и каква је структура мотивације за учење међу студентима Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици? *Теоријски циљ* истраживања се огледа у провери почетне идеје да се мотивација за учење дели на интринзичну и екстринзичну, конкретније да ли су исти индикатори за ове две врсте мотивације за учење у два различита социокултурна подручја (Р. Хрватска и Р. Србија); док би се *практичан циљ* огледао у пружању подршке како студентима, тако и предавачима факултета, на којима се покаже низак ниво мотивације за учење, као и у примени различитих метода поучавања у зависности од тога који вид мотивације доминира. У складу са дефинисаним проблемом (и циљевима,) поставили смо следеће задатке истраживања: утврдити најјачи и најслабији мотиватор; проверити структуру фактора на нашем узорку са теоријском основом скале; проверити структуре фактора мотивације за учење са резултатима на

узорку хрватских испитаника; проверити да ли постоји статистички значајна разлика у нивоу интринзичне мотивације међу студентима на различитим факултетима; проверити да ли постоји статистички значајна разлика у нивоу екстринзичне мотивације међу студентима на различитим факултетима.

ИСТРАЖИВАЧКЕ ХИПОТЕЗЕ

Прва хипотеза: најјачи мотиватор међу понуђенима биће „јер желим позитивну оцену". Основ за овако дефинисану хипотезу је чињеница да се завршетак студија доводи у везу са постизањем позитивне оцене на сваком испиту. Очекујемо да ће најслабији мотиватор бити „јер ме учење весели", имајући у виду да на избор студија не утиче само заинтересованост студената, већ и други фактори (нпр. вршњачки утицаји, близина факултета месту становања, финансијске могућности породице, ...), те се претпоставља да је учење пријатна активност код малог броја студената. *Друга хипотеза:* очекујемо да ће се сви мотиватори сврстати у два фактора, што одговара почетној идеји о груписању мотиватора на интринзичне и екстринзичне. *Трећа хипотеза:* обзиром на не велике разлике у образовним системима између Србије и Хрватске, затим на универзалност људске мотивације, као и на многе утицаје који одређују избор студија, очекујемо да ће структура наших фактора бити приближна структури фактора добијених на узорку хрватских студената (Cigan, Šloger 2012). *Четврта хипотеза:* постоји статистички значајна разлика у израженості интринзичне мотивације међу студентима различитих факултета, конкретније интринзична мотивација ће бити најизраженија код студената на Медицинском факултету, док ће најмањи интензитет ове врсте мотивације бити међу студентима Економског факултета. *Пета хипотеза:* постоји статистички значајна разлика у израженості екстринзичне мотивације међу студентима различитих факултета, конкретније екстринзична мотивација ће бити најизраженија код студената Економског факултету, док ће најмањи интензитет ове врсте мотивације бити међу студентима Социологије.

Узорак испитаника је пригодан, и чине га 224 студента, прве (73,7%) и друге (26,3%) године основних студија, са следећих Факултета: Филозофски: Психологија (21%) и Социологија (15,2%); Медицински Факултет (23,7%); Правни (25%) и Економски (15,2%). Полна структура је следећа: студенти чине 37,1%, а студенткиње 62,9%. Узраст студената је у распону од 18 до 22 године, а просечна старост износи AC=19,5 година.

У истраживању статус условно независне варијабле имају: пол, факултет на којем се студира и година студија; пол и факултет на којем се студира су категоричке, док је узраст континуирана варијабла. Као условно зависна варијабла посматрана је мотивација за учење, операционализована Томас-Милеровом скалом од 10 тврдњи.

У истраживању је коришћена адаптирана скала Skalen zur motivationalen Regulation beim Lernen von Schülern (überarbeitete Fassung) (Müller,Thomas 2011). Скала садржи 10 тврдњи. Полазећи од теорије самоодређења (Ryan, Deci 2000), пет тврдњи су намењене мерењу интринзичне, а пет мерењу екстринзичне мотивације. Испитаници одговоре дају на петостепеној Ликертовој скали, од 1- уопште се не слажем до 5- потпуно се слажем. Приликом конструкције тврњи пошло се од претпоставке да су студенти свесни важности и значаја стицања знања, како за лично, тако и за професионално напредовање.

Подаци су обрађени дескриптивном статистиком, факторском анализом - у циљу провере факторске структуре мотивације, као и садржаја фактора, и анализом варијансе - у циљу провере (не)постојања разлика у нивоу интринзичне и екстринзичне мотивације међу студентима са различитих факултета.

Истраживање је спроведено у летњем семестру 2017. године, у просторијама поменутих Факултета. Након датог упутства и информације да је учешће у истраживању анонимно и да ће се подаци користити једино у истраживачке сврхе, попуњавање скале није трајало дуже од 5 мин. У току попуњавања скале није било посебних реакција, осим коментара „...зар то некога интересује?“

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Приказ резултата који је у вези са провером прве постављене хипотезе.

Табела 1: Дескриптивни показатељи мотивације за учење

Р. бр.	На студијама учим ...	M	SD
1.	... јер ме учење весели.	3.06	1.15
2.	... јер желим стећи нова сазнања.	4.12	0.90
3.	... јер ћу моћи добити/пронаћи бољи посао.	**4.31**	0.91
4.	... јер не желим да професор има лоше мишљење о мени.	3.35	1.32
5.	... јер то моји родитељи од мене захтевају.	3.26	1.35
6.	... јер су ми задаци које радимо на настави врло занимљиви.	3.46	1.14
7.	... јер желим бити бољи од мојих колега студената.	3.10	1.36
8.	... јер једноставно морам.	3.55	1.37
9.	... јер желим позитивну оцену.	**4.20**	0.98
10.	... јер уживам у активностима које радимо у настави.	3.69	1.15

Легенда: M - аритметичка средина, SD - стандардна девијација

Прворангирана тврдња је она која показује да студенти уче, *јер ће моћи добити/пронаћи бољи посао* (АС=4,31), са процентом избора „углавном се слажем" од 27,2%, и „потпуно се слажем" од 54,9%. Укупан проценат студената који бирају ова два одговра је 82,1. Друго место мотива за учење припада *добијању позитивне оцене* (АС=4,20), са процентом избора „углавном се слажем" од 35,3%, и „потпуно се слажем" од 47,3%. Укупан проценат студената који бирају ова два одговора је 82,6. Добијени резултат није у складу са постављеном хипотезом.

На зачељу листе су разлози за учење када *се жели бити бољи од колега* (АС=3,10), са процентом одговора „у потпуности се не слажем" од 18,3, и „делимично се не слажем" од 14,3. Укупан проценат студената који бирају ова два одговора износи 32,6. Приближно једну трећину студената на учење не покреће жеља да буду бољи од својих колега. Са још мањом просечном вредношћу је *„....јер ме учење весели"* (АС=3,06), са процентом одговора „у потпуности се не слажем" од 8,9, и „делимично се не слажем" од 21,9. Укупан проценат студената који бирају ова два одговора износи 30,8. Приближно једну трећину студената учење не весели, али их је у сличном проценту (31,7) дало одговоре „делимично се слажем" и „потпуно се слажем". Добијени резултат јесте у складу са посатвљеном хипотезом.

У наставку је дат приказ резултата у вези са провером друге хипотезе.

Поузданост скале је проверена Кромбаховим алфа коефицијентом, који износи 0,768, што указује на задовољавајући ниво поузданости. Вредност КМО износи 0,74, на нивоу значајности p<0,01, што указује на оправданост спровођења експланаторне факторске анализе.

Табела 2: Показатељи оправданости спровођења факторске анализе

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		0,742
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	621,096
	Df	45
	Sig.	0,000

Легенда: Df - степени слободе; Sig - ниво значајности

Примењена је анализа главних компоненти. Екстраховани фактори су ротирани Варимакс ротацијом. Добијени резултати су приказани у наредној табели.

Табела 3: Главне компоненте – укупно објашњена варијанса

Komponenta	**Inicijalne svojstvene vrednosti**			**Roticija suma kvadrata zasićenja**		
	Ukupno	% varijanse	Kumulativni %	Ukupno	% varijanse	Kumulativni %
1	3,323	33,228	33,228	2,672	26,718	26,718
2	1,817	18,169	51,397	2,468	24,679	51,397

Издвојена два фактора објашњавају 51,40% варијансе посматраног предмета мерења. Након примењене ротације први фактор објашњава 26,72%, а други 24,68% укупне варијансе. У наредној табели приказана је структура фактора.

Табела 4: Приказ факторских оптерећења након варимакс ротације

Док студирам учим...	Komponente	
	1	2
1. ...јер ме учење весели.	,199	**,769**
2. ... јер желим стећи нова сазнања.	-,184	**,759**
3. ... јер ћу моћи добити/пронаћи бољи посао.	-,026	**,446**
4. ... јер не желим да професор има лоше мишљење о мени.	**,609**	,348
5. ... јер то моји родитељи од мене захтевају.	**,765**	,129
6. ... јер су ми задаци које радимо на настави врло занимљиви.	,374	**,649**
7. ... јер желим бити бољи од мојих колега студената.	**,653**	,204
8. ... јер једноставно морам.	,793	-,187
9. ... јер желим позитивну оцену.	**,607**	,024
10. ... јер уживам у активностима које радимо у настави.	,282	**,682**

Првоиздвојени фактор својом структуром указује да га можемо именовати као екстринзични, док ајтеми који корелирају са другим фактором сугеришу да га именујемо као интринзични. Свих 10 мотиватора се сврставају у неки од задатих фактора. Међутим, уочљиво је да се мотиватори: „... јер не желим да професор има лоше мишљење о мени“ и „...јер су ми задаци које радимо на настави врло занимљиви“ имају засићења изнад 0,3 и на неприпадајућем фактору.

У наставку је дат приказ резултата у вези са провером треће хипотезе.

Полазећи од резултата који су добијени међу хрватским студентима (Cigan, Šloger 2012), екстринзичном припадају ајтеми: 3, 4, 5, 7 и 9, док интринзичном фактору припадају мотиватори под следећим радним бројевима: 1, 2, 6, 8 и 10.

Табела 5: Просечне вредности мотиватора за учење код студената у Србији и Хрватској

Резултати у Србији				**Резултати у Хрватској**			
Интринзична мотивација		Екстринзична мотивација		Интринзична мотивација		Екстринзична мотивација	
мотиватор	M	мотиватор	M	мотиватор	M	мотиватор	M
... јер ћу моћи добити/пронаћи бољи посао.	4,31	... јер желим позитивну оцену.	4,20	... јер желим стећи нова сазнања.	4,21	**... јер ћу моћи добити/ пронаћи бољи посао.**	4,38
... јер желим стећи нова сазнања.	4,12	**... јер једноставно морам.**	3,55	... јер уживам у активностима које радимо у настави.	3,28	... јер желим позитивну оцену.	3,90
... јер уживам у активностима које радимо у настави.	3,69	... јер не желим да професор има лоше мишљење о мени.	4,35	... јер су ми задаци које радимо на настави врло занимљиви.	3,26	... јер желим бити бољи од мојих колега студената.	2,77
... јер су ми задаци које радимо на настави врло занимљиви.	3,46	... јер то моји родитељи од мене захтијевају.	3,26	**... јер једноставно морам.**	3,14	... јер не желим да професор има лоше мишљење о мени.	2,76
... јер ме учење весели.	3,06	... јер желим бити бољи од мојих колега студената.	3,10	... јер ме учење весели.	2,97	... јер то моји родитељи од мене захтевају.	2,41
M	3,73		3,49		3,37		3,24

Легенда: M - аритметичка средина

У нашем истраживању добијена је нешто другачија структура фактора. Мотиватори „... јер једноставно морам“ (р.бр. 8) и „… јер ћу моћи добити/ пронаћи бољи посао“ (р. бр. 3) су заменили припадност. На нашем узорку студената мотиватор „... јер једноставно морам” не доживљава се као унутрашња сила која покреће на акцију, већ као спољашњи притисак. Уколико нешто „морамо” то је наметнуто, а није израз сопствене жеље. Са друге стране, проналажање бољег посла се у нашем истраживању показао као унутрашњи мотиватор, у смисли да се бољи посао не доживљава као спољашња награда.

Поузданост скале интринзичне мотивације мерена Кромбахомом алфом износи 0,72, док је ова мера за скалу екстринзичне мотивације 0,74. Просечна вредност коју су студенти остварили на фактору интринзичне мотивације је АС=3,73 (СД=0,73), док је за екстринзичну АС=3,49 (СД=0,91).

Табела 6: Дескриптивни показатељи издвојених фактора мотивације за учење

Faktori	**N**	**Min**	**Max**	**M**	**DS**	**Skew**	**Kurt**	**K-S**	**p**
Intrinzična motivacija	224	1,40	5	3,73	0,73	-0,371	0,012	1,164	0,133
Ekstrinzična motivacija	224	1	5	3,50	0,91	-0,516	-0,407	1,678	0,007

Легенда: N - број испитаника; M - аритметичка средина; SD - стандардна девијација; Skew - скјунис; Kurt - куртозис; K-S - Крускал-Волисов тест; p - ниво значајности

Резултати испитаника на оба фактора мотивације се групишу око већих вредности, а резултати на фактору екстринзичне мотивације одступају од нормалне расподеле тако што се одговори студената гомилају и око виших и око просечне вредности. Дистрибуција резултата на фактору интринзичне мотивације не одступа статистички значајно од нормалне расподеле (p>0,01).

У намери да сагледамо да ли постоје разлике у интензитету две врсте мотивације међу студентима са различитих факултета, спровели смо анализу варијансе.

Табела 7: Интензитет интринзичне и екстринзичне мотивације за учење и факултет

Motivacija	**Fakultet**	**N**	**M**	**F**	**df**	**p**
Intrinzična	Psihologija	47	3,6000	5,469	1,9	,000
	Sociologija	34	3,5941			
	Medicina	*53*	*4,1208*			
	Pravo	56	3,6571			
	Ekonomija	34	3,5647			
Ekstrinzična	Psihologija	47	3,1404	20,243	1,9	,000
	Sociologija	34	3,3118			
	Medicina	*53*	*4,3358*			
	Pravo	56	3,2643			
	Ekonomija	34	3,2529			

Легенда: N - број испитаника; M - аритметичка средина; F - Ф-тест; df - степени слободе; p - ниво значајности

Разлика у интензитету интринзичне мотивације између студената са различитих факултета је значајна F=5,47, df=1,9, p<.001; док је разлика у интензитету екстринзичне мотивације F=20,24, df=1,9, p<.001. Накнадним тестом (Schefeov test) се показало да се студенти медицине статистички

значајно разликују од студената психологије, социологије, правног и економског факултета. На оба издвојена фактора мотивације за учење највише вредности обе посматране врсте мотивације постижу студенти Медицинског Факултета. Студенти са преосталих факултета се, у просечној вредности на оба фактора мотивације, статистички значајно не разликују. Добијени резултати делимично потврђују четврту хипотезу (интринзична мотивација ће бити најизраженија код студената Медицинског факултета), док се пета хипотеза у потпуности одбацује (екстринзична мотивација ће бити најизраженија код студената на Економског факултету, а најмањи интензитет ове врсте мотивације ће бити међу студентима Социологије). Добијени резултати се могу интерпретирати у складу са описима посла и начином вредновања успеха у поменутим професијама.

ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА

Прворангирани мотиватор у нашем истраживању је онај који показује да студенти уче ... *јер ће моћи добити/пронаћи бољи посао*. Овај мотиватор је посебно интересантан када се пореде резултати на нашем и узорку из Р. Хрватске (Cigan & Šloger 2012), јер у Р. Србији припада фактору интринзичне, а у Р. Хрватској фактору екстринзичне мотивације; и у оба узорка је на првом рангу. „Бољи посао" може имати и значење статуса, угледа у друштву, као и виша материјална примања, тј. улогу и интринзичног и екстринзичног мотиватора. Могуће да је то један од разлога што је најинтензивнији мотиватор. Друго место међу мотиваторима за учење, у оба узорка испитаника, припада *добијању позитивне оцене* (Р. Србија: АС=4,20; Р. Хрватска: АС=3,90), и у оба узорка припада фактору екстринзичне мотивације. Оцена има улогу спољашње награде за претходно уложени труд.

На зачељу листе су разлози за учење када ... *се жели бити бољи од колеґа*, као мотиватор екстринзичне, и *„....јер ме учење весели"*, као мотиватор интринзичне мотивације. Налаз да се и на врху и на зачељу листе смењују екстринзични и интринзични мотиватори може бити потврда да се они међусобно не искључују (Sansone and Harackiewicy 2000; Сузић 2005; Лалић Вучетић 2015; Мельников 2016; Vučinić 2018), тј. да се у реалности ретко појављују чисти, искључиви (Антонијевић 2010). Активност и последице школског учења имају шири контекст, од могућности добијања стипендије, смештаја у студентском центру, вршњачких интеракција, преко потенцијалног (не)запослења, до угледа и положаја у друштву, те је из тог разлога нереално очекивати присуство само интринзичне мотивације за учење (Brofi 2015).

Изнадпросечан ниво мотивације указује на препознавање смислености, сврховитости учења од стране студената, активном развоју стратегија за

обраду података, као и препознавању циљева учења (Brofi 2015). Међутим, остаје непознато из којих разлога ниво мотивације није на вишем нивоу, те је то предлог за наредна истраживања. Конкретније, да ли улога наставника, карактеристике наставе, као и породичног контекста (Ryan & Deci, 2000; Lalić Vučetić 2007; Deci & Ryan 2008; Grolnick 2009) доприносе снижавању или пак повећању мотивације за учењем. Са друге стране, израженије присуство интринзичне мотивације указује: да је усвојено знање еластично и лако применљиво (Trebješanin 2009); на проактивно понашање, креативно решавање проблема, као и на развој особина личности које ће допринети остваривању постигнућа, и изван образовног контекста (Лалић Вучетић 2015); на мање препознавање директне користи коју носи награда за учење (Deci & Ryan 2000). Добијени резултат је у супротности са налазима ранијих истраживања (Oletić, Ilić 2014), те је сугестија за наредна истраживања да се провери допринос садржаја курикулума нивоу интринзичне мотивације.

На нашем узорку је потврђено присуство два фактора мотивације за учењем, што је у складу са теоријском основом примењеног инструмента. Интересантан налаз је да се мотиватори: „... јер не желим да професор има лоше мишљење о мени" и „...јер су ми задаци које радимо на настави врло занимљиви" имају засићења изнад 0,3 на оба фактора. И овај резултат упућује на потребу за детаљнијим разумевањем мотивације за учење у смислу појашњења студентског разумевања ова два мотиватора, и истовремено потврђују значај интерперсоналних односа на мотивацију за учење (Ryan, Deci 2000; Deci, Ryan 2008; Grolnick 2009), и значај начина реализације наставе. Овај резултат у случају професоровог лошег мишљења о студенту, у овом истраживању се од стране испитаника разумело и као одлика професора, тј. процена битних других - у улози екстринзичног, или као покренуто лично понашање како би се умањила лоша процена од стране битних других - у улози интринзичног фактора. Такође, резултат указује да се појам «занимљиво» може разумети и као одлика задатака, те тада припада екстринзичном, или као «покренуто занимање за задатке» када би припадало интринзичном фактору.

У нашем истраживању добијена је нешто другачија структура фактора, за разлику од истраживања у Р.Хрватској (Cigan, Šloger 2012). Мотиватори „... јер једноставно морам" и „... јер ћу моћи добити/пронаћи бољи посао" су заменили припадност факторима. Могући разлози оваквог резултата за мотиватор „...јер једноставно морам" се могу потражити у разумевању императива „морам", који се може двојако разумети: или као спољашња или као унутрашња наредба. Мотиватор „...јер ћу моћи добити/пронаћи бољи посао" обједињује како спољашње, тако и унутрашње бенефите мотивације за учење. Оваквим разликама у резултатима могуће да допринози и то што су наши испитаници студенти академских студија, а у истраживању Циган и Шлогер студенти високих струковних студија.

Међу студентима медицине је најинтензивнија мотивација за учење, и то како екстринзична тако и интринзична. Студенти са осталих факултета који су учествовали у истраживању, се међусобно значајно не разликују ни на једној од две врсте мотивације за учење.

ЗАКЉУЧЦИ

Најјачи мотиватор је ... *јер ће моћи добити/пронаћи бољи посао* (АС=4,31). Овај мотиватор у Р. Србији припада фактору интринзичне, а у Р. Хрватској фактору екстринзичне мотивације; и у оба узорка је на првом рангу. Најслабији мотиватор је *„....јер ме учење весели"*. Факторска анализа сврстава посматране мотиваторе у два фактора: екстринзичне и интринзичне мотивације, што је у складу са теоријском основом инструмента. Међутим, постоји разлика у структури фактора у односу на резултате у Р. Хрватској. Мотиватори „.... јер једноставно морам" и „… јер ћу моћи добити/ пронаћи бољи посао" су заменили припадност факторима. Највиши ниво мотивације, и то обе врсте, је међу студентима медицине, док се студенти осталих факултета међусобно не разликују у нивоу мотивације.

ПРЕДЛОГ ЗА БУДУЋА ИСТРАЖИВАЊА

Како у узорку доминирају студенти прве године основних студија (165 према 59) остаје да се у наредном истраживању допуни узорак, али и да се прошири на остале студијске године, како би се сагледало да ли се ниво израженості две врсте мотивације за учењем мења са променом године студија, као и то да ли се мења са променом нивоа студија (основне, МАС, ДОК). Осим тога, узорак би било пожељно допунити и студентима мушког пола. Бољем разумевању ове проблематике допринело би и укључивање варијабли као што су место становања током студирања, ниво образовања и занимање-радно место родитеља, ред рођености студента, материјално стање породице, (не)познавање курикулума наставних предмета, квалитет интеракције са вршњацима и предавачима.

ЛИТЕРАТУРА

Antonijević 2010: Radovan Antonijević, Karakteristike motivacije u procesu vaspitanja. *Nastava i vaspitanje* 59(1), 54-71.

Brofi 2016: Brofi Džere, *Kako motivisati učenike da uče.* Beograd: CLIO.

Cigan, Šlogar 2012: Vesna Cigan, Helena Šlogar, Istraživanje stavova studenata o metodama poučavanja na visokim učilištima u cilju razvoja poduzetničke kompetencije. *Zbornik radova 2. međunarodna konferencija o učenju za poduzetništvo ICEL2*. 177-188

Deci 1992: Edward Deci, Article commentary: on the nature and functions of motivation theories. *Psychological Science* 3(3), 167-171.

Deci, Ryan 2000: Edward Deci, Richard Ryan, The" what" and" why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological inquiry* 11(4), 227-268.

Ryan, Deci 2000: Richard Ryan, Edward Deci, Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American psychologist* 55(1), 68.

Перуħица 2017: Ранка Перуħица, Мотивација за учење у зависности од пола и узраста ученика. *Биомедицинска истраживања* 8(1), 2017, 69-74.

Lalić Vučetić 2007: Nataša Lalić Vučetić, *Podsticanje učenika pohvalom i nagradom.* Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Лалић Вучетић 2015: Наташа Лалић Вучетић, *Поступци наставника у развијању мотивације ученика за учење.* Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет.

Сузић 2005: Ненад Сузић, *Анимирање студената у универзитетској настави.* Бања Лука: Факултет пословне економије.

Малинаускас 2005: Ромуальдас Казимерович Малинаускас, Мотивация студентов разных периодов обучения. *Социологические исследовани* № 2, 134-138.

Maehr, Meyer 1997: Martin Maehr, Heather Meyer, Understanding Motivation and Schooling: Where We've Been, Where We Are, and Where We Need to Go. *Educational Psychology Review* 9(4), 371-409.

Мельников 2016: Валерий Ефимович Мельников, Мотивация к обучению студентов в вузе как психолого-педагогическая проблема. *Вестник новгородского государственного университета* 5 (96), 61-64.

Ovesni, Hebib, Radović 2019: Kristinka Ovesni, Emina Hebib, Vera Radović, Continuing Professional Development of Teachers: Interplay of the School Management, School Climate, Motivation and Incentives. *Nastava i vaspitanje* 68(2), 159-177.

Thomas, Müller 2011: Almut Thomas, Florian Müller, Skalen zur motivationalen Regulation beim Lernen von Schülerinnen und Schülern. *Wissenschaftliche Beiträge aus dem Institut für Unterrichts-und Schulentwicklung (IUS), 5.*

Trebješanin 2009: Biljana Trebješanin: *Motivacija za učenje: teorije, principi, primena.* Beograd: Učiteljski fakultet.

Николаевна 2017: Галкина Елена Николаевна, Мотивация учебной деятельности в ВУЗе. *Мир Науки* 5(2), 1-6.

Niemiec, Ryan 2009: Christopher Niemiec, Richard Ryan: Autonomy, competence, and relatedness in the classroom: Applying self-determination theory to educational practice. *Theory and research in Education* 7(2), 133-144.

Petz 2005: Boris Petz, *Psihologijski rječnik.* Zagreb: Naklada Slap.

Vulfolk, Hjuz, Volkap 2014: Anita Vulfolk, Malkolm Hjuz & Vivijen Volkap, *Psihologija u obrazovanju II.* Beograd: Clio

Ивановић & Ивановић 2011: Мирољуб Ивановић & Угљеша Ивановић, Детерминанте мотивације за учење будућих васпитача. *Узданица* 8(2), 139-153.

Oletić, Ilić 2014: Aleksandra Oletić, Nina Ilić, Intrinsic and extrinsic motivation for learning English as a foreign language. *ELTA Journal* 2(2), 23-38.

Sansone, Harackiewicy 2000: Carol Sansone, Judith Harackiewicz J. (2000). *Intrinsic and extrinsic motivation: The search for optimal motivation and performance.* San Diego: Academic Press.

Velki 2008: Tena Velki, Self-determination theory and academic success. In *16. godišnja konferencija hrvatskih psihologa: Psihologija–mediji–etika*. Poreč: Društvo psihologa Istre.

Vučinić 2018: Dragiša Vučinić, *Uloga nastavnika i uspeh učenika u nastavi matematike.* Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.

Шарчевић 2017: Душан Шарчевић, Чиниоци академске мотивације ученика – ефекти ученичке перцепције мотивационих стилова наставника. *Докторска дисертација.* Нови Сад: Филозофски факултет.

Jelena I. DAVIDOVIĆ RAKIĆ
Igor R. ĐURIĆ

POSSIBILITIES OF DEVELOPING MOTIVATION FOR LEARNING AMONG STUDENTS OF THE UNIVERSITY OF PRIŠTINA WITH TEMPORARY HEADQUARTERS IN KOSOVSKA MITROVICA

Summary

The paper strives to consider the intensity and structure of motivation for studying among undergraduates of the University of Priština in Kosovska Mitrovica, as well as to check whether there are differences in the intensity of intrinsic and extrinsic motivation among undergraduates of different faculties. In addition, drawing on the Theory of Self-Determination of Edward Deci and Richard Ryan, we were interested in the structure of motivation for studying in two socio-cultural areas: Serbia and Croatia. The research was conducted during the summer semester of 2017 on the premises of five faculties. The Thomas-Miller scale was used to examine motivation for studying. The most intense individual motivator for studying is "*I am studying, because I will be able to get / find a better job*", and the presence of the intrinsic factor of motivation for studying is more pronounced. The research findings have indicated that all motivators are classified into two factors, intrinsic and extrinsic ones, and account for 51.40% of the variance of the observed measurement space.

Our research obtained a different structure of factors, in relation to the research results in Croatia. Motivators "... because I simply have to" and " … because I will be able to get / find a better job" have replaced affiliation, in relation to the structure of factors obtained in the Croatian sample of respondents. Both observed factors of motivation for studying are the most intense among undergraduates of the Faculty of Medicine. Undergraduates from other faculties do not differ statistically significantly in the intensity of both motivational factors.

Key words: motivation for studying, undergraduates, Theory of Self-Determination, Thomas-Miller scale.

Рад је предат 27. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 159.942.072-057.874(497.115)
37.018.43:077(497.115)
doi: 10.5937/bastina31-34257

Оригинални научни рад

*Душан Ј. РАНЂЕЛОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, Катедра за психологију

*Ружица М. МИХАЈЛОВИЋ***

ЕМОЦИЈЕ У ОБРАЗОВНОМ КОНТЕКСТУ И ПРОЦЕНА КВАЛИТЕТА ПОСТОЈЕЋИХ ПЛАТФОРМИ ЗА ОНЛАЈН НАСТАВУ НА ТЕРИТОРИЈИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Апстракт: У раду је испитативана изражаност позитивних и негативних емоција средњошколаца из Косовске Митровице (N=100) у току онлајн наставе као и њихова веза са проценама квалитета онлајн платформи за наставу на даљину. Коришћени инструменти: Упитник емоција постигнућа (AEQ), Упитник о процени квалитета постојећих платформи за онлајн наставу (УПКПОН1) и Упитник социодемографских варијабли.

Резултати су показали да се током онлајн наставе интензивније доживљавају позитивне емоције (уживање, понос, олакшање) у односу на негативне (бес, анксиозност и досада) те да је најизраженија позитивна емоција уживање, а најизраженија негативна емоција досада. Доживљај позитивних и негативних емоција током онлајн наставе не корелира занчајно са школским успехом ученика. Највећи број ученика је за праћење онлајн наставе користио лап-топ, поседовао је интернет адекватане брзине и свој уређај за праћење наставе; ученици су изразили неутралан генерални став према онлајн настави, а платформа Goole Meet је начешће коришћена платформа за праћење онлајн наставе. Потврђена је значајна повезаност између доживљаја позитивних и негативних емоција и општег става према онлајн настави. Постоји разлика у изражености појединих емоција у току онллајн наставе с обзиром на пол и врсту средње школе коју ученици похађају.

Кључне речи: средњошколци, академске емоције, онлајн настава, процена квалитета платформи, Косово и Метохија.

* Ванредни професор, dusan.randjelovic@pr.ac.rs
** Мастер психолог, mihajlovicruzica93@gmail.com

УВОД

„Емоције најчешће настају као резултат вредновања „догађаја у вези са свим оним што сматрамо важним: нашим циљевима, нашим бригама и тежњама“ (Outli 2005: 15, Станковић-Јанковић, Гојковић 2015: 5). Можемо их дефинисати и као „некакво кретање, покретање или узбуђено стање које је резултат одређене ситуације која је за саму личност значајна или је последица неког унутрашњег менталног стања“ (Станковић, 2007: 19, Станковић-Јанковић, Гојковић, 2015: 6).

Пекрун, Гоетз, Пери, Крамер, Хостадт и Молфентер (Pekrun, Goetz et al. 2004: 299) истичу да су за академске исходе појединаца, учење и школско постигнуће од изузетног значаја и самим тим представљају веома важан извор њихових емоционалних искустава.

Школско окружење представља средину за доживљавање различитих врста емоција које могу деловати на поучавање и на процесе учења. Емоције које ученици доживљавају у школи имају ефеката на ученикове когнитивне процесе, изведбу, мотивацију и развој, такође имају ефекат и на психичко и неуроимунолошко функционирање (Lewis, Haviland-Jones 2000, према: Pekrun-Elliot et al. 2006: 589). Емоције ученика могу имати ефекат и на сам квалитет комуникације у разреду, што даље може деловати и на ефикасност поучавања као и на интеракцију између наставника и ученика (Goetz, Pekrun et al. 2006: 301).

Пекрун (Pekrun 2006: 25) је у својој теорији контроле и вредности увео појам академских емоција. Овај појам се користи да означи оне емоције које су повезане с учењем и постигнућем односно емоције које ученици доживљавају у школи како за време наставе тако и пре и после наставе (Burić 2008: 83). Позитивне академске емоције су оне које јачају мотивацију за учење, олакшавају памћење садржаја, утичу на ученикову доживљај самоефикасности и подстичу креативни рад (Hascher 2007: 340; Pekrun –Goetz et al. 2002: 101; Schutz – Hong et al. 2006: 351; Крстић 2016: 481). Негативне академске емоције су оне које могу имати неповољне ефекте на учење у настави, оне могу довести до смањења пажње и мотивације током учења, отежати ученикову присећање, у одређеним ситуацијама могу довести и до одустајања од учења (Boekaerts 2006: 41; Finlayson 2014:109; Hamre, Pianta 2005: 952; Krstić – Lazarević i dr. 2016: 130; Radišić – Videnović i dr. 2015; Simić, Krstić 2014, према: Крстић 2016: 483).

Као доминантне позитивне емоције у настави Пекрун и сарадници издвајају уживање, понос и опуштање (Pekrun, Elliot et al. 2006: 586). *Уживање* је емоција која се односи на благостање и задовољство које настаје или из предстојећег пожељног догађаја, из бављења одређеном активношћу или из задовољства и среће настале из пожељног прошлог догађаја или неког

исхода (Frenzel 2014: 502). *Понос* представља позитивну емоцију и уско је повезана са емоцијом уживања. Ова емоција је повезана са личним постигнућима и са постигнућима других људи који су битни некој особи (Tracy, Robins 2007: 105; Frenzel, 2014: 503). *Опуштање или олакшање* је емоција која може појачати мотивацију особе да се укључи у неку активност или да решава одређени задатак. Према теорији контроле и вредности, емоција постигнућа уживање у задатку треба да очува когнитивне ресурсе и да усмери и одржи пажњу ученика на задатак. Емоција уживања треба да подстиче развој унутрашње мотивације и олакша употребу флексибилних когнитивних стратегија и саморегулација, доводећи тако до позитивних ефеката на укупна постигнућа ученика на задацима (Pekrun, Stephens 2010: 25).

Од негативних емоција у образовању које су разматрали Пекрун и сарадници у оквиру своје теорије (Pekrun et al. 2006: 586) у овом раду ће фокус бити на емоцијама: беса, анксиозности и досаде. *Бес* је једна веома сложена емоција која може бити усмерена ка другим особама, али и на себе (Ellsworth, Tong 2006: 581; Kuppens, Van Mechelen et al. 2008: 972; Frenzel 2014: 503). Једна од кључних одредница емоције беса је одговорност. Људи обично испољавају свој бес када је неко крив за неке нежељене догађаје (Kuppens, Van Mechelen et al. 2003: 258; Frenzel, 2014: 503). *Анксиозност* је негативна емоција која се јавља када се особа суочи са неком неизвесношћу или претњом и када опажа свој сопствени потенцијал за ношење са том претњом као врло низак (Smith, Lazarus 1993: 245). Осећај анксиозности је праћен физиолошким и афективним компонентама (знојење, тресење), такође је праћен и когнитивним компонентама (брига, жеља за бежањем или напуштањем ситуације) (Frenzel 2014: 504). *Досада* је негативна емоција за коју је карактеристично ниско узбуђење као и релативно мала негативна валенца (Perkins, Hill 1985: 229). Досада се сматра за једну неупадљиву или „тиху" емоцију, што се сматра једним од разлога због кога је добијала малу истраживачку пажњу. У Пекруновој теорији контроле и вредности (Pekrun 2006: 32-34) постоје очекивања да негативне активирајуће емоције могу да произведу размишљање које је небитно за задатак, смањујући на тај начин когнитивне ресурсе који су доступни за потребе датог задатка, интерес и унутрашњу мотивацију. Међутим, ове емоције могу изазвати и снажну мотивацију да се избегне неуспех и тада треба да олакшају употребу ригидних стратегија учења. Добијено је да анксиозност од испитивања нарушава постигнуће у решавању сложених или тешких задатака, док на постигнућа у решавању лаких, мање сложених и понављајућих задатака не утиче негативно, већ постигнућа могу бити побољшана (Hembree 1988: 52; Zeidner 1998: 41; Pekrun, Stephens 2010: 63). Бес повезан са постигнућима показује позитивну корелацију са размишљањем небитним за задатак, а негативно са академском самоефикасношћу, интересовањем, саморегулацијом учења и учинком

(Pekrun – Goetz et al. 2004: 293; Pekrun, Stephens 2010: 64). Негативна деактивирајућа емоција, попут досаде постављена је да уједначено нарушава постигнућа смањењем когнитивних ресурса и смањењем унутрашње и спољашње мотивације (Pekrun 2006: 332).

Услед пандемије Ковид – 19 вируса у нашој земљи је донета одлука да се обустави извођење редовне наставе у учионицама у основним и средњим школама као и на факултетима („Службени гласник РС", бр. 30/2020; према: Pavlović, Ivanišević i dr. 2021: 57). Традиционалан вид учења у образовним институцијама је прешао на онлајн учење при чему су коришћене различите веб платформе као што су: Microsoft Teams, Zoom, Skype, Google Classroom и сл. (Pavlović, Ivanišević i dr. 2021: 58).

Онлајн настава представља коришћење дигиталних алата, апликација и платформи за онлајн учење ради постизања циљева у образовању. Овај вид наставе се одвија путем интернета и подразумева облик образовања на даљину и користи се када ученици, али и студенти из различитих разлога нису у могућности да присуствују редовној настави (Moore, Dickson-Deane et al. 2011: 131; Kim 2020: 147; Pivac, Pavkov-Hrvojević i dr. 2021: 12).

Према Тејлоровој парадигми модела образовања на даљину, развој учења на даљину се одвија кроз пет генерација (Milivojević, Selaković i dr. 2020: 18-19):

• **Модел дописивања** – један од најстаријих модела учења на даљину који се користи од друге половине деветнаестог века. Учење на даљину је почело да се развија захваљујући развоју поштанског система и штампане речи;

• **Мултимедијални модел** – почетак коришћења радија, телевизије, аудио трака, рачунарских дискета као и дидактичких програма крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века, допринео је да се може комбиновати више медија истовремено. На овај начин је успостављена могућност комуникације између предавача и ученика;

• **Телекомуникациони модел** – код овог модела постоји могућност интеракције међу полазницима који су физички удаљени и овај модел комуникације се одвија двосмерно или једносмерно. Видео конференција представља најпопуларнији облик овог учења на даљину;

• **Модел флексибилног учења** – сам развој интернета је омогућио полазницима да могу комуницирати на различите начине, јер се могу користити различити доступни мултимедијални ресурси, а оваква настава омогућава интерактивност, колаборацију и нелинеарност у самом процесу учења;

• **Модел интелигентног флексибилног учења** – овај модел учења омогућава да се путем интернета могу користити различити интелигентни системи који олакшавају процес учења на даљину.

Развој учења на даљину обухвата 4 нивоа (Milivojević, Selaković i dr. 2020: 19):

Први ниво – односи се на елементарну дигиталну писменост наставника и ученика, како би могли правилно да користе и комуницирају путем е-поште и друштвених мрежа;

Други ниво – овај ниво развоја обухвата развијен хардвер и програме да би ученици могли да уче индивидуално на рачунарима који нису умрежени, или да преко умрежених рачунара могу користити веб алате и системе за учење на даљину;

Трећи ниво – представља осавремењавање постојећих алата који се користе у настави за увежбавање градива и употребу алата помоћу којих се омогућава друштвено умрежавање и самоусмерено учење;

Четврти ниво – односи се на могућност преузимања едукативнног материјала као и могућност креирања садржаја за учење, интеракцију међу полазницима.

Емпиријска истраживања о повезаности емоција и постигнутог успеха у школи показују да већи академски успех има статистички значајне корелације са свим позитивним емоцијама. Међу негативним емоцијама, бес, анксиозност, безнађе и досада имају значајно негативне корелације са академским успехом. Позитивне емоције су у корелацији са вишим академским успехом, док су негативне емоције у корелацији са нижим академским успехом. Регресиона анализа у резултатима истраживања показала је да су позитивне и негативне емоције постигнућа повезане са учењем статистички значајно чиниле 25% варијансе академског успеха (Brdovčak 2017: 35).

Аутори Петрешевић и Сорић (2009: 211-232) су у свом истраживању дошли до резултата да се успешни и неуспешни ученици, након добијене повратне информације о свом успеху на тесту, значајно разликују у доживљавању свих испитиваних емоција. Даље је добијено да су оцена на полугодишту и вредновање математике значајни позитивни предиктори доживљаја среће током учења математике. У истраживању је добијено и да оцена на тесту представља значајан предиктор доживљавања позитивних емоција среће, опуштености и поноса. Ово показује да ће срећа, опуштеност и понос бити израженији након добијене задовољавајуће оцене, а да ће негативне емоције бити мање изражене.

Што се тиче искустава у онлајн настави, истраживање аутора Ђорђевић, Павловић, Весић-Павловић (2020: 117-140) показује да је већина испитаника (85%) пратила све или готово све онлајн часове енглеског језика, док су се остали студенти у онлајн часове укључили само неколико пута. Код студената постоји позитиван став према онлајн настави енглеског језика, јер је већина њих (82,5%) настави енглеског језика путем интернета, на скали од 1 до 5, дала оцену 4 или максималну оцену 5 (просек на петостепеној скали је 4,25). Када је реч о степену задовољства онлајн наставом енглеског језика, већина испитаника (75%) се изјаснила да уколико би у хипотетичкој ситуацији

постојала могућност избора, у будуће желели да наставу имају у комбинацији, тј. један део у учионици, а један онлајн; мањи број испитаника (17,5%) би изабрао само онлајн наставу, док би 7,5% одабрао наставу у учионици.

Аутори Ковачевић, Радовановић, Радојевић, Ковачевић (2021: 25-26) у свом истраживању о ефектима онлајн наставе на високошколаским установама за време пандемије Ковид – 19, истичу да у погледу организације и примене онлајн наставе резултати показују да највећи број високошколских установа користи платформу Zoom (37%) и Microsoft Teams платформу (29%), док су остали облици као што су Moodle платформе и Googl classroom мање заступљене. Значајан податак је и да 15% наставника и сарадника користи Youtube, Google Drive за постављање презентација, групни и индивидуални e-mail, Viber и Whatc App. Што се тиче редовности праћења наставе, 61% студената редовно прати онјалн наставу, док 13% студената повремено прати наставу. На питање да ли им је потребно више времена да би савладали задатаке применом онлајн наставе у односу на традиционалну наставу, 57% студената је дало позитиван одговор и навело да им је у просеку потребно један до три сата више (45%). На питање да ли им је онлајн настава стреснија од традиционалне наставе, 41% студената је дало потврдан одговор. У овом истраживању највећи број испитаника је делимично задовољан организацијом и реализацијом онлајн наставе (32%), док је сарадња са професорима углавном добра, на скали од 1 до 5 оцењена је у највећем проценту оценом 3 и 4 (оцена 3-34,00% и оцена 4-34%). На питање шта би издвојили као највећу предност досадашње примене онлајн наставе, 51% испитаника се изјаснио да је то економичност у времену и финансијама, док се као најчешћи недостатак издвојила жива интеракција и реализација практичних активности у оквиру наставе.

С обзиром да је још увек мали број емпиријских радова објављено у нашој земљи посвећених мерењу емоција у образовном контексту, а готово да и нема научних радова на тему академске емоције у онлајн окружењу, идеја аутора овог рада је била да се бавимо управо овом темом са акцентом на испитивање повезаности емоција у образовном контексту и процене квалитета постојећих платформи за онлајн наставу на територији Косова и Метохије.

МЕТОД

ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања представља испитивање емоција ученика током онлајн наставе. Такође је испитивана и процена квалитета онлајн платформи коришћених за потребе наставе у средњим школама на територији Косова и Метохије.

ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

Општи циљ истраживања:

испитати израженост позитивних (уживање, понос, опуштање или олакшање) и негативних емоција (бес, досада, анксиозност) код ученика током онлајн наставе, као и њихову везу са општим успехом и проценом квалитета коришћених платформама за онлајн наставу.

Посебни циљеви овог истраживања су:

1. утврдити у којој мери се испољавају позитивне (уживање, понос, опуштање или олакшање) и негативне емоције (бес, досада, анксиозност) код ученика током онлајн наставе;

2. испитати повезаност позитивних (уживање, понос, опуштање или олакшање) и негативних емоција (бес, досада, анксиозност) у настави са постигнутим успехом ученика;

3. испитати процену квалитета онлајн платформи које су коришћене током онлајн наставе;

4. испитати повезаност позитивних (уживање, понос, опуштање или олакшање) и негативних емоција (бес, досада, анксиозност) у настави са проценом квалитета онлајн платформи;

5. испитати да ли постоје значајне разлике у изражености позитивних и негативних емоција у настави с обзиром на социодемографске варијабле (пол и врста школе коју похађају).

ВАРИЈАБЛЕ

За потребе овог истраживања коришћене су доле наведене варијабле.

Условно зависна варијабла: Емоције у настави

„Емоција је обично изазвана свесним или несвесним вредновањем неког догађаја битног за неки важан циљ; емоција се осећа као позитивна кад се циљ остварује, а као негативна кад је остваривање циља спречено" (Oatley, Jenkins 2003: 93; Bognar, Dubovički 2012:142). „Емоције повезују оно што нам је важно са свијетом људи, ствари и догађаја" (Oatley, Jenkins 2003:122; Bognar, Dubovički, 2012: 142).

У раду се сходно теорији о вредности и контроли емоција (Pekrun 2006: 32-34) разматрају две велике групе академских емоција – позитивне и негативне.

Од позитивних емоција узете су у обзир следеће емоције:

Уживање – емоција уживања је операционално дефинисана као укупан скор на субскали уживања Упитника емоција постигнућа (The Achievement Emotions Questionnaire), (Pekrun, Goetz et al. 2005:15);

Понос – емоција поноса је операционално дефинисана као укупан скор на субскали поноса Упитника емоција постигнућа (The Achievement Emotions Questionnaire), (Pekrun, Goetz et al. 2005: 15);

Опуштање или олакшање – ова емоција је операционално дефинисана као укупан скор на субскали опуштања Упитника емоција постигнућа (The Achievement Emotions Questionnaire), (Pekrun, Goetz et al. 2005: 15);

Од негативних емоција у раду су разматране следеће емоције:

Бес – ова емоција је операционално дефинисана као укупан скор на субскали беса Упитника емоција постигнућа (The Achievement Emotions Questionnaire), (Pekrun, Goetz et al. 2005: 16);

Анксиозност – емоција анксиозности је операционално дефинисана као укупан скор на субскали анксиозности Упитника емоција постигнућа (The Achievement Emotions Questionnaire), (Pekrun – Goetz et al. 2005: 16);

Досада – емоција досаде је операционално дефинисана као укупан скор на субскали досаде Упитника емоција постигнућа (The Achievement Emotions Questionnaire), (Pekrun, Goetz et al. 2005: 16).

Условно независне варијабле:

Успех – представљен као просечна оцена на крају првог полугодишта;

Процена квалитета онлајн платформи коришћених за наставу. Онлајн настава се може дефинисати на следећи начин: „подучавање онлајн значи извођење курса делимично или потпуно преко интернета" (Ko, Rossen 2017: 28; Ђорђевић, Павловић и др. 2020: 125). Број апликација и платформи које се користе за процес учења путем интернета стално се повећава (на пример, Moodle, Microsoft Teams, Google classroom); неке од њих су бесплатне, а неке се плаћају". Ова варијабла је операционално одређена преко низа питања из Упитника о процени квалитета онлајн наставе и обухвата четири аспекта процене: технички услови, ставови о онлајн настави; задовољство постојећим платформама и важност различитих аспеката платфоме за онлајн наставу.

Социодемографске варијабле:

1. пол – категоричка варијабла са два нивоа (1-мушки; 2-женски);

2. врста школе – категоричка варијабла са два нивоа (1-Медицинска; 2- Гимназија).

ИНСТРУМЕНТИ

За потребе овог истраживања коришћена су три упитника:

Социодемографски упитник је конструисан за потребе овог истраживања и садржи питања везана за пол (1-мушки; 2-женски), године старости,

назив школе, смер, разред, успех (просечна оцена), омиљени предмет, оцена из омиљеног предмета и место становања;

Упитник емоција постигнућа - Achievement Emotions Questionnaire (AEQ) (Pekrun, Goetz et al. 2005: 15-20) – оригинална верзија овог упитника се састоји од три скале које испитују емоције ученика у току наставе, током учења и током решавања теста. Свака од ових скала садржи одређен број субскала које се односе на позитивне и негативне емоције. За потребе овог истраживања користиће се скала емоција током наставе која се у оригиналној верзији састоји од осам субскала које представљају позитивне и негативне емоције (уживање, нада, понос, бес, анксиозност, срам, безнађе, досада). За ово истраживање скала емоција у току наставе је коригована тако да се састоји од шест субскала које се односе на позитивне и негативне емоције (уживање, понос, опуштање или олакшање, бес, анксиозност, досада), субскала опуштање или олакшање је преузета из скале која се односи на емоције у току теста. Упитник укупно садржи 57 тврдњи на којима ученици одређују од 1 до 5 на скали Ликертовог типа степен у којем се слажу или не слажу са сваком тврдњом, при чему 1 значи „потпуно се не слажем", 2 значи „делимично се не слажем", 3 „нисам сигуран", 4 - „делимично се слажем" и 5 - „у потпуности се слажем". Од аутора инструмента је добијена сагласност (05.03.2021. год.) за коришћење и превођење инстумента на српски језик. Превод и адаптација упутника са енглеског језика на српски спроведена је методом повратног превода. Упитник је најпре преведен на српски, а затим је та верзија преведена на енглески. Поређењем ових верзија показало се да је њихово преклапање задовољавајуће

Субскала емоције уживања се у оригиналној верзији упитника састоји од 10 тврдњи које испитују емоцију уживања код ученика у настави пре часа, у току часа и након часа. Психометријске карактеристике ове субскале су M=31.99, SD=6.47, α=.85 (Pekrun, Goetz et al. 2005: 26). У складу са овим истраживањем тврдње у преформулисане тако да се односе на емоцију уживања пре часа, у току часа и након часа омиљеног предмета („Узбуђен сам због одласка на час омиљеног предмета."). *Субскала емоције поноса* се у оригиналној верзији упитника састоји од 9 тврдњи које испитују емоцију поноса код ученика у настави у току часа и након часа. Психометријске карактеристике ове субскале су M=31.20, SD=5.50, α=.82 (Pekrun, Goetz et al. 2005: 28). У складу са овим истраживањем, тврдње су преформулисане тако да се односе на емоцију поноса у току часа и након часа омиљеног предмета („Поносан сам што могу да пратим материјал на часу омиљеног предмета."). *Субскала емоције опуштености или олакшања* се у оригиналној верзији упитника налази као субскала у скали за процену емоција током теста и састоји се од 6 тврдњи које испитују емоцију опуштености или

олакшања након теста. Психометријске карактеристике ове субскале су M=21.59, SD=4.00, α =.77 (Pekrun, Goetz et al. 2005: 29). У складу са овим истраживањем тврдње су преформулисане тако да се односе на емоцију опуштености или олакшања након часа омиљеног предмета („Осећам олакшање након часа омиљеног предмета."). *Субскала емоције беса* у оригиналној верзији упитника се састоји од 9 тврдњи које испитују емоцију беса пре часа, у току часа и након часа. Психометријске карактеристике ове субскале су M=17.39, SD= 6.24, α=.86 (Pekrun, Goetz et al. 2005: 30). У складу са овим истраживањем, тврдње су преформулисане тако да се односе на емоцију беса пре часа, у току часа и након часа омиљеног предмета („Осећам се фрустрирано на часу омиљеног предмета."). *Субскала емоције анксиозности* у оригиналној верзији упитника се састоји од 12 тврдњи које испитују емоцију анксиозности пре часа и у току часа. Психометријске карактеристике ове субскале су M=27.68, SD= 8.30, α=.86 (Pekrun, Goetz, Perry 2005:31). У складу са овим истраживањем, тврдње су преформулисане тако да се односе на емоцију анксиозности пре часа и у току часа омиљеног предмета („Помисао о часовима омиљеног предмета чини да се осећам нелагодно."). *Субскала емоције досада* у оригиналној верзији упитника се састоји од 11 тврдњи које испитују емоцију досаде у току часа. Психометријске карактеристике ове субскале су M=30.84, SD=9.88, α=.93 (Pekrun, Goetz, Perry 2005: 32). У складу са овим истраживањем тврдње су преформулисане тако да се односе на емоцију досаде у току часа омиљеног предмета („Досадно ми је на омиљеном часу.").

Када је у питању поузданост субскала на узорку из овог рада резултати провере поузданости интерне конзистенције показују да све субскале имају задовољавајући ниво поузданости (α > 70). При чему Кронбах алфа коефицијент за сваку субскалу износи: уживање .89; понос .84; олакшање .88; бес .94; анксиозност .95; досада .96;

Упитник о процени квалитета постојећих платформи за онлајн наставу (УПКПОН1) – сачињен је за потребе већег истраживања. Садржи четири групе питања: I) Технички услови онлајн наставе: садржи питања (укупно 4) која се односе на техничку опремљеност и услове које ученици имају у току онлајн наставе (пример питања: *Који уређај сте користили за онлајн настави /комјутер, мобилни, .../; Да ли сте имали интернет одговарајуће брзине и сл.)*. Ученици добијају неколико понуђених одговора и опредељују се за један о понуђених. II) Став (позитивн/негативан) ученика о онлајн настави. Овај део упитника се односи на доминатни став ученика о онјалн настави, тј. о позитивној/негативној оријентацији према овом виду наставе. Садржи укупно 8 ајтема (примери ставки: *Онлајн настава путем постојећих платформи омогућава ученицима да стекну одговарајућа знања и вештине; Платфоме које тренутно користимо за*

онлајн наставу су потпуно довољне за неометано одвијање наставног процеса). Задатак ученика је да на постављене тврдње изразе степен слагања на Ликертовој скали од 1 до 5 при чему 1 значи – „апсолутно нетачно", 2 – „углавном нетачно", 3 – „ни тачно ни нетачно", 4 – „углавном тачно", 5 – „апсолутно тачно". Факторском анализом овог дела инструмента потврђена је једнофакторска структура (проценат објашњене варијансе издвојеним фактором износио је .57%). Поузданост овог дела инструмената износила је .89 изражено Кронбах алфа коефицијентом. III) Скала процене задовољства различитим аспекатима платформе које су користили током онлајн наставе и она садржи 10 тврдњи (*„Стабилност везе".; „Једноставност за употребу"*). Задатак ученика се састоји да на све аспекте одреде своје задовољство сваком платформом посебно на скали Ликертовог типа од 1 до 5 при чему 1 значи – „уопште нисам задовољан", 2 – „углавном нисам задовољан", 3 – „и задовољан сам и нисам", 4 – „углавном сам задовољан", 5 – „у потпуности сам задовољан". Поузданост овог дела упитника на нашем узорку износила је .78. Факторска структура овог дела, баш као и код претходног потврдила је једнофакторску структуру (проценат објашњене варијансе издвојеним фактором 86%). Поузданост изражена Кронбах алфа коефицијентом износи .98. IV). Скала важности различитих аспеката платфоме за онлајн наставу. Ова питања се односе на нову платформу за онлајн наставу на којој ученици одређују које функције је важно да она садржи. Ова скала се састоји од 10 тврдњи (*„Могућност аудио позива"*). Задатак ученика је да на скали Ликертовог типа од 1 до 5 означе колико су важне одређене функције, при чему 1 значи -„потпуно небитно", 2- „углавном небитно", 3- „и битно и небитно", 4- „битно", 5- „веома битно". И код овог дела инструмента је потврђена једнофакторска структура (проценат објашњене варијансе издвојеним фактором износио је 53,6 %). Поузданост скале износила је .90. На крају упитника се налазе питања отвореног типа где ученици могу написати које још функције треба да садржи нова платформа и да напишу своја очекивања од нове платформе.

УЗОРАК

У овом истраживању узорак чине ученици четвртог разреда из две средње школе (Гимназија, Медицинска школа) у Косовској Митровици. У питању је пригодно неслучајни узорак, а укупан број испитаника износио је 100 (N=100). Када говоримо о културолошким срединама, ученици су углавном били из Косовске Митровице и околних села. Сви испитивани ученици су пунолетни (преко 18 година). Што се тиче полне структуре у узорку је било 61% испитаника женског пола, а 39% мушког.

ТЕХНИКЕ ЗА ОБРАДУ ПОДАТАКА

За технике статистичког закључивања коришћен је SPSS програм.

За технике дескриптивне статистике коришћена је аритметичка средина, стандардна девијација, а од техника статистике закључивања примењен је Пирсонов коефицијент корелације, анализа варијансе за поновљена мерења, т-тест за независне узорке.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

ИЗРАЖЕНОСТ ЕМОЦИЈА У ОБРАЗОВНОМ ПРОЦЕСУ

Најпре су у Табели 1 приказани описни параметри (аритметичка средина, стандардна девијација и распон) за позитивне и негативне емоције које ученици испољавају у току онлајн наставе, а потом су у Табели 2 дати подаци везани за њихову повезаност са општим успехом средњошколаца.

Табела 1. *Позитивне и негативне емоције које ученици најчешће испољавају током онлајн наставе*

Емоције	N	Минимум	Максимум	M	SD	Нормативни узорак (M)	Нормативни узорак (SD)
Уживање	100	10	50	40.11	7.546	31.99	6.47
Понос	100	15	45	36.57	6.341	31.20	5.50
Олакшање	100	6	30	16.63	6.714	21.59	4.00
Бес	100	8	45	14.63	8.349	17.39	6.24
Анксиозност	100	12	60	21.63	11.848	27.68	8.30
Досада	100	11	55	18.86	11.31	30.84	9.88

Напомена: N – број испитаника; M – аритметичка средина; SD – стандардна девијација

Приликом обраде дескриптивне статистике (Табела 1), аритметичка средина показује да је уживање позитивна емоција која се највише испољава током онлајн наставе (АС=31.99), док се од негативних емоција највише испољава досада (М=30.84).

Како би утврдили да ли постоје значајне разлике у доживљају појединих емоција (позитивних и негативних), коришћена је анализа варијансе за поновљена мерења. Када су у питању позитивне емоције, показало се да постоје значајне разлике у доживљају различитих емоција. Вредност добијених статистика, ($F(2, 99)=53.45$, $p< .01$) потврђује да се и овде ради о значајном ефекту, а парцијално ета квадрат који износи: 0.45, даје нам основа за закључимо да је реч о јаком ефекту, према Коеновим критеријумима

(Cohen 1988: 32). Испитани средњошколци имају слабије изражену емоцију олакшања (AC=16,63) у односу на емоције понос (M=36,57) и уживање (M=40,11), у оба случаја, разлика је значајна на нивоу .01. Што се тиче негативних емоција, и ту је утврђено да постоје значајне разлике у доживљају различитих емоција код средњошколаца. Вредност добијеног статистика, ($F(2, 99)=3.78$, $p<.05$) потврђује да се и овде ради о значајном ефекту, а парцијално ета квадрат који износи: 0.03, даје нам основа за закључимо да је реч о слабом ефекту, према Коеновим критеријумима (Cohen 1988: 32). Показало се да испитивани ученици на онлајн часовима имају значајно виши ниво анксиозности у односу на осећај беса ($p<.05$). Раније истраживање (Kolak, Majcen 2011: 337-360) које се бавило испитивањем емоција током редовне наставе показује да код ученика превладавају позитивне емоције током наставног процеса. Поређењем позитивних и негативних емоција, аритметичке средине указују на превладавање интензитета позитивних емоција од којих је највећег интензитета радозналост (M=6,126), док се по сличности висине аритметичких средина међу негативним емоцијама издваја досада (M=5,850). Такође ауторка Крагуљ (Kragulj 2011: 35) је у свом истраживању добила да код студената превладавају позитивне емоције (89,3%) у односу на негативне (10,7%) током наставе из Дидактике.

У Табели 2 су приказане корелације (Пирсонов коефицијент корелације) између школског успеха и позитивних и негативних емоција у образовању код ученика.

Табела 2. *Повезаност изражености позитивних и негативних емоција у настави и школског успеха*

		Уживање	Понос	Олашање	Бес	Анксиозност	Досада
Успех	r	.166	.121	.042	–.033	.108	–.059
	p	.098	.230	.679	.742	.287	.563
	N	100	100	100	100	100	100

Напомена: r – Пирсонов коефицијент корелације; p – статистичка значајност; N – број испитаника

Резултати корелативне анализе (Табела 2) показују да не постоје статистички значајне корелације између школског успеха и израженост позитивних и негативних емоција у току онлајн наставе.

Аутори Станковић-Јанковић и Гојковић (2015: 5-15) су у свом истраживању проверавали да ли постоји повезаност између позитивних и негативних емоција и општег успеха током редовне наставе. Резултати су показали да између негативних емоција и успеха постоје статистички значајне корелације, а између позитивних емоција и успеха нису добијене статистички

значајне корелације. Раније истраживање ауторке Брдовчак (2017: 33) о позитивним и негативном емоцијама током редовне наставе показује да је већи академски успех статистички значајно повезан са свим испитиваним позитивним емоцијама. Када су у питању негативне емоције добијено је да су у значајној негативној корелацији са академским успехом. У суштини, позитивне емоције биле су у корелацији са вишим академским успехом, док су негативне емоције биле у корелацији са нижим академским успехом.

Услед недостатка емпиријских истраживања о испитивању повезаности емоција током онлајн наставе и школског успеха сматрамо да ово истраживање представља новину из ове области. Такође, због недостатка емпиријских истраживања можемо се позвати на теорију и дефиниције позитивних и негативних емоција у настави које су наведене у раду. Премда нема ранијих емпиријских података у којима се директно повезују емоције у образовању и школски успех у онлајн настави, узимајући у обзир раније истраживања у оквиру редовне наставе, као и теоријске поставке теорије котроле и вредности емоција (Pekrun 2006: 35), очекивали смо да код ученика који током онлајн наставе постижу бољи успех имају израженије позитивне емоције, док би ученици који постижу лошији успех, у већој мери доживљавали негативне емоције. То није био случај у нашем истраживању. Разлози за овакав резултат могу да се једним дело тумече као последица још увек недовољне и непотпуне (у емоционалном смислу) укључености ученика у онлајн систем рада и учења у настави, што потврђују и резултати неких ранијих истраживања који говоре у прилог томе да ученици још увек нису ''навикли'' да раде онлајн, те да им треба значајно више времена у савладавању појединих делова градива (Kovačević, Radovanović i dr. 2021: 25-26).

ПРОЦЕНА КВАЛИТЕТА ОНЛАЈН ПЛАТФОРМИ КОЈЕ СУ КОРИШЋЕНЕ ТОКОМ ОНЛАЈН НАСТАВЕ

Ученици су на упитнику који је посебно дизајниран за потребе овог истраживања, изражавали своју процену квалитета онлајн платформи које су коришћене током онлајн наставе. У првом делу упитника, ученици су извештавали о испуњености техничких услова за одвијање онлајн наставе. Највећи број ученика је известио да је онлајн наставу похађао путем лаптоп рачунара (45%) или смартфона (42%). Када је у питању одговарајућа брзина интернтета, 76% испитаника је одговорило да је имало одговарајућу брзину, док је 24% сматрало да није имало интернет одговарајуће брзине. Већина испитаника (84%) је имало свој лични уређај на коме су пратили онлајн наставу. Резултати једног ранијег истраживања (Ђорђевић, Павловић и др. 2020: 129-133) показује да је највећи број испитаника (57,5%) користио мобилни телефон за праћење онлајн наставе из енглеског језика,

а нешто мање од трећине њих (30%) лаптоп. Мањи број студената користио је десктоп рачунар или таблет. Када је у питању квалитет интернет конекције, у истом истраживању преко четири петине студената (85%) даје оцене изнад 3 (на скали од 1 до 5). Према томе, постоји делимична подударност, с тим што треба имати у виду да су аутори Ђорђевић и сарадници (2020: 119) испитивање обавали на узорку студената и то из Београда, док је наш узорк обухватио средњошколце (4 разред) и то са територије Косова и Метохије.

Други део упитника се тицао процене доминатног става (позитивног/негативног) ученика о онлајн настави. Реч је о позитивној или негативној генералној оријнтацији према онлјан настави сагледаној из различлитих аспеката. У Табели 3 су дати описни параметри (аритметичке средине и стандардне девијације) за свих 8 ставки појединачно, као и за комплетну скалу процене доминатног става.

Табела 3. *Описни параметри за појединачне ставке и комплетну скалу процене доминантног става*

	Ставке	M	SD
1.	Технологија и софтвери које користи средњошколска установа коју похађам за онлајн наставу су квалитетни.	3.71	1.13
2.	Онлајн настава је потпуно равноправна са наставом уживо (у учионици).	2.14	1.30
3.	Платфоме које тренутно користимо за онлајн наставу су потпуно довољне за неометано одвијање наставног процеса.	3.29	1.28
4.	Онлајн настава путем постојећих платформи омогућава ученицима да стекну одговарајућа знања и вештине.	2.86	1.26
5.	При раду са постојећим платформама за учење на даљину врло сам мотивисан/а за учење и рад.	2.45	1.35
6.	Већина ученика је активна на онлајн часовима путем постојећих платформи.	3.11	1.28
7.	Онлајн настава путем постојећих платформи нам олакшава рад са наставницима.	2.65	1.29
8.	Интеракција наставника и ученика врло је продуктивна путем постојећих платформи за онлајн учење.	2.89	1.18
	Скала у целини	2.91	.950

Напомена: M – аритметичка средина; SD – стандардна девијација

Из Табеле 3 видимо да су просечне вредности одговора на различитим аспектима доминатног става (процене: позитивно/негативно) према онлајн настави у већини ставки ниже од вредности 3, као теоријског просека. Провером значајности разлика просечне вредности комплетне скале (M=2.91) у односу на теоријски просек, показује да нема значајних разлика у доминатном

ставу према онлајн настави, t (99)=-.881, p>0.05) у односу на теоријски просек. Испитаници су одговарали на скали од 1 до 5, при чему су одговори испод вредности 3 се односили на негативнију слику о онлајн настави, док су вредности преко 3 означавали позитивни став. Вредност 3 је третирана као неутрална процена (доминатни став). На посебној ставци на упитнику испитаници су процењивали генерални став према онлајн настави (на скали од 1 до 5; одговори 1 и 2 су се односили на негативни став, а 4 и 5 на позитивни. Одговор три означавао је неоутрални став). Резултати су још једном показали да је став ученика према онлајн настави неутралан (M=3.14, SD=.42), те да се није статистички значајно разликовао од теоријског просека (вредност 3).

У раду (Matković 2021: 32-61) испитани су ставови студената према онлајн образовању. Студентима је постављено питање да изразе слагање с неким тврдњама везаним за онлајн образовање. Резултати показују да се 304 (72,4%) студената слаже, а 46 (11,0%) студената се не слаже са тврдњом да онлајн предавање даје могућност обављања других активности за време трајања онлајн наставе, док се остатак студената нити слаже, нити не слаже с наведеном тврдњом. Такође 206 (49%) студената се не слаже, а тек 97 (23,1%) студената се слаже да је за време онлајн наставе лакше полагање испита/колоквијума. Са тврдњом да за време онлајн наставе студенти имају више слободног времена слагање исказује 228 (54,3%) студената, а 101 (24%) студент се с истом тврдњом не слаже. 34% студената исказује слагање с тврдњом како током онлајн наставе имају више факултетских обавеза и задатака, а 34,3% се с тим не слаже, остатак се нити слаже, нити не слаже. Мање од половине испитаних студената се слаже да за време трајања онлајн наставе стичу мање знања, а 36,7% студената сматра како се за време онлајн наставе дуже спремају за испите. Још једном се показало да у случају средњошколаца (кокретно средњошколаца са територије Косова и Метохије у нашем истраживању) онлајн настава се не преферира више у односу на редовну наставу.

Трећи део упитника који је мерио процену квалитета онлајн платформи за учење на даљину, односио се на процене задовољства различитим аспектима платформе које су биле коришћене за онлајн наставу. Најпре, када су питању појединачне платформе за онлајн наставу, ученици су у највећем проценту (76%) користили Google meet, нешто мање Viber (60%), док је најмање коришћена платформа Zoom (5%). Платфоме: Whats up, Skype и Moodle, на основу одговора које смо добили, нико од испитаних ученика није користио приликом онлајн наставе. У ранијем истраживању (Kovačević, Radovanović i dr. 2021) резултати показују да највећи број високошколских установа током извођења онлајн наставе користи Zoom (37,00%) и Microsoft Teams платформу (29%), док је коришћење платформи попут Moodle и Google classroom мање заступљено, док је у случају средњих школа у цетрланим деловима Србије Moodle платфома заступљенија од осталих.

У Табели 4 су приказани резултати задовољства ученика коришћеним платформама за онлајн наставу (дескриптивни параметри).

Табела: 4. *Задовољство платформама*

	N	Минимум	Максимум	M	SD
Задовољство Google meet – општи утисак	73	1	5	3.67	1.028
Задовољство Zoom – општи утисак	5	2	5	3.20	1.304
Задовољство Viber – општи утисак	56	1	5	4.04	.990
Задовољство Teams – општи утисак	13	2	5	3.77	.927
Задовољство Google classroom – општи утисак	7	1	5	3.43	1.512

*Напомена:*N – број испитаника; M – аритметичка средина; SD – стандардна девијација

Резултати нам показују да је задовољство у највећој мери Google учионицом, док је најмање задовољство платформом Teams.

У раду аутора Новаковић и Божић (2020: 42) резултати показују да су платформе Google classroom i Hangoust Meet у потпуности (код 36 испитаника) или делимично (код 20 испитаника) испуниле очекивања студената или су их чак изненадила својим могућностима. Студенти су истакли да ако би под хипотетичким условима морали да се одлуче за једну од ове две платформе, 44 студената (69%) би изабрало Google Hangouts док би 20 студената (31%) изабрало Google classroom. Такође 45 студената (86%) је задовољно или делимично задовољно интеракцијом коју су успоставили са професорима уз помоћ ове две платформе. У истом истраживању је добијено да платформе за онлајн учење наилазе на прихватање од стране студената. 41 испитаник (64%) је изјавио да би волео да настави са коришћењем платформи за онлајн учење и након повратка редовној настави што указује да су коришћене платформе оставиле позитиван утисак на студенте (Новаковић, Божић 2020: 43).

Проверавана је и повезаност израженост емоција у образовном контексту са општим ставом о онлајн настави код ученика. Употребљен је Пирсонов коефицинет корелације, а резултати су приказани у Табели 5.

Табела 5. *Повезаност емоција и општег става о онлајн настави*

		Уживање	Понос	Олакшање	Бес	Анксиозност	Досада
Став према онлајн настави	r	–.146	–.113	.304**	.438**	.376**	.494**
	p	.150	.267	.002	.000	.000	.000
	N	100	100	100	100	100	100

Напомена: r – Пирсонов коефицијент корелације; p – статистичка значајност; N – број испитаника

Када су у питању позитивне емоције, само је израженост емоције олакшања статистички значајно позитивно повезано са општим ставом о онлајн настави (r=.304, p<.001). С друге стране, све три мерене негативне емоције, показало се да позитивно и статистички значјано (средњег интензитета) корелирају са ставом према онлајн настави: бес (r=.438, p<.001); анксиозност (r=.376, p<.001); досада (r=.494, p<.001).

Услед недостатка емпиријских истраживања, у овом случају се позивамо на теорију емоција у настави и њихових дефиниција наведених у раду (Pekrun 2006: 38). Према дефиницијама позитивних и негативних емоција у настави (Pekrun 2006: 38) може се претпоставити да ће ученици који имају позитиван став према онлајн настави, имати израженије позитивне емоције и слабије изражене негативне емоције. Такође, ученици који имају негативан став према онлајн настави ће више изражавати негативне емоције, а слабије позитивне. Интересатан је податак да се у нашем истраживању испоставило да ученици који имају негативнији став према онлајн настави имају и израженије емоције анаксиозности, беса и досаде на часовима онлајн наставе.

Када је у питању повезаност израженост емоција у образовном контексту и задовољства појединим платформама за онлајн наставу (zoom, viber, google clasroom, google meeet), резултати су показали да не постоји значајна корелације између ни једне од испољених емоција и задовољства појединим платфомрма.

Испитивање разлика у израженост позитивних и негативних емоција у настави у односу на пол проверавано је путем т-теста значајности разлика за независне узорке. Резултати су приказани у Табели 6.

Табела 6. *Разлике у изражености позитивних и негативних емоција у настави у односу на пол*

Варијабла	**Пол**	**M**	**SD**	**t**	**df**	**p**
Уживање	Мушки	3.95	0.88	1.53	96	.042
	Женски	4.04	0.68			
Понос	Мушки	3.93	0.80	–1.41	96	.070
	Женски	4.14	0.64			
Олакшање	Мушки	3.05	1.24	1.75	96	.022
	Женски	2.65	0.98			
Бес	Мушки	1.93	1.12	2.49	95	.001
	Женски	1.46	0,74			
Анксиозност	Мушки	1.96	1.14	1.25	95	.117
	Женски	1.70	0.88			
Досада	Мушки	1.95	1.11	1.73	95	.137
	Женски	1.59	0.96			

Напомена: M – аритметичка средина; SD – стандардна девијација; p – статистичка значајност; t – вредност т -статистика; df – степени слободе.

Резултати т-теста показују да постоји статистички значајна разлика у погледу изражености позитивне емоције уживање у односу на пол. Прецизније, резултати показују да жене (M=4.04) више уживају у онлајн настави у односу на мушкарце (M=3.95). Такође, добијена је и статистички значајна разлика у изражености позитивне емоције олакшање у односу на пол. Резултати показују да мушкарци имају израженије осећање олакшања у настави (M=3.05) у односу на жене (M=2.65). Што се тиче емоције поноса, овом анализом није утврђена статистички значајна разлика у погледу изражености ове емоције у односу на пол. Када су у питању негативне емоције, резултати показују да постоји статистички значајна разлика у погледу изражности негативне емоције беса у настави у односу на пол. Прецизније, утврђено је да мушкарци (M=1.93) интензивније доживљавају емоцију беса у односу на жене (M=1.46). Када је у питању израженост осталих негативних емоција, анксиозност и досада, није утврђена статистички значајна разлика у односу на пол.

У истраживању (Станковић-Јанковић, Гојковић, 2015: 7-10) аутори су дошли до резултата да су позитивна осећања у настави ликовне културе током редовне наставе више изражена код девојчица него код дечака, док су негативна осећања више изражена код дечака. У једном ранијем истраживању о осећањима ученика у настави музичке културе, резултати су показали да нема статистички значајне разлике између дечака и девојчица у интензитету доживљаја позитивних осећања, а да су негативна осећања у настави музичке културе више изражена код дечака него код девојчица (Станковић-Јанковић 2012: 117), док друго истраживање показује да је уживање у музици знатно веће код девојчица него код дечака (Porobić 2012: 83). Аутори Колак и Мајцен (2011: 346) су у свом раду пронашли да се код ученика током редовне наставе као највиша позитивна емоција издваја опуштеност (M=6,153), док је код ученица најистакнутија емоција радозналости (M=6,257). Што се тиче негативних емоција, ученици и мушког и женског пола највећим интензитетом доживљавају емоцију досаде (M=6,561 и M=5,211). Приликом поређења разлика аритметичких средина емоционалних стања која ученици доживљавају током наставе с обзиром на пол, добијено је да је код истоветних и позитивних и негативних емоција интензитет подједнак. Статистички значајна разлика између аритметичких средина т-тестом је потврђена само код емоција среће и досаде, ученице доживљавају већи интензитет среће (M=5,706) у односу на ученике (M=4,918), а код ученика је израженији интензитет досаде (M=6,561) него код ученица (M=5,211). Наравно, приликом поређања резултата треба имати на уму да су ранија истаживања испитивала емоције у образовању у редовној настави да да се наши подаци односе на онлајн окружење у настави.

Испитивање разлика у израженості позитивних и негативних емоција у настави у односу на врсту школе, проверавано је путем т-теста значајности разлика за независне узорке.

Табела 7. *Разлике у израженості позитивних и негативних емоција у настави у односу на школу*

Варијабла	**Школа**	**N**	**M**	**SD**	**t**	**df**	**p**
Уживање	Медицинска	58	4.01	0.80	0.53	97	.653
	Гимназија	42	4.00	0,69			
Понос	Медицинска	58	4.12	0.70	1.01	97	.962
	Гимназија	42	3.98	0.70			
Олакшање	Медицинска	58	2.57	1.16	–2.065	97	.336
	Гимназија	42	3.04	1.01			
Бес	Медицинска	58	1.34	0.62	–3.99	96	.000
	Гимназија	42	2.05	1.12			
Анксиозност	Медицинска	58	1.59	0.77	–2.46	96	.000
	Гимназија	42	2.08	1.19			
Досада	Медицинска	58	1.42	0.78	–3.57	97	.000
	Гимназија	42	2.13	1.19			

Напомена: N – број испитаника; M– аритметичка средина; SD – стандардна девијација; p – статистичка значајност; t – вредност т -статистика; df – степени слободе.

Резултати т-теста (Табела 7) показују да не постоји значајна разлика међу ученицима Медицинске школе и Гимназије у погледу израженості позитивних емоција у настави. Што се тиче негативних емоција, резултати т-теста показују да постоји статистички значајна разлика у погледу израженості све три негативне емоције у настави (бес, анксиозност, досада) у односу на врсту школе. Прецизније, резултати показују да ученици Гимназије (M=2.05) имају израженију емоцију беса у односу на ученике Медицинске школе (M=1.34). Поред тога, ученици Гимназије (M=2.08) имају израженију емоцију анксиозност у односу на ученике Медицинске школе (M=1.59). Такође, ученици Гимназије (M=2.13) имају и израженију емоцију досада у односу на ученике Медицинске школе (M=1.42).

Ово истраживање може представљати новину када је у питању процена разлика у доживљају емоција током онлајн наставе код ученика у односу на врсту школе, с обзиром да постоји недостатак емпиријских истраживања.

ЗАКЉУЧАК

Уважавање емоција у образовном процесу и њихово мерење и помињање у емпиријским радовима посвећеним учењу у настави, постало је актуелно последњих двадесетак година. Њихово повезивање са општим успехом као и неким другим аспектима, била је инспирација истраживача који су се бавили различитим аспектима психологије образовања. Полазећи од Пекруновог схватања академских емоција постулираних у оквиру његове теорије контроле и вредности емоција, у емпиријском делу рада је испитивана изражаност позитивних и негативних емоције у онлајн настави као и њихова веза са проценама квалитета онлајн платформи за наставу на даљину код средњошколаца на Косову и Метохији.

Резултати су показали да се током онлајн наставе интензивније доживљавају позитивне емоције (уживање, понос, олакшање) у односу на негативне (бес, анксиозност и досада), те да је најизраженија позитивна емоција уживање, а најизраженија негативна емоција досада. Доживљај позитивних и негативних емоција током онлајн наставе показало се да не корелира значајно са школским успехом ученика. Када је у питању процена квалитета платформи за онлајн наставу, резултати су показали да је највећи број ученика за праћење онлајн наставе користио лаптоп, да је поседовао интернет адекватане брзине као и свој уређај за праћење наставе. Утврђено је да не постоје значајне разлике у генералном ставу ученика према онлајн настави у односу на теоријски просек као и да ученици изражавају генерално неутралану процену (доминатан став - ни позитивно ни негативно) онлајн наставе. Платформа Goog Meet се издваја као највише коришћена платформа код ученика за праћење онлајн наставе, док је навеће задовољство платфромом Google classroom код испитаних средњешколаца на Косову и Метоији. Потврђена је значајна повезаност између доживљаја позитивних и негативних емоција и општег става према онлајн настави. Утврђено је да је од позитивних емоција израженост емоције олакшања позитивно повезана са општим ставом према онлајн настави, док се све испитиване негативне емоције показале као позитивно и значајно повезане (средњег интензитета) са општим ставом према онлајн настави. Ученици који су у већој мери осећали анксиозност, бес и досаду током онлајн наставе, у већем су степену изразили задовољство према онлајн настави. Када су у питању разлике у изражености позитивних и негативних емоција с обзиром на пол ученика, показало се да женски испитаници у већој мери испољавају емоцију уживања, а значајно мање емоцију олакшања и беса током онлајн наставе у односу на мушке испитанике. Што се тиче разлика у изражености појединих емоција у току онлајн наставе код ученика различитих школа., показало се да ученици Гимназије у већој

мери осећају емоције анксиозности, беса и досаде у току онлајн наставе у односу на ученике средње Медицинске школе.

На послетку, треба се осврнути и на ограничења истраживања. Поред реалитвно малог узорка (N=100) неслучајног карактера, додатно ограничење се може сматрати и то што су узети у обзир само ученици из Косовске Митровице, а нису узети у обзир и ученоци из српских енклава из централних и јужних делова Косова и Метохије. Наравно, треба узети у обзир чињеницу да су испитаници испитивани у њиховим матичним школама, уживо и да је у доба пандемије било јако тешко наћи добровољце за учешће у истраживању, као и добијање сагласности за реализацију истраживања у васпитно-образовној установи. Као препорука за будућа истраживања могли би да сугеришемо истраживачима који су заинтересовани за ову тему да упореде резултате са подацима из других делова Србије, можда и из региона, а у истраживачке нацрте поред академских емоција евентуално укључити и неке друге релевантне аспекте наставног процеса, попут когнитивних и конативних чиниоца.

Узимајући у обзир чињеницу да је релативно мали број истраживања који се бави емоционалним компонентама наставног процеса у онлајн окружењу, сматрамо наш рад скромним доприносом скретању истраживачке пажње на овај, по нама важан аспект образовног процеса.

ЛИТЕРАТУРА

Bognar, Dubovički 2012: Ladislav Bognar, Snježana Dubovački. Emocije u nastavi. *Croatian Journal of Education, 14 (1),* 135-163.

Boekaerts 2006: Monique Boekaerts. Understanding Students' Affective Processes in the Classroom. In P. Schutz., R. Pekrun (Eds). *Emotion in Education*. San Diego. Academic Press. 37–56.

Brdovčak 2017: Barbara Brdovčak. The Relationship between Achievement Emotions, Appraisals of Control and Value, and Academic Success. Croatian Journal of Education, 19 (3), 29-41.

Burić 2008: Irena Burić. Uloga emocija u obrazovnom kontekstu – teorija kontrole i vrednosti. *Suvremena psihologija 11(1),* 77-92.

Cohen 1988: Jacob Cohen. *Statistical power analysis for the behavior sciences*. Hillsdle (Michigan): Lawrence Erlbaum Associates

Ђорђевић, Павловић, Весић-Павловић 2020: Данијела Ђорђевић, Зоран Павловић, Тијана Весић-Павловић. Мишљење студената о онлајн настави енглеског језика – могућности и ограничења. Зборник радова Филозофског факултета, *50 (4),* 117-140.

Ellsworth, Tong 2006: Phoebe Ellsworth, Eddie Tong. What does it mean to be angry at yourself? Categories, appraisals, and the problem of language. *Emotion, 6,* 573-586.

Finlayson 2014: Maureen Finlayson. Addressing Math Anxiety in the Classroom. *Improving Schools, 17 (1),* 99–115.

Frenzel 2014: Anne Frenzel. Teacher emotions. In E. A. Linnenbrink-Garcia & R. Pekrun (Eds.). *International Handbook of Emotions in Education*. New York: Routledge. 494- 519.

Goetz, Pekrun, Hall, Haag 2006b: Thomas Goetz, Reinhard Pekrun, Nathan Hall, Ludwig Haag. Academic emotions from a social-cognitive perspective: Anteceents and domain specificity of students' affect in the context of Latin instruction. *British Jounal of Educational Psychology, 76,* 289-308.

Hamre, Pianta 2005: Bridget Hamre, Robert Pianta. Can Instructional and Emotional Support in the First-grade Classroom Make a Difference for Children at Risk of School Failure? *Child Development, 76 (5),* 949–967.

Hascher 2007: Tina Hascher. Exploring Students' Well-Being by Taking a Variety of Looks into the Classroom. *Hellenic Journal of Psychology, 4 (3),* 331–349.

Hembree 1988: Ray Hembree. Correlates, causes, effects and treatment of test anxiety. *Review of Educational Research, 58,* 47-77.

Kim 2020: Jinyoung Kim. Learning and Teaching Online During Covid-19: Experiences of Student Teachers in an Early Childhood Education Practicum. International Journal of Early Childhood, 52,145–158.

Ko, Rossen 2017: Susan Ko, Steve Rossen. *Teaching Online: A Practical Guide.* New York: Routledge.

Kolak, Majcen 2011: Ante Kolak, Melita Majcen. Emocionalne reakcije učenika u nastavnom procesu kao poticaj u razvoju kreativnosti. *Međunarodni stručni skup Daroviti u procesu globalizacije*. U: Grozdanka Gojkov Arad (ur.); Vršac: Viša škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihajlo Palov" , Univeritatea de west "Aurel Viacu", 337-360.

Kovačević, Radovanović, Radojević, Kovačević 2021: Jasmina Kovačević, Vesna Radovanović, Tamara Radojević, Jelena Kovačević. *Efekti online nastave na visokoškolskim ustanovama za vreme pandemije COVID – 19*. XXVII Skup TRENDOVI RAZVOJA: "ON-LINE NASTAVA NA UNIVERZITETIMA", Novi Sad, 15 - 18. 02. 2021. 35-38.

Kragulj 2011: Snježana Kragulj. Odgojno-obrazovna klima u sveučilišnoj nastavi. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, 57,* 35 – 60.

Krstić 2016: Ksenija Krstić. *Socioemocionalni aspekti nastave i učenja. Nastava i vaspitanje, 65 (3),* 471-490.

Krstić, Lazarević, Stepanović-Ilić 2016: Ksenija Krstić, Ljiljana Lazarević, Ivana Stepanović-Ilić. Dropout as a Result of Education with no Space for Diversity. In: Surian, Allesio (Ed.). *Open Spaces for Interactions and Learning Diversities*. Sense Publishers. 129–136.

Kuppens, Van Mechelen, Rijmen 2008: Peter Kuppens, Iven Van Mechelen, Frank Rijmen. Towards disentangling sources of individual differences in appraisal and anger. *Journal of Personality, 76 (4)*, 969-1000.

Kuppens,Van Mechelen, Smits, De Boeck 2003: Peter Kuppens, Iven Van Mechelen, Dirk Smits, Paul De Boeck. The appraisal basis of anger: Specificity, necessity, and sufficiency of components. *Emotion, 3 (3),* 254-269.

Matković 2021: Nena Matković. *Stavovi i percepcije studenata splitskog sveučilišta o provedbi online nastave za vrijeme trajanja epidemije Covid-19.* Završni master rad. Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet.

Moore, Dickson-Deane, Galyen 2011: Joi Moore, Camille Dickson-Deane, Krista Galyen. E-Learning, online learning, and distance learning environments: Are they the same? *The Internet High Education, 14 (2),* 129–35.

Milivojević, Selaković, Radosavljević, Vukajlović 2020: Vesna Milivojević, Žanka Selaković, Katarina Radosavljević, Zorica Vukajlović. Onlajn nastava u mlađim razredima osnovne škole. 8. Simpozijum „Tehnika i informatika u obrazovanju: nastavnici za nastavnike" Fakultet tehničkih nauka u Čačku Univerziteta u Kragujevcu, Srbija, 18-20.2020.

Новаковић, Божић 2020: Александар Новаковић, Снежана Божић. Ставови студената српстике према платформама за електронско учење (Google classroom и Hangoust Meet). *Методички видици, 11 (1),* 13-28.

Oatley, Jenkins 2003: Keith Oatley, Jennifer Jenkins. *Razumijevanje emocija.* Jastrebarsko: Naklada Slap.

Outli 2005: Kit Outli. *Emocije – kratka istorija,* Beograd: Clio.

Pavlović, Ivanišević, Radišić, Lošonc 2021: Aleksandra Pavlović, Andrea Ivanišević, Mladen Radišić, Alpar Lošonc. *Uticaj COVID – 19 i online učenja na visoko obrazovanje u Srbiji.* XXVII Skup TRENDOVI RAZVOJA: "ON-LINE NASTAVA NA UNIVERZITETIMA", Novi Sad. 189-192.

Pekrun, Goetz, Titz, Perry 2002: Reinhard Pekrun, Thomas Goetz, Wolfram Titz, Raymond Perry. Academic Emotions in Students' Self-Regulated Learning and Achievement: A Program of Qualitative and Quantitative Research. *Educational Psychologist, 37 (2),* 91–105.

Pekrun, Goetz, Perry, Kramer, Hochstadt, Molfenter 2004: Reinhard Pekrun, Thomas Goetz, Raymond Perry, Klaudia Kramer, Michaela Hochstadt, Stefan Molfenter. Beyond test anxiety: Development and validation of the test emotions questionnaire (TEQ). *Anxiety, Stress, and Coping, 17 (3),* 287-316.

Pekrun, Goetz, Perry 2005: Reinhard Pekrun, Thomas Goetz, Raymond Perry. *Achievement Emotions Questionnaire (AEQ)–User's manual.* Munich: University of Munich, Department of Psychology

Pekrun 2006: Reinhard Pekrun. The control – value theory of achievement emotions: Assumptions, corollaries, and implications for educational research and practice. *Educational Psychology Review, 18,* 315-341.

Pekrun, Elliot, Maier 2006: Reinhard Pekrun, Andrew Elliot, Markus Maier. Achievement goals and discrete achievement emotions: A theoretical model and prospective test. *Journal of Educational Psychology, 98 (3),* 583-597.

Pekrun, Stephens 2010: Reinhard Pekrun, Elizabeth Stephens. Achievement Emotions: A Control – Value Approach. *Social and Personality Psyhology Compass, 4 (4),* 238-255.

Perkins, Hill 1985: Perkins, Hill. Cognitive and affective aspects of boredom. *British Journal of Educational Psychology, 76 (2),* 221-234.

Petrešević, Sorić 2011: Đurđica Petrešević, Izabela Sorić. Učeničke emocije i njihovi prediktori u procesu samoregulacije učenja. *Društvena istraživanja, 20 (1),* 211-232.

Pivac, Pavkov-Hrvojević, Zorić 2021: Tatjana Pivac, Milica Pavkov-Hrvojević, Lana Zorić. *Prednosti i nedostaci online nastave iz ugla profesora i saradnika. Studija slučaja: Prirodno – matematički fakultet u Novom Sadu.* XXVII Skup TRENDOVI RAZVOJA: "ON-LINE NASTAVA NA UNIVERZITETIMA", Novi Sad. 237-240.

Porobić 2012: Selma Porobić. Muzička skala kreativnosti (maska) po mjeri učenika. *Naša škola, 1(2),* 75–99.

Radišić, Videnović, Baucal 2015: Jelena Radišić, Marina Videnović, Aleksandar Baucal. Math Anxiety – Contributing School and Individual Level Factors. *Europian Journal of Psychology of Education, 30 (1),* 1–20.

Schutz, Hong, Cross, Osbon 2006: Paul Schutz, Ji Hong, Dione Cross Franci, Jennifer Osbon. Reflections on Investigating Emotions in Educational Activity Settings. *Educational Psychology Review, 18 (4),* 343–360.

Simić, Krstić 2014: Nataša Simić, Ksenija Krstić. *School Characteristics Related to Primary and Secondary School Dropout in Serbia.* The European Conference on Educational Research: The Past, the Future and Present of Educational Research in Europe; Porto, Portugal, 2–5 September 2014.

Smith, Lazarus 1993: Craig Smith, Richard Lazarus. Appraisal components, core relational themes, and the emotions. *Cognition and Emotion, 7(3-4),* 233-269.

Stanković 2007: Tanja Stanković. *Vaspitanje emocionalnosti u školi.* Istočno Sarajevo, Zavod za udzbenike i nastavna sredstva.

Станковић-Јанковић 2012: Тања Станковић-Јанковић. *Учење учења и емоције у настави*. Бања Лука: Арт принт.

Stanković-Janković, Gojković 2015: Tanja Stanković-Janković, Vesna Gojković. Emocije u nastavi likovne kulture. *Naša škola, 4 (1),* 5–15.

Tracy, Robins 2007: Jessica Tracy, Richard Robins. The self in self-conscious emotions: A cognitive appraisal approach. In J. L. Tracy, R. W. Robins & J. P. Tangney (Eds.). *The self-conscious emotions: Theory and research*. New York: Guilford. 443-467.

Zeidner 1998: Moshe Zeidner. *Test anxiety: The state of the art.* New York: Plenum.

Dušan J. RANĐELOVIĆ
Ružica M. MIHAJLOVIĆ

THE EMOTIONS IN THE EDUCATIONAL CONTEXT AND QUALITY ASSESSMENT OF ONGOING PLATFORMS FOR ONLINE TEACHING ON THE TERRITORY OF KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The theoretical basis of the work is represented by the theory of control and value of emotions and Pekurn's understanding of academic emotions as well. The main goal of the research was to examine the expression of positive emotions such as enjoyment, pride, relaxation or relief and negative emotions as well, such as anger, boredom, anxiety at students during online classes, as well as their relationship to overall success and quality assessment of online teaching platforms in use.The following material was used in this work: Achievement Emotion Questionnaire (AEQ), Questionnaire on Quality Assessment of ongoing Online Teaching Platforms (UPKPON1) and Questionnaire of Sociodemographic Variables. A hundred high school final year students from Kosovo and Metohija were involved in this sample.

The results showed that during online classes positive emotions such as enjoyment, pride and relief are experienced more intensely than negative ones such as anger, anxiety and boredom; the most expressed positive emotion is enjoyment, and the most expressed negative emotion is boredom. Experience of positive and negative emotions during online teaching doesn't correlate significantly with students' school success. The most of students were using laptops to monitor online classes and they had adequate internet speeds as well as their own device for monitoring classes. Students expressed a neutral general attitude towards online teaching; Google Meet platform was the most used platform to follow online classes.

A significant correlation between the experience of positive and negative emotions and the general attitude towards online teaching was proved. The students who felt more anxious, angry and got bored during online classes expressed more satisfaction with online classes. There is a difference in the expression of certain positive and negative emotions during online classes with regard to the gender and type of high school that students attend.

Key words: high school students, academic emotions, online teaching, the quality assessment of platforms, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 3. октобра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.431
doi: 10.5937/bastina31-30830

Оригинални научни рад

*Драгана Б. ЛАЗИЋ**

*Зоранчо В. ВАСИЛКОВ***
Универзитет "МБ", Пословни и правни факултет, Београд

ОД ТЕРМИНОЛОШКЕ ДИЛЕМЕ ДО СУДСКЕ ПРАКСЕ У ВЕЗИ СА НАЗИВОМ КРИВИЧНОГ ДЕЛА ТРГОВИНА ЉУДИМА

Апстракт: Предмет рада је трговина физичким лицима односно људима. Нехумано и деградирајуће поступање, суровост и искоришћавање тешког положаја појединца чини ово понашање и кривично дело изазвано таквим понашањем, апсолутно неприхватљивом друштвеном појавом, јер у суштини поништава достигнути ниво поштовања људских права, пре свега људско достојанство и физички интегритет сваке жртве. Основни циљ рада јесте да се докаже да је трговина физичким лицима – људима, али и посебно осетљивом категоријом – децом присутна у нашем друштву и да жртве ове појаве могу бити сви грађани и њихови чланови породица. Ангажованост међународне заједнице и напори које државе улажу за сузбијање ове појаве остају на нивоу апела да су реперкусије ове појаве негативне на живот и опстанак људи као самосталних и слободних људи. У првом делу рада направљена је терминолошка разлика између појма физичко лице и свих осталих појмова који се користе као његови синоними. Следећи део рада посвећен је дефинисању трговине људима у међународном и националном праву и анализи упоредноправне регулативе у овој области. Истраживање фреквенције трговине људима и трговине малолетним лицима ради усвојења на територији Републике Србије у једанаестогодишњем периоду обухватио је последњи део рада и кроз истраживање судске праксе указује на тренутно стање ове појаве у Републици Србији.

Кључне речи: физичка лица, трговина људима, облици трговине људима, људска права, трговина малолеким лицима ради усвојења.

1. ТЕРМИНОЛОШКО РАЗЛИКОВАЊЕ ПОЈМОВА „ФИЗИЧКА ЛИЦА" И „ЉУДИ"

Појам физичког лица у правној литератури има своје прецизно одређење. Поред овог појма дефинисани су и сви пропратни атрибути физичког лица. Из тог разлога, а за потребе разумевања рада, аутори су желели указати

* доцент, dragana1908@yahoo.com
** доцент, vasilkovzoranco@yahoo.com

на нелогичност коришћења појма „људи“ уместо појма „физичко лице“ у сврху дефинисања предметног кривичног дела. Наиме, у дефинисању кривичног дела које се у раду прати, употребљен је израз „људи“. То није новина која се користи у праву Републике Србије, него је преузета из међународних аката који регулишу ову област. И поред тога што смо свесни да се у међународном праву користи појам „трговина људима“ аутори желе показати да термин „људи“ представља хуманизацију правних норми које се могу једнако односити и на „трговину физичким лицима“.

„Човек као биће, као појединац је оно једино биће које по својој онтолошкој природи захтева да буде правно одређено управо, јер је човек тј. самосвесно биће, способно да се понаша по нормама. Он је способан да својом свешћу одређује своје понашање, па тиме и да одговара за понашање које је противно друштвеним нормама, па и праву, јер управо он, својом слободном одлуком, одређује понашање. Савремено право зато и одређује једино човека као субјекта права, тј. као биће које има да се понаша по правним нормама“ (Лукић 2012: 454).

Данашња начела да сви људи имају једнака права на правну заштиту и учешће у правном саобраћају резултат је развоја друштва и то у последња два до три века. Својство човека као могућег имаоца права и обавеза није било претпостављено у примитивним правима. Римска правна мисао није познавала појмове правне и пословне способности физичких лица, али им се и те како приближила, јер је створила услове да ови институти заживе (Милошевић 2012: 128).

„Човек *(homo)* настаје рођењем. Тај моменат везује се за одвајање детета од мајке. По прихваћеном мишљењу Сабинијанске правне школе човек је рођен ако дете има животне функције, дисање, плач и слично. Незахтева се и способност за живот, мада не сматра се да је рођен човек ако је на свет дошло биће с великим физичким деформацијама *(монструм)*“ (Маленица 1999: 141).

„Физичко лице је човек као правни субјекат тј. ималац правне способности. У савременим законодавствима сва људска бића су правни субјекти и сва имају исти обим и квалитет правне способности, без озбира на пол, узраст, душевно стање, телесно здравље, националну, расну или верску припадност“ (Станковић - Водинелић 2007: 52).

Људско биће односно човек коме правни поредак признаје својство субјекта права назива се физичко лице. Његов правни субјективитет налази свој основ у чињеници да је човек живо биће које располаже вољом и свешћу, услед чега је у могућности да буде носилац права и обавеза у правним односима, да их ствара, мења и прекида и да одговара за своје изјаве воље и радње (Кутлешић, 2008: 133).

Физичко лице је човек. Он је субјект права због тога што је носилац одређених права и обавеза. Не постоји човек који није носилац бар једног

права или бар једне обавезе. Разликујемо две врсте физичких лица и то физичка лица која су способна самостално да управљају својим поступцима, односно да самостално успостављају, мењају и раскидају међусобне правне односе и физичка лица која нису способна самостално да управљају својим поступцима, односно нису способна да самостално успостављају, мењају и раскидају међусобна права и обавезе. У прву категорију убрајамо ментално здрава и пунолетна лица, а у другу ментално оболела лица и малолетна лица (Кулић 2005: 191).

У римском праву Гај говори о правима и правилима која се односе на лица употребљавајући реч *„персона" (ius quod ad personas pertinet- право које се односи на личности).* Занимљиво је и порекло ове речи. Најпре је означавала маску коју су глумци носили у позоришту да би им глас *„боље звучао – per sonare"*. Касније се са маске пренео на личност коју глумац игра и на крају почиње значити личност уопште, правни субјекат у државама, односно грађанин. Према овом схватању постоје две врсте персона – личности у праву – физичка и правна (Станојевић 1999: 116).

Појам људи се у литератури често изједначава и са појмом становништва. Становништво (*енгл. population)* сваке државе чине њени држављани односно лица која су за њу везана неком правном везом из које обавезно проистичу и нека права, али и неке обавезе. Поред наведеног, појам „људи" у пракси и литератури изједначава се са појмом „човек", али због родне равноправности није оправдано користити ни овај појам, јер подаци светских организација који се баве овим проблемом, стално апелују да се најчешће жртве трговине људима управо жене и деца. Такође треба напоменути и схватање да је човек биолошка јединка са физичким лицем које као правни појам претпоставља двојакост: човека као биолошку јединку и правну способност коју она поседује на основу признања од стране неког правног поретка.

Трговина људима *(енг. Trafficking in human beings)* као облик криминалног, окрутног, деловања против интегритета људског бића и његове безбедност има дугу историју. Ту спадају врло различити видови праксе или праоблици трговине лицима различитих узраста, у разним временима и на разним просторима која се истражује применом хипотетичко-дедуктивне методе. Поједини елементи кривичних дела који су се појављивали кроз историју и имају сличности са данашњом трговином људима односно нехуманим поступањем и искоришћавањем неповољног положаја појединца могу се препознати у трговини робљем, продајом невеста, откупом талаца, поступања са ратним заробљеницима, и слично. Било који од ових видова понашања у данашње време сматрају се недопустивим, а у већини правних система су и кривично санкционисани.

Кроз историју су забележени бројни примери и облици трговине људима који су се најчешће извршавали уз помоћ или уз суздржаност

и неометање од стране државе. На пример, Немачка је 1944. године предложила јеврејској заједници да сачува живот преосталим Јеврејима заточеницима у концентрационим логорима и мења их за нека материјална добра као што су аутомобили, чај, кафа и друго. Касније је од тога одустала, па је за сваког пуштеног тражила 1.000 америчких долара откупа. Напослетку, на основу споразума склопљеног у Швајцарској (21.07.1944.) са представницима светске организације за помоћ Јеврејима, Немачка је у пролеће 1945. године када је крај рата већ био на видику, пустила из логора смрти 1.685 људи и за то добила 1.685.000 долара (Кривокапић 2010: 1079).

2. ИНКРИМИНАЦИЈА ТРГОВИНЕ ЉУДИМА У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ

И поред постојања разних облика трговине људским бићима кроз историју човечанства, данашњи облик кривичног дела трговине људима се појављује након Другог светског рата у време свеопштег глобалног прихватања, признавања и институционализације људских права у међународном праву. Социјално-културолошки аспекти трговине људима у 20. веку су повезани и са геополитичком прерасподелом моћи у међународним односима и биполарном поделом света на западну или либерално капиталистичку, демократску, економски просперитетну и источну или комунистичку, тоталитарну, економски сиромашну хемисферу. Исконска потреба људских бића за трагањем за бољим животним условима и егзистенцијом, нарочито миграције из сиромашног и неразвијеног дела света у економски развијене државе запада 60. и 70. година прошлог века, доприносе појави трговине људима - онакву какву је данас познајемо. Напредовање организованог криминала као међународни проблем неслућених размера и различити облици експлоатације људских бића, искоришћавање и довођење у положај сличном ропском у циљу остваривања лукративних циљева и стварање профита организованим вршењем кривичних дела захтевали су заједнички одговор међународне заједнице на усвајање легислативног оквира за спречавање ове дубоко нехумане и антицивилизацијске појаве.

Трговина људима као кривично дело је један од најтежих облика кршења основних људских права и кривично дело велике друштвене опасности са несагледивим последицама по појединце, друштво и целокупну људску заједницу. Искоришћавање неповољног положаја људи, сиромаштва и људске потребе појединаца за бољим животом, изражено свирепим и суровим поступањем, угрожавањем физичког и психичког интегритета, гажењем људског достојанства жртава, условили су међународну инкриминацију трговине људима као сложено кривично дело прописано и усвојено у оквиру

Конвенције УН за борбу против организованог криминала односно посебног Протокола за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људским бићима нарочито женама и децом.

Протокол дефинише трговину људским бићима као ,,врбовање, превожење, пребацивање, скривање и примање лица, путем претње силом или употребом силе или других облика присиле, отмице, преваре, обмане, злоупотребе овлашћења или тешког положаја или давања или примања новца или користи да би се добио пристанак лица које има контролу над другим лицем, у циљу експлоатације. Експлоатација обухвата, као минимум, експлоатацију проституције других лица или друге облике сексуалне експлоатације, принудни рад или службу, ропство или однос сличан ропству, сервитут или уклањање органа" (Протокол за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људским бићима нарочито женама и децом који допуњава Конвенцију УН против транснационалног организованог криминала 2001: члан 3). Протокол обавезује државе чланице Уједињених Нација да својим кривичним законима инкриминишу трговину људима, предвиде одредбе које се односе на помоћ и заштиту жртава трговине људима, као и да међусобно сарађују на спречавању и борби против трговине људима.

Обавеза сарадње држава у борби против трговине људима је утицала на измену законодавства ЕУ у борби против трговине људима. Наиме одмах након потписивања Конвенције УН против транснационалног организованог криминала и додатних протокола, Европска Унија је 2002. усвојила Оквирну одлуку о спречавању трговине људима да би након ступања на снагу Лисабонског уговора била усвојена Директива ЕУ о спречавању и сузбијању трговине људима и заштити жртава (Official Journal L 101, 2011). Директива обавезује државе чланице да ускладе национално законодавство у односу на конститутивне елементе кривичног дела трговине људима, одреде и примењују ефикасне кривичне санкције за починиоце кривичног дела, као и да обезбеде заштиту жртвама и рањивим категоријама, пре свега женама и деци.

У основи кривичног дела трговине људима је принудно искоришћавање жртава и то пре свега: сексуално искоришћавање, израбљивање (експлоатација) радне снаге, принудно закључивање бракова, принудно просјачење и принудно вршење кривичних дела. Све су евидентнији нови облици трговине људима који се огледају у трговини децом, кријумчарења трудница у циљу продаје новорођенчади, трговина органима или људским ткивима и подстицање дечијих бракова. Жртве трговаца људима све чешће су деца из Источне Европе и ромских заједница, као и лица са потешкоћама у развоју и телесним инвалидитетом (European Commission, COM/2018, 777 final: 5).

Истраживање о узроцима и последицима кривичног дела трговине људима у ЕУ у периоду од 2014. до 2018. године, говоре о константном порасту броја случајева трговине људима у оквиру кога би требало узети у обзир и мигрантску кризу која је у то време указала на способност трансформације *modus operandi* организованих криминалних група у искоришћавању и максимизирању профита од трговине људима. Ради се о случајевима експлоатације рањивих група приликом тражења азила, њихову трговину и пребацивање из трећих земаља у земље ЕУ. Тражиоци азила се обично смештају у избегличке центре где подносе захтев за азил, а затим нестају и пребацују се у државе чланице ЕУ од стране организованих криминалних група који се баве трговином људима Тако, трговци људима обезбеђују жртве са лажним документима како би им сакрили порекло и омогућили улазак у ЕУ, пре свега набављањем лажних путних исправа и виза. Веома често су жртве експлоатисане током боравка у избегличким центрима, а деца (претежно женског пола) наговарају се да се представљају као пунолетне како би биле експлоатисане (European Parliament Study, 2019: 7-8). Европол је у посебном извештају о трговини људима унутар ЕУ представио да је током 2014. године регистровано више од 4.127 осумњичених извршилаца кривичног дела трговине људима док је број жртава био 4.185 (Европол, 2016: 9).

На основу прикупљених података из већине држава чланица, слика стања трговине људима за период 2015.-2016. године указује да је у Европској унији:

– регистрирано 20.532 жртва трговине људима;

– спроведено 5.979 кривичних поступака и донесено 2.927 осуђујућих пресуда за трговину људима;

– 7.503 лица је имало службени контакт с полицијом или кривичноправним органима, тј. били су осумњичени или лишени слободе за кривично дело повезано са трговином људима;

– више од половине (56%) случајева трговине људима имало је за сврху сексуално искоришћавање које је и даље најраспрострањенији облик трговине људима;

– око четвртина (26%) предмета трговине људима имало за сврху израбљивање радне снаге, док се остатак (18%) односи на остале облике (нпр. присилно просјачење, уклањање органа). Већина (61%) регистрованих жртава трговине људима ради израбљивања радне снаге регистрована је у Великој Британији и ови подаци значајно мењају проценат трговине људима ради израбљивања на нивоу ЕУ. Без података у Великој Британији проценти на нивоу ЕУ износе: 65% сексуално искоришћавање, 15% израбљивање радне снаге и 20% остали облици искоришћавања;

– више од две трећине (68%) регистрованих жртава су жене или девојчице (а без Велике Британије чак 77%);

– готово четвртина (23%) регистрованих жртава су деца;

– 44% регистрованих жртава било је грађана ЕУ (Ibid. COM/2018, 777 final: 2-3).

Шири оквир за спречавање и инкриминацију трговине људима у европским државама успостављен је у оквиру Савета Европе. Први кораци у успостављању регионалног законодавства започети су усвајањем Препоруке бр. R (91)11 о сексуалној експлоатацији, порнографији и проституцији, као и трговини децом и адолесцентима, од стране Комитета министара Савета Европе 1991.године. Након тога су уследила два правна инструмента Савета Европе која се посебно баве трговином људским бићима зарад сексуалне експлоатације, чије су жртве углавном жене и деца и то: 1) Препорука бр. R (2000)11 Комитета министара државама чланицама о сузбијању трговине људским бићима зарад сексуалне експлоатације; 2) Препорука REC (2001)16 Комитета министара државама чланицама о заштити деце од сексуалне експлоатације.

Напори у спречавању кривичних дела повезаним са нехуманим третманом жена и деце су коначно заокружени усвајањем Конвенције Савета Европе о борби против трговине људима у Варшави 16. маја 2005. године, која је ступила на снагу 2008. године. Република Србија је ову конвенцију увела у национално законодавство усвајањем Закона о потврђивању Конвенције Савета Европе о борби против трговине људима 2009. године. Конвенција предвиђа формирање Групе експерата за сузбијање трговине људима (GRETA) као контролно тело одговорно за праћење спровођења Конвенције, које је до данас спровело евалуацију већине држава страна уговрница. У Извештају о спровођењу Конвенције Савета Европе о борби против трговине људима за Србију из 2018. године представљено је стање примене Конвенције у Републици Србији, а крајем 2020 су издате посебне смернице за спречавање трговине људима у сврху радне експлоатације за све државе потписнице Конвенције.

3. ПОКАЗАТЕЉИ НАПРЕТКА ПРИМЕНЕ МЕРА ЗА СПРЕЧАВАЊЕ ТРГОВИНЕ ЉУДИМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Према извештају Министарства спољних послова Сједињених Америчких Држава *(State Department)* од 25. јуна 2020. године Влада Републике Србије није испунила ни минимум стандарда за сузбијање трговине људима, иако је чинила значајне напоре у односу на претходне посматране године.

Ангажовање државе пре свега огледа се у повећаном кривичном гоњену и стварању Прихватилишта за хитан смештај жртава, али са закашњењем од пет година. Ипак, значајан помак учињен је усвајањем Стандардних оперативних процедура за идентификацију, упућивање и подршку жртвама трговине људима и доношењем Националног плана за 2020, годину, као и одвајањем новчаних средстава у буџету Републике Србије за реализацију Националног плана.

У Републици Србији постоји неколико органа специјализованих за борбу против ове појаве. Управа криминалистичке полиције у својој организационој структури има посебну јединицу за борбу против трговине људима. Влада Републике Србије оформила је при Министарству унутрашњих послова специјализоване јединице у којима су именована најмање два извршиоца задужена за истрагу трговине људима у 27 регионалних полицијских управа. И на билатералном нивоу Република Србија чини напоре ка постизању проактивне истраге трговином људима, па је тако крајем 2019. године потписан Споразум о сарадњи поводом сузбијања трговине људима са Северном Македонијом. Без обзира на напоре које Србија чини на спречавању трговине са људима, посебно делом и малолетним лицима, истраживање је показало да у појединачним, конкретним ситуацијама има случајева да државни органи и запослени у њима који су задужени управо за сузбијање трговине људима буду у центру ланца трговине људима (Мијатовић – Пејановић: 2018). Резултати истраживања у овом раду су показали да је у 2018. години један припадник министарства унутрашњих послова био умешан у случај трговине људима, а исход суђења још није познат због вођења судског процеса ван разумног рока. Резултати истраживања у овом раду су такође показали да су и у ранијем периоду откривена два припадника министарства унутрашњих послова који су били умешана у трговину децом, али су се након три месеца, проведена ван службе, вратили на посао због недостатка доказа.

Организовање центара за социјални рад на локалном нивоу улива наду да се држава поичела озбиљно да бави трговином људима и децом, али ли на овом пољу још увек постоје озбиљни пропусти од стране државних органа, укључујући и рад органа за примену закона и рад центара за социјални рад. Центри за социјални рад имају две организационе јединице посвећене овом проблему. Једна Служба за координацију заштите и друга Прихватилиште. Међутим резултати неких истраживања су показали да центрима за социјални рад недостаје стручно и квалификовано особље да благовремено препозна случајеве трговине људима или децом и да ефикасно реагује на сваки случај трговине људима, посебно децом и малолетним лицима. Поред тога, њима недостају и ресурси да оду тамо где се сумња да се налазе жртве и утврде да ли постоје било какве индиције о чињењу предметних кривичних дела.

У извештају *State department-a* такође је забележено да Центар врло често не додели статус жртве некој потенцијалној жртви, за коју се касније, протоком одређеног времена утврди да ипак јесте била жртва трговине људима. Недостатак процедура за поступање у случају да су предмет трговине деца, такође је велики проблем у борби против предметног кривичног дела. Подаци који се прикупљају о деци, потенцијалним или стварним жртвама трговине, прикупљају се најчешће на основу упитника чија питања деца често и не разумеју. Током 2019. године Република Србија издвојила је три милиона динара односно око 30.000 долара за рад Центара, а о начину трошења новца нема прецизних података, што доводи у питање целокупну транспарентност рада овог значајног државног органа.

Заједничким деловањем, у току 2019. године, Влада и невладине организације пружили су правну, медицинску, финансијску и психосоцијалну помоћ жртвама трговине људима за 121 потенцијалну жртву и 184 потврђене жртве. Почетком 2019. године отворено је и Прихватилиште које је имало капацитет за шест жртава, а у току године смештено је укупно девет жртава. Због недостатка смештајних капацитета, јавиле су се велике тешкоће са смештајем жртава трговине људима, посебно децом и малолетним лицима. Поред тога, јавиле су се и уобичајене тешкоће као што су недостатак стручног особља и недостатак новчаних средстава неопходних за обезбеђивање хране, недостатак хигијенских услова и слично. Значајан проблем јавио се и због недостатка смештајних капацитета за жртве трговине људима мушког пола, које су се због тога размештеле са особама женског пола, што свакако није решење. То захтева да Влада планира и одвоји значајнија средства из буџета за изградњу адекватних смештајних капацитета за жртве трговине људума и малолетним лицима обадва пола у наредним годинама.

Поред горе наведених проблема, дешавали су се и појединачни, изоловани случајеви да надлежни државни органи кажњавају жртве трговине људима и то због вршења незаконитих радњи на које су биле приморане од стране трговаца људима. У 2019. години догодила су се таква четири случаја, где су власти казниле идентификоване и потврђене жртве трговином људима. Ово није добар пример за она лица или децу који се одлуче и одваже да пријаве експлоаторе. У оваквим случајевима нема правне сигурности, која је један од главних постулата правне државе.

На пољу превенције трговине људима Република Србија је постигла значајне резултате, али још увек су присутне и значајне слабости у овој области. Национална стратегија за борбу против трговине људима (2017-2022) са усвојеним националним Акционим планом за период 2019-2020 спроводи се релативно добро. Законодавни оквир у области борбе

против трговине људима и малолетним лицима употпуњен је и финансијском подршком у износу од 7,9 милиона динара (75.120 долара) намењених спровођењу Акционог плана. Ипак, неопходно је нагласити да је за овај цео период Савет за борбу против трговине људима одржао свега један састанак током 2017. и 2018. године, а Специјална радна група за спровођење и праћење Стратегије имала је свега четири састанка у претходном периоду важења Стратегије и Националног плана за борбу против трговине људима.

Жене које су жртве трговине људима најчешће су сексуално експлоатисане у Србији, Аустрији, Немачкој, Италији и Турској. Мушкарци који су жртве трговином људима најчешће се користе за принутни рад (на грађевини) и то у Уједињеним Арапским Емиратима, Аустрији, Белгији, Француској, Немачкој, Италији, Црној Гори, Русији, Луксембургу и Швајцарској. Деца, жртве трговине, најчешће се користе за сексуалне услуге, присилно просјачење или вршење ситнијих кривичних дела. Стране жртве које су идентификоване у Републици Србији имале су држављанство Албаније, Камеруна, Данске, Малија, Нигерије и Пакистана.

Колико је важна сарадња владиних и невладиних организација по питању трговине људима говори нам чињеница да се сузбијањем трговине људима бави неколико невладиних организација међу којима предњачи невладина организација „АСТРА“ којој је Влада РС поверила СОС телефон за помоћ жртвама трговине људима и тако показала пуну спремност за сарадњу са свим организацијама, било ког типа, које желе помоћи у сузбијању или искорењивању ове нимало безазлене појаве. Од свог оснивања (2002. године) до краја 2019. године примили су укупно 40.499 позива, а при томе је идентификовано 510 жртава трговине људима. У 2019, последњој години посматраног периода путем ове организације идентификовано је чак шест жртава трговине људима, од којих је пет из Републике Србије и једна из Индије.

4. ТРГОВИНА ЉУДИМА У НАЦИОНАЛНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ

Имајући у виду обавезе држава потписница Конвенције УН за борбу против организованог криминала односно посебног Протокола за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људским бићима нарочито женама и децом, као и усклађивање домаћег законодавства са правним тековинама ЕУ у поступку прикључења Републике Србије Европској унији, извршена је нивелација националног кривичног законодавства за област трговине људима. У овом делу рада акценат ће се ставити на Кривични законик РС

и његов однос према овом кривичном делу из разлога што су сви остали акти који регулишу ову област ниже правне снаге и приликом усвајања у потпуности су морали бити усклађени са овим актом, те представљају само његову даљу разраду и конкретизацију.

Кривично дело трговине људима дефинисано је чланом 388. Кривичног законика Републике Србије где је прописано да ово кривично дело чини свако „ко силом или претњом, довођењем у заблуду или одржавањем у заблуди, злоупотребом овлашћења, поверења, односа зависности, тешких прилика другог, задржавањем личних исправа или давањем или примањем новца или друге користи, врбује, превози, пребацује, предаје, продаје, купује, посредује у продаји, сакрива или држи друго лице, а у циљу експлоатације његовог рада, принудног рада, вршења кривичних дела, проституције или друге врсте сексуалне експлоатације, просјачења, употребе у порнографске сврхе, успостављања ропског или њему сличног односа, ради одузимања органа или дела тела или ради коришћења у оружаним сукобима". Уколико неко лице учини наведени облик понашања позитивноправни прописи Републике Србије налажу да се казни казном затвора од 3 до 12 година (Кривични законик, 2019).

Ако је радња извршења кривичног дела предузета према лицу које није пунолетно, па чак и ако приликом предузимања радње кривичног дела није употребљен ниједан вид силе или претње, учинилац кривичног дела мора се казнити и то са најмање 5 година затвора. Тежа санкција (од 5 до 15 година затвора) прописана је уколико наступе теже телесне повреде пасивног субјекта, а ако је тај субјекат малолетно лице, онда се починилац кривично дела има казнити са најмање 5 година затвора. Иста ова санкција у последњем ставу предметног члана прописана је и уколико се кривично дело трговине људима врши од стране групе или из занимања и заната.

У случају наступања најтеже последице тј. смрти једног или више лица или вршења кривичног дела трговине људима од стране организоване криминалне групе, члан 388. прописује да се извршилац овог кривичног дела казни казном затвора од најмање 10 година.

Искоришћавање неповољног положаја жртве трговине људима експлоатацијом наведеном у основном облику овог кривичног дела треба и мора се казнити, те је законодавац предвидео да се лица са оваквим понашањем казне казном затвора од 6 месеци до 5 година. У случају оваквог понашања према малолеком лицу, казна је строжија и износи од 1 до 8 година.

Код овог кривичног дела најважније је да законодавац прописује да постојање пристанка лица на било који вид експоатације и успостављање ропског положаја или неког положаја сличног њему не може довести до ослобађања кривичне одговорности.

Основни облик кривичног дела трговине људима у КЗ РС протеком времена није се мењао, сем у делу везаном за предвиђену санкцију. Садашње, тренутно важеће законско решење прописује казну затвора од три до дванаест година затвора, док је претходним законом било прописано, од две до десет година. У случају да је пасивни субјект кривичног дела малолетно лице запрећена казна била је казна затвора од најмање 3 године, док је сада најмање 5 година. Пооштравање казнене политике примећује се и у случају када је прописно извршење овог кривичног дела од стране организоване криминалне групе. У претходном Кривичном законику РС за овакве радње била је одређена казна затвора од најмање 5 година, а сада је запрећена казна дупло строжија.

Ово кривично дело неће постојати уколико се само врши превоз неког лица, али ако се превоз лица врши уз силу, претњу, довођење у заблуду или на неки други начин лице излаже неком облику принуде постојаће кривично дело. Међутим, треба напоменути да је за постојање кривичног дела трговине људима неопходна и нека усмереност, тј. циљана делатност у вези са пасивним субјектом. Све ове радње неопходно је да су усмерене на експлоатацију рада, принудног рада, вршење кривичних дела, проституисање или неки други вид сексуалне експлоатације пасивног субјекта, просјачења, употребе у порнографске сврхе, успостављање робовског положаја, ради коришћења у оружаним сукобима и слично (Стојановић 2009: 819).

Чланом 389. КЗ РС регулисана је трговина малолетним лицима ради усвојења односно трговина децом ради усвојења како је то ранијим законским решењем било дефинисано. Аутори овог рада су става да је нови назив овог кривичног дела адекватнији и прецизнији, јер је употреба појмова „деца", „човек" доста уопштенија и непрецизнија у односу на појмове „физичко лице", „малолетно лице", „пунолетно лице" (Благојевић Даниловић – Танчић 2018: 93-115). Наведене категорије лица у нашем законодавству доста су прецизно одређене и приликом дефинисања кривичних дела треба применити начело законитости и његов сегмент *„lex stricta"* те бити прецизан и одредив. Појам „дете" у позитивноправним прописима Републике Србије је јасно одређен и зна се да се ради о лицу до навршених 14 година живота, али је појам „малолетник" у одређењу овог кривичног дела прихватљивији, јер је екстензивнији, па је заштитни објекат овог кривичног дела шире одређен.

КЗ прописује да се свако „ко одузме лице које није навршило шеснаест година ради његовог усвојења противно важећим прописима или ко усвоји такво лице или посредује у таквом усвојењу или ко у том циљу купи, прода или преда друго лице које није навршило шеснаест година или га превози, обезбеђује му смештај или га прикрива треба казнити казном затвора од 1 до 5 година".

Уколико се овакво понашање врши од стране групе или у виду занимања и заната таква лица треба да се казна казном затвора од најмање 3 године, а уколико је реч од организованој криминалној групи сачињеној за вршење оваквих кривичних дела њих треба казнити са најмање 5 година затвора према тренутно важећем Кривичном законику.

Промена у односу на претходно законско решење јесте подизање старосне границе за пасивни субјекат, па се та старосна граница са 14 година живота, померила на 16 година живота. Сматрамо да је ново законско решење прихватљивије, јер пружа заштиту већем броју лица. Померање старосне границе у складу је и са променом назива кривичног дела.

5. ИСТРАЖИВАЊЕ ТРГОВИНЕ ЉУДИМА НА ТЕРИТОРИЈИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Истраживање трговине људима (физичким лицима) у Републици Србији у једанаестогодишњем периоду (2009-2019) открива важне кривичноправне аспекте вођења поступака и доношење пресуда за ово кривично дело на националном нивоу. За потребе анализе у овом раду коришћени су званични подаци Републичког завода за статистику (годишњи Билтени РЗС, 2010-2020) који су систематизовани, класификовани и приказани у виду табеле и графикона због лакшег разумевања, али и јаснијег уочавања тенденција и трендова који владају у овој области. Подаци представљени у раду односе се на пунолетна лица, држављане Републике Србије против којих је поднета кривична пријава од стране надлежних органа за кривично дело трговине људима (пријављена и осумњичена лица), затим, пунолетна лица против којих је потврђена оптужница (оптужена лица), као и пунолетна лица осуђена за кривично дело трговине људима.

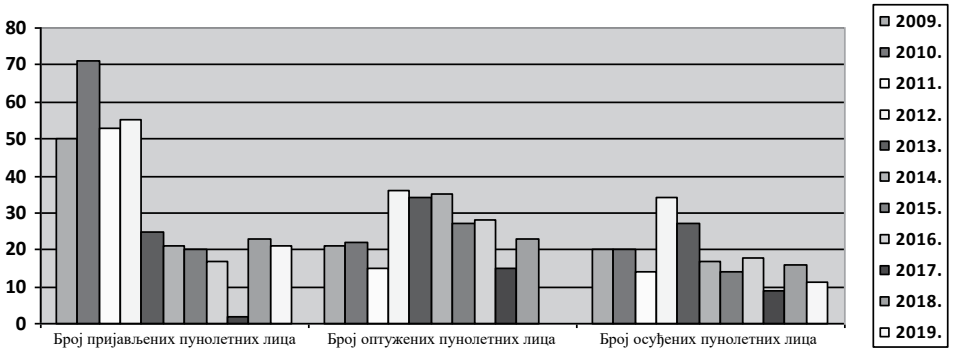
Табела 1: Кривично дело трговине људима на територији Републике Србије у периоду од 2009. до 2019. године

Година	**2009.**	**2010.**	**2011.**	**2012.**	**2013.**	**2014.**	**2015.**	**2016.**	**2017.**	**2018.**	**2019.**	**Σ**
Број пријављених пунолетних лица	50	71	53	55	25	21	20	17	2	23	21	**358**
Број оптужених пунолетних лица	21	22	15	36	34	35	27	28	15	23	0	**256**
Број осуђених пунолетних лица	20	20	14	34	27	17	14	18	9	16	11	**200**
Σ	**91**	**113**	**82**	**125**	**86**	**73**	**61**	**63**	**26**	**62**	**32**	**814**

Извор: Дело аутора

Укупан број пријављених (осумњичених) лица за извршење кривичног дела трговине људима за посматрани једанаестогодишњи период јесте 358, што значи да је у просеку на годишњем нивоу за ово кривично дело пријављивано око 33 лица. Укупан број оптужених лица за исти анализирани период је 256, што у просеку на годишњем нивоу значи да је оптужница потврђивана за око 26 пунолетних лица. На самом крају судског процеса у посматраном периоду 200 пунолетних лица проглашено је кривим за кривично дело трговине људима, што на годишњем нивоу, у просеку износи око 18 правоснажном пресудом осуђених лица. Из наведених егзактних чињеница уочава се да губитак злочина (одбацивање оптужнице) код овог кривичног дела није велики, те да је 56% од пријављених пунолетних лица на крају судског процеса и осуђено правоснажном пресудом надлежних судова. Овај податак иде у прилогу унапређењу судске праксе и ефикасности полиције, тужилаштва и судова, јер показује да већина учинилаца кривичног дела трговине људима сноси последице свог поступања, док истовремено и упозорава да је ово кривично дело у значајном броју присутно у нашој свакодневици и да треба појачати мере безбедности у нашем друштву.

Графикон 1: Кривично дело трговине људима на територији Републике Србије у периоду од 2009. до 2019. године

Извор: Дело аутора

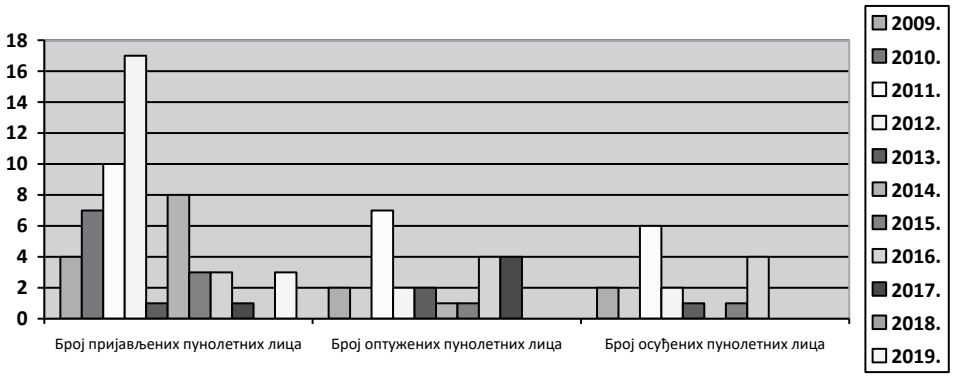
Из графикона 1 се уочава да је у прве три године посматраног периода долазило до великог губитка злочина код кривичног дела трговине људима (великог броја одбацивања оптужних аката) што није случај у наредних осам година. Већи број оптужених лица од броја пријављених лица јавља се 2013., 2014., 2015., 2016. и 2017. године, што указује на застој између прве две фазе кривичног поступка, одноно на застој у фази истраге и фази оптужења. Та чињеница нам директно указује на неефикасност у спровођењу доказних радњи и доказивања у случајевима кривичних дела трговине људима.

Табела 2: Трговина децом ради усвојења (трговина малолетним лицима ради усвојења) на територији Републике Србије у периоду од 2009. до 2019. године

Година	**2009.**	**2010.**	**2011.**	**2012.**	**2013.**	**2014.**	**2015.**	**2016.**	**2017.**	**2018.**	**2019.**	**Σ**
Број пријављених пунолетних лица	4	7	10	17	1	8	3	3	1	0	3	**57**
Број оптужених пунолетних лица	2	0	7	2	2	1	1	4	4	0	0	**23**
Број осуђених пунолетних лица	2	0	6	2	1	0	1	4	0	0	0	**16**
Σ	**8**	7	**23**	**21**	**4**	**9**	**5**	**11**	**5**	**0**	**3**	**96**

Извор: Дело аутора

Графикон 2: Трговина децом ради усвојења – трговина малолетним лицима ради усвојења на територији Републике Србије у периоду од 2009. до 2019. године

Извор: Дело аутора

Кривично дело трговина малолетним лицима ради усвојења регулише се посебним чланом КЗ РС у односу на кривично дело трговине људима, па је из тих разлога и посебно анализирано. На годишњем нивоу, за посматрани једанаестогодишњем периоду, у просеку је пријављивано (осумњичено) око 5 лица за извршење овог кривичног дела, док су по два малолетна лица у проску била оптуживана и осуђивана. Губитак злочина (одбацивање оптужнице) код овог кривичног дела није велики, али имајући у виду да су деца била предмет кривичног дела и да се ради о малоленим лицима, његову озбиљност по жртве кривичног дела никако не треба занемарити. Охрабрујућа тенденција јесте што у последњој години посматраног периода није било пријављених (осумњичених), оптужених, али ни осуђених малолетних лица за предметно кривично дело. То у основи значи или да није ни било извршења ових кривичних дела, или је систем трговине децом тако добро

организован да се теже открива, или пак да правосудни органи задужени за откривање и доказивање истог, споро и неефикасно раде, што захтева хитну иновацију.

Посебам опрез захтевају чињенице откривене у овом истраживању да се у неким годинама посматраног једанаестогодишњег периода уочио већи број оптужених лица од броја пријављених (осумњичених) лица (2013, 2016, 2017. година), што није логично и захтева додатну анализу и истраживање. Разлог томе треба тражити у дужини трајања истражних радњи у фази предистраге и истраге која претходи фази оптужења. Наиме, због великог протока времена у истрази и доказивању овог кривичног дела, долази до подизања оптужнице после неколико месеци или чак година након пријављивања кривичног дела.

5. ЗАКЉУЧАК

Рад је настао с циљем да укаже на научни значај и друштвену актуелност ове теме, те оправданост проглашења 18. октобра за Европски дан борбе против трговине људима.

У првом делу рада пошло се од тезе да је адекватније ово кривично дело назвати трговина физичким лицима, а не трговина људима. У свима правним системима лица се деле на „физичка лица" и „правна лица" која имају своје атрибуте, односно имају неке услове које морају испунити да би добила наведену квалификацију. Термин „људи" широко је постављен и неодређен, те се не зна које катерогије лица овај појам обухвата. Да ли под овај појам можемо подвести термин становништво, грађане и слично, с обзиром на то да се у речницима користе као синоними? Поставља се питање: ко су то људи? Која то лица људи, а која не? Које особине неко лице треба да поседује да би било квалификовано као човек (људи)? А ако је неко „нечовек", да ли је трговина таквим лицем дозвољена? Иако у потпуности разумемо идеју употребе термина „људи" са тежњом да се нагласи хумани, људски карактер овог кривичног дела, мишљења смо да би терминолошки много примеренија била употреба термина физичко лице. У прилог оваквом ставу иде и чињеница да је термин „трговина децом" измењен у законодавству Републике Србије и да је замењен термином „трговина малолетним лицима". С тога предлажемо измене назива и кривичног дела „трговина људима" у „трговину лицима" управо због конкретности и ближе одређености, тачности и прецизности појмова и начела законитости *(lex certa)*.

Приказани подаци о броју жртава трговином људима и у земљама Европске уније, који нису ни мало охрабрујући, указују да се и развијеније државе боре против ове појаве, али трговина људима успева томе да одоли.

Забрињавајући је податак да две трећине жртава чине управо особе женског пола и деца. Ово јасно указује на коју страну се развија и усмерава ова делатност и у ком правцу треба хитно реаговати. Измене регулативе, пооштравање казнене политике, али и пружање превентивне заштите и подршке овим осетљивим катерогијама лица само су неке од мера које је могуће предузети да сузбијање ове појаве. Већа активност владиних и невладиних организација, медија и организација цивилног друштва, уз повећање сарадње и координације између њих, може дати добре резултате. Финансијска, правна, психолошка, социјална, интегративна, саветодавна и свака друга подршка жртвама овог дела од велике је користи зато сви сегменти друштва треба да се укључе у борбу против трговине људима, посебно трговине децом (малолетним лицима).

Када је реч о трговини људима и стању овог кривичног дела на територији Републике Србије у посматраном једанаестогодишњем периоду може се поуздано закључити да у просеку, на годишњем нивоу, око 19 лица буде осуђено за ово кривично дело. То практично значи да сваки месец једно или два лица буду жртве трговином људима и трпе све могуће последице овог ужасавајућег терора. Скоро сваки месец у години имамо два живота која су упропаштена, две будућности које су срушене. Алармантан је резултат истраживања у овом раду који указује да се се у последње две године посматраног периода јавља благи пораст кривичног дела трговине људима у односу на претходне календарске године. То није добар знак и упућује да на овом пољу треба хитно да се предузму нове мере, да број не би растао из године у годину. За разлику од кривичног дела трговине људима, охрабрујући су резултати анализе кривичног дело трговине малолетним лицима ради усвојења, који показују да у 2018. години није било ниједног пријављеног, оптуженог, а ни осуђеног лице, што је улило наду да је бар ова група лица заштићена, те да је ова појава када су у питању малолетна лица и територија Републике Србије, не сузбијена, него искорењења. Међутим, прикупљени подаци за 2019. и 2020. годину распршили су ове наде у указали да је у борби против трговине малолетних лица неопходно да држава укључи све расположиве ресурсе у сузбијање онемогућавање ове штетне друштвене појаве.

Резултати истраживања у овом раду су показали да је контрола рада државних органа задужених за сузбијање трговине људима и подизање свести грађана Републике Србије о овом проблему од велике важности. Такође, резултати истраживања су потврдили да и када се покаже добра воља државе и издвоје средства за пројекте усмерене на забрану трговине људима, оформе нове службе, државни органи у појединачним и изолованим случајевима не раде по закону или у остварују минималан учинак на том плану. Против оваквих појава неопходно се перманентно борити кроз институционалне механизме унутрашње и спољашње контроле, како оперативног, стручног

и професионалног поступања надлежних органа, тако и контроле трошења средстава издвојених из буџета за борбу против трговине људима, и кроз унапређење едукације и оспособљености државних органа за рад са жртвама и потенцијалним жртвама трговине људима, како би се постигли очекивани резултати и достигли стандарди развијених земаља у овој области.

ЛИТЕРАТУРА

Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, Official Journal L 101, 15.4.2011.

European Commission, 2018, Second report on the progress made in the fight against trafficking in human beings, COM/2018, 777 final.

European Parliament Study, 2019, Detecting and protecting vicktims of trafficking in hotspots, https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/631757/EPRS_STU(2019)631757_EN.pdf , 19.06.2020.

Europol, 2016, Situation report Trafficking in human being in the EU, https://www.europol.europa.eu/sites/default/files/documents/thb_situational_report_-_europol.pdf , 20.06.2020.

Билтен Републичког завода за статистику 2010: *Пунолетни учиниоци кривичних дела – пријаве, оптужења и осуде – 2009.* Београд: Републички завод за статистику, 2010.

Билтен Републичког завода за статистику 2011:, *Пунолетни учиниоци кривичних дела – пријаве, оптужења и осуде – 2010.* Београд: Републички завод за статистику. 2011.

Билтен Републичког завода за статистику 2012: *Пунолетни учиниоци кривичних дела – пријаве, оптужења и осуде – 2011.* Београд: Републички завод за статистику, 2012.

Билтен Републичког завода за статистику 2013: *Пунолетни учиниоци кривичних дела – пријаве, оптужења и осуде – 2012.* Београд: Републички завод за статистику, 2013.

Билтен Републичког завода за статистику 2014: *Пунолетни учиниоци кривичних дела – пријаве, оптужења и осуде - 2013,* Београд: Републички завод за статистику, 2014.

Билтен Републичког завода за статистику 2015: *Пунолетни учиниоци кривичних дела – пријаве, оптужења и осуде - 2014,* Београд: Републички завод за статистику, 2015.

Билтен Републичког завода за статистику 2016: *Пунолетни учиниоци кривичних дела – пријаве, оптужења и осуде - 2015,* Београд: Републички завод за статистику, 2016.

Билтен Републичког завода за статистику 2017: *Пунолетни учиниоци кривичних дела – пријаве, оптужења и осуде - 2016,* Београд: Републички завод за статистику, 2017.

Билтен Републичког завода за статистику 2018: *Пунолетни учиниоци кривичних дела – пријаве, оптужења и осуде - 2017,* Београд: Републички завод за статистику, 2018.

Билтен Републичког завода за статистику 2019: *Пунолетни учиниоци кривичних дела – пријаве, оптужења и осуде - 2018,* Београд: Републички завод за статистику, 2019.

Благојевић, Даниловић, Танчић 2018: Александра Благојевић Даниловић, Драган Танчић, Значење правних термина у вези са појмом саслушање – слушање, исказ, обраћање, порука и општење, Баштина, Институт за српску културу, свеска 46, Приштина - Лепосавић, 2018.

Конвенција Уједињених нација против транснационалног организованог криминала, Службени лист СРЈ, Међународни уговори, бр.05/01.

Конвенција Савета Европе о борби против трговине људима, Варшава, 2005. (https://rm.coe.int/168064899d ,14.10.2021.)

Кривични законик, Службени гласник Републике Србије, бр. 85/2005, 88/2005 - испр. 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.

Кривокапић 2010: Кривокапић Борис, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*. Београд: Службени гласник, 2010.

Кулић 2005: Кулић Живко, *Увод у право*. Београд: Мегатренд универзитет примењених наука, 2005.

Кутлешић 2008: Кутлешић Владан, *Увод у право*. Београд: Мегатренд универзитет, 2008.

Лукић 2012: Лукић Радомир, *Систем филозофије права*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2012.

Маленица 1999: Маленица Антун, *Римско право*. Нови Сад: Graphic, 1999.

Мијатовић – Пејановић 2018: Марина Мијатовић, Дражена Пејановић, *Злоупотреба службеног положаја у Србији и Босни и Херцеговини,* Баштина, Институт за српску културу, свеска 45, Приштина – Лепосавић, 2018.

Милошевић 2012: Милошевић Мирослав, *Римско право*. Београд: Правни факултет, 2012.

Протокол за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људским бићима нарочито женама и децом који допуњава Конвенцију УН против транснационалног организованог криминала, *Сл. лист СРЈ* - Међународни уговори, бр. 6/2001.

Станковић – Водинелић 2007:, Станковић Обрад, Водинелић Владимир, *Увод у грађанско право*. Београд: Номос, 2007.

Станојевић 1999: Станојевић Обрад, *Римско право*. Београд: Правни факулет Универзитета у Београду и Досије, 1999.

Стојановић 2009: Стојановић Зоран, *Коментар Кривичног законика*. Београд: Службени гласник, 2009.

Dragana B. LAZIĆ
Zorančo V. VASILKOV

FROM THE TERMINOLOGICAL DILEMMA TO JUDICIAL PRACTICE RELATING TO THE NAME OF THE CRIMINAL OFFENSE OF HUMAN TRAFFICKING

Summary

The subject of this paper is human trafficking. Degrading treatment, cruelty and exploitation of the difficult position of an individual make this behavior, this crime, an absolutely unacceptable social phenomenon, because it essentially annuls the achieved level of respect for human rights, above all human dignity and physical integrity of each victim. The main goal of this paper is to prove that human trafficking, but also a particularly sensitive category - children, is present in our society, in our country and that the victims of this phenomenon can be all of us, our closest, members of our families. The commitment of the international community and the efforts that all countries are making to combat this phenomenon clearly appeal to the extent to which its repercussions are negative on the life and survival of people as independent and free citizens. In the first part of the paper, a terminological distinction is made between the term individual and all other terms used as its synonyms. The next part of the paper is dedicated to the definition of human trafficking in international and national law and the analysis of comparative legal regulations in this area. The research of the frequency of human trafficking and child trafficking for adoption on the territory of the Republic of Serbia in the eleven-year period covered the last part of the work and through the research of court practice indicates the current state of this phenomenon in our society.

Key words: individuals, human trafficking, forms of human trafficking, human rights, children trafficking for adoption.

Рад је предат 21. фебруара 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 005.334
doi: 10.5937/bastina31-34194

Прегледни рад

*Горан М. ВИТОМИР**
Нова Банка, а.д. Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина

ЗНАЧАЈ ВРЕДНОВАЊА РИЗИКА У ПОСЛОВАЊУ ПРЕДУЗЕЋА СА АСПЕКТА ОДЛУЧИВАЊА ТОП МЕНАЏМЕНТА

Апстракт: Привреда једне земље без обзира на власничку доминатну структуру која преовладава у њој, треба да поседује развијене тржишне институције помоћу којих ће се моћи привредни развој градити у складу са основном циљном функцијом предузећа, односно циљном категоријом „максимизације профита". Тако посматрана привреда надовезује се на посматрање финансијског положаја великог броја хетерогених предузећа, јер се на тај начин може извршити представљање најзначајнијих показатеља попут оних које осликавају финансијско здравље великог броја предузећа у моменту посматрања. Реално сагледавање створене вредности предузећа подразумева истовремено стварање конкурентске предности и вредновање економских ефеката у ралном посматрању привреде једне земље, попут на пример посматрања привреде Републике Србије.

Топ менаџмент у поступку укупне оцене улагања потребних ресурса за организацију привређивања у предузећу труди се да сагледа што већи број фактора који утичу на пројекцију готовинских токова, да би потом вршио и процену могућих шанси за остваривање евентуалних модификација у циљу стицања што веће стопе профита.

У овом истраживању аутори су анализирали утицај стохастичког ризика у креирању стварне вредности предузећа. С тим у вези, долази се до кључног питања који се везује за управљање предузећеом, односно долази се до проблематике управљања могућим ризицима поготово када се ради о компарацијама ризика и нових улагања која настају у реалном пословању предузећа.

Кључне речи: менаџмент, вредност, средства, ризик, финансијски положај.

Циљ доброг управљања предузећем од стране топ менаџмента је да смањи укупни ризик пословања, потом да повећа готовинске токове, а тиме неминовно долази и до повећања вредности предузећа, што захтева свеобухватни и интегрисани приступ укупним управљањем у предузећу, па самим

* докторанд, g.vitomir85@gmail.com

тим и управљање предузећем које ће захтевати анализу могућих ризика пословања који директно могу утицати на остварење висине профита у пословању предузећа (Тинтор 2001).

Тако посматрање управљања од стране топ менаџмента је неопходно да би се у будућим пословним периодима остварила што сигурнија производња, продаја или промет у предузећу, односно, управљање предузећа треба посматрати у оквиру целокупног поступку управљања где је један од важнијих сегмената решавање ризика по пословање предузећа.

Приликом обављања послова утврђивања бројних ризика по пословање у предузећима, топ менаџмент треба да води рачуна да на одговоран начин прати ризике који могу утицати на постизање повољних резултата пословања (Мајсторовић и др. 2015; Мијић, Поповић 2016). На тај пословање предузећа постаје сигурније јер сам топ менаџмент прихвата постојање бројних ризика по пословање у предузећима (Пернек 2001; Поповић 2014; Поповић и др. 2017; Поповић 2018). У тако организованим предузећима где се ризик третира са нарочитом пажњом могуће је да настане побољшање укупног управљања у предузећу, јер се повећава ниво контроле процеса који настају у предузећу (Новаковић и др. 2018; Радовић и др. 2019; Радовић и др. 2019).

ЗНАЧАЈ УСПОСТАВЉАЊА АНАЛИЗЕ ВЕЛИКОГ БРОЈА МОГУЋИХ РИЗИКА ПО ПОСЛОВАЊЕ И ОДЛУЧИВАЊЕ ТОП МЕНАЏМЕНТА У ПРЕДУЗЕЋИМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

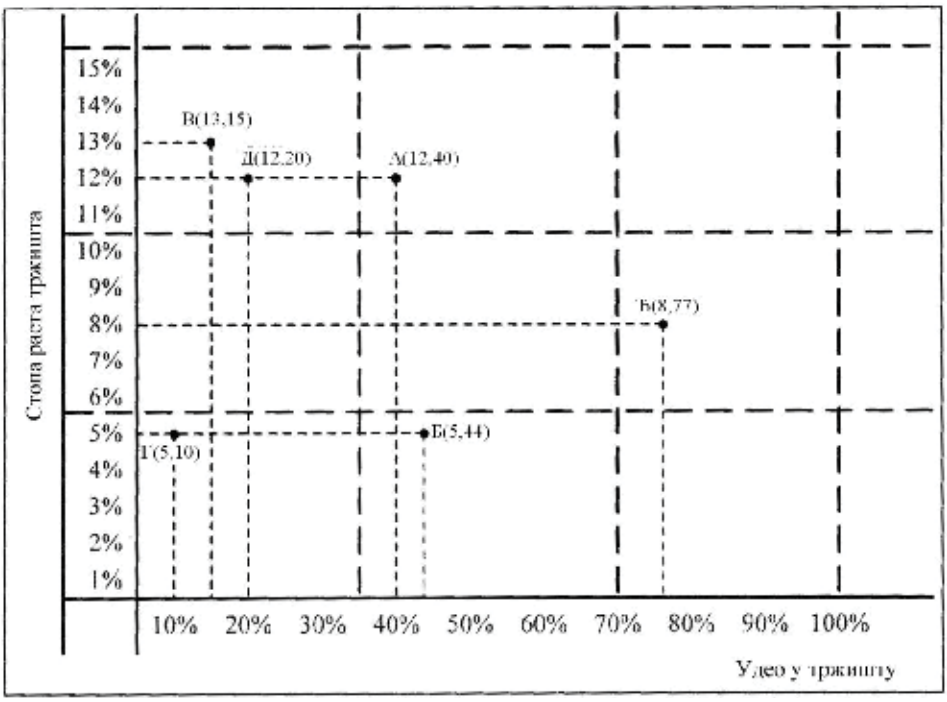
Циљ доброг управљања предузећем од стране топ менаџмента је да смањи укупни ризик пословања, потом да повећа готовинске токове, а тиме неминовно долази и до повећања вредности предузећа, што захтева свеобухватни и интегрисани приступ укупним управљањем у предузећу, па самим тим и управљање уз анализиране ризике који директно могућ утицати на остварење профита у предузећу.

Постоји велики број хетерогених ризика по пословање предузећа. Аутори истичу да стохастички ризик улагања се може изразити помоћу очекиване вредности готовинског тока ($\overline{CF_t}$) и дисперзије попут стандардне девијације (σ_t), варијансе (σ_t^2) и коефицијента варијације (CB). Тако посматран начин мерења ризика улагања указује на проблем посматрања у одређеном времену, јер са протоком времена може да се мења очекиване вредности готовинског тока уз истицање постојања „дистрибуције вероватноће".

Аутори истичу да не постоји универзална оптимална анализа ризика по пословање предузећа. Као пример добре праксе аутори дају приказ матрице

пословања предузећа, где постоји 9-пољна матрица која суштински усваја вишедимензионални приступ, јер се уместо једног параметра, узима у обзир више анализираних параметара, који у овом примеру описују сложена обележја: конкурентне снаге и атрактивност тржишта.

Вишедимензиони приказ утицаја на пословање предузећа са 9-пољном матрицом која може послужити као основа за одлучивање у предузећима која су суштински окренута ка посматрању производа у Републици Србији, аутори су призали у виду слике 1.

Извор: Аутор

Осим изнетог постоји и једнодимензиони приступ који се може представити као модел понашања пословања у једном предузећу у тржишно орјентисаној привреди са просечном стопом раста тржишта од око 10% и у условима када поменуто предузеће располаже следећим подацима о укупној продаји, као и подацима о продаји највећих конкурената, као и подацима о величини и стопама раста продаје за сваки производ.

Пример таквог модела понашања аутори су дали у виду табеларног приказа број 1, где је узето у обзир 5 врста производа, главни конкурент, вредност укупног тржишта, удео у укупној продаји изражен у %, релативна величина према главном конкуренту, приказ стопе раста сопствене продаје изражена у процентима.

Табела 1. Модел пословања предузећа који у фокусу има стање продаје производа

Вредност продатих производа			Удео у укупној продаји (%)	Релативна величина према главном конкуренту	Стопа раста властите продаје (%)
Предузећа	Главног конкурента	Укупно тржиште			
2	3	4	5 (2:4)	6 (2:3)	7
800	1.000	2.000	40	0,80	12
2.000	2.000	4.500	44	1,00	5
400	800	2.700	15	0,50	13
500	900	5.000	10	0,56	5
800	2.000	4.000	20	0,40	12

Извор: Аутор

Аутори истичу да је могуће и да је од користи радити и анализе помоћу којих се може утврдити позиција предузећа.

Модел који уважава изречено аутори су приказали у табели број 2.

Табела 2. Релативна конкурентска способност предузећа

Р. бр.	Опис параметра	Скала вредновања								
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1.	Релативни тржишни удео									
2.	Финансијска снага									
3.	Технички снага									
4.	Трошковна предност									
5.	Квалитет производа									
6.	Потенцијал иновација									
7.	Лиценцни однос									
8.	Квалификованост особља									
Квалификација оцене		Ниска			Средња			Висока		

Извор: Аутор

Други модел може анализирати у фокусу утицаје атрактивности тржишта на пословање предузећа.

Аутори дају приказ таквог модела понашања у пословању предузећа у виду табеларног приказа у табели број 3, где су анализирани 8 фактора утицаја тржишта на пословање предузећа у односу на скалу вредновања у интервалу 1-9, где је градација направљена као: ниска, средња и висока.

Табела 3. Приказ атрактивности тржишта на пословање предузећа

Р. бр.	Опис параметра	Скала вредновања								
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1.	Величина тржишта									
2.	Раст тржишта									
3.	Рентабилност									
4.	Снага конкуренције									
5.	Интензитет инвестирања									
6.	Опасност супституције									
7.	Сигурност умањења									
8.	Ризици интервенционизма									
Квалификација оцене		Ниска			Средња			Висока		

Извор: Аутор

Приказ утицаја атрактивности тржишта изражено преко 3 категорије и то: ниског утицаја, средњег утицаја и високог утицаја на пословање предузећа у односу на производњу предузећа, а све у циљу истицања конкурентне снаге и позиције предузећа аутори су приказали у виду табеларног приказа број 4.

Табела 4. Модел приказа конкуренте позиције предузећа на тржишту у односу на остварену производњу предузећа

Атрактивност тржишта	ВИСОКА	9									
		8									
		7									
	СРЕДЊА	6									
		5									
		4									
	НИСКА	3									
		2									
		1									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9
			НИСКА			СРЕДЊА			ВИСОКА		

Извор: Аутор

АНАЛИЗА ХЕТЕРОГЕНИХ РИЗИКА ПО УКУПНО ПОСЛОВАЊЕ ПРЕДУЗЕЋА КАО И ОДРЕЂИВАЊА ЊЕГОВОГ ПОЛОЖАЈА НА ТРЖИШТУ У РЕАЛНОМ ПОСМАТРАЊУ

Власници предузећа су суштински више заинтересовани за посматрање ризика појединачног предузећа, него за могући тржишни ризик по пословање предузећа. Осим тога, многи инвеститори не искључују ризик неликвидности јер он суштински зависи од ризика предузећа. На такве ставове треба додати и посматрање стабилности предузећа јер стабилност представља важан сегмент посматрања не само акционарима, већ и осталим интересним групама као што су менаџери, радници, купци, добављачи и сл.

Услед постојања ризика неликвидности, предузећа теже привлаче и задржавају добре менаџере и раднике што се врло брзо може одразити на пословање предузећа, јер се одласком кадрова смањује потенцијал пословања предузећа.

Купци и добављачи врло често одбијају сарадњу са предузећима која имају проблем са ликвидношћу, јер се плаше да ће имати проблематично пословање, које на крају неће моћи да доведе до наплате уговорене трансакције. Један број топ менаџера са правом говори о проблему додатног задуживања предузећа, јер по правилу такво задуживање може да се реализује једино по високим каматним стопама, услед постојања оправданог ризика.

На крају посматрања општих фактора ризичног посматрања треба истаћи да ризична предузећа имају тешкоће са одржавањем истраживачко-развојних програма, маркетиншких програма и сл. У таквим условима долази до смањивања опште профитабилности пословања код ризичног предузећа, а тиме и његове вредности као предузећа на тржишту, берзи или у случају продаје истог.

Приступ тзв. интегрисаном менаџменту подразумева да се укупни ризик предузећа посматра као пословање предузећа које има за циљ да оправда праксу компензације опште ризика пословања предузећа. Иако укупан ризик не мора да утиче на захтеване приносе инвеститора, велики несистематски ризик може значајно да смањи вредност предузећа.

Оптимални профил ризика предузећа базира се на компромису између укупних трошкова преузимања целокупног (или делимичног) ризика предузећа и трошкова компензовања ризика. У таквим условима се у фокус анализе топ менаџмента поставља посматрање и анализа ризика од несолвентности.

Да би топ менаџмент предузећа решио структурални проблем несолвентности у предузећима стоје на располагању два аналитичка инструмента и то:

(1) модел најгорег могућег сценарија и

(2) модел неадекватности готовине.

Модел најгорег могућег сценарија заснива се на идентификацији различитих врста ризика и пројекцији готовинских токова за сваку категорију ризика, претпостављајући шта све најгоре може да се деси. Информација о готовини и кретању токова готовине може да се искористи за пројекцију и израчунавање дистрибуције вероватноће завршног салда готовине по завршетку кризе у којој се нашло пословање предузећа. Следећи корак у структуралној анализи представља компарација завршног салда са фиксним обавезама које има предузеће.

Са сваким инкрементом дуга, може да се одреди вероватноћа несолвентности која се заснива на дистрибуцији вероватноће крајњег салда готовине. Хартије од вредности имају велики утицај на долучивање топ менаџмента. У раду са хартијама од вредности топ менаџмент се концентрише на повећање приноса које врло често се базира на компаративној предности предузећа.

Посматрано из угла максимизације вредности предузећа, коришћење хартија од вредности је у порасту и има тенденцију континуираног раста. Акционари су највише заинтересовани за систематски ризик пословања предузећа. Акционари су на добитку једино ако се систематски ризик трансформише „изван система". То суштински значи да уколико топ менаџмент предузећеа компензује ризик трансферишући га у оквиру корпорације или у оквиру страног предузећа у коме инвеститори немају акције, тада сам акционар може да буде на добитку.

Економски гледано највећа корист од компензовања општег ризика пословања настаје онда када предузеће може да створи и подели акционарима добит која настаје путем повећања реално остварених приноса у пословању предузећа.

Компензација ризика је корисна ствар по пословање предузећа поготово онда када се ради о питању опорезивања предузећа. Услед примене пропорционалне пореске стопе само предузеће више губи када добит предузећа пре опорезивања падне за одређени износ него што добија бенефита када настаје ситуација да постоји пораст у висини једнаког износа. Са компензовањем ризика настаје ситуација где се смањује променљивост остварене добити и неутралишу се ефекти опорезивања које је прописао државни орган у оквиру спровођења пореске политике.

Компензовање ризика генерално смањује вероватноћу пропадања пословања предузећа услед финансијског неуспеха који може настати лошим пословањем и који на крају може значити и ликвидацију самог предузећа као правног субјекта. Уколико топ менаџмент оствари пословање у коме постоји смањивање трошкова ликвидности наступа повећање висине задужења предузећа.

ЗАКЉУЧАК

Значај вредновања ризика у пословању предузећа посматрано у оквиру доношења валидних одлука топ менаџмента је од велике важности за побољшање суштинског управљања у предузећу.

Аутори су у истраживању суштински указали на значај адекватног компензовања укупног ризика пословања предузећа. Уједно такво пословање има позитивно дејство и када су у питању нова улагања, потом када се узме у обзир постојање кључних циљева које имају акционари, али и остали повериоци. Да би се то могло остварити у предузећу морају суштински да се успоставе боље контроле и боље укупно управљање потенцијалима које предузеће поседује и који се могу посматрати у оквиру тзв. предности које има само предузеће.

Управљање хетерогеним ризицима у предузећу представља комплексно питање поготово ако се ради о задовољавању очекивања акционара након пословања предузећа крајем пословне године. У таквим околностима се посматра укупни ризик пословања.

Осим тога друга битна категорија представља награђивање менаџмента и запослених у предузећу, јер само задовољни запослени имају мотив да остану у таквој организацији и да дају свој максимум у циљу остваривања позитивног резултата предузећа. Уколико је предузеће остварило боље пословне резултате, по правилу има и вишу вредност предузећа, тада су и запослени у ситуацији да остваре веће зараде.

Постоје ситуације да се компензовање укупног ризика пословања врши на основу донешених одлука самих акционара, и тада врло често постигнуте акције акционара немогу да супституишу укупне ризике које нису правилно уочили сами топ менаџери предузећа.

ЛИТЕРАТУРА

Мајсторовић и др. 2015: Александар Мајсторовић, Слободан Поповић, Дејан Волф, „Теорија и политика биланса“, друго измењено и допуњено издање, Нови Сад: Фељтон.

Мијић, Поповић 2016: Ранко Мијић, Слободан Поповић, „Финансијско Рачуноводство“, Бања Лука: City print.

Новаковић и др 2018: Срећко Новаковић, Драган Вукасовић, Богдан Лабан, Младен Ивић, Вера Поповић, и Слободан Поповић, „Managing agricultural company by using internal control and significance of risk presentation, Economics of Agriculture, 2, 801-812.

Пернек, 2001: Франц Перенек „Финанчно право ин јавне финанце“ - сплошни дел, Марибор: Правна факултета.

Поповић, 2014: Слободан Поповић „Социо-економски фактори ограничења развоја аграра“, Нови Сад: Фељтон.

Поповић и др. 2017: Слободан Поповић, Срећко Новаковић, Драган Ђурановић, Ранко Мијић, Жељко Грубљешић, Југослав Аничић, Александар Мајсторовић, „Application of international accounting standard-16 in a public company with predominantly agricultural activities“, Ekonomska Istraživanja, 30, 1, 1850–1864.

Поповић, 2018: Слободан Поповић „Modeling a strategic top management in the importance of the management of the finance companies established for the establishment of fer value“, Пољопривредна техника, 2, 11–16.

Радовић и др. 2019: Милан Радовић, Јелена Витомир, Слободан Поповић, „The Importance of Implementation of Internal Audit in Enterprises Founded by the Republic of Serbia“, Lex localis-journal of local self-government, 17(4), 1001–1011.

Радовић и др. 2019-а: Милан Радовић, Јелена Витомир, Богдан Лабан, Слободанка Јовин, Санда Настић, Вера Поповић, Слободан Поповић „Management of joint--stock companies and farms by using fair value of agricultural equipment in financial statements on the example of imt 533 tractor“, Economics of Agriculture, 1,:35-50.

Goran M. VITOMIR

THE IMPORTANCE OF RISK EVALUATION IN THE BUSINESS OPERATIONS OF THE COMPANY FROM THE ASPECT OF TOP MANAGEMENT DECISION-MAKING

Summary

The economy of a country, regardless of the dominant ownership structure that prevails in it, should have developed market institutions through which economic development can be built in accordance with the basic objective function of the company, i.e. the target category of "profit maximization". The economy observed in this way is connected to the observation of the financial position of a large number of heterogeneous companies, because in that way the most important indicators can be presented, such as those that reflect the financial health of a large number of companies at the time of observation. A realistic view of the created value of a company implies the simultaneous creation of a competitive advantage and the evaluation of economic effects in the real observation of the economy of a country, such as, for example, the observation of the economy of the Republic of Serbia.

Top management in the process of overall assessment of the investment of necessary resources for the organization of business in the company tries to see as many factors that affect the projection of cash flows, and then assess the possible chances of making possible modifications to maximize profits.

In this study, the authors analyzed the impact of stochastic risk in creating the real value of a company. In this regard, there is a key issue related to the management of the company, i.e. there is the issue of managing possible risks, especially when it comes to risk comparisons and new investments that arise in the real business of the company.

Key words: management, value, assets, risk, financial position.

Рад је предат 29. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 94(497.11)"12/13"
321.17:929 Милутин, српски краљ
doi: 10.5937/bastina31-34615

Оригинални научни рад

*Божидар В. ЗАРКОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за историју

УРБАНЕ ПРИЛИКЕ У ЦЕНТРАЛНИМ И ЈУЖНИМ ДЕЛОВИМА СРБИЈЕ У ДОБА КРАЉА МИЛУТИНА

Поводом седам векова од упокојења Светог краља

Апстракт: Владавина краља Милутина донела је бројне промене које су значајно утицале на даљи развој српске државе. Велики помак учињен је на економском плану, који је, даље, утицао на бројне гране које су зависиле од њега. У директној зависности била је и урбана ситуација која почиње да се мења. Подстицај урбаним променама дала су Милутинова освајања на југу и припајање византијске територије где се баштинила урбана култура. Знатнији подстицај дошао је оснивањем рудничких тргова – у доба краља Милутина у документима се први пут јављају: Рудник, Трепча, Рогозно, Грачаница (Јањево), Ново Брдо, Липник и Трешњица. Они су били чврста база за даљи урбани развој Србије.

Кључне речи: Краљ Милутин, урбани развој, привреда, Србија, руднички тргови.

Доба краља Милутина није јасно дефинисана временска одредница, већ представља колоквијализам који се може чути међу историчарима разних специјалности. Најједноставније схваћено то је прелаз из XIII у XIV век и може се ограничити годинама његове владавине (1282–1321). Али, како је историјске процесе тешко ограничити, тако се и овај термин треба схватити у ширем временском оквиру. Почетну границу тог периода је лакше одредити и може се везати за рођења Милутина, док задњу границу теже дефинисати из разлога што су неке појаве започете током владавине Светог краља дошле до изражаја тек после његове смрти.

Разлог за појаву ове одреднице је у значају који је владавина краља Милутина оставила на читаву историју српског народа. Доба краља Стефана

* Ванредни професор, bozidar.zarkovic@pr.ac.rs

Уроша II Милутина представља прекретницу, а његову изузетност су уочили још током средњег века савременици и наследници, који су о томе оставили писани траг.

Милутин је током своје владавине извршио неколико значајних промена које су утицале на даљи развој српске државе. После плејаде српских владара који су се упорно држали простора између Ибра и Лима и старог државног средишта у Расу, Милутин је, након више од једног века, центар државе пренео на равнице Косова и Метохије. Опредељеност краља Милутина за област данашњег Косова и Метохије види се из више показатеља. Најбољи пример су, свакако, задужбине, које, кад се упореде са Милутиновим претходницима, дају јасну слику усмерености. Иако је граница српске државе још у време Стефана Немање дошла до самог Призрена, српски владари су дуго времена, више од века, остајали верни области Рашке. Насупротњима краљ Милутин је своје најзначајније задужбине подигао на Косову и Метохији: Грачаницу, Богородицу Љевишку у Призрену, Бањску, поред њих и Светог Николу Хвостанског. Његовим примером су кренули и наследници: син Стефан и унук Душан, који су на том простору оставили вероватно најмонументалније грађевине.

На почетку своје владавине краљ Милутин је проширио границе државе преме југу, обухватајући територију дотле под византијском влашћу. У склоп Србије није ушла само територија, већ и византијске институције, администратина и управна организација, а начин живота у Србији тежи да се што више приближи оном у Византији. Тај аспект у српској историји, познат под именом византинизација, среће се у различитим временским периодима, али је најизраженији био у време краља Милутина (Максимовић 1995: 267–268; Максимовић 2007: 372–373).

Борбу за проширење државе Милутин је започео на почетку владавине: с пролећа 1282. године продро је дубоко у византијску државу и заузео значајну територију. Под његовом влашћу се тада нашао „град славни" Скопље, који је током XIII века више пута освајан од стране Срба, Бугара и Византинаца. Том приликом Милутин је, поред Скопља, заузео области: Горњи и Доњи Полог, Овче поље, Злетово и Пијанац (Ћирковић 1981: 430). Колико је ово био велики ударац за Византију показују војне припреме које је започео цар Михаило VIII Палеолог с циљем да казни Милутина и поврати изгубљене територије. Међутим, услед смрти василевса припреме и поход нису изведене до краја. Такву политику је наставио и Михаилов наследник Андроник II, који је с пролећа 1383. упутио војску на Србију, али није узео директног учешћа, што говори да је то пре била казнена експедиција и пљачкашки поход него рат. Византијска војска се састојала од најамника, међу којима су већину чинили Татари, и продрла је до Липљана и Призрена, угрожавајући не само Милутинове, већ и тековине његових претходника.

Сплет околности је довео дотле да се један одред Татара које је предводио Црноглав(а) подавио у набујалом Дриму, док су се други вратили не ушавши у сукоб са српском војском. Сам Црноглав(а) био је ухваћен и убијен, а његова глава донета краљу Милутину као посебан дар (Данило 2008: 141–142; Узелац 2015: 187–188).

Пропао покушај и пораз византијске војске кренуо је да искористи краљ Милутин. Он је, уз помоћ трупа краља Драгутина, од јесени 1283. до пролећа 1284. године заузео велики део Македоније, пустошећи области Струмице и Сера дошао до граница Свете Горе. Међутим, краљ Милутин није све ове територије ставио под своју власт, већ се заједно са братом повукао на север. Током 1284. године у састав српске државе ушле су и области Пореч, Кичево и Дебар. Граница се усталила севернije од византијских тврђава Струмица–Просек–Прилеп–Охрид. Ова граница између Србије и Византије је у наредним временима остала стабилна и поред ситнијих чарки и пљачкања које је углавном предузимао Котаниц,[1] византијски пребег у српској војсци (Ћирковић 1981: 441).

И док граница на западу Македоније није спорна о њеном положај на истоку постоје неслагања, углавном по питању града Штипа: да ли је био под Милутиновом управом или не? Углавном је усаглашено мишљење да је 1299. године граница била севернije од тврђава Охрид – Прилеп – Штип (Živojinović 1996: 59). Међутим, сам град Штип је током Милутинове владавине одређено време био под српском влашћу, али се не зна када и да ли је то била тековина ратова 1282–1284. године, да ли је призната као мираз 1299, или је град освојен у првој половини 1308. године (Ћирковић 1986: 26–27). У сваком случају граница Србије је Милутиновим освајањима померена далеко на југ.

Српска држава је за време Милутинове владавине проширена и на северу. Краљ Драгутин је након повлачења са престола задржао северни део Србије; али је, поред тога, добио од свог шурака, угарског краља Ладислава IV, Београд са Мачвом и североисточну Босну (Динић 1978: 123–145; Динић 1978а: 145–147). То га је довело у позицију да се уплиће у угарско–бугарске сукобе, чак се сматра да му је територија „Оностраног Срема" уступљена како би ојачао заштиту мађарске границе (Узелац 2015: 205). Угарску су угрожавали полусамостални господари Браничева браћа Дрман и Куделин,[2] који су се често залетали пљачкашким одредима у дубину суседне државе. Тако се и држава краља Драгутина нашла на удару куманско-татарских одреда господара Браничева. Сукобљавање Драгутина са Дрманом и Куделином трајало је неколико година са променљивим исходима.

1 О њему Максимовић 1991: 183–191; Томовић 2004: 257–269.

2 О положају Дрмана и Куделина постоје различита мишљења, од оних да су били татарски вазали, до дрихих да су били самостални. Више о томе вид. Узелац 2015: 207.

Раније је истицано да су војне акције краља Милутина против Византије престале након 1284. године, када је граница успостављена северно од линије Охрид – Прилеп – Штип. У новије време се указује на то да је краљ Милутин војне акције предузимао и након овог времена у правцу Тесалије (*земље Влахиотске*), које је обуставио због напада Дрмана и Куделина на његову земљу. Наиме сматра се да су господари Браничева искористили Милутиново ратовање на југу и напали северне делове његове земље и Жичу (Узелац 2015: 208–209). То је изазвало Милутинову реакцију који је дошао у Поморавље, у село Мачковци (дан. Мачковац на десној обали Западне Мораве), где се састао са Драгутином и договорио заједничку акцију против Дрмана и Куделина (Даничић. 1866: 116; Данило 2008: 145). Заједнички поход Милутина и Драгутина довео је до уништења Дрмана и Куделина, што је изазвало реакцију видинског кнеза Шишмана, али и татарског кана Ногаја. У том сукобу Шишман је био побеђен, док је са Ногајем склопљен мир уз давање више српских вазала, међу којима је био и Милутинов син Стефан (Узелац 2009: 15–28). Сукоб међу самим Татарима искористио је Стефан (Дечански) и вратио се у земљу. Убиством кана Ногаја и распадом његовог каната престао је притисак на државе краљева Милутина и Драгутина, након чега је српски краљ поново могао да се посвети односима са Византијом.

Нестанак Ногајеве државе отклонио је највећу опасност која је претила Србији, па је краљ Милутин могао да се посвети уређењу државе и обнови оних институција које су биле уништене ратовима XIII века. Поједине активности у том правцу Милутин је почео да спроводи од свог доласка на престо, чиме је показао велику и енергију и жељу за јачањем државе и своје позиције.

Сукоби са Византијом и проширење српске државе довели су до страдања поседа и становништва на њима, па је Милутин предузео кораке у правцу унутрашње колонизације и обнове. Из тог времена, као последица демографских промена, у српски из грчког језика су ушли термини *ексалимо* и *р`ѣпиније*, који се односе на непокретну имовину и њену фискалну консолидацију (Popović, Polloczek 2017: 181; Kazhdan 1991: 766).

Милутин је приступио и реорганизацији црквених и манастирских поседа. Ови поседи, нарочито у близини границе, али и у унутрашњости, били су пострадали због борби, ратова и промена граница. Велико пострадање су доживеле и даровне повеље српских владара и властеле које је требало обновити. У *Улијарској ѣовељи* он каже: *„ѡбрѣтъ кралѥвьство ми ѥдно ѣотрено, а дроуго из`ѣоуб`лѥно и изистивь даная ѣрѣродители и родители кралѥвьства ми, оуѣисахь оу хрисовоуль сии* " (Korablev 1915 : 474). Као резултат реорганизације хиландарског властелинства настала је повеља коју сам Милутин назива *Велики хрисовуљ хиландарски* (Korablev 1915: 436), а која се у савременој литератури означава као *Сводна* или *Збирна ѣовеља*. И у другим актима краља

Милутина има пасажа којима се старији акти реконструишу и обнављају. Савременици Милутинови и наследници знали су да је он обновио бројне повеље па су често посезали за именом *Светог краља* када би хтели да кривотворе неку исправу (Ћирковић 1991: 65).

Време краља Милутина представља прекретницу и у књижевности, која је под јаким утицајем Свете Горе и Византије. Томе доприноси и консолидација цркве и литургијска реформа где се уводи јерусалимски типик (Богдановић 1991: 106, 110–113, 165).

Све те промене требало је законски регулисати и довести у ред, па је Милутин и у том погледу предузео одређене радње. Током своје владавине извршио је и законодавну реформу чије су најзначајније тековине *закон о пороти* и *закон о вражди* (Ђекић 2001: 98–104).

Све ово указује да је стање у Србији током владавине краља Милутина претрпело значајне промене. Поред проширења државе, највеће су, свакако, биле у приведи. Саси, који су у Србију дошли током владавине краља Уроша I, су унапредили рударство, привредну грану чији су се резултати знатније видљиви тек у време краља Милутина. Позната је слика коју дају два византијска посланства упућена на српски двор, између којих је размак тридесетак година, а чије су импресије потпуно различите. Прво посланство које је предводио будући унионистички патријарх, хартофилакс Јован Век у другој половини шездесетих година XIII века је видело краљев двор у прилично лошим условима непримерени царским навикама Византинаца. Ситуација на краљевом двору у Србији је описана речима: „И све је код њих било припросто и сиромашно“ (Баришић и Ферјанчић 1986: 26–27). Под утиском онога што су видели посланство се вратило и прекинуло припреме за свадбу.

Друго посланство је долазило у Србију више пута у времену од 1297. до 1299. године (Ћирковић 1981: 446). Предводио га је познати византијски државник, филозоф и књижевник Теодор Метохит, који је у Србију током 1298–1299. године долазио чак пет пута и о томе оставио спис у којем је до детаља описао своје последње путовање и пријем на краљевом двору. На пут је кренуо у другој половини јануара или почетком фебруара и на Милутинов двор пристигао 1. марта 1399. године (Баришић и Ферјанчић 1986: 83 – 84; Станковић 2012: 95). О томе шта је тамо видео Метохит је записао: „Водили су ме не малобројни млади племићи, свечано опремљени, отуда послати да ми укажу почаст – како је обичај. Читава церемонија и пролазак беху врло елегантни, са пуно уважавања и кићености, показујући и обзнањујући становништву долазак племенитог посланства највећег господара и, с обзиром на најважнији [посао] неупоредивог у односу на друга раније. И сам краљ се веома био накитио и читаво тело празнично оденуо, претрпавши се драгим камењем, бисерјем и нарочито златом – колико је год могао. Цео двор бљештао је од свилених и златом везених тканина... и читав овај, што би се

рекло, призор беше по угледу на царску и, колико је могуће било, ромејску племенитост“ (Баришић и Ферјанчић 1986: 110–112). Одушевљење дочеком и сродином додатно је појачано храном која им се служила у великим количинама („у тој мери да би можда достајало не само за нас већ можда и да нас је двапут толико“) и начином на који је послужена: „у златним и сребрним тањирима и посудама“ (Баришић и Ферјанчић 1986: 113). Свесни смо да приликом коришћења списа византијских историчара треба бити обазрив и да преувеличавања могу ићи на обе стране – у негативну и позитивну. И као што је Јован Век могао да стање на српском двору приказује горим него што јесте, тако је и Теодор Метохит могао да слика ситуацију бољом и на тај начин себи, посланству и, у крајњем случају, Византији даје на значају, већем него што су у том тренутку имали. Међутим, и поред свега тога, разлике између Урошевог и Милутиновог двора су више него велике и оне су одраз знатног привредног успона који је Србија доживела у другој половини XIII века.

Велики економски развој свакако се одразио и на урбане прилике у Србији, јер су у јакој међусобној зависности. Боља економска ситуација је омогућавала већа улагања у урбане структуре, чиме се и квалитет живота повећавао. То показују неки параметри из свакодневног живота. Српски новац постаје конкурентан и почиње да угрожава и сам млетачки матапан по чијем је узору направљен. Осамдесетих година XIII века српски динар (грош) појављује се у оптицају у градовима на обали Јадранског мора, међу њима и у Венецији и Задру. Млетачка република 3. маја 1382. године доноси одлуку о његовој најстрожој забрани у Венецији и Дубровнику (Чремошник 1932: 107). Урбана ситуација непосредно пре почетка Милутинове владавине у великој мери је одговарала писању Георгија Пахимера, који преноси сведочење Јована Века.

Доласком на чело државе краљ Милутин је затекао државу која није имала пуно урбаних насеља и није се много променила од времена оснивача немањићке државе и династије.[3] Узрок томе лоше политичке прилике праћене бројним ратовима током XIII века, које су онемогућавале стабилност, а самим тим и напредак на привреном, па тако и на урбаном плану. У том правцу су их усмеравали обичаји, слаби подстицаји и жеље да се промени постојећа ситуација. То најбоље одсликавају речи Уроша I изречене Јовану Веку: „Нама није *уобичајено* такво понашање“ (подвукао Б. З.)(Баришић и Ферјанчић 1986: 26). Чиниоци који су подстицајно деловали на развој Србије Милутиновог времена били су бројни и разноврсни. Освајањем ромејских територија на почетку владавине дошли су и подстицаји у виду усвајања византијских модела понашања, прво на двору, па затим међу властелом.

3 О урбаним приликама у времену првих Немањића вид. Петровић 2021: 411–427.

Ширењем граница државе у њеним оквирима су се нашле три зоне урбаних насеља: приморска, централна и јужна (Динић 2003: 681). Приморска зона је од давнина била укључена у разне српске државе, али су градови у њој била насељени романизованим становништвом, које је још Константин Порфирогенит називао Романима (Ферјанчић 1959: 9), које је говорило латинским језиком. Мешање придошлог српског становништва са Романима је био дуготрајан процес, који је трајао више векова и који је доводио до озбиљних међусобних сукоба, јер је градска заједница, иако наизглед отворена (*Stadtluft macht frei*), љубоморно чувала старе привилегије. Оне су биле како у унутрашњем уређењу, тако и у односу према владару и држави, чиме се стварао специфичан положај тих градова, који карактеришу градски статути доношени од стране грађана ових насеља и потврђени од српских владара. На тај начин становништво приморских градова је неговало двојну припадност – граду и држави. Ова двојност додатно је појачавана верском припадношћу градског становништва које се разликовало од околних православних Срба и било је религијски подређено центру који се налазио ван Србије.

Приморски градови[4] су били веза Срба са западом и добрим делом су се развили захваљујући својој посредничкој улози. Ови градови су од својих средњовековних почетака[5] били упућени на трговину која се једним делом одвијала на мору, а другим делом на копну. Управо је трговина била та која је значајно утицала на развој Србије, али њен допринос променљив и зависио је од стања у другим привредним гранама, пре свега у рударству.

Јужна или византијска зона је ушла у састав српске државе управо за владе краља Милутина, мада треба знати да је део византијске територије прикључен за време Стефана Немање и његовог сина Стефана Првовенчаног. Тада су у састав Србије ушла два града: Липљан и Призрен. Ови градови су имали одређену улогу у процесу урбанизације, нарочито Призрен. Липљан је био антички град који је баштинио традицију старе Улпијане и као такав је био седиште епископије забележене у повељи Василија II из 1019. године. Епископско седиште је остало у граду и након осамостаљивања српске православне цркве, али је касније катедра прешла у Грачаницу, па затим у Ново Брдо. То показује да је Липљан полако губио урбане прерогативе иако се налазио на повољном месту и раскрсници путева. Његову улогу су преузели Приштина и Ново Брдо, пре свега, али и неки мањи тргови. За разлику од Липљана, Призрен је статус града и епископског места задржао током целог средњег века и све до данас. Био је познати трговачки центар, један од најзначајнијих за владавине Немањића, након чијег изумирања 1371. године

4 О приморским градовима са бројном литературом вид. Антоновић 2003.

5 Приморски градови су великом већином настали у антици, али има и оних који настају или се уобличавају у средњем веку, као нпр. Дубровник или Сплит.

полако губи значај. У литератури се често наводи писмо Дубровчана из 1433. године у којем пишу како њихови трговци више не посећују Брсково и Призрен (Јиречек 1959: 270), што је појединце асоцирало на замирање ових места. Чињеница је, међутим, да је Призрен и даље наставио као значајно урбано средиште, што потврђује и седиште вилајета у овом месту по освајању од стране Турака (Katić 2013: 113–138). Ипак, улога ова два града у урбанизацији Србије била је ограниченог домета. То се нарочито односи на Липљан који је дуго времена био ван византијске државе или на њеној периферији, чиме је попримио карактер пограничног утврђења. Улога Призрена у урбанизацији је знатно већа, али је и он почео да губи значај од времена краља Милутина када у склоп Србије улазе нови градови на југу, али и настају нови у близини рудника, о чему ће више речи бити касније.

Прави византијски утицај у сваком погледу, па и на урбаном плану, осетио се освајањима краља Милутина у Македонији и након формирања границе северно од тврђава Охрид–Прилеп–Штип. Македонија је била прилично урбанизована територија на Балкану, јер су градови настали у антици обновљени повратком византијске власти. Учвршћењу власти служили су градови са јаким утврђењима, који су уједно били и црквени центри. Највећи и најважнији освојени град је био Скопље и он ће тај статус задржати током читавог средњег века. Византијски утицај у Србији ићи ће у великој мери преко овог града, јер је он своје византијске корене задржао још дуго времена. Византијска традиција у Скопљу је живела и седамдесетак година након освајања, што потврђује Јован Кантакузин, који је забележио да су му, док је Душан са војском покушавао да заузме Солун, стигли посланици из Скопља са понудом да град предају њему, Грку и претенденту за византијски престо (Баришић и Ферјанчић 1986: 500). Интересантно је да без обзира на значај Скопље није нашло адекватно место код писаца XIII и XIV века. Наиме византијски писци Акрополит, Пахимер и Григора, који покривају читав XIII век, готово да и не спомињу овај град. Дужна пажња му се посвећује тек код Данила II и Јована VI Кантакузина (Пириватрић 2015: 206). Данило II га назива *ѣрад славни Скопье* (Даничић 1866: 108). Иако је Скопљу придавао значај који заслужује, Милутин је, ипак, више боравио у својим дворовима на простору Косова и Метохије. На Скопље је гледао као на нову престоницу у новим земљама и везу са Византијом. Зато се у овом граду венчао са Симонидом, својом новом женом. Венчању у Скопљу су присуствовали: цар Андроник II и царица Ирина (Ђекић 2001: 23). Значај Скопља ће до пуног изражаја доћи за време владавине Стефана Душана, који се у њему крунисао за цара (1346) и ту издао *Законик* (1349).

На територији добијеној од Византије најзначајнији град после Скопља је био Штип, иако се изричито не помиње приликом освајања. Не може се поуздано утврдити да ли је био прикључен Милутиновој држави након

његових освајања, потврђених женидбом са Симонидом, или је то било касније. Уговор између Милутина и Карла од Валоа из 1308. године говори о Штипу као граду који се налази јужно од границе, али одговор Милутинов приликом верификације уговора је био да нема намеру да се одрекне овог града (Mavromatis 1978: 131, 136).[6] На основу овога истраживачи су закључили да је Штип извесно време био у склопу Милутинове државе. Он ће у време Милутиновог сина и наследника на престолу Стефана Дечанског коначно припасти Србији (Ћирковић 1986: 26–28). За разлику од Скопља, па и Прилепа који ће тек касније доћи под српску власт, становништво Штипа је било већином словенско, што потврђују имена становника забележених у двема Душановим повељама (Петровић 2014: 5–17). Словенски карактер се тумачи каснијим развојем града и приливом околног становништва (Ћирковић 1986: 36).

У Даниловом *Житију краља Милутина* набрајају се градови и области које је освојио на почетку владавине: „...прво узе оба Полога са њиховим градовима и са облашћу, и славни град Скопље, затим Овче Поље, Злетово и Пијанац" (Даничић 1866: 108–109). Из овог Даниловог исказа као урбано место се поименично наводи једино Скопље, док су *ѓрадови оба Пологѣ* утврђења која су представљала локалне управне центре и штитила пут који је ишао кроз ову питому жупу. Два *ѓрада* (утврђења) је освојио и порушио још Стефана Немање: Лешак у Доњем Пологу и Градац (Стефан Првовенчани 2017: 38–39).[7] *Ѓрад Лешки* је био међу онима које је Немања порушио тако да није остао „камен на камену". Степен уништења није могуће поуздано утврдити, али је чињеница да се град више није обновио. Црквено средиште Доњег Полога је из Лешка полако прешло у Хтетово (Микулчић 1996: 326–330). Други град био је Градац, међутим њега није лако лоцирати јер се слични топоними срећу и у атарима других села. Преовладава мишљење да је био у близини села истог имена (Томоски 1976: 249–252; Микулчић 1996: 176–177). Налази(о) се неких 11 км северно од Гостивара, на ободу Шар планине и Горњег Полога (Kravari 1989: 189). Поједини истраживачи ове области изједначавали су Градац са градом Пологом, који се сређе код арапског географа Ал-Идрисија, али његово постојање није потврђено (Петровски 2009: 70, 81–82). Навођење само ова два града у оба Полога приликом Немањиних освајања упућује нас да су то били управни центри

6 „Castrum autem nomine Stip supradictum, quod possidemus cum suis pertinentiis, nobis et nostris successoribus retinemus nec ad dimittendum illud pretextu juramenti predicti intendinus obligari. Datum ut supra anno et die predictis" (Mavromatis 1978: 136). Детаљно, са старијим мишљењима и литературом о доласку Штипа под српску власт вид. Петровски 1999: 141–153. О положају и изгледу Штипа вид. Томоски 1978: 278–285; Микулчић 1996: .

7 Лешак је село на размеђи Шаре и Доњег Полога, око 9 км ваздушне линије североисточно од Тетова (Kravari 1989: 202;

и да је сличних утврђења било још. Њиховим поменом Немања је хтео да саопшти да је обе јединице (оба Полога) освојио. У склопу српске државе након 1300. године Полог ће фигурирати као једна административна јединица (Петровски 2007: 329).

У области коју је Милутин освојио постојали су и други градови (тврђаве),[8] али се помињу тек у турским пописним дефтерима (Томоски 1976: 250). Највећа места данас у Горњем и Доњем Пологу – Гостивар и Тетово у то време била су села (Kravari 1989: 188–190). Рушењем тврђава Лешак у Доњем Пологу и Градац у Горњем Немања је отворио пут за освајање читавог Полога (Поповић 2000: 10).

Источно од Вардара архиепископ Данило II наводи да је Милутин освојио области Овче Поље, Злетово и Пијанац, али не наводи ниједан град. У њима је свакако било тврђава, које су заједно са Штипом штитиле путне комуникације према Солуну и Серу, али су се у Милутиново време налазиле са друге стране границе, одн. остале су и даље под византијском влашћу. Постојање ових тврђава потврђује Метохит који каже: „Овде се од мештана ближе обавестим да је сам краљ Трибала, бавећи се јуче и прекјуче у једном од оних нама најближих и *пограничних градова*, био веома близу" (подвукао Б. З,) (Баришић и Ферјанчић 1986: 106–107). У српској држави за време Милутина је био, већ помињани, град Штип, који је уједно био и највећи, док су други мањи градови Просек, Чрешће, Добрун на левој и Велес на десној страни Вардара освојени тек за време владавине краља Стефана Дечанског (Томоски 1978: 277, 285). Интересантно је да биограф Дечанског Велес назива *град славни*, иако га Метохит 1299. назива градићем (Баришић и Ферјанчић 1986: 106–107, 116). Уз поменуте градове наводи се и Штип као један од освојених од стране Дечанског (Даничић 1866: 197), што би значило да је он у једном тренутку отпао из српске државе, па је и његов утицај на урбани развој Србије мањи у односу на Скопље. Ипак, и он је дао свој допринос што се види по термину *Закон о градији*, који је забележен у овом граду, мада тек почетком Душанове владавине. Иако је овај закон индивидуалан, поједине његове одредбе су се могле примењивати и у осталим градовима, тј. њиховим стамбеним деловима – подграђима.

С обзиром да је била урбанизована, територија коју је Милутин прикључио држави била је добро повезана путевима са суседним крајевима. Томе је доприносило и то што се налазила на простору између Солуна и Сера у Византији и централне Србије, па су је пресецали и путеви који их повезују. Сама котлина Полога била је повољна за путовање, па су уздужни путеви који су повезивали север и југ ишли њоме. Главни је био пут који је повезивао Охрид са значајним градовима Скопљем, Призреном и Липљаном.

8 О њима Поповић 2000: 7–29.

Утврђено је да су постојале две његове трасе: једна је ишла левом страном Вардара, ободом Шар планине, док је друга траса била на десној страни и ишла је подножјем планина Жеден и Суве горе (Петровски 2015: 194). Добра страна ових траса је што нису прелазиле преко Вардара, али ипак нису могли избећи наносе планинских речица које се сливају према њему.

Овај пут је имао најмање четири фреквентна правца који су ишли преко Шаре, и то три у правцу Косова и Метохије и један према реци Радики, Дебру и даље пратећи Црни Дрим. Шара се прелазила преко превоја који је био испод Попове Шапке и даље путем преко Горе у правцу Призрена. Други правац је био преко села Јажинце и Глобочица и превоја Црни камен, одакле се спуштао на почетке косовске равнице. Овде се пут рачвао у два правца, један је ишао уз Лепенац на Сиринић и Средску до Призрена, а други косовском равницом према Липљану, Приштини и даље. Трећи правац је ишао из Полога до Скопља где је скретао на север и преко Качаничке клисуре излазио на Косово, где се сретао са другим правцем. Путем из Охрида у Србију је ишло посланство предвођено хартофилаксом Јованом Веком да преговара са краљем Урошем о склапању брака између његовог млађег сина Милутина и друге по реду ћерке цара Михаила VIII Ане. Пахимер наводи да се посланство путем из Полога већ приближило Липљану, када их је срело изасланство краља Уроша (Баришић и Ферјанчић 1986: 27–28). Извештај говори и о страху од препада и заседа који је постојао код византијског посланства, што упућује на лоше безбедносне прилике у пограничним пределима у то време.

Други важни путни правац, са више траса, налазио се у долини Вардара и повезивао је Солун и источне делове Македоније и Тракије са Скопљем и даље са Србијом. Према унутрашњости Србије пут је из Скопља ишао долином Лепенца, кроз Качаничку клисуру и излазио на врх Косова поља; други правац је преко Скопске Црне Горе прелазио у предео Биначке Мораве; трећи правац је ишао преко Жеглигова и Пчиње према Врању и даље Нишу.[9] Правцем уз Вардар је путовало византијско посланство 1299. године на челу са Теодором Метохитом, које је преговарало са Милутином о његовој женидби са Симонидом. Када је посланство стигло у Велес: „...у једну варош, од оних што су најудаљеније и на границама царским" сазнало је да је у близини и српски краљ (Баришић и Ферјанчић 1986: 106–107).

У походу на византијску територију Милутин је на југу заузео области Дебра и Кичева и Пореча. Данило каже: „и узе земљу дебарску са свим градовима и државама њиховим; такође и државу земље кичевске са градовима и облашћу њиховом; поречку земљу такође са градовима и облашћу њиховом" (Даничић 1866: 114). Уочава се да писац користи име области

9 Детаљно о трасама ових путева вид. Шкриванић 1974: 77; 96–102.

уз стално навођење освојених свих градова (утврђења) у њој, али без конкретних имена. Дебарска област се налазила у долини реке Црни Дрим, са средиштем у граду (тврђави) Ораховник (Раховник), око којег се касније развио град Дебар (Микулчић 1996: 182). Кичевска област се налазила око града истог имена. Тврђава се налази у источном делу данашњег Кичева, на узвишењу изнад реке Големе (Kravari 1989: 279; Микулчић 1996: 208–209). Поречка земља је била источно од кичевске, у долини реке Големе (Треске). Средиште ове области био је Брод, који се као село помиње у Милутиновој повељи Светом Ђорђу Горгу. У селу је био манастирски трг, а Милутин је приложио и панађур који је требало да се одржава десетог септембра сваке године (Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 325). Ове три „земље" су биле различите по саставу земљишта и рељефу, свакако мање плодне од Полога, и са слабијом путном мрежом. Земља кичевска се налазила непосредно на путу Охрид – Скопље, а остале две су се на више места повезивале на ту комуникацију. Поред тога, Пореч је преко превоја Барбараса, који се помиње у истој Милутиновој повељи, био повезан са Прилепом, док се дебарска земља налазила на путу између Охрида и Драча који је ишао преко области Кунавије и планине Мала Петра, данас Матиа, а који помиње Георгије Акрополит (Шкриванић 1974: 77). Аноним у свом Опису Источне Европе помиње „провинције" Кунавију и Дебар (Живковић, Петровић Узелац 2013: 118).

Највећи од градова које је Милутин освојио био је Драч. Овај најзначајнији византијски град на источној обали Јадранског мора Милутин је успео 1296. године да припоји српској држави (Ducellier 2008: 801). Није га, међутим, дуго задржао. Филип Тарентски је, у договору са римокатоличким Арбанасима, успео да освоји Драч између 1304. до 1306. године (Острогорски 1996: 456; Ducellier 2008: 801). У уговору са Карлом Валоа из 1308. године Драч се не помиње, али су Милутину признате територије северно од линије Дебар–река Мат (Ћирковић 1981: 474; Убичини 1870: 324–325). Иако важан и значајан град Драч није много допринео урбанизацији Србије због кратког времена у склопу српске државе и положаја на њеној периферији.

Главни подстицај урбанизацији у време краља Милутина настао је развојем рударства и трговине. Велики импулс рударству дали су Саси доласком у време краља Уроша I, али су њихови резултати знатније видљиви тек за време краља Милутина. Долазак Саса се на више начина одразио на процес урбанизације. Први, индиректни, преко економског развоја, о чему је већ било речи, који је даље подстицао све сфере људског живота, па и урбани напредак. Други, директни, изградњом насеља у којима су живели, а која су по карактеру, односно по привредном опредељењу била урбана. Наиме, насеља у којима су живели Саси – називају се по њима, иако становништво више није хомогено као приликом настанка и није насељено само том етничком групом. У њима су живели и они који нису етнички Саси, али којима

је занимање, посредно или непосредно, било везано за рударство. О економским и животним приликама у тим градовима сведочи роба коју су Дубровчани продавали у Брскову првих година Милутинове владавине: свилу, зечје коже, штофове, сентилерско сукно. У Брскову је боравио млетачки крзнар Мартин, а исте 1284. године помиње се и кројач Драгиња (Чремошник 1932: 30–31, 131–132 , 150, 164).

Сам термин „саски градови" који се среће у српским средњовековним изворима може се превести као *рударски градови*. Та насеља својим изгледом нису личила на градове из Приморја, нити оне из јужних области освојених од Византије. Оно што их је одвајало од суседних руралних насеља јесте занимање њихових становника: већина се бавила разним занатима, у оквиру рударства или самостално, док се други део бавио пружањем услуга. У овим насељима је, свакако, било и оних који су се бавили пољопривредом и производњом хране, уколико је за то било могућности. Наиме, због тога што су насеља била у брдско–планинским пределима услови за сточарство су били знатно повољнији него за земљорадњу, па је ова грана пољопривреде присутнија.

Значајан проценат становништва бавио се трговином и то производима рударства или оним продуктима који су потребни у рударству, а који се нису производили у самом месту. Производи рударства су били руда и њене прерађевине – племенити и обојени метали, и они су куповани у овим насељима. Са друге стране ту су се доносили занатски производи потребни за рад у рударству: разне алатке, ужад, мешине, вреће и др, одећа и обућа, као и роба широке потрошње. С обзиром да се у њима трговало на велико и мало, где су долазили трговци из удаљених места, али и они из околине, ова насеља се називају трговима. Ширењем производње увећала су се и насеља, па се у оквиру једног јавља више мањих, локалних тргова. Они се некад именују одредницама као што је Доњи, Стари и слично или добијају сасвим нова имена.

Број рудника и рударских тргова, али и становништва у њима, почео је да се увећава за време краља Милутина. Док у времену његовог оца, краља Уроша I, историјски извори бележе само један рудник и у њему трг – Брсково, за време владавине Милутина њихов број ће бити знатно већи. Тада се први пут јављају: Рудник (1293), Трепча, Грачаница (Јањево) и Рогозно (1303). Они су се, заједно са Брсковом, нашли у писму папе Бенедикта XI od 18. новембра 1303. године где се помињу као римокатоличке парохије (Theiner 1869: 408). Постојање парохија у овим местима говори да су она морала настати раније и да су се довољно увећала римокатоличким становништвом. Убрзо ће поред њих места у документима наћи и Ново Брдо (1319) на Косову и Трешњица (1312–1313) и Липник (1319) у Подрињу (Ћирковић, Ковачевић–Којић, Ћук 2002: 33–43).

Постојање ових рудника и тргова на почетку XIV века потврђује још један извор западне провенијенције. Наиме, анонимни путописац који је крајем прве деценије XIV века обишао Балкан оставио је занимљив спис у којем, између осталог говори и о Србији, одн. Краљевству Рашка, како га он назива. Краљевство се, по њему, дели на два дела: Рашку на југу и према мору и Србију на северу према Угарској. Добро обавештени писац каже да Србија обилије сребром, оловом и гвожђем, и да „краљ Рашке *тренутно* има у свом краљевству у близини Приморске области седам рудника сребра“[10] (подвукао Б. З.) (Живковић, Петровић, Узелац 2013: 122). Број рудника се поклапа са нашим сазнањем, а интересантно је да Аноним каже да је то тренутно. Вероватно је на пропутовању кроз Србију обавештен о великој експанзији отварања рудника, из чега је закључио да је то само њихов тренутан број. Његов исказ потврђује помен појединих рудника у документима: након првих пет који се срећу у писму папе Бенедикта XI, током Милутинове владавине и након проласка Анонима отвориће се још три: Трешњица, Липник и Ново Брдо. Последњи ће због квалитета руде (примеса злата) убрзо постати највећи рудник и насеље у Србији.

Анонимни писац је оставио и занимљиву опсервацију о урбаним приликама. Он каже да у рашком краљевству постоји само шест градова који се налазе у Приморју, док у унутрашњости они не постоје, већ само: „многе утврде и тврђаве и велика села без икакве ограде, од триста или четиристо кућа грађених од дрвета и дасака“ (Живковић, Петровић, Узелац 2013: 122).[11] Очигледно је писац био под утиском изгледа градова у Западној Европи и Византији, али и на српском приморју, па износи такав закључак. Оно што га је навело је недостатак зидина које штите та насеља па их он назива великим селима. Чињеница је да се насеља од тристо и четиристо кућа не могу сматрати малим. Недостатак зидина надокнађиван бројним утврђењима, која помиње Аноним, а која су насељима у унутрашњости земље пружала потребну сигурност

У времену када је Аноним пролазио Србијом настајало је Ново Брдо (1304–1319) и сигурно се уклапало у слику насеља које је дао: без зидина и са малим бројем кућа. Његов развој, започет у време краља Милутина, доћи ће до изражаја тек у другој половини XIV и у првој половини XV века када ће постати највеће, најбогатије и најснажније насеље Србије. Развојем Новог Брда на неповољном и месту где није постојало античко насеље, формираће се и путна мрежа у том области.

Осим појаве нових насеља, која по привредном опредељењу њихових становника можемо сматрати урбаним, у време краља Милутина долази и до

10 „Nam Rex Rasie habet *actu* in suo regno et circa Maritimam Regionem septem argentifodinas“.

11 „Multa castra, fortilacia et magne uille de trecentis et quadringentis domibus de lignis et asseribus“.

развоја постојећих. Најбољи пример за то су насеља Трепча и Копорић. Као што је већ речено Трепча је поменута у писму папе Бенедикта XI из 1303. године као место где се налази римокатоличка парохија, што значи да је број римокатолика био значајан. У Светостефанској хрисовуљи коју је краљ Милутин издао око 1316. године помиње се село Трепча, али и *Саси требачки* (Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 463), што значи да су у том тренутку на простору Трепче постојала два насеља – једно које је било село и друго са урбаним карактеристикама и другачијим становништвом. У каснијим документима село Трепча се више не среће и највероватније је постало део комплексног насеља истог имена .

Слична је ситуација била и са Копорићем. И ово насеље се у Светостефанској хрисовуљи среће као село које је Милутин приложио манастиру Бањска (Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 458). Тридесетак година касније, јануара 1348. године у писму папе Климента VI Копорић се помиње као седиште истоимене римокатоличке парохије (Theiner 1859: 701). Археолошки остаци сачувани до средине прошлог века утицали су да га В. Симић сматра за „најизразитији рударски трг у целој копаоничкој области" (Симић 1958: 375).

Развој урбаних насеља пратила је и појава путних комуникација у историјским изворима. Тако се у Светостефанској хрисовуљи помиње *Пришшевски поуть*, што је први помен овог насеља (Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 460). Занимљиво је да је важан путни правац, који је уздужно ишао читавим Косовом и представљао једну од важних комуникација у Србији, повезујући предео Раса са Скопљем, назван по месту још увек незабележеном у изворима. То говори да је Приштина већ неко време постојала и да је била знатније место, јер је пут назван по њој, а не по Липљану, старом епископском седишту и граду, који се налазио у непосредној близини. Пут није назван ни према Грачаници или Јањеву, који су поменути као седишта римокатоличке парохије. Идући кроз Косово према Скопљу, пут је и након Приштине задржавао одредницу по овом граду, тако у повељи Вука Бранковића стоји: *„ како іреде поуть оть Пришшина"* (Korablev 1912: 547). Све ово говори да је Приштина од самог почетка XIV века била важно урбано средиште. Традиција каже да су у њој били двори краља Милутина, а историјски извори бележе да је Душан у њој 1342. примио Јована Кантакузина (Баришић и Ферјанчић 1986: 387). Приштина је током прве половине XV била велико дубровачко седиште што потврђује број судских колегија (Зарковић 2017: 294). Значај ових места која су се појавила за време краља Милутина показује и Светоарханђеловска хрисовуља коју је цар Душан издао 1348. године. У хрисовуљи се помиње *„стари поуть кои іреде от Призрѣнь оу Трѣчу"* (Мишић, Суботин–Голубовић 2003: 103).

Време владавине краља Милутина представља значајну прекретницу у историји Србије. Не можемо рећи да је он био покретач економског, па тако и урбаног, развоја, али примећујемо да је у његовом времену дошло до знатног искорака у том правцу. Подршка урбаном развоју је дошла и од самог краља, који је показао завидну енергију и жељу за даљим развојем Србије. То се приметило одмах на почетку његове владавине када је Србији припојио знатну територију освојену од Византије. Та територија са собом је носила неспорну урбану културу наслеђену из антике и обновљену током византијске власти. Усвајањем византијских модела понашања усвајана је и урбана култура.

Други значајан искорак у процесу урбанизације био је отварање рудника и настанак тргова у њиховој близини. За време краља Милутина у документима се први пут јавља седам рударских тргова. Њихова карактеристика је да су представљали центре у којима су у почетку живели етнички Саси, али се временом досељава и локално становништво које се почиње бавити рударством, занатима, трговином и пружањем услуга. Како је саска заједница била ограничена и без додатног прилива временом се претопила у Србе, али је назив сас и саски остао за становнике и за та насеља. Њима су означавани рудари и руднички тргови.

Блиски Сасима, бар по религији, били су трговци који су долазили из Приморја, а које је домаће становништво звало Латинима. Краљ Милутин је у погледу трговине наставио тамо где је започео оснивач лозе Стефан Немања. Он је Дубровчанима издао више повеља и писама којима им је потврдио привилегије и сигурност. У том погледу је нарочито значајна повеља издата 1302. године у Врхлабу.

Поред Дубровчана у рудничким трговима су боравили и становници других приморских градова, као и појединих италијанских комуна, због чега они представљају мултикултуралну средину. У доба краља Милутина ова насеља су још увек била у зачетку, а недостатак извора не дозвољава њихово значајније сагледавање. Ипак, та насеља представљају чврсту основу и покретач за даљи урбани развој који ће уследити у наредним деценијама.

ИЗВОРИ

Баришић и Ферјанчић 1986: Фрања Баришић и Божидар Ферјанчић (ур). *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. VI. Београд: Византолошки институт САНУ.

Данило 2008: Данило Други. *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*. Београд: Просвета.

Даничић 1866: Ђура Даничић (изд). *Животи краљева и архиепископа српских, написао Данило и други*. Загреб: у Светозара Галца у ком.

Живковић, Петровић, Узелац 2013: Тибор Живковић, Владета Петровић, Александар Узелац. *Anonymi descriptio Europae Orientalis. Анонимов опис Источне Европе*. Београд: Историјски институт.

Мишић, Суботин–Голубовић 2003: Синиша Мишић, Татјана Суботин – Голубовић, *Светостефанска хрисовуља*. Београд: Историјски институт.

Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик (прир.). *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника. Књига I (1186 – 1321)*. Београд: Историјски институт.

Петровић 2014: Владета Петровић. „Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици". *Стари српски архив*, књ. 13, 3–32.

Убичини 1870: Абдолоним Убичини. „Уговори о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Уроша, потписан 27. марта 1308. у Абатији Ли код Мелина". *Гласник Српског ученог друштва*, књ. X, 309–341.

Ферјанчић 1959: Божидар Ферјанчић (обр). *Византијски извори за историју народа Југославије*, том II. Београд: Византолошки институт САНУ.

Чремошник 1932: Грегор Чремошник. *Канцеларијски и нотарски списи 1278–1301*. Београд: Српска краљевска академија.

Korablev 1915: Vasili Nikolaevich Korablev (ed). „Actes de Chilandar, deuxiéme partie. Actes slaves". *Византійскій временникъ*, т. XIX (приложение), 369–651.

Theiner 1869: Augustino Theiner. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Romae: Typis Vaticanis.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1991: Димитрије Богдановић. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.

Динић 1978: Михаило Динић. „Област краља Драгутина после Дежева". *Српске земље у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 123–145.

Динић 1978а: Михаило Динић. „Уз расправу `Област краља Драгутина после Дежева`". *Српске земље у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 145–147.

Динић 1978б: Михаило Динић. „Браничево у средњем веку". *Српске земље у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 84–112.

Динић 2003: Михаило Динић. „Градови у средњовековној српској држави". *Из српске историје средњега века*. Београд: Equilibrium, 680–685.

Ђекић 2001: Ђорђе Ђекић. *Законодавна делатност краља Милутина*. Рума: Српска књига.

Јиречек 1959: Константин Јиречек. „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку". *Зборник Константина Јиречека I*, 205–303.

Максимовић 1991: Љубомир Максимовић. „Котаниц Торник". *Зборник радова Византолошког института*, бр. XXIX–XXX, 183–191.

Максимовић 1995: Љубомир Максимовић. „Рецепција византијских државних институција и Стојан Новаковић". *Стојан Новаковић – личност и дело*, научни скуп поводом 150–годишњице рођења (1842–1992). ур. В. Стојанчевић. Београд: Српска академија наука и уметности, 267–272.

Максимовић 2007: Љубомир Максимовић. „Србија и идеје универзалног царства". *Зборник радова Византолошког института*, бр. XLIV, 371–379.

Микулчиќ 1996: Иван Микулчиќ, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, Книгоиздателство „Македонска цивилизација".

Острогорски 1996: Георгије Острогорски. *Историја Византије*. Београд: Просвета.

Петровски 1999: Бобан Петровски. „Прилог кон прашањето на паѓањето на Штип под српска власт во првата деценија во XIV век". *Годишен зборник на Филозофски факултет на Универзитетот „Свети Кирил и Методиј" во Скопје*, книга 26 (52), 141–153.

Петровски 2007: Бобан Петровски. „`Жоупа полож`ка`". *Годишен зборник на Филозофски факултет на Универзитетот „Свети Кирил и Методиј" во Скопје*, книга 60, 321–332.

Петровски 2009: Бобан Петровски. „Прашањето за постоење на средновековен град Полог". *Balcanoslavica*, бр. 34–36, 69–88.

Пириватрић 2015. Срђан Пириватрић. „Хронологија првих владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља". *ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ, књиīа 1, Зборник у часī Мирјане Живојиновић*. ур. Бојан Миљковић и Дејан Џелебџић, Београд: Византолошки институт САНУ, 205–213.

Поповић 2000: Марко Поповић. „Тврђаве у областима српско–византијског сукоба у XIV веку". *Новоīазарски зборник*, бр. 24, 7–29.

Симић 1958: Василије Симић. „Рејонизација и карактеристике средњовековне рударске делатности у области Копаоника". *Весник Завода за īеолошка и īеофизичка истраживања*, 15, 357–381.

Станковић 2012: Влада Станковић. *Краљ Милуīин*. Београд: Фреска.

Томовић 2004: Гордана Томовић. „Ко је био деспот Торник из записа граматика Нестора". *Зборник радова Византолошкоī инсīиīуīа*, бр. XLI, 257–269.

Томоски 1976: Томо Томоски. Средновековни градови во Полог. *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје*, кн. 2 (28) 1976, 249–268.

Томоски 1978: Томо Томоски. Средновековни градови во Македонија меѓу реките Вардар, Брегалница, Лакавица. *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот „Свети Кирил и Методиј" во Скопје*, кн. 4 (30), 265–294.

Ћирковић 1981: Сима Ћирковић (ур). *Историја срūскоī народа, Књ. ūрва: Од најранијих времена до Маричке биūке*. Београд: Српска књижевна задруга.

Ћирковић 1986: Сима Ћирковић. „Штип у XIV веку". *Зборник на ūрудови īосвеūени на академикоī Михаило Апосūолски īо īовод 75-īодишнинаūа од живоūоī*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 25–37.

Ћирковић 1991: Сима Ћирковић. „Биографија краља Милутина у Улијарској повељи". *Архиепископ Данило II и њеīово доба*. ур. В. Ј. Ђурић. Београд: САНУ, 53–68.

Узелац 2009: Александар Узелац. „`Кан` Ногај, краљ Милутин и српско–татарски сукоби крајем XIII века". *Војно–исūоријски īласник*, бр. 1/2009, 9–31.

Узелац 2015: Александар Узелац. *Под сенком īса. Таūари и јужнословенске земље у друīој īоловини XIII века*. Београд: Утопија.

Шкриванић 1974: Гавро Шкриванић. *Пуūеви у средњовековној Србији*. Београд: Туристичка штампа.

Ducellier 2008: Alain Ducellier. "Balkan powers: Albania, Serbia and Bulgaria (1200–1300)". *The Cambridge History of Byzantine Empire c. 500–1492*, ed. Jonathan Sheppard. Cambridge: Cambridge University Press.

Katić 2013: Tatjana Katić. "The *Sancak* of Prizren in the 15th and 16th Century". *OTAM*.nr. 33, 113–138.

Kazhdan 1991: *Oxford Dictionary of Byzantium*. ed. Alexander P. Kazhdan. New York, Oxford: Oxford University Press.

Kravari 1989: Vassiliki Kravari. *Villes et villages Macédoine occidentale*. Paris: Éditions P. Lethielleux.

Mavromatis 1978: Leonidas Mavromatis. *La foundation de l`empire serbe: La kralj Milutin*. Thessaloniki: Kentro Byzantinon Ereynon.

Popović, Polloczek 2017: Mihailo St. Popović, Veronika Polloczek. „Digitising Patterns of Power (DPP): Applying Digital Tools in the Analysis of Political and Social Transformations in the Historical Region of Macedonia, 12th–14th Centuries". *Medieval Worlds*, nr. 5, 170–194

Živojinović 1996: Mirjana Živojinović. „La frontière serbo-byzantine dans les premières décennies du XIVe siècle". Βυζαντιο και Σερβια κατα τον ΙΔ'αιωνα. Αθηνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 57–66.

Božidar V. ZARKOVIĆ

URBAN CIRCUMSTANCES IN CERNTRAL AND SOUTHERN PARTS OF SERBIA IN THE ERA OF THE KING MILUTIN

Summary

The era of the reign of the King of Milutin represents an important turning point in the history of the medieval Serbia. It cannot be said he was the initiator of either economic or urban development, but it can be noticed in his era there was a considerable step in this direction. The King Milutin himself showed an enviable energy thanks to it he enlarged his state and introduced numerous changes. By annexation of the areas in the south, the part of Serbian state became a territory which inherited the urban culture being inherited from the antique and renewed during the Byzantine rule. By the adoption on Byzantine patterns of behaviour, the urban culture was being adopted as well.

The second important step toward the process of urbanization was the opening of mines and appearance of market places in their vicinity. In the era of the King Milutin in documents for the first time appears seven mining market places: Rudnik, Trepča, Rogozno, Gračanica (Janjevo), Novo Brdo, Lipnik and Trešnjica.Their characteristic was that they represented centres in which in initial period lived Saxons, but by the time local inhabitants will have been moved, which will be dealing with mining industry, craft, commerce and services provision. As the Saxon's community was restricted and without additional influx, by the time it will have been had assimilated into the Serbian one for those settlements as well.

Close to Saxons, at least as per religion, were merchants coming from the Coast, and which were called by domestic population Latins. The King Milutin had issued several charts and letters to citizens of Dubrovnik by which he confirmed privileges and security to them. In that sense, it is important the chart issued in 1302 in Vrhlab. Besides the citizens of Dubrovnik, citizens of other coast towns dwelled in mining market places including some Italian communes due to which they represented multicultural milieu. In the era of the King Milutin these settlements were in their infancy, and the lack of sources did not allow their significant consideration. Nevertheless, those settlements represent a solid fundament and initiator for further urban development which will follow in subsequent decades.

Key words: The King Milutin, urban development, economy, Serbia, mining market places.

Рад је предат 26. октобра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 94(497.115-89)"18"(093.2)
doi: 10.5937/bastina31-34289

Оригинални научни рад

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КАЗА МИТРОВИЦА 1889–1900**

Апстракт: У раду се говори о положају казе Митровица од отварања конзулата Краљевине Србије у Приштини 1889. до 1900. године. Овај период је обележен бројним убиствима и зулумима широм Старе Србије, која нису мимоишла ни Митровицу, чији су мухамеданци, по речима конзула Симе Аврамовића, били познати по злу и фанатизму. Оваква ситуација одударала је од позиције Митровице, која се налазила на раскрсници путева и на завршетку железничке пруге. Захваљујући томе Митровица се убрзано развијала, прилив становника је био већи, представљала је центар северозападног дела Косовског вилајета. Поред тога била је и седиште јаког војног гарнизона турске армије, који за време арбанашких зулума није реаговао да исте спречи. Напротив, представници цивилне и војне власти су, ради одржавања привидног мира, често преговарали са највећим арбанашким зулумћарима.

Однос власти и зликоваца се одражавао на српско становништво Митровачке казе, које је било изложено разним зулумима. Једину помоћ им је пружао конзулат Краљевине Србије у Приштини, док су представници власти, од локалних до окружних, најчешће остајали неми.

Кључне речи: Срби, Арбанаси, каза Митровица, зулуми, злочинци.

Последњих деценија XIX века Османско царство је преживљавало свеопшту кризу, која се најснажније испољавала у провинцијама европског дела царства, у којем је, због анархије, царска власт изгубила сваки ауторитет. Да би се такво стање изменило Порта је у више наврата покушавала да у тим крајевима уведе реформе и прикладније административно–управне промене. Захваљујући тим променама, прво је, 1871. формиран Призренски, а потом 1877. године Косовски вилајет са седиштем у Приштини (Јагодић 2009: 4–5). Након Берлинског конгреса 1878. године неколико пута

* Виши научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

је вршена административна подела, али се област Косова и Метохије све до Првог балканског рата налазила у оквиру Косовског вилајета.[1]

Територија вилајета се простирала на 32.900 km^2 на којој је пред крај прве деценије XX века живело 828.512 становника. Приштински санџак је у то време имао 5 каза, 2 самосталне нахије и 1.224. села (Перуничић 1989: 5; Секулић 1992: 53).

У саставу Приштинског санџака се налазила и каза Митровица, која је обухватала територију долином Ибра. Ако се узме у обзир чињеница да Ибар код Митровице мења правац свог тока и из правца запад–исток прелази у правац југ–север, територија ове казе је готово физички подељена на две целине, компактно насељене српским живљем. Планина Рогозна, која се налази на левој обали Ибра добрим делом је била у склопу ове казе. Она је имала специфичан значај, јер се на њеним северозападним обронцима налазио Новопазарски санџак. У оквиру Митровачке казе налазио се и западни део Копаоника, који у овом периоду није имао важност као у средњем веку, али је значајан што је његовим обронцима, после Берлинског конгреса ишла граница према Србији.

Седиште казе се налазило у Митровици. Из тога произилази да је Митровица, и по свом положају и по степену економског развитка, обезбедила да буде један административно–управни центар – каза Митровица, у саставу Приштинског санџака, Косовског вилајета. Према подацима Рашко–призренске епархије 1899. године Митровица и протопрезвитерат митровачки је имао 776 српских домова, подељених на шест парохија. Служба се обављала у две цркве, поред којих је постојало још девет цркава у развалинама, као и један активни манастир.

Према турским харачким списковима Јозеф Милер је израчунао број становника у местима Косовског вилајета. Према њему, Митровица је 1890. године имала 21.000 становника, од којих 16.000 муслимана, а остало су били Срби, уз нешто мало Цинцара и Грка, који су, због трговине, дошли с југа, из Македоније. Посебно је било много мухаџира, досељених муслимана из Босне и Арбанаса из новоослобођених крајева Србије и Црне Горе (Микић 1988: 84). Према турским салнамама из 1894. године у Приштинском санџаку је било 67.456 српских становника, а Митровачка каза је имала 6.143 куће (Микић 1988: 84). Три године касније, према салнами за 1896/97. годину Митровица је имала 1.100 кућа са укупно 3.413 становника, од којих је било 2.275 мушких и 1.137 женских. Каза Митровица је обухватала 110 села са 1.149 кућа у којима је живело укупно 6.142 житеља (Горгиев–Шериф 2012: 283). Подаци из салнаме се поклапају са бројкама које је навео Тодор Станковић (Станковић 1910: 164).

1 О формирању, административној подели и управи Косовског вилајета детаљније у: Јагодић 2009: 4–15; Растовић 2015: 13–14.

Митровица је, као административни центар једне јединице имала значајну улогу јер је представљала најсевернију тачку на железничкој прузи Солун–Скопље–Митровица, која је пуштена у саобраћај 1873/74. године.[2] Поред железнице била је повезана и колским путевима са другим местима. Постојали су путеви Митровица–Нови Пазар, Митровица–Пећ и Митровица–Вучитрн–Приштина (Станковић 1910: 165). Због свог положаја је имала важну улогу увозно–извозне караванске станице за шире подручје северног Косова и Метохије, дела Ибарске долине и Новопазарског санџака, док је у геостратешком погледу представљала најистуренији војни центар Османског царства према Европи, у којем су биле редовно стациониране турске војне снаге у јачини једне дивизије. У односу на остале косовске вароши толико је привредно напредовала да су је страни пролазници тог времена називали „Париз на Косову", у којој су већ у првим годинама XX века била основана и два конзулата европских сила, аустроугарски и руски. Због тога је, у оквиру Приштинског санџака тадашњег Косовског вилајета имала положај казе првог реда у којој су функционисале четири службе: служба кајмакама, као највеће власти у срезу, служба наиба, председника среског просветног суда и служба јавног тужиоца.

Најсевернији делови Митровачке казе у два наврата су били краткотрајно ослобођени у XIX веку: првом приликом у годинама Првог српског устанка, а други пут за време ослободилачких ратова 1876/78. године. Српско становништво ослобођених крајева и из других села активно је учествовало у догађајима, очекујући коначно ослобођење од вишевековног османског ропства. Како до ослобођења није дошло све до Првог балканског рата октобра 1912. године, њихов положај се толико погоршао да су многе породице и појединци били убијени, приморани на исламизацију или су, насилно отерани са својих вековних огњишта, бежали од зулума преко границе.

Источне и североисточне границе Митровачке, заједно са деловима Вучитрнске казе и Копаоничке нахије, представљале су граничну линију према Србији од Јариња на Ибру, па венцем Копаоника до Преполца, преко које се у великом броју исељавало српско становништво из једног ширег косовско–метохијског подручја. Прелази преко границе повремено су представљали праве мале оружане окршаје, који су имали за последицу страдање бегунаца, али и сеоских насеља уз саму границу. Османска власт је упозоравала Србију на осетљивост тог дела границе. Такво мишљење је било присутно и кроз аустроугарску пропаганду код арбанашког становништва. Као разлог су наводили директно угрожавање железничке и друмске комуникације око Митровице и према Новом Пазару.[3]

2 *Протокол писама општине пећке 1870–1880*, 7.
3 *Србија 1878. Документи* 1978: 541–547.

О осетљивости овог дела границе говоре и извештаји посланика Краљевине Србије у Цариграду Стојана Новаковића. Он је марта 1889. године упозоравао на упаде група наоружаних Арбанаса из Митровачке и Вучитрнске казе преко Копаоника у Србију и изнео мишљење како „власти турске саме страхују од Арбанаса, и да никад према њима не могу да употребе одсудне мере, и да је то нарочито случај с малим властима које у последњој линији наредбе извршавају" (Перуничић 1989: 52). Због тога је предлагао да се обрати већа пажња на наоружане одметничке банде које су долазиле из пограничних арбанашких села према Србији, да се најстрожије кажњавају сваки, па и најмањи изгреди преко границе, појача гранична контрола официра и чувара, а власти да озбиљније обрате пажњу и размотре сваку тужбу (Перуничић 1989: 53).

Српски живаљ у пограничним крајевима Митровачке казе је масовно страдао. У неким извештајима се наводило да се „убија као дивљач" и да су „сваке слободе лишени", због чега је само у току два месеца 1889. године с турске територије прешло у Србију на Ибру код Рашке преко 500 душа (Перуничић 1989: 68).

Од оснивања српског конзулата у Приштини број извештаја о страдањима српског становништва Митровице и околине је био све већи, а подаци о њима све стравичнији, нарочито од новембра 1890. године. Први српски конзул Лука Маринковић је упозоравао 13. маја[4] исте године да сеоско становништво нема никакве слободе, јер га „Арнаутин уби и растури и отворено тера Србе са својих огњишта", а „огњиште оставишег гања други Арнаутин у свом завичају и убија као животињу".[5] Он је, четири дана касније извештавао о страдању Срба Пећке казе који су, бежећи, стигли до Митровице у намери да пређу границу. Турски војници су убили двоје из ове групе. Једна половина, међу којима је било највише жена и деце је ухапшена и спроведена у митровачки затвор, а остали су успели да побегну преко границе у Србију. Том приликом им је сва стока и ствари које су имали са собом опљачкана. За овакве поступке турских војних власти конзул је највише окривио команданта гарнизона у Митровици Сали пашу који је издао наредбу за гоњење и убијање назаштићеног становништва.[6] Пет дана касније Маринковић је поново извештавао о несигурним приликама које су владале у Митровачкој кази и Дреници, где се Србима свакодневно претило

4 Датуми у тексту су навођени по новом, а у фуснотама по старом календару, онако како стоји у изворима.

5 Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко одељење (=ПО), 1890, ролна 110, фасц. II, дос. VII, Пов. № 63, Конзул Л. Маринковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Приштина 30. април 1890; Перуничић 1985: 37.

6 АС, МИД ПО, 1890, ролна 110, фасц. II, дос. VII, Пов. № 65, Конзул Л. Маринковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Приштина 4. мај 1890; Перуничић 1985: 38–39.

„пушком из потаје". Акценат је стављао на масовно одметништво наоружаних качака и башибозука, због којих новопостављени дренички кајмакам није смео да оде у Врбовац, који је одређен за седиште кајмакамлука.[7] Слично стање је било и према извештају од 1. јула у којем је наведено да из села избегле породице придошле у Митровицу живе у тешком стању због глади и да се од просјачења не могу прехранити. Против оних који су их довели у овакав положај није се предузимало ништа, већ се изгредницима Арбанасима праштао сваки изазвани неред који је имао за циљ систематично исељавање Срба из тих крајева.[8]

О притисцима и исељавању српског становништва на сектору Копаоника извештавао је начелник Топличког округа. Посебно је карактеристичан један извештај из маја 1890. године, који се односи на пребегле из Црколеза, Белице и Сувог Грла, Пећке казе. Међу њима су се налазили Боја Јаковљевић, Јован Савић и Добросав Јефтић, који су сведочили о својој, али и судбини осталих пребеглих. Наводили су да су, као староседеоци обрађивали своју земљу и гајили стоку све до априла те године. Тада су Арбанаси: Зејнел Ибрахимов, Абаз Муслић, Садик Камберов и Даут Арифов, из села Укче и Амет Амитовић из Сувог Грла, са породицама заузели њихове куће. Срби су недељу дана живели са придошлим Арбанасима и одолевали притиску. Међутим, Арбанаси су били решени да их протерају, па су их тукли, мучили, застрашивали уперним пушкама, над децом чинили разне свирепости и претили речима „Хајте у Србију – овде за вас више нема опстанка". Њихова упорност, праћена злоделима, навела је српско становништво овог краја да се сели у Србију. Међу бегуцима који су напустили своју земљу и домове било је 7 фамилија са 73 члана, 37 коња, 419 грла ситне стоке, 75 грла говеди. Поред тога, са собом су на коњима носили пртљаге са ситним покућством. Они који су успели да пређу границу говорили су о недаћама на путу. Поменути Арбанаси су им понудили пратњу до границе, којој су се придружили Фета Фејзиу и његов братанац Реџа из Кострца и Хисеин из села Бољетина. У близини границе, у селу Копорићу, Арбанси су их навели на турску заседу, где је дошло до пушкарања. План је био смишљен о чему говори податак да нико од Арбанса и Турака није повређен, ни убијен. У пуцњави су погинули седамнаестогодишњи Живан Вукајловић, Стеван Савић, стар 45 година, његова жена Стојана и дете од три месеца и Станисава, жена Јована Савића, а рањен је син Јоксима из Пољанца, младић од 15 година. Настао је метеж међу преживелим Србима, који су се уплашени и без оружја, разбежали на

7 АС, МИД ПО, 1890, ролна 110, фасц. II, дос. VII, Пов. № 78, Конзул Л. Маринковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Приштина 21. мај 1890; Перуничић 1985: 42.

8 АС, МИД ПО, 1890, ролна 110, фасц. II, дос. VII, Пов. № 90, Конзул Л. Маринковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Приштина 18. јун 1890; Перуничић 1985: 43–44.

све стране. Само њих 16 је успело да са 10 коња и пртљагом пређе у Србију, док су остале Копориħани заробили. Очевици целог догађаја су били српски погранични стражари, који су им притекли у помоћ, док су, с друге стране, турски низами, задужени за очување реда на граници помагали разбојницима да пљачкају и убијају.[9]

До нових напада на поједина српска села у околини Митровице дошло је у летњим месецима исте године. Конзул из Приштине Лука Маринковић је извештавао Владу о таквим случајевима, стављајући акценат на збивања у Жеровници, српском селу недалеко од Митровице. Он је као пример навео породицу Арсенија Митровића, коју су напали муслимански одметници из Бањске. Том приликом су убили Арсенијевог сина Митра, њега ранили и кућу му спалили. Рањени старац се најпре обратио турским властима, тражећи заштиту, али је она изостала. Након тога је посетио мутесарифа у Приштини, који је, уместо да ради на расветљавању случаја, Арсенију дао пет гроша. Очигледно је да мутесарифа нису интересовали наоружани одметници који су чинили зулуме по српским селима у околини Митровице, али није пропустио прилику да врши притисак на Арсенија и сазна ко га је научио да се за заштиту њему обрати (Перуничић 1985: 70–71).

Ситуација у Митровици и околини није се побољшала ни наредне године. Зулуми и насиља Арбанаса су се наставили, а регуларна турска војска није често успевала да им се супротстави. На захтев турског команданта из Митровице био је упућен одред од сто војника, на чијем челу се налазио приштински миралија. Они су имали задатак да помогну одреду из Митровице у сређивању ситуације у граду и формирању кајмакамата у Дреници.[10] Међутим, према Србима се нису боље понашали ни турскки званичници, што илуструје пример приштинског мутесарифа који је после отварања кајмакамата у Дреници посетио Митровицу. За то време испребијао је Ђорђа Радуновића, некада имућног домаћина из Црколеза, који му се жалио на тешку судбину своју, али и других избеглица из Пећке казе који су нашли уточиште у Митровици и издржавали се просјачењем.[11]

Насиља Арбанаса и Турака су попримала различите облике, а понекад су иза њих стајали највиши турски званичници у овом делу Османског царства. Срби из Митровице су били дужни да, по команди Сали паше, команданта војне посаде у Митровици, зидају карауле према Србији. Иако је турска држава за те послове издвајала средства, било је очигледно да их је

9 АС, МИД ПО, 1890, ролна 110, фасц. II, дос. VII, без броја, Извештај начелника округа Топличког од 11. маја 1890; Перуничић 1985: 67–69.

10 АС, МИД ПО, 1890, ролна 110, фасц. II, дос. VII, Пов. № 78, Конзул Л. Маринковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Приштина 21. мај 1890.

11 АС, МИД ПО, 1890, ролна 110, фасц. II, дос. VII, Пов. № 90, Конзул Л. Маринковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Приштина 18. јун 1890.

Сали паша присвајао за себе, користећи Србе који су радили кулуком, без икакве надокнаде. Зидање караула је утицало на економску ситуацију српског становништва, јер се радило у летњим месецима, услед чега је земља остала необрађена. Оваквом притиску су највише били изложени мештани села Митровачке казе која су се налазила уз српско–турску границу (Перуничић 1985: 123). Поред тога, Турци су у Митровици 31. августа 1892. године почели са зидањем једне касарне, што је повећавало неприлике српског живља (Перуничић 1985: 131).

Извештаји о тешком стању Срба Митровице и околине су свакодневно стизали до конзула Краљевине Србије у Приштини. Он је настојао да угроженима пружи заштиту и помоћ, али су његове могућности биле ограничене. Већина ствари се сводила на слање извештаја у Београд и протест код приштинског муфтије и валије у Скопљу. Међутим, велики број протеста прошао је незапажено од стране турских званичника. Такав став турске стране није обесхрабривао конзуле из Приштине да се користе умећем и разним могућностима и на тај начин утичу на побољшање положаја српског народа. Упркос великом залагању и напору, неретко су са закашњењем добијали конкретне извештаје, нарочито из удаљенијих места. Митровица је у последњој деценији XIX века постала значајан центар који је имао 1.300 кућа, што је било знатно више у односу на двадесет година раније, чији број није био већи од 450. Велики број досељеника су чинили мухаџири и други придошли, који су предњачили у малтретирању Срба. Конзули Краљевине Србије у Приштини су дошли до закључка да су зулуми у местима која су била удаљенија од седишта конзулата постајала чешћа. У настојању да реше проблеме тражили су разне начине и могућности. Предлагали су Влади у Београду отварање конзулата, али су предлози наилазили на отпор Турака, због чега је конзул Бранислав Нушић дошао на идеју да се у Митровици отвори „летњи конзулат". Према његовој замисли, требало је прво закупити један стан на период од три месеца, а касније закуп продужити на годину дана, па и дуже. Конзул би у току лета боравио у Митровици, док би га за то време у Приштини мењали секретар и терцуман (преводилац). У току зиме би се враћао, а у „конзулату" у Митровици би боравио чувар куће, који би обављао разне поверљиве послове и исплату новца. Према Нушићевом прорачуну Србија би за реализацију ове идеје издвајала 1.130 динара, од којих би 650 било утрошено за изнајмљивање куће, а 480 за чувара. Осим тога, требало је додатно издвојити још 250 до 300 динара за преуређење. Конзул је предлагао да се у првим месецима не истиче обележје Краљевине Србије, већ би се застава истакла наредне године, када би поново боравио у Митровици.[12]

12 Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко–просветно одељење (=ПППО), 1894, ред 365, ПП № 95, Конзул Б. Нушић – С. Лозанићу, министру иностраних дела Приштина, 15. јун 1894; Перуничић 1989: 110–111.

Није нам познато какав је став по овом питању заузела Влада у Београду, али конзулат није успео да заживи у Митровици.

Неуспешан покушај отварања конзулата у Митровици није омео Владу у Београду да и даље протестује на Порти и скрене пажњу на тежак положај Срба у Старој Србији. Протесна писма су, у неким случајевима, подржавале поједине велике силе, најчешће Русија. После једног упућеног писма, јануара 1896. године била је формирана комисија са задатком да посети европски део Османског царства и прими жалбе тамошњег становништва. Сазнање о формирању комисије утицало је на Бранислава Нушића да саветује Србе како да саставе жалбе и предају их. Комисија је на свом пропутовању боравила у Митровици, али многи, нарочито из удаљених села, због арбанашких зулума на путевима, нису успели да дођу до града и предају жалбе.[13]

Колика је несигурност владала на путевима Старе Србије, а и у околини Митровице најбоље сведочи догађај од 12. јула 1896. године који се збио на путу између села Грабовца и Бугарића (данашњег Србовца). Шесторица Арбанаса су поставила заседу Србима који су долазили из правца Митровице, у којој је тог дана био пијачни дан. Они су прво пресрели попа Вићентија Симића, сочаничког и копаоничког пароха, који је захваљујући брзини коња успео да им побегне. Касније су напали Крсмана Вучковића из Бугарића, свукли му одећу, опљачкали и испребијали. Власт из Митровице је реаговала тако што је упутила једног стражара да спроведе остале који су се враћали са пијаце. Међутим, Арбанаси су из заседе и њих пресрели и одузели им четири коња. Жандар који их је пратио није предузео ништа да их заштити, већ је молио нападаче да га не осрамоте (Перуничић 1985: 199–200). Поред сведочења о несрећи Срба, овај пример указује на неспремност османске државе да заштити своје поданике на тим просторима. Порта је, због Арбанаса, који су преко султанове гарде имали велики утицај на султана, неретко награђивала водеће арбанашке главаре и зулумћаре. Један од награђених био је и Мула Зека из Пећке казе, којег су по повратку из Цариграда у Митровици и дочекали многи Арбанаси, али и избегли Срби из Пећке казе. У директном сусрету, избегли су затражили његову заштиту, али уместо обећања уследио је подругљив одговор: „Е, ви имате сад свога митрополита, он ће да вас чува богме!“ (Перуничић 1985: 218–219).

Следећа, 1897. година Србима није донела ништа ново, већ је само појачала ионако несношљиве зулуме. Арбанашки терор је узимао маха,

13 АС, МИД ППО, 1896, ред 241, ПП № 26, Конзул М. Ристић – С. Новаковићу, министру иностраних дела, Скопље 23. јануар 1896; Исто, ПП № 23, Конзул Б. Нушић – С. Новаковићу, министру иностраних дела, Приштина 25. јануар 1896; Исто, ПП № 27, Конзул Б. Нушић – С. Новаковићу, министру иностраних дела, Приштина 31. јануар 1896.

неповерење према Србима и, уопште према хришћанима је расло, а Арбанаси и Турци су били свеснији да Османско царство полако пропада. Устанак на Криту 1896. и грчко–турски рат 1897. године допринели су погоршању положаја српског становништва. Арбанаси су, након сазнања о рату, почели да се окупљају у градовима широм Косовског вилајета и да прогоне Србе и остале хришћане. Рат Османског царства против Грчке је био тест оданости Арбанаса према султану. Око 10.000 арбанашких добровољаца је ступило у војску и захваљујући њима турске трупе су продрле дубоко у Тесалију. Највећи број је чинио башибозук, који је ишао иза регуларне војске и пљачкао грчка села. Грчка је била поражена, али је Крит био на путу да, уз помоћ великих сила, стекне аутономију (Косово и Метохија у српској историји 1989: 250–251). Примирје које је уследило само је појачало нетрпељивост према Србима, за које су сматрали да су у вези са Грцима. Арбанасима је из грчко–турског рата остало оружје, које су користили за нове зулуме (Батаковић 1991: 91).

На вест о сукобу с Грцима Арбанаси су почели да се окупљају и у Митровици и да врше терор. Османске власти су страховале да такво стање може довести до устанка, који би ослабио њихову моћ према Грцима. Због тога су половином јануара 1897. године из Цариграда у Митровицу стигле депеше у којима се становништву препоручивала умереност и слога са „рајом". Готово идентичне препоруке су се могле чути и у џамијама. Генерал Тахир паша, командант у Приштини је на питање о насталој ситуацији пред изасланицима грађанства изјављивао да су Црна Гора и Бугарска, а нарочито Србија пријатељи и саветовао Арбанасе да буду у добрим односима са Србима (Перуничић 1985: 266). За деловођу конзулата Стевана Матијашевића овакво понашање Тахир паше било је лицемерно и лукаво, јер је било познато да је гајио анимозитет према Србији.

Поред добровољаца са Косова и Метохије у рат су ишли и добровољци из Рашке области, али и редифи (резервна војска), коју је држава скупљала широм Косовског вилајета. Један одред редифа из Новог Пазара се упутио преко Митровице за Скопље, одакле је планирао да иде даље. На путу су вршили разне зулуме, а најпре су започели пуцањем на цркву у Новом Пазару. Наставили су пљачкањем успутних села према Митровици, где су продавали заплењене ствари. Депеше које су стизале из Цариграда нису сузбиле зулуме према Србима, а и сами Турци их нису поштовали. Они су 29. маја, увече, пушкама гађали кроз прозор на Јована, бојаџију у Митровици, али га нису погодили (Перуничић 1985: 269–270; 273).

Без обзира на све недаће, српски народ у Митровици се није предавао. Они су описмењавање схватали као вид борбе, па су својим добровољним прилозима подигли нову цркву и школску зграду у Митровици. Према извештају Владана Ђорђевића у Митровици је 1898. године било четири учитеља

и то: Данило Катанић са годишњом платом од 1.200 динара, Љубомир Спасић са 600 динара, Даринка Славковић са 800 динара и Јанићије Славковић са 480 динара. Укупна издвајања Краљевине Србије за њихов рад на годишњем нивоу износила су 3.080 динара.[14]

На збивања у Митровици и околини је знатно утицао збор Арбанаса у Пећи почетком 1899. године, након којег су у главним седиштима читане његове одлуке. Тај чин је био праћен свечаностима и пуцањем и одражавао је расположење међу Арбанасима. Значајну улогу у граду и околини преузео је Иса Бољетинац, војвода манастира Соколице. До тада је важио за заштитника раје и није било забележено да је иједног Србина убио (Зарковић 2021: 431). Бољетинац је био један од арбанашких првака који је примао поклоне из Београда и донекле радио за Србију. Касније је важио за аустријског човека, чије је замисли спроводио на терену. Међутим, када се пронела вест да Срби иду на Митровицу, он је први кренуо да је брани. Србима је претио прави покољ, али је спречен на молбу Ферхат бега Алидрагића, који се руководио депешама из Цариграда. У Митровицу је дошао валија и одсео у касарни. По вароши су биле распоређене патроле, на које је Иса мирно гледао. Иако су му се на терет стављала убиства око двадесетак Турака, једног царског поручника и неколико војника, преговарао је са валијом. Између њих је био постигнут договор, Митровица је, на бесу, била остављена Бољетинцу, а валија није покренуо никакву истрагу, него се вратио у Скопље (Перунучић 1989: 157).

О нередима у Митровици и истоименој кази који су се десили током 1899. године сведочи више извештаја конзула Краљевине Србије из Скопља и Приштине. Милосав Куртовић, конзул из Скопља је 10. фебруара јављао о организовању вечерњег кућног карневала неколико Срба у Митровици. Четворица маскираних су ишли улицама у правцу места где се одржавао карневал, али су наишли на турску патролу, која је посумњала у њихове намере и привела их кајмакаму. Локални Арбанаси су, на сазнање о овом догађају, појурили у зграду кајмакамата. Тројица приведених Срба су, захваљујући кајмакаму, успела да побегну на спрат, док се четврти, Глигорије Костић сакрио испод канабета. Он није успео да умакне разјареним Арбанасима, који су га на свиреп начин убили. Овај случај су искористили најзагриженији противници српског народа и похватане намерно прогласили комитама који су намеравали да упале џамију. Међу Арбанасима је кружила прича да су Срби обукли женска одела и фереџе с намером да улазе у турске хареме. Арбанашке коловође су лажном пропагандом подстицале Арбанасе из Митровице и околине да се у што већем броју сакупе у граду. На њихов позив

14 АС, МИД ПППО, 1898, ред 646 (VI), Без броја, Одлука министра иностраних дела др Владана Ђорђевића, Београд 21. фебруар 1898; Перуничић 1985: 302–303. Уп. Ђорђевић 1993: 201–202.

се окупило 3.000–4.000 наоружаних Арбанаса, претећи да ће извршити покољ митровачких Срба.[15]

Са збивањима у Митровици био је упознат и валија у Скопљу, који је, са 900 наоружаних војника и личном гардом, стигао у Митровицу. Догађај је изазвао велику пажњу, али и забринутост код конзула Краљевине Србије. Зато је конзул Куртовић послао у Вучитрн свог повереника Јевђу Фртунића, који је након повереног задатка сачинио извештај. Он је навео да се између 26. и 27. јануара припремало посело у кући Јаће пекара и да су се четворица самаца маскирали, желећи да оставе што снажнији утисак за ту прилику. На представу су пошли: Тирче Сотировић, Влах из Крушева, Љубомир Н. Марковић и Глигорије Костић из Пећи и Димче, кројач из Велеса. С обзиром да су живели у кући, удаљеној 200–300 метара од места одржавања посела, на улици су наишли на турску патролу коју је предводио Мехмед онбаша. Били су заустављени, испитивани и приведени кајмакаму. Одмах су били позвани митровачки прота, Јефта Јосифовић и Михаљче Николић, као чланови суда (идаре мецлиса) (Зарковић 2021: 430).

Из извештаја се даље види да је вођа патроле Мехмед онбаша био главни кривац за ширење прича по чаршији, које су покренуле Турке и Арбанасе на организовање. Предвођени чувеним насилником Исијом Фератагићем кренули су да убију четворицу приведених. Исија је убио Глигорија Костића, а касније су и остали пуцали у његово мртво тело и пробадали га ножевима. На Фератагићеву иницијативу се окупило око три до четири хиљаде Арбанаса који су опколили кајмакамат и захтевали предају осталих приведених. Истовремено су, у случају неиспуњења захтева, биле упућене и претње да ће извршити покољ Срба у Митровици. Митровачки кајмакам није подлегао претњама и о насталој ситуацији је обавестио валију. Валија је већ наредног дана пристигао у Митровицу, водећи са собом два батаљона са једном артиљеријском батеријом. Због негодовања Арбанаса није одсео у граду, него у касарни. Већи део војске је био распоређен ван Митровице, док је градом патролирао један мањи одред. У разговору са вођама побуњеника валија је захтевао да се разиђу и препусте решавање случаја суду. Валијина попустљивост није утицала на Арбанасе да се разиђу, па се он необављеног посла, након два дана, са војском вратио у Скопље. Одлазак валије и непромењена ситуација додатно су унели страх међу Србе, који нису напуштали своје домове (Зарковић 2021: 430). Срби су за постојећу ситуацију кривили председника општине Мехмед агу Ћамиловића, Исију Фератагића, који је предводио побуњенике иИсу Бољетинца за којег се сматрало да је ништа није предузео да спречи догађај.

15 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, Пов. № 30, Конзул М. Куртовић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Скопље 28. јануар 1899; Перуничић 1985: 330; Зарковић 2021: 430.

О овој побуни је био обавештен и председник Владе Владан Ђорђевић којем је конзул у Приштини Светислав Симић послао неколико извештаја са сведочењем трговца М. Ћирића. Од трговца, који је напустио Митровицу и кренуо возом у Скопље, је чуо о веома лошем стању у граду, коректном односу кајмакама према Србима и његовој смени услед таквог опхођења. Валија га је, под притиском побуњених Арбанаса, сменио и уместо њега поставио неког Митровчанина. По Ћирићевим речима, незадовољни Арбанаси су се и даље окупљали и претили покољем, док су успаничени Срби мислили да је турска власт немоћна да успостави ред и среди стање.[16] Конзул Светислав Симић је само неколико дана касније поново упозоравао председника Владе на неподношљив положај Срба у Митровици. Указивао је, да је због зулума арбанашких одметника и наоружаних башибозука, као и неодлучности турских власти да реагују на адекватан начин, пред српским становништвом био избор да мењају веру или беже у Србију.[17]

Лоша ситуација у Митровици и околини се привидно поправила крајем фебруара 1899. године. Тада су школе поново почеле са радом, учитељи су се, после бекства, враћали натраг, пијаца и радње су биле отворене, али није било изгледа за трајнији ред и сигурнију привредну активност. Конзул из Приштине је закључивао да „другачије и не може бити", кад се ред није заснивао на чврстини власти, него је зависио од Ферхат бега, Али Драгиног сина и Исе Бољетинца, царског одметника, на чију је бесу валија оставио Митровицу и који су је, фактички својим утицајем, спасили од покоља.[18] Овде се појављује контрадикторна фигура Исе Бољетинца, који је вешто маневрисао између Србије, Аустрије и Турске. Много је карактернија личност Ферхат бега Алидрагића, који је према Србима углавном правилно поступао (Секулић 1989: 153).

Како зулуми нису престајали, Митровчани су упутили једну депутацију валији у Скопљу која је имала за циљ да укаже на неподношљиву ситуацију. Шесторица најугледнијих Срба, предвођена седамдесетогодишњим протом Јованом Симићем су изложили проблеме и затражили помоћ за успостављање реда. Посебно су изнели оптужбе против Исије Фератагића, сарадника качака и представника власти, који нису предузимали никакве мере. Резултат посете је био валијино обећање да ће предузети одлучне кораке и кроз

16 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фас. I, дос. IV, Пов. № 27, Конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 2. фебруар 1899; Перуничић 1985: 340–341.

17 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фас. I, дос. IV, Пов. № 26, Конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 3. фебруар 1899; Перуничић 1985: 345.

18 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, Пов. № 36, Конзул С. Симић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 10. фебруар 1899; Перуничић 1985: 363–365.

три дана посетити Митровицу. Међутим, активност одметника није престала, број уцена се повећавао, а ситуација је постајала све тежа.[19]

Покушај кајмакама да стање у Митровици и околини среди није дао позитивне резултате, јер су турске власти повлађивале непослушном и наоружаном арбанашком и турском башибозуку, који је продужавао насиље. Крвопролића су била смањена али су Срби и даље морали да трпе без протеста „задовољни ако им је глава читава". Ситуација је почела да се компликује због односа међу самим Арбанасима, што је довело до поделе на две струје. Прву је чинила група окупљена око синова Али Драге са Исом Бољетинцем, а другу је предводио Исија Фератагић. Припадници прве струје су колико толико пружали заштиту Србима, док су други наставили са зулумима. Конзул у Приштини се руководио тим разлогом и саветовао српским првацима Митровице и околине да успоставе бољу сарадњу са групом која је припадала првој струји.[20]

Без обзира на ову подељеност међу Туцима и Арбанасима, Срби су и даље трпели зулуме јер је сама полицијска власт, уз помоћ зулумћара и насиљем, изнуђивала изјаве у којима су тврдили да је у Митровици мир и да их нико не узнемирава. Предводнике непослушних и одметничких елемената штитили су Мехмед онбаша и Исија Фератагић.[21]

Ситуација у Митровици и истоименој кази се није нимало променила доласком новог, XX века. Зулуми над Србима су попримали све веће размере, а покушаји Србије су се углавном сводили на протесте Порти и локалној управи. Да би била убедљивија у Цариграду, Србија је улагала напоре да дође до истинитих података, па је набављала и оне који су имали војни карактер. Сматрали су да их могу употребити у неком од могућих сукоба са Турском. За прикупљање оваквих података били су ангажовани виђенији људи, који су их достављали конзулу у Приштини. Међутим, забележено је да су Турци, преко својих доушника, сазнали за такве планове, пратили кретање појединих Срба и хапсили их. Један такав случај догодио се у Митровици, маја 1901. године, када је турска полиција, захваљујући информацији неког доушника Србина, ухапсила седамдесетогодишњег Николу Недељковића, који је код себе имао два писма са важним подацима о локацијама турске војске у Пљевљима, Сјеници, Новом Пазару, Берану, Гусињу, Бјелом Пољу, Новој Вароши, Митровици и Вучитрну. Недељковић је одмах био ухапшен и мучењем приморан да открије сакупљача података и име лица које је написало писма. Сумњали су на попа Јанићија Славковића (што је и било тачно) и кренули у потеру

19 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/10, фас. I, дос. III, Пов. № 91, Конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 11. март 1899; Перуничић 378–379.

20 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/10, фасц. I, дос. III, Пов. № 86, Конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 29. март 1899; Перуничић 396–397.

21 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. V, Пов. № 103, Конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 9. април 1899; Перуничић 1985: 421–422.

за њим. Након сазнања да полиција трага за њим, побегао је у Србију. Овај случај је изазвао још већу сумњу код Арбанаса и турских власти, који су поново кренули са новим репресалијама. Како су информације за Србију, поред свештеника, углавном прикупљали учитељи, полиција је ухапсила Љубомира Х. Спасића, учитеља из Митровице и спровела га у затвор у Приштини.[22] Да би код Срба изазвали већи страх они су убрзо привели и Дамљана Прљинчевића, школског надзорника из Приштине, у тренутку када је обилазио школе у Вучитрну, Девичу и Митровици. Ухапсили су га у Митровици пред тамошњим Србима и спровели у Приштину.[23]

Овај случај, који се десио истовремено када и претрес учитеља у Вучитрну и слична ситуација у Приштини, изазвао је нове немире код Арбанаса. За њих су Срби постали издајници Царевине и само их је, по речима конзула Симе Аврамовића, пука срећа спасила новог покоља. Олакшавајућа околност је била у томе што писма нису одмах отворена у Митровици, већ у Приштини. Аврамовић је забележио да су митровачки Турци, по злу и фанатизму познати, јавно претили и жалили што Никола Недељковић, није одмах убијен, а са њим и остали Срби. Међу српским становништвом у Старој Србији, па и самој Митровици је завладао страх о чему сведоче и речи једног мештанина изговорене пред конзулом: „Ми смо сада спасени, али не дај Боже да се још једном тако што год догоди".[24]

Арбанаси и Турци су у сваком Србину видели присуство Србије и без икаквог повода се обрачунавали са њима. Такво стање су користили зулумћари, Арбанаси и потурице који су у првим годинама XX века кренули да убијају виђене и утицајне Србе у Митровици и околини.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије–Министарство иностраних дела, Политичко одељење.
Архив Србије–Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Горгиев – Шериф 2012: Драги Горгиев – Ахмет Шериф. *Салнаме на вилаетот Косово*. Скопје: Матуситеб.
Перуничић 1989: Бранко Перуничић. *Зулуми аға и бегова у Косовском вилајету*. Београд: Нова књига.

22 АС, МИД ППО, 1901, ред 28, II.II. № 446, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 1. јун 1901; Перуничић 1988: 43.

23 АС, МИД ППО, 1901, ред 203, II.II. № 559, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, 29. јун 1901; Перуничић 1988: 65–67.

24 АС, МИД ППО, 1901, ред 28, II.II. № 452, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 2. јун 1901.

Перуничић 1985: Бранко Перуничић. *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*. Београд: Народна књига.

Перуничић 1988: Бранко Перуничић. *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд 1988: Научна књига.

Протокол писама општине пећке 1870–1880. Приредили Јован Пејин и Милић Петровић. Приштина – Београд: Архив Косова и Метохије – Архив Србије.

Србија 1878. Документи. Приредили. М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић. Српска књижевна задруга. Београд: 1978.

Станковић 1910: Тодор П. Станковић. *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*. Београд: Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића.

ЛИТЕРАТУРА

Батаковић 1991: Душан Т. Батаковић. *Косово и Метохија у српско–арбанашким односима*. Приштина – Горњи Милановац: Јединство – Дечије новине.

Ђорђевић 1993: Зоран Ђорђевић. *Политичко–просветна делатност Србије на Косову и Метохији у XIX и почетком XX века*. Призрен: Скупштина Општина Призрен.

Зарковић 2020: Весна Зарковић. „Деловање Исе Бољетинца уочи отварања руског конзулата у Косовској Митровици", *Баштина*, св. 51. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 427–447.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.

Косово и Метохија у српској историји. Београд 1983: Српска књижевна задруга.

Микић 1988: Ђорђе Микић. *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Растовић 2015: Александар Растовић. *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912. године*. Београд: Завод за уџбенике.

Секулић 1989: Милован Секулић. „Неки подаци о страдању и исељавању српског становништва Митровачке казе у последњој деценији XIX века", *Обележја*, година XIX, број 6/89. Приштина: Јединство, 135–157.

Секулић 1992: Милован Секулић. „Положај српског становништва Гњиланске казе под османском влашћу у последњој деценији XIX века". *Зборник историјских музеја Србије*, бр. 26. Београд: Историјски музеј Србије, 53–74.

Vesna S. ZARKOVIĆ

KAZA MITROVICA 1889–1900

Summary

Kaza Mitrovica was part of the Priština Sandžak of the Kosovo vilayet until its liberation in the First Balkan War. Period from the opening of the consulate of the Kingdom of Serbia in Priština in 1889 until 1900 was marked by numerous murders and oppressions throughout Old Serbia, which did not skip Mitrovica. This situation deviated from the position of the city, which was located at the crossroads and at the end of the railway, whose starting point was Thessaloniki. In addition, Mitrovica was connected by road to neighboring towns, Novi Pazar, Peć and Priština, via Vučitrn. Thanks to that, it developed rapidly, the influx of inhabitants was higher and it represented the center of the northwestern part of the province of Kosovo. The newly arrived population in Mitrovica consisted of *muhajirs* fleeing Bosnia and Serbia, as well as Serbs who came from Metohija and other parts of Old Serbia due to violence. Also, numerous craftsmen and merchants settled in search of work and a better life. The city was the seat of a strong military garrison of the Turkish army, which did not react to prevent the tyranny of the Arbanas. On the contrary, the representatives of the civil and military authorities, in order to maintain an apparent peace, often negotiated with the greatest oppressors among the Arbanas.

The relationship between the authorities and the villains was reflected on the Serb population of Mitrovica, which was exposed to various atrocities. The only help was provided by the consulate of the Kingdom of Serbia in Priština, while the representatives of the authorities, from local to district, usually remained silent. This attitude of the Turkish authorities towards the crimes led to general insecurity and unrest among Serbs, who emigrated in large numbers to Serbia.

Key words: Serbs, Arbanas, Kaza Mitrovica, oppressors, criminals.

Рад је предат 5. октобра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 711.4(497.11)"18"
725(497.11)
94(497.11)"18"
doi: 10.5937/bastina31-34090

Прегледни рад

*Тијана П. ЗЕБИЋ БЈЕЛИЦА**
Факултет дигиталних уметности
Универзитет Метрополитан

*Мирослав М. ПОПОВИЋ***
Филозофски факултет Универзитета у Београду
Одељење за историју

ПРИНЦИПИ ЕВРОПЕИЗАЦИЈЕ У АДМИНИСТРАЦИЈИ И АРХИТЕКТУРИ СРПСКЕ ДРЖАВЕ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА: ПРИМЕР НАЧЕЛСТВА ОКРУГА ПИРОТСКОГ

Апстракт: Циљ рада је да укратко представи настанак и организацију државне управе у пиротском крају и Начелства Округа пиротског после припајања Србији 1878, те подизање зграде Начелства и њено место у визуелној култури Пирота друге половине 19. века. Акценат је на примени државне идеологије која је била у служби европеизације, у Кнежевини и Краљевини Србији, на примеру државне администрације и у архитектури објеката државне управе града Пирота, после његовог припајања Кнежевини Србији 1878. године. Примена наведене идеологије преклапа се како у развоју и функционисању институције начелства, тако и у архитектонском концепту саме грађевине у којој је начелство било смештено. У том смислу, није посвећена већа пажња другим аспектима историје округа 1878-1915, уз позивање на контекст и референце, где је то било неопходно.

Кључне речи: Начелство Округа пиротског, државна управа, административна подела нових крајева, визуелна култура.

УВОД

Пиротска каза је до 1838. била у саставу Софијског санџака, када је прикључена Нишком санџаку. Поменута каза је остала у саставу Нишког санџака све до 1877, када је ушла у састав новоформираног Пиротског санџака, који је поред ње чинила и Брезничка каза. Године 1878. Пиротска је ушла

* Асистент, zebictijana@gmail.com; tijana.zebic@metropolitan.ac.rs
** Научни сарадник, miroslavpopovic15@yahoo.com; miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

у састав Србије, а Брезничка каза у састав Бугарске, чиме је Пиротски санџак престао да постоји (Birken 1976: 69-70, Стојанчевић 1983: 276).

Нишки санџак је био у саставу Нишког ејалета до 1864, када је прикључен новоформираном Дунавском вилајету. Године 1870. ушао је у састав Призренског вилајета, 1874. поново је у саставу Дунавског, 1876. улази у састав Софијског, а 1877. у састав новоформираног Косовског вилајета. Нишки санџак је престао да постоји 1878. године (Rizaj 1970: 305-314; Birken 1976: 68-69, 79, 80, 82; Јагодић: 2009, 4-15).

На челу казе се налазио мудир или мутеселим, а од 1864. у складу са *Законом о вилајетима*, кајмакам. На челу санџака се налазио мутесариф, а на челу ејалета или вилајета валија (Јагодић 2009: 4-15; Јагодић 2016: 7-17; Савић 2018: 7-20).

ВРЕМЕ РЕФОРМИ: ЕВРОПЕИЗАЦИЈА ЛОКАЛНЕ УПРАВЕ И НАЧЕЛСТВО ОКРУГА ПИРОТСКОГ (1878–1914)

Изградња српске цивилне управе у новим крајевима Србије прошла је кроз две фазе. Први је период привремене организације власти, од децембра 1877. до децембра 1878. године, када је донет *Закон о йодели йрисаједињеної земљишйа на окруїе и срезове* (Свирчевић, 2011: 272). Други период је од децембра 1878. до априла 1881. године, када је донет *Закон о увођењу у живоӣ за ослобођене и йрисаједињене йределе закона йо сйруци йолицијској*, чиме је уједначен правни систем ослобођених области са истим у Кнежевини Србији (Свирчевић 2011: 272). После ослобођења, закони који су важили у старим границама пренети су на нове крајеве. Према *Закону о йривременом уйравном йодељењу и снадбевању са власйима ослобођених йредела* од 6. јуна 1878, ослобођени окрузи су подељени на шест округа и 21 срез, а окрузи су били Нишки, Куршумлијски, Лесковачки, Врањски, Пиротски и Кулски. Пиротски округ се састојао од од Височког, Брезничког, Нишавског, Трнског и Лужничког среза (Видановић 2018: 101; Видановић 2020: 11-21). *Закон о йодели йрисаједињеної земљишйа на окруїе и срезове*, донет 29. децембра 1878, поделио је присаједињене области на четири округа: Нишки, Пиротски, Топлички и Врањски. Пиротски округ је седиште имао у Пироту и обухватао Нишавски, Височки, Белопаланачки и Лужнички срез. Височки срез је укинут јануара 1887. године и припојен Нишавском срезу (Видановић 2020: 11-21; Свирчевић 2011: 282; Поповић 2010: 3-12; Начелство Округа пиротског – Пирот (1878-1915) 2021)[1]. Црквена организација у Пироту је

1 У референцама које су наведене, цитирани су томови *Закона и уредби* где су прописи објављени, а, такође, у књизи Поповић 2010, дати су подаци о запосленима у Пиротском начелству на основу *Државойиса Србије*. У истом делу објављени су подаци о становништву из релевантних пописа тога времена.

до ослобођења функционисала као Нишавска епархија, будући да 1557. године није ушла у састав обновљене Пећке Патријаршије. Нишавска епархија Горње Мезије, са седиштем у Пироту, је одвајањем од Софијске митрополије 1761. године до појаве Бугарске егзархије 1872. године била под јурисдикционим надлештвом Цариградске Васељенске патријаршије (Encyclopedia of the Ottoman Empire 2009: 103-105). Када је основана Бугарска егзархија 1872. године, она је по султановом ферману обухватала и Нишавску епархију (Стојанчевић 1986: 89-99). Након ослобођења Пирота и препуштања ослобођених области од стране Цариградске патријаршије Београдској митрополији, она бива припојена Нишкој епархији 1880. године.

Устав из 1888. године успоставио је окружну, среску и општинску самоуправу, те је тиме устав извршио административну поделу државног земљишта на округе, срезове и општине. У окрузима су уз државне управне власти уведене окружне скупштине и стални окружни одбори, који су водили бригу о просветним, привредним, саобраћајним, санитетским и финансијским окружним интересима. Изборни општински органи били су општински суд, општински одбор и општински збор (Свирчевић 2011: 369-370). Марта 1890. године донет је нови *Закон о административној подели Србије*. Према њему, број округа у Србији је смањен на 15. Дошло је до спајања мањих округа и прегруписавања неких окружних подручја. Укинут је Нишки округ и Власотиначки срез пребачен је у Пиротски округ, те је Пиротски округ поред Белопаланачког, Лужничког и Нишавског среза обухватао и Власотиначки срез (Поповић 2010: 14-15). Власотиначки срез изузет је из Пиротског округа и придодат Врањском према *Закону о административној подели* од 5. јануара 1899. године (Начелство Округа пиротског – Пирот (1878-1915) 2021).

Уређење округа, срезова и општина регулисано је законима донетим после Устава из 1838. године, њима је дефинисана локална управа, а први закон је остао на снази од 1839. до 1890. и од 1894. до 1895. године. *Устројењем окружни началничества и главним дужностима среских началника* од 24. јула 1839, разрађена су у одређеној мери начела о локалној управи, која је донео Устав из 1838. године. Одређен је персонал у окружном и среском начелству. Потчињено непосредно Влади, окружно начелство је према Министарству финансија било обавезно да се стара о данку, о давању у закуп општенародних добара и побољшању трговине. Имало је дужност према Министарству правде и просвете да апелационом, окружном и „примирителном" суду притиче у помоћ, да води бригу о школама, црквама и болницама у свом округу. Било је у контакту са Министарством иностраних дела у вези питања издавања пасоша за путовање ван земље, за односе са иностраним властима и страним поданицима. Примало је налоге од свих министарстава, али је у свему осталом било потчињено Министарству

унутрашњих дела. У тај делокруг спадало је обезбеђење мира и поретка у унутрашњости и на граници, уређивање пошта, путева, мостова итд. Окружни казначеј (благајник) био је потчињен Министарству финансија. Срески начелници су имали полицијске дужности: одржавање мира и поретка, надзирање безбедности живота и имања, контрола рада мировних судова (Начелство Округа пиротског – Пирот (1878-1915) 2021; Љушић, 1995: 53-55; Свирчевић 2011: 124).

Нови *Закон о уређењу округа и срезова* од 1. јула 1890, предвиђао је округе као управне јединице у којима функционише двојство власти, државне и самоуправне. Прву је представљао окружни начелник, а другу окружна скупштина, стални окружни одбор, срески изасланици и секретар окружног одбора. Начелнике је постављао краљ, на предлог министра унутрашњих дела. Окружни начелник је водио рачуна о одржавању реда и опште сигурности, тј. обављао полицијске послове, а такође надзирао да ли самоуправне власти у округу, срезу и општини раде према одредбама закона. Срески начелник је примао наредбе и упутства од окружног начелника и слао му извештаје. Председавајући окружном скупштином био је такође окружни начелник, могао је да обустави сваку њену одлуку противну уставу и законима, кажњавао је самоуправне чиновнике. Избор окружне скупштине био је посредан, путем јавног гласања, а њен значај мали (Свирчевић 2011: 404-411; Начелство Округа пиротског – Пирот (1878-1915) 2021).

Законом о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године регулисан је правни положај, организација и начин функционисања округа и срезова, уз доста сличности са законом из 1890, али и са извесним разликама. Окрузи су „поглавито политичке и надзорне административне јединице", а у „срезовима постоје државне власти, као органи за непосредно вршење разноврсне администрације у земљи, а тако исто и за вршење непосредног надзора над општинским властима и установама" (Свирчевић 2011: 506-507). У окрузима и срезовима постојала је административна и самоуправна власт. Административна власт је контролисала законитост самоуправних органа, а ови су помагали административној власти кад је постојала потреба. Управну власт представљали су окружни и срески начелници, а самоуправну окружне и среске скупштине са одборима (Свирчевић 2011: 506-507).

О демографији Пиротске казе налазимо податке код Бориславе Лилић и Видосаве Стојанчевић Николић, а за каснији период, после ослобођења, пописе је објавио Љубодраг Поповић. (Лилић 1994: 221; Стојанчевић Николић 1971: 40; Поповић 2010: 21-42) За образовање прве српске управе у новоослобођеним крајевима задужен је министар просвете и црквених дела Алимпије Васиљевић. За владиног изасланика, који је био на челу Управе пиротске, постављен је прво Ђока Стефановић, па Панта Срећковић, професор Велике школе у Београду, а као чланови управе Захарије

Угричић, секретар треће класе Касационог суда и Илија Хранисављевић, члан Суда београдског, са задатком да образују општине и општинске власти (Видановић 2018: 96-98). У новије време објављени су подаци о запосленима у Начелству Округа пиротског у периоду 1879-1914 (Поповић 2010: 43-212).

Владимир Стојанчевић је објавио два писма Стојана Новаковића, тада министра унутрашњих дела, Тодору Поповићу, начелнику Округа пиротског, из 1884. и 1885. године. Тицала су се три проблема: негативног наслеђа Бугарске егзархије, која је радила на денационализацији становништва Пиротског округа, затим, неповољних последица Тимочке буне 1883. године, те проналажења правог решења за опоравак економског живота становништва Пиротског округа, што је било у вези са изградњом железнице и избором локације за железничку станицу у Пироту. Тодор Поповић, начелник Округа пиротског од априла 1884. до фебруара 1886. године, добро је познавао проблеме пиротског краја, службено је редовно извештавао Стојана Новаковића, који му је слао потребне инструкције, било да су оне биле везане за вршење његове дужности министра унутрашњих дела, било за Новаковићево књижевно интересовање за Пирот. Тодор Поповић иза себе је оставио успомене-мемоаре, под насловом *Бледе успомене мог живота* (Поповић 1996), иза своје смрти 1914. године (Стојанчевић 1994: 4-5).

Како износи Радош Требјешанин, наводећи податке о граду из времена када је Радоје Домановић 1895. дошао у Пирот као професор гимназије, „Пирот је имао 9860 становника, потпуну гимназију, неколико основних школа, женску школу, трговачко-занатлијску школу, окружну администрацију, војну окружну команду, градску гимназију са читаоницом, грађански хор (поред гимназијског), гимнастичко друштво „Душан Силни" итд." (Требјешанин 1973: 6-7).

Крај српско-турских ратова 1876-1878, те стицање међународног признања Кнежевине Србије на Берлинском конгресу 1878. године, представља почетак новог периода правно-политичког и културног развоја. Било је потребно уједначити правно-политичко уређење нових крајева Србије са истим у Кнежевини Србији, што је представљало сложен и тежак процес. Како каже Мирослав Свирчевић: „Требало је да он донесе стабилност једној заосталој полуфеудалној средини – са специфичним демографским распоредом становништва, густином насељености и учесталим миграционим кретањима и заоштреним етничко-верским односима и са изузетно ниским степеном социјално-економског развитка" (Свирчевић 2011: 571). Уједначавање уређења нових крајева са уређењем остатка Србије, значило је трансформацију политичко-правног поретка по узору на европски. Наиме, у доба уставобранитеља, а закони везани за локалну управу тога времена важили су дуго, као што је већ наведено, систем локалне управе личио је

на француски систем централизације, који је основао Наполеон. Основа француске локалне управе био је префект, са под-префектом (управником арондисмана, среза), а пандан тога у Србији био је окружни са среским начелником (Павловић 2008: 365). У каснијем периоду, узимајући у обзир основу механизма рада окружне самоуправе, локална управа у Србији је задржала сличност са француском, која је своју самоуправу реформисала 1871. Окружни начелник у Србији је остао пандан француском префекту и задржао положај подређеног органа централне управе и надзиратеља локалне скупштине (Павловић 2008: 374).

ЕВРОПЕИЗАЦИЈА НОВООСЛОБОЂЕНОГ ГРАДА

До стварања модерних нација у 19. веку дошло је кад је достигнут одређени степен техничког и економског развоја. Модерна мисао о нацији је значајна за формирање живота у Европи у 19. веку. Модерна европска мисао развијала се под утицајем нациионалне идеје, као и сви аспекти људске делатности у том времену, те је национална идеја утицала на одређивање политичких, економских и културних процеса (Гелнер 1997: 73; Макуљевић 2006: 3; Зебић 2020: 245). Пошто је Србија била међу првим модерним државама које су никле тако што су се ослободиле османске власти, налазила се у специфичном положају, између осталог, јер је пут ослобођења и националног уједињења био дуготрајан и мукотрпан, трајао деценијама, а то је захтевало интензиван рад на учвршћењу националне свести, интегрисане у свим сегментима српске државности. На формирање српске националне идеје деловала су актуелна дешавања у региону, уз снажан утицај реакције на деловање националних покрета насталих у Хабзбуршком и Османском царству (Стојанчевић 1994: 7-158; Павловић 2001: 36-303; Зебић 2020: 245). Србија је као држава у 19. веку прошла кроз политичку, привредну и друштвену трансформацију, с циљем изградње националне државе, што је захтевало формирање новог колективног националног идентитета, у складу са етничким идентитетима премодерног карактера (Јовановић, Вулетић, Самарџић 2017: 8; Зебић 2020: 246). Када се национална идеја јавља и у Срба, почетком 19. века, она утиче на српску политичку и културну делатност, што је резултовало ослобођењем српског народа, развојем националних институција, грађени су нови верски, просветни и културни објекти. У 19. веку задатак изградње националних држава преузеле су владајуће елите (Rot 2000: 195-197; Зебић 2020: 246-247). Оне су биле задојене европеизацијом (Kaser 2011: 252; Зебић 2020: 247), а требало је избрисати трагове који су подсећали на прошлост везану за Османлије. Ова тенденција била је наизраженија у јавном простору градских центара, пошто је држава доводила архитекте

са задатком да трансформишу градове према европском узору. Кроз националну делатност, уништено је османско наслеђе у Пироту. Нови урбанистички планови донели су правоугаону мрежу са широким улицама и велике насељене објекте, према трендовима европских урбанистичких модела. Нестао је обичај градње оријенталних градова, са уским, кривудавим и неправилним улицама, ћорсокацима, уз карактеристичне мале куће у дну башта (Стојановић 2016: 27). Јавна здања су грађена у стиловима архитектуре историзма и академизма, који су одговарали токовима заступљеним у тадашњој Европи (Макуљевић 2006: 202; Зебић 2020: 248). Најрепрезентативија јавна здања била су у формама истористичке архитектуре, која се заснивала на идеалима класицизма и ренесансе, те су на тај начин стилови османско-балканске архитектуре замењени архитектонским стиловима Европе, уз подстицај државних власти. Државне власти су на тај начин тежиле да уједначе колективни идентитет, тј. да се уништи историјска сложеност града и да се сопствена историја представи као једина од значаја (Asman 2018: 121; Зебић 2020: 250).

Пирот је, такође, уређиван према плановима налик европским градовима. Улична мрежа била је запуштена, те је улице требало ставити у шор (ушорити), а та пракса је од великог значаја још од прве Милошеве владавине (1815-1839) (Максимовић 1962: 53-75; Зебић 2020: 255). Настају праве и широке улице, које су се секле под правим углом, у складу са принципима западног света, званих *cardo* и *decumanus*, актуелним још од планирања античких римских градова, те је напуштена стара урбанистичка традиција османског периода са улицама које су биле неправилне и узане (Максимовић 1962: 74; Зебић 2020: 95, 255). Османски градови/ вароши планирани су у складу са религијским и другим свакодневним потребама османских поданика. Османска урбанистичка пракса није била насумична и непланирана, јер је држава током дугог периода кроз њу развијала политику, у име султана, што је у супротности са утисцима западних путописаца, којима је деловало да су османски градови у нескладу и нереду, јер нису разумели да се урбанистички принцип развијао под утицајем верских принципа, да су махале настајале у околини главних верских објеката, као стамбени део, а чаршија је била привредно градско средиште (Зебић 2020: 95). План новоослобођеног Пирота предвиђао је праволинијски ортогонални систем, са паралелним улицама у једној планској целини, које су подразумевале саобраћајну повезаност (Максимовић 1962: 141; Зебић 2020: 255). Из основе је промењен идентитет града, са циљем да се све османско уклони и настане нови град. Пирот, Ниш, Лесковац, Прокупље и Врање добили су регулационе планове који су били први у том делу Србије (Ћирић 1973: 157). Дипломирани инжењер Т. Најхут пројектовао је План за Тијабару 1888. године, а план је одобрио министар грађевина П. Велимировић 1889. године.

Регулациони план Пазара из 1891. године потписао је окружни инжењер Матејић (Ћирић 1973:162; Зебић 2020: 253-254). Стратегија *tabula rasa* је била главни принцип да се градови Балкана уреде према западном моделу и да се деотоманизују, уз инсистирање на централизацији (Marina, Pенčић 2011: 362; Зебић 2020: 247-248). Настао је брисан простор с циљем да се на њему изгради идентитет којем се тежило. Нови монументални објекти према европским естетским принципима, настали су на најзначајнијим местима обележја османске власти, која су морала бити потпуно избрисана. Улица у коју су смештени нови најважнији објекти од националног значаја за Србију, била је важна жила османског Пирота. У исту улицу смештена је зграда Окружног начелства, Пиротска гимназија и зграда Окружног суда (Зебић 2020: 294).

Пирот је готово разорен у Српско-бугарском рату 1886, те је, одмах по рату, много рушевина дизано у ваздух динамитом. Тада су уништене џамије и синагога, посебно је страдао Пазар (Шешум 2018: 199-215). Тиме је убрзан процес европеизације Пирота и изградње новог идентитета града, јер је остављен простор за нове грађевине, у складу са државним програмом.

НАЦИОНАЛНА ЈАВНА ЗДАЊА

Нова власт је морала да прилагоди и усклади нове законе и административне одредбе да би новоослобођене градове укључиле у оквире постојеће српске државности, нова здања била су потреба да би се формирале нужне институције државе, да би град могао да функционише. Улице су наново регулисане, грађена монументална здања са значајем за државу, која су обликована и украшена у складу са државним идејама и политичким дешавањима у Србији и околини (Кадијевић 2010: 145; Макуљевић 2006: 259-260; Зебић 2020: 252). Наиме, јавне и стамбене зграде биле су чвршће и више, према узорима архитектуре академизма из Средње Европе, уз поштовање принципа симетрије, величине, правилности, античке једноставности и величанствености композиције. Највише историцистичке декорације јавних здања у Србији било је у другој половини 19. века (Кадијевић, Ђурђевић 2000: 269; Зебић 2020: 252-253). Одлике јавних здања јесу конструкција од опеке, масивни зидови и стилизована улична фасада скромног израза у стилу академизма, што је уочљиво на зградама Окружног начелства, Пиротске гимназије и Окружног суда (Зебић 2020: 253).

Закон о уређењу Министарства грађевина донет је 1887. године. Министарство добија четири одељења: железничко, инжињерско, архитектонско и рачунско. (Зборник закона, уредаба и расписа по струци грађевинској 1885) У погледу надлежности израде пројеката, углавном су

остали исти прописи из *Закона о подизању јавних грађевина* из 1865. године. „Одељење архитектонско занимаће се грађењем, доправљањем, поправљањем свију зграда у опште за потребу државну и народну, а у исто време и подизањем свију споменика (монумената) [...] са овим одељењем управљаће један начелник[...]" Архитектонско одељење добило је и свог начелника и потребан број архитеката, они су се дуго звали инжињерима и били подељени у групе. Отворени су грађевински одељци при окружним начелствима, са дужношћу да брину о техничким пословима, у складу са тадашњим законима и уредбама. Делатност Главне управе грађевина из 1859. године је на овај начин укинута. *Закон о подизању јавних грађевина*, више пута је допуњаван у каснијем периоду, а 1883. године, поред осталог, уведен је *Правилник о изради и планова и услова за давање објеката у израду*, уз могућност да се веће грађевине отплаћују из буџета више година, а тиме је изградња олакшана (Зебић 2020: 254).

ЗГРАДЕ ЛОКАЛНЕ УПРАВЕ У ПИРОТУ: ОД ТУРСКОГ ВРЕМЕНА ДО НОВОГ ЗДАЊА

Према изјави пуномоћника Округа пиротског о окружним зграда у Пироту, од 12. септембра 1887. године, зграда у којој је било смештено Окружно начелство са плацем били су својина целог округа, а не државе. Наиме, према овом документу, ову зграду је сазидао народ Округа пиротског још за време Турака, а све оправке, како за време турске владе, тако и од ослобођења 1878. године, извршене су о трошку народа округа, укључујући и последњу, из 1886. године. У акту од 16. јула 1887. наведено је да се зграда Начелства сматра државном, мада се у акту од 28. јула 1885, у којем се наводе државне зграде, не каже да и Начелство спада у ту категорију. Окружно начелство није ушло ни у списак државних зграда који је прикључен акту Начелства од 14. октобра 1885. године (Николић 1982: 287-288). Већ Феликс Каниц наводи да је део Пирота са већинским турским становништвом, при његовој првој посети 1864. године, имао нову управну зграду, те да је у њему резидирао мудир или срески капетан. Такође наводи да га је срески капетан повео у зграду среске капетаније. Каниц је представио као грађевину сличну караули, са две велике просторије и ниским вратима на горњем спрату, која је представљала некадашњу кулу Абдулах-бега. Исто тако говори да је у кајмакамовом конаку, у којем је 1871. посетио нишког, софијског и приштинског пашу, била смештена капетанија Нишавског среза (Каниц 1985: 208, 218-219). Пошто је мудир био на челу казе у оквиру османског уређења тог времена, изгледа да је Каниц користио њему ближу терминологију, те је мудира на челу казе изједначио са среским капетаном. Наиме, Каниц користи

терминологију управе која му је блиска, тј. европску тог времена, па мудире изједначава са среским капетанима, а казу са капетанијама, иако капетаније нису постојале у администрацији Османског царства. Постоји могућност да управна зграда коју је описао Каниц, изграђена у време Турака, представља касније зграду Начелства пиротског, која се помиње у изворима. Наравно, реч је о згради у којој је било смештена, прво турска управа, а можда и Начелство, непосредно после ослобођења, пре визуелне трансформације града и изградње нових објеката локалне управе.

Назнаке о смештају органа власти по ослобођењу Пирота можемо наћи у Дневнику Мите Ракића из 1878, аутор наводи да је видео „пуковника И. Ђукнића, начелника П. Срећковића, с којима заједно ручах у њиховој кући, у конаку који је намењен за Књаза, и стоји спремљен и окићен, као и капије у вароши, још од зимус“ (Ракић 2003: 28).

Такође, Стеван Станковић, описујући Регулациони план Пазара из 1891. године, наводи: „На месту данашњег Хигијенског завода, постојала је турска управно-административна зграда. Био је то репрезентативан пример турско-оријенталске архитектуре у Пироту“ (Станковић 1996: 15). Исто наводи и Јован Ћирић (Ћирић 1973: 166).

НОВА ЗГРАДА ОКРУЖНОГ НАЧЕЛСТВА

До данас сачувана зграда Окружног начелства једна је од првих пиротских националних здања, сазидана највероватније пре 1886. године, а након припајања Пирота Србији. О овоме говори документ о прикупљању прилога за откуп земљишта како би се градила Пиротска гимназија. Од осам понуђених плацева, најбољи је био плац Љубе Сретеновића, преко пута Окружног начелства, који је имао 5385m (Николић, Раденковић, Живковић 1979: 13, Зебић 2020: 256). Постоји вероватноћа да је плац 1886. године откупљен прикупљеним средствима, а да је зграда Окружног начелства већ постојала. Архитекта Јан Неволе, главни инжењер заступник одељења за грађење, је 1851. године поднео Совјету предлог за подизање здања окружних и среских начелства, те и судских зграда (Несторовић 2006: 185; Зебић 2020: 256). Према типском плану, ови објекти коштали би око 27.760,00 форинти сребра, уз минималне промене у складу са локалним потребама (Несторовић 2006: 185; Зебић 2020: 256). Зграда Окружног начелства у Пироту зидана је у духу академске архитектуре. Она је једноставне профилације, сведеног украса и одликује се јасно израженом хоризонталном поделом на камени сокл, средишњи приземни део и кровни венац са избаченим профилисаним завршним венцем. Фасада према улици је подужна и симетрична. У обради зидних површина коришћене су хоризонталне дубоке спојнице,

које су наглашене на угловима објекта. Фасада ка улици је подељена са три пиластра који су крунисани коринтским капителима на четири неједнака поља. Два централна поља су већа и носилац украса су по два прозора, док се у средини поља која их фланкирају налази по један прозорски отвор. Сви прозорски отвори су једнако украшени, правоугаони су са потпрозорним профилима које носе стилизоване конзоле, профилисаним оквирима и натпрозорним угаоним тимпанонима. Прозорски оквири носилац су украса и истиче их обрада са плитким пиластрима са капителима који носе тимпанон, а оивичују натпрозорну греду са мотивом гирланде. Исти принцип декорације примењен је и на по два отвора на бочним фасадама, док се улаз у објекат налази на дворишној фасади. Фасада објекта је компонована тако да код савременика изазове утисак хармоније и баланса. Сведених орнамената, фасада је једноставна и треба да реферише на стабилност државе чији је Пирот саставни део. Данас је у објекат смештен Хотел Гали (Зебић 2020: 256-257). До 2007. године зграда је била управна зграда Галантекса, касније Галантекс трејда, а од 2009. године процесом приватизације у објекат је смештен Хотел Гали (Влатковић 2012: 27). Савремени унутрашњи простор прилагођен је потребама рада хотела, те се у приземљу налазе собе за спавање, као и рецепција са лобијем. Просторије попут кухиње и трпезарије смештене су у засебну новоподигнуту зграду на истој парцели која је првобитно била коришћена као конференцијски простор (Влатковић 2012:27).

ЗАКЉУЧАК

Начелство Округа пиротског развијало се у складу процеса присаједињавања нових крајева Србије, после 1878. године, које је представљало мукотрпан процес уједначавања државне управе у тим областима са истом у преосталом делу Кнежевине и, касније, Краљевине Србије. У суштини, у питању је процес европеизације државне управе, који се, кроз серију реформи током читавог 19. века, почев од времена уставобранитеља, огледао у поштовању узора у модерним европским државама (пре свега по угледу на француски модел), али и тражењу аутохтоних решења, најподеснијих за српско друштво, које је било у константном развоју, као и државне институције. У том смислу, није се радило на пуком преношењу европских норми, већ на тражењу сопственог пута, по узору на организоване модерне државе.

У истом правцу текао је процес модернизације и трансформације Пирота у модерни, европски град, те напуштања османских тековина и принципа организације градова османског периода. Настају нови урбанистички планови и граде се јавне зграде од националног значаја, а све у склопу развоја новог националног идентитета и потреба српског друштва и државе, раскидања

са османским периодом и потребе за убрзаном европеизацијом, постављањем нових темеља у складу са модерним трендовима важећим у Југоисточној Европи тог времена, када настају нове нације, националне државе и модерна друштва, васкрсла ослобођењем од вишевековне османске власти.

Изградња институција европски печат не носи само у сегменту администрације, већ је веома очигледно присутан и када је у питању архитектура. Нове зграде од националног значаја плански се граде у одређеним академским стиловима који су супротни у односу на естетику османског Пирота. Визуелни идентитет града се стога сасвим мења деценијама након ослобођења Пирота и припајања града Кнежевини Србији. У центру Пирота подижу се репрезентативне зграде од националног значаја од чврстих материјала које треба да представе једну слободну нацију која почива на европским тековинама. Одабир манира у коме се граде јавна здања директно упућује на окренутост Европи, а зграда Окружног начелства представља парадигму новог идентитета града.

БИБЛИОГРАФИЈА

Asman 2018: Alaida Asman. *Oblici zaborava*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Birken 1976: Andreas Birken. *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.

Видановић 2018: Предраг М. Видановић. „Успостављање српске власти на територији Пиротског округа након ослобођења од Турака". *Пирот – од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја: зборник радова*. Уредник Милош Јагодић. Пирот: Историјски архив у Пироту, 96-107.

Видановић 2020: Предраг М. Видановић. *Пиротски округ: историја административно-територијалних промена 1878-2007*. Пирот: Историјски архив у Пироту.

Влатковић 2012: Радмила Влатковић. *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*. Пирот: Музеј Понишавља.

Гелнер 1997: Ернест Гелнер. *Нације и национализам*. Нови Сад: Матица српска.

Encyclopedia of the Ottoman Empire 2009: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Edited by Gábor Ágoston and Bruce Masters. New York: Facts on File.

Зборник закона, уредаба и расписа по струци грађевинској 1885: *Зборник закона, уредаба и расписа по струци грађевинској*. Београд: издање Министарства грађевине.

Зебић 2020: Тијана П. Зебић,. *Визуелни идентитет Пирота у XIX веку : докторска дисертација*. Београд : [Т. П. Зебић].

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд : Завод за уџбенике.

Јагодић 2016: Милош Јагодић. *Србија и Стара Србија (1839–1868), наслеђе на јуѓу*. Београд: Еволута.

Јовановић, Вулетић, Самарџић 2017: Владимир Јовановић, Александра Вулетић, Момир Самарџић. *Наличја модернизације: Српска држава и друштво у време стицања независности*. Београд: Историјски институт.

Кадијевић 2010: Александар Кадијевић. *Архитектура и дух времена*. Београд: Грађевинска књига.

Кадијевић, Ђурђевић 2000: Александар Кадијевић, Марина Ђурђевић. „Архитектура јавних објеката у Карановцу - Краљеву у XIX веку". Научни скуп Рудо Поље, Карановац, Краљево : (од првих помена до Првог светског рата). [Београд и Краљево, 14.-16. августа 1997.]. Одговорни уредници Никола Тасић, Драган Драшковић. Уредник Љубодраг П. Ристић. Београд : Балканолошки институт САНУ; Краљево : Народни музеј, 265-282.

Kaser 2011: Karl Kaser. „De.Ottomanization, Europeization and Austrian urban architects in the Balkans". *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*. Уредник издања Бојана Миљковић-Катић. Београд: Београд : Историјски институт : Балканолошки институт САНУ : Географски факулет Универзитета, 251-268.

Каниц 1985: Феликс Каниц. *Србија: земља и становништво: од римског доба до краја 19. века*. Књ. 2, Београд: СКЗ, 1985.

Лилић 1994: Бориславa В. Лилић. *Историја Пирота и околине 1. део: Пирот у периоду турске власти 1804-1878*. Пирот: НИП Хемикалс.

Љушић 1995: Радош Љушић. *Прво намеснишшво*. Београд: Просвета.

Максимовић 1962: Бранко Максимовић. *Урбанизам у Србији: оснивање и реконструкција вароши у 19. веку*. Београд: Грађевинска књига.

Макуљевић 2006: Ненад Макуљевић. *Умешност и национална идеја у XIX веку*. Београд: Завод за уџбенике.

Marina, Penčić 2011: Ognen Marina, Divna Penčić. „Urban transformation of Skopje, fragmented city-historical legacy". *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*. Уредник издања Бојана Миљковић-Катић. Београд: Београд : Историјски институт : Балканолошки институт САНУ : Географски факулет Универзитета, 359-378.

Мацура 1984: Владимир Мацура. *Чаршија и градски центар: развој средишта вароши и града Србије 19. и прве половине 20 века*. Ниш: Градина, Крагујевац: Свјетлост.

Начелство Округа пиротског – Пирот (1878-1915) 2021: *Начелство Округа пиротског – Пирот (1878-1915)*, http://arhivpirot.rs/nacelstvo-okruga-pirotskog--pirot-1878-1915/ (приступљен 30.08.2021)

Несторовић 2006: Богдан Несторовић. *Архишектура Србије у XIX веку*. Београд: Art press.

Николић 1982: *Пирот и Срез нишавски 1801-1918: грађа*, Књ. 2, 1883-1893. Сабрао и приредио Илија Николић. Пирот: Музеј Понишавља Пирот.

Николић, Раденковић, Живковић 1979: Илија Николић, Драгољуб Раденковић, Новица Живковић. *Пиротска гимназија 1879-1979*. Пирот: Гимназија "Предраг Костић".

Павловић 2001: Стеван К. Павловић. *Историја Балкана*. Београд: Clio.

Павловић 2008: Марко Павловић. *Правна европеизација Србије 1804-1914*. Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, НИП Погледи.

Поповић 1996: Тодор Поповић. *Бледе успомене мог живота*. Приредила Бориславa Лилић. Пирот : Хемикалс.

Поповић 2010: Љубодраг Поповић. *Пописи и шематизам у Пиротском округу од 1879. до 1914. године*. Пирот: Историјски архив у Пироту.

Ракић 2003: Мита Ракић. „По Пиротском округу (Дневник из 1878. године)". *Пиротски зборник* 27-28, 27-42.

Rizaj 1970: Skender Rizaj. „Ustrojstvo Niškog ejaleta". *Врањски гласник* VI, 305-314.

Rot 2000: Klaus Rot. „Kako izaći na kraj sa prošlošću. Otomansko nasleđe u jugoistočnoj Evropi". *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Biblioteka XX vek, 189-213.

Савић 2018: Александар М. Савић. „На граници Кнежевине Србије: Пиротска каза (1839-1856)“. у: *Пироӣ – од ӣурске касабе до модерноӣ ӣрада, ӣреко Берлина и Версаја: зборник радова*. Уредник Милош Јагодић. Пирот: Историјски архив у Пироту, 7-20.

Свирчевић 2011: Мирослав Свирчевић. *Локална уӣрава и развој модерне сриске државе: од кнежинске до оӣшӣинске самоуӣраве*. Београд: Балканолошки институт.

Станковић 1996: Стеван Станковић. *Пироӣ и околина: заӣиси о завичају*. Пирот: Информативно јавно предузеће „Слобода“ Пирот.

Стојановић 2016: Дубравка Стојановић. *Калдрма и асфалӣ – Урбанизација и евроӣеизација Беоӣрада 1890-1914*. Београд: Удружење за друштвену историју.

Стојанчевић 1983: Владимир Стојанчевић. „Ниш 1804–1878“. *Исӣорија Ниша I, Од најсӣаријих времена до ослобођења од Турака 1878. ӣодине*. Гл. ур. Д. Милић. Ниш : Просвета : Градина, 262-305.

Стојанчевић 1994: Владимир Стојанчевић. „Два писма Стојана Новаковића, министра унутрашњих дела, Тодору Поповићу, начелнику Округа пиротског, из година 1884. и 1885.“. *Пироӣски зборник* 19-20, 3-7.

Стојанчевић 1986: Владимир Стојанчевић. *Србија и Буӣарска од Сансӣефанскоӣ мира до Берлинскоӣ конӣреса*, Београд: Историјски институт : Просвета.

Стојанчевић 1994: Владимир Стојанчевић. „Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII до 1839“, *Исӣорија сриског народа* V-1. Београд: СКЗ, 7-158

Стојанчевић Николић 1971: Видосава Стојанчевић Николић. „Управа пиротска 1877/1878 – административна подела, етничке, демографске и социјално економске прилике“. *Пироӣски зборник* 3, 39-55.

Требјешанин 1973: Радош Требјешанин. „Радоје Домановић у Пироту 1895. године“. *Пироӣски зборник* 5, 3-28.

Ћирић 1973: Јован Ћирић. „Регулациони план вароши Пирота 1888. и 1891. године“. *Пироӣски зборник* 5, 157-170.

Шешум 2018: „Пирот у Српско-бугарском рату 1885-1886 и Преки суд за Округ пиротски“. у: *Пироӣ – од ӣурске касабе до модерноӣ ӣрада, ӣреко Берлина и Версаја: зборник радова*. Уредник Милош Јагодић. Пирот: Историјски архив у Пироту, 199-215.

Tijana P. ZEBIĆ BJELICA
Miroslav M. POPOVIĆ

THE MUNICIPALITY OF COUNTY OF PIROT: A CONTRIBUTION TO THE HISTORY AND VISUAL CULTURE OF THE HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary

The aim of this paper is to briefly present the origin and organization of the state administration in the Pirot region and of the Municipality of the Pirot County after the annexation to Serbia in 1878, and the erection of the Municipality building and its place in the visual culture of Pirot in the second half of the 19th century.

The end of the Serbian-Turkish wars of 1876-1878, and the acquisition of international recognition of the Principality of Serbia at the Berlin Congress in 1878, represents the beginning of a new period of legal, political and cultural development. It was necessary to harmonize the legal and political organization of the new parts of Serbia with the same in the Principality of Serbia, which was a complex and difficult process. The unification of the organization of new regions with the organization of the rest of Serbia meant the transformation of the political and legal order on the model of the European one. Namely, in the time of the rule of the constitutionalists, and the laws related to local government at that time were valid for a long period, the system of local government resembled the French system of centralization, which was founded by Napoleon. The basis of the French local government was the prefect, with the sub-prefect (manager of the arrondissement, county), and the counterpart of that in Serbia was the county chief with the chief of lower administrative unit, named *srez*. In the later period, taking into account the basis of the mechanism of work of the county self-government, the local government in Serbia maintained similarity with the French, which reformed its self-government in 1871. The county chief in Serbia remained a counterpart to the French prefect, who was subordinated to the central government and supervised the local assembly.

The Municipality of the Pirot County developed in accordance with the process of annexing the new parts of Serbia, after 1878, which was a painstaking process of unifying the state administration in those areas with the same in the rest of the Principality and, later, the Kingdom of Serbia. In essence, it is a process of Europeanization of public administration, which, through a series of reforms throughout the 19th century, starting from the time of the constitutionalists, was reflected in respecting the role models in modern European countries (especially the French model), but also in searching for indigenous solutions, the most suitable with the Serbian society, which was in constant development, as well as state institutions. In that sense, it was not a matter of merely transmitting European norms, but of seeking one's own path, following the example of organized modern states.

In the same direction, we notice the process of modernization and transformation of Pirot into a modern, European city, and the abandonment of Ottoman heritage and the principles of organization of cities of the Ottoman period. New urban plans were being created and public buildings of national importance were being built, all within the development of the new national identity and the needs of Serbian society and the state. There was a need

for the break with the Ottoman period and for accelerated Europeanization, based on laying new foundations in line with modern trends in Southeast Europe, in times when new nations, nation-states and modern societies emerged, resurrected with liberation from centuries of Ottoman rule.

Key words: The Municipality of the County of Pirot, state administration, administrative division of new regions, visual culture.

Рад је предат 29. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 061.23-055.2(497.115)"1909"(093.2)
doi: 10.5937/bastina31-34549

Оригинални научни рад

*Мирослав С. МИЛОШЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ОСНИВАЊЕ ЖЕНСКОГ ДОБРОТВОРНОГ ДРУШТВА „СРПКИЊА" У ПРИЗРЕНУ 1909. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду је дат приказ оснивања и деловања Женског добротворног друштва „Српкиња" у Призрену. *Српкиња* је започела свој рад након крупних политичких промена у Османском царству изазваних Младотурском револуцијом. Иако је ово удружење имало хуманитарни карактер, убрзо је прерасло у центар који је окупљао младе, школоване жене из призренског краја. Настало је као подружина Београдског женског друштва, које је широм Краљевине Србије имало сличне центре. Намера овог рада је да се на основу архивске грађе и остале релевантне историографске литературе, хронолошки представе циљеви и делатност овог удружења у првим годинама након оснивања.

Кључне речи: Женско добротворно друштво „Српкиња", Београдско женско друштво, Женска раденичка школа, Косово и Метохија, Призрен.

Простор данашњег Косова и Метохије, од половине XV века па све до почетка 1912. и 1913. године, односно Балканских ратова, био је под доминантним утицајем турске владавине. Један од утицаја, који се на неспоран начин може опазити и идентификовати, односи се на знатно измењену и поремећену етничку структуру становништва. Та демографска промена огледала се у корист Албанаца а на штету српског народа (Танчић 2010: 293 – 294). Према турском попису из 1455. године на Косову и Метохији Срби су чинили 98% становништва, док је само 1% било Албанаца. Аустријски подаци нам показују драматично смањење разлике: 64% Срба и 32% Албанаца. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца је према попису из 1921. године

* Стипендиста Министарства просвете, науке и технолошко развоја, miroslav.milosevic@rcup.pr.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

живело 26% Срба и 66% Албанаца. Тек на наредном попису 1931. демографска слика се мало побољшала 32,6% Срба и 60.1% Албанаца (Tančić, Elezović 2020: 109).

У другој половини XIX и почетком XX века започет је процес оснивања првих просветно-културних институција, које ће одиграти веома важну улогу у очувању српског имена и идентитета на Косову и Метохији. Господарећи слој муслиманског становништва, потпомогнут од стране Албанаца, претио је потпуном сузбијању српског елемента са ових простора. У таквој атмосфери анархије и безвлашћа, влада Краљевине Србије покренула је опсежан план о заштити српског живља у Старој Србији и Македонији. Идеја српске владе је била да делује кроз културно-просветни рад, оснивањем удружења и црквено-школских општина.[1] Први корак учињен је захваљујући српском посланику у Цариграду Стојану Новаковићу, који је од власти Османског царства добио одобрење за оснивање српских конзулата у Скопљу и Солуну 1887. и Битољу и Приштини 1889. године. Створени су прави центри који су имали да спроводе и усмеравају један свеобухватни програм културног, просветног и политичког рада (Војводић 1999: 176).

На самом почетку XX века, посрнуло Османско царство се у Косовском вилајету суочавало са анти-реформним побунама косовско-метохијских Арбанаса, који су тежили да турску власт замене влашћу својих феудалних и племенских старешина. У вртлогу тих догађаја на мети побуњених Арбанаса било је српско становништво (Стојанчевић 1994: 207). Младотурска револуција из 1908. године унела је зрачак наде, али се убрзо показало да је и она само још једна од илузија да ће се ситуација у европском делу Османског царства моћи поправити. Идеје младотурака о преобраћању Османског царства у модерну парламентарну државу и њихови позиви хришћанима да учествују на изборима и буду бирани у органима власти, поделили су Србе и Албанце на Косову и Метохији на политичкој основи (Војводић 2007: 91).

Најефикаснији начин да се из Србије пружи помоћ угроженом српском становништву, биле су хуманитарне активности разних удружења, која тада настају приватном иницијативом грађана. Карактеристично је да се тада у Србији, углавном без директног ангажовања државних органа, појављује велики број хуманитарних, патриотских удружења (Симијановић 2010: 82). Главни носилац друштвеног, културног и свакако привредног живота Срба у Старој Србији било је српско грађанство по варошима. На простору Косова и Метохије предњачиле су вароши Приштина, Пећ и Призрен. У Призрену је 1871. године основана Богословија, затим је 1885. у њему деловало *црквено-ӣевачко друштво Св. Урош*. При Призренској богословији је 1889.

1 Архив Србије, фонд Милутина Гарашанина, Упутство за одржавање утицаја у Старој Србији и Македонији бр. 836, 1885.

године основана богословско-литерарна дружина *Расīко* (Терзић 2012: 162-163). Вилајетски орган *Призрен* почео је да излази у августу 1871. године, захваљујући руском конзулу Ивану Степановичу Јастребову. Прву књижару у вароши отворио је Васа Ст. Чемерикић августа 1894. године (Костић 1933: 76-77). У Призрену је 1906. основано и *Омладинско друīшīво Свеīа Недеља*. Почетком 1909. године са радом су отпочела *Соколска друīшīва* у Куманову, Гњилану и Призрену (Станојевић 2015: 213).

ОСНИВАЊЕ И ПОЧЕТАК РАДА ДОБРОТВОРНОГ ДРУШТВА „СРĪКИЊА“

Налик *Беоīрадском женском друīшīву*[2], у Призрену је, под благословом Рашко-призренског митрополита Нићифора Перића, 1/14. марта 1909. године основано *Женско добīворно друīшīво Срīкиња*.[3] Прва председница овог Друштва била је учитељица Магдалена Лазаревић. Она је 17/30. јануара 1910. са члановима друштва одржала седницу на којој су донете витално одлуке о даљем раду и устројству ове организације. Наиме, радило се на доношењу правила по којима би ово друштво функционисало. Правила су била преузета од *Беоīрадскоī женскоī друīшīва*[4] и истовремено је издат налог да се сачине три примерака. Изражена је жеља да ректор Призренске богословије замоли Рашко-призренског митрополита Нићифора да прихвати ова правила и да̂ благослов новооснованом друштву *Срīкиња*.[5]

Правилник друштва *Срīкиња* састављен је од 47. чланова. Усвојен је и објављен, уз благослов Рашко-призренског митрополита, 3/16. марта 1910. године. Оснивачице друштва биле су: Марица Костић, Мара Димитријевић, Магдалена Лазаревић, Марија Јакић, Султана Филиповић, Боса Јакић, Стојанка Јаковљевић, Султана Поповић, Живка Исаиловић и Јелисавета Радивојевић. На основу I члана, циљеви друштва *Срīкиња* били су окупљање жена и девојака „да раде на усавршавању своме, да спремају сироте девојке за ваљане раденице, да негују хумане осећаје, да помажу сироте

2 Београдско женско друштво основано је 15. маја 1875. године на иницијативу Катарине Миловук, управнице Више женске школе. Основни циљеви овог друштва били су хуманитарни, а посебно су помагале сиромашне и болесне. Друштво је имало своје подружине у унутрашњости земље. Београдско женско друштво је од свог стварања, било претеча сваком женском покрету у Србији и радило је на националном, хуманом, културном, просветном и привредном пољу (Видосављевић 2015: 132 – 133).

3 Архив Косова и Метохије (=АКиМ), Фонд 63, Правила женског добротворног удружења „Српкиња“, бр. 893, Приштина 3. март 1910.

4 Правила су скоро идентична, с тим што је Београдско женско друштво имало укупно 54. чланова; (*Домаћица*, март-април 1909: 3 и 4).

5 АКиМ, Фонд 63, Протокол одржане седнице оснивачица Женског добротворног друштва „Српкиња“, Призрен 17. јануар 1910.

и невољне". Материјални статус друштва зависио је од чланарине, прилога, односно новца и ствари, затим посмртних завештања појединих добротвора и од приређених забава, лутрија, концерата и друго (члан 3). Правилником је регулисано и пет врсте чланова: редовни, управни, чланови утемељивачи, добротворни и почасни члан (члан 4). На челу друштва налази се управа од 12 чланова, која бира председницу, потпредседницу, благајника и деловођу (члан 12).[6]

О почетку рада *Женскоī добротворноī друштва Срūкиња* сазнајемо нешто више из извештаја Управе, поднесен 9/22. марта 1910. за минулу 1909. годину. На формирање и рад овог друштва, несумњиво је утицала морална и финансијска помоћ ректора Призренске богословије протојереја Василија Милића. Како је наведено у извештају, његова подршка и несебично залагање дало је живот овом друштву. Управа и чланови удружења изразили су захвалност ректору његовим именовањем за почасног председника овог друштва. Прва година рада друштва *Срūкиња* протекла је у благовременом плаћању чланарине њених чланова, али управа је нашла за згодно да предочи да се поједине чланице друштва нису одазивале на позиве и акције, те да због тога могу бити врло лако санкционисане избацивањем из организације. Захваљујући госпођи Филиповић, *Срūкиња* је добила часопис *Беоīрадскоī женскоī друштва* „Домаћица".[7] Управа је своје седнице одржавала у кући Миме Јакић, што сведочи о недостатку простора и финансија да се пронађе адекватна зграда за овакве делатности. У заједничкој организацији са ученицима Призренске богословије, одржана је у фебруару 1910. године забава на којој су прикупљани добровољни прилози. Прикупљени новац чувао се у фонду цркве Св. Ђорђа у Призрену.[8]

Управа друштва *Срūкиња* једном месечно је одржавала редовне седнице. У зависности од прилика, управа је могла да сазове и ванредно окупљање. Све одлуке донесене на овим седницама добијале су легитимитет само уз присуство председнице или потпредседнице друштва. Сваке године крајем фебруара и почетком марта одржаване су главне седнице управног одбора. Том приликом, уз присуство председнице друштва, подносили су се извештаји о годишњем раду удружења, именовали се „прегледачи" који су прегледавали на свака три месеца друштвене рачуне, затим су се подносили предлози од стране управе или редовних чланова и на крају бирао се

6 АКиМ, Фонд 63, Правила женског добротворног удружења „Срūкиња", бр. 893, Приштина 3. март 1910.

7 Часопис Домаћица покренуло је Београдско женског друштво у јулу 1879. године, који је у то време био први женски лист у Србији. Његов основни задатак био је да представља извештаје о раду Друштва и његових подружина, али и друге поучне и образовне чланке (Видосављевић-Круљ 2021: 2).

8 АКиМ, Фонд 63, Извештај управе женског добротворног друштва „Срūкиња" о раду у 1909. години, Призрен 9. март 1910.

нови управни одбор. Гласање је било тајно и бирало се дванаест кандидата, од којих су шест морали бити из претходног одбора.[9]

Друштво је у свом Правилнику (члан 38) предвидело оснивање својих подружина. Уколико се у околини удружи десет жена или девојака, које би прихватиле услове и циљеве Женског добротворног друштва, онда би оне могле образовати „подружину призренског женског Друштва“. Ове подружине биле су сматране саставим делом друштва *Срīкиња*. На годишњем нивоу су подносиле извештаје матичном друштву и сви њени чланови су уживали иста права као и чланови Женског добротворног друштва из Призрена.[10]

На наредном редовном годишњем скупу одржаном 9/22. марта 1910. изабрана је нова управа. Управа је нашла за згодно да обавести Београдско женско друштво о свом раду и упути захтев да се лист „Домаћица“ редовно шаље. Ка српској престоници упутио се бивши ректор Призренске богословије Милић, са задатком да испослује куповину једне шиваће машине, као и да прикупи средства за оснивање Раденичке школе. Преко Милића је друштво покушало да прода мараме, пешкире и остале материјале за плетење. Нажалост, он није успео да пронађе озбиљног купца, па је све то продао члановима Београдског женског друштва. Радећи на популаризацији свога удружења у Призрену и околини, девојке и жене из овог друштва позивале су на одржавање што чешћих скупова, на којима ће се, поред уписивања нових чланова, одржавати разна предавања, где ће се читати делови из часописа „Домаћица“, али и користити библиотечки фондови из тадашњих црквено-школских општина. Успостављена је сарадња са Учитељским удружењем, Управом фонда цркве Св. Ђорђа, Омладинцима друштва Св. Недеља. Њихови чланови су позивани да своје мајке, жене и сестре упишу у Женско добротворно удружење *Срīкиња*. [11]

Домаће турске власти су биле опрезне и суревњиве према чланицама овог удружења. У вези с тим је била донета одлука да се правила удружења преведу на турски језик и предају локалним властима на потврду, како би сва делатност друштва имала легитимитет.[12] То је знатно отежавало рад, али није спречило вредне домаћице да организују добротворне забаве. На тим манифестацијама позивани су угледни грађани из Призрена и околине, најчешће трговци са својим породицама. Чести гости ових хуманитарних дешавања

9 АКиМ, Фонд 63, Правила женског добротворног удружења „Српкиња“, бр. 893, Приштина 3. март 1910.

10 АКиМ, Фонд 63, Правила женског добротворног удружења „Српкиња“, бр. 893, Приштина 3. март 1910.

11 АКиМ, Фонд 63, Извештај о раду Управе Женског добротворног друштва „Српкиња“ за 1910. годину.

12 АКиМ, Фонд 63, Извештај о раду Управе Женског добротворног друштва „Српкиња“ за 1910. годину.

били су виђенији људи призренске општине, просветни радници, чланови Призренске богословије и други. Од њих се очекивало да оставе позамашне прилоге, што је за само друштво у првим годинама оснивања било од виталног значаја за даљи рад. На једној позивници из 1912. године, улаз је коштао 2 черека или само 1 од једне особе. Програм се састојао из два дела – забавни део и игранка. Забава је почињала поздравним говором председнице Женског добротворног друштва, затим се интонирала турска химна у изведби хора Призренске богословије. Изводили су се монолози, рецитали и представа „Под маглом" од Алексе Шантића у интерпретацији ученика Богословије. Након забавног дела, започињала је игранка колом „Оро", „Призренка", „Београдско коло", „Народно", „Заплет", „Сарајевка", „Кокоњеште" и др.[13]

ОСНИВАЊЕ ЖЕНСКЕ РАДЕНИЧКЕ ШКОЛЕ

Предратну делатност Женског добротворног друштва, несумњиво је обележила иницијатива за оснивање раденичке школе.[14] Прва школа оваквог типа основана је у Кнежевини Србији октобра 1879. године, уз моралну и материјалну подршку кнегиње Наталије, тадашње заштитнице Женског друштва. Београдско женско друштво није се задржало само на оснивању своје школе, већ је образовало своје подружине и у унутрашњости земље, којима је главни циљ био оснивање стручних тзв. раденичких школа, у којима су се женска деца образовала за добре домаћице, мајке и поред тога обучавале у разним радовима за домаћу потребу (Видосављевић 2015: 133).

Брига о школовању женске деце у Призрену је имала релативно дугу традицију и сеже у 1836. годину када је, благодарећи труду и пожртвовању Анастасије Димитријевић, самоуке девојке пореклом из једне веома угледне и богате призренске породице, основана приватна школа за девојчице у којој су се оне, поред стицања основа писмености, подучавале у вођењу домаћинства, кројењу, шивењу и народном везу. Школа је радила до 1862. године, а до краја XIX века основано је, углавном приватном иницијативом, још неколико школа за образовање и васпитавање призренских девојчица, које су због оскудице материјалних средстава, биле кратког даха. (Вирије-вић 2008: 174). Пре оснивања Женске раденичке школе, у Призрену је радила Продужна школа и Нижа трговачка школа. Ове установе радиле су у веома тешким условима: учионице су биле јако незгодне за рад, зиме су биле хладне, лета јако топла, сиромаштво је неким ученицима онемогућавало

13 АКиМ, Фонд 63, Позивница на забавно вече са игранком, Призрен 24. јануар 1912. године.

14 АКиМ, Фонд 63, Правила женског добротворног удружења „Српкиња", бр. 893, Приштина 3. март 1910.

нормално похађање наставе (Симић 2013: 270 – 272). У сличним условима 1910. године започела је са радом Раденичка школа Женског добротворног друштва „Српкиња“ (Виријевић 2008: 175). Појава овакве просветне институције у Призрену била је драгоцена. Тиме је започет рад на просвећивању женске омладине, који је поред усвојених знања, омогућио буђење националне свести, неговање традиције, и очување православља и српског идентитета (Видосављевић – Круљ 2021, 13).

Улогу у формирању школе преузела је управа Женског друштва, уз несебичну помоћ Призренске богословије и ректора Стеве Димитријевића.[15] Упућени захтев за оснивање Раденичке школе није наишао на подршку у Београду, уз образложење да „туторство не налази да је потребно отворити још једну такву школу“. Међутим, као што смо већ навели, школа је ипак била отворена, али се убрзо суочила са проблемом око ангажовања наставничког кадра. Овог пута помоћ је затражена од Београдског женског друштва. Намера управе била је да једну своју ученицу пошаље на даље школовање у Раденичку школу Београдског женског друштва, како би се припремила за учитељски посао.[16] За учитељицу у Призрену је послата свршена ученица београдске Женске раденичке школе, Јелена Јосиповић. Затим су формирана два одељења: одељење рубља и одељење хаљина (Виријевић 2008: 175). Друштву је несебично помагао ректор Стева Димитријевић. Он је заоставштину своје кћери Десанке и њеног супруга доктора Добривоја Митровића, у вредности од 10.000 динара, донирао овом удружењу, што је несумњиво помогло у опремању Женске раденичке школе (Костић 1933: 103). Свој прилог од три наполеона у злату дао је и руски конзул Сергеј Зујев и тиме стекао статус утемељивача друштва *Српкиња*.[17]

---

15 Прота Стеван Димитријевић родио се у Алексинцу 1866. године. Богословију је завршио у Београду 1887, а десетак година касније и Духовну академију у Кијеву. Био је професор у Скопљу и Солуну, ректор Призренске богословије и први декан Богословског факултета у Београду, где је предавао историју. Био је учитељ реторице српских патријарха: Варнави Росићу, Гаврилу Дожићу, Герману Ђорићу, Павлу Стојчевићу и Иринеју Гавриловићу. За време службовања у Солуну, Скопљу и Призрену сакупио је више од 600 рукописних и штампаних књига Срба, које је поклонио Народној библиотеци у Београду. Димитријевић је дошавши на место ректора Богословије у Призрену у највећој тајности припремао тамошњи народ за коначно ослобођење од Турака. Свој патриотизам и родољубље платио је на најгори могући начин. У тренутку када су га у Првом светском рату заробили Бугари и отерали у логор, његова јединица Десанка Димитријевић напрасно је преминула. По свему судећи Бугари су је отровали како би и на тај начин задали бол непокорном оцу. Проту Стевана Димитријевића је његов ученик Свети владика Николај Велимировић назвао „Анђео Божији за Јужну Србију“ (Крушић 2016: 27 – 28).

16 АКиМ, фонд 63, Извештај управе Женског добротворног друштва „Српкиња“ у Призрену за 1911. годину, Призрен 11. март 1912.

17 АКиМ, фонд 63, Извештај управе Женског добротворног друштва „Српкиња“ у Призрену за 1911. годину, Призрен 11. март 1912.

Важно је напоменути да су чланице удружења *Српкиња* осетиле потребу о ангажовању једне гинеколошко-акушерске сестре – „бабице". Тим проблемом бавио се бивши ректор Богословије прота Васа Милић. Призренска општина пристала је да плаћа шестомесечни хонорар за бабицу у износу од 108 гроша. Једини услов је био да је бабица школована и поштена жена. Милић је, у међувремену, пронашао у Београду извесну Јелену Бизалић, која је пристала на понуђене услове, с тим да јој се обезбеде путни трошкови и бесплатна станарина. У том тренутку, друштво није могло из финансијских разлога да подржи овај подухват, па се у вези с тим управа обратила за помоћ ректору Димитријевићу. Као и много пута до сада, ректор је изашао у сусрет и обећао износ од 50 динара за путне трошкове, с тим да се госпођа Јелена јави београдским властима и достави своје дипломе о школовању. Судбина око ангажовања бабице нажалост није позната, јер управа друштва *Српкиња* није добила одговор од стране проте Милића.[18]

У доба Балканских ратова ученице Женске раденичке школе[19] у Призрену, бавиле су се хуманитарним радом, шијући неопходне ствари за месну болницу и Црвени крст. Током Првог светског рата рад школе био је обустављен. До обнове наставног процеса дошло је тек 1919. године (Вирије-вић 2008: 176).

ЗАКЉУЧАК

Оснивањем Женског добротворног друштва *Српкиња*, започет је далекосежни просветни и културни рад у Призрену и његовој околини. Друштво је на самом почетку свога рада деловало тајно, пре свега из предострожности према локалним турским властима. Разумљиво је зашто су се чланице друштва одлучиле на такав потез, јер је то био период када се на све српско гледало са одређеном дозом неповерења. Значајну материјалну и финансијску помоћ друштво је добијало од Призренске богословије и Београдског женског друштва. Према доступним изворима, друштво је било у сталној коресподенцији са ректорима Богословије и осталим просветно-културним удружењима у Призрену. Циљеви друштва били су да окупљају жене, домаћице, младе девојке, да раде на њиховом усавршавању и васпитавању, да их уче шивењу, кројењу, плетењу. Чланице друштва дале су свој допринос у периоду национално-ослободилачких ратова 1912 – 1918. По угледу на Женско добротворно друштво *Српкиња* основане су

18 АКиМ, фонд 63, Извештај управе Женског добротворног друштва „Српкиња" у Призрену за 1911. годину, Призрен 11. март 1912.

19 Пре почетка Првог светског рата на простору Косова и Метохије основана је Гњиланска женска подружина и Раденичка женска школа, на скупу одржаном у Гњилану 2. марта 1914. године (Видосављевић - Круљ 2021: 3).

многобројне подружине: у Скопљу, Тетову, Гњилану, Приштини, Косовској Митровици, широм Старе Србије и Македоније. Ове подружине и њихове школе наставиле су своју делатност у новоформираној Краљевини СХС/Југославији.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Косова и Метохије, Женско добротворно друштво Српкиња у Призрену.
Архив Србије, Фонд Милутина Гарашанина.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Правила Београдског женског друштва и његових подружина, *Домаћица, Орган женског друштва и његових Подружина*, бр. 3-4, Београд 1909.

ЛИТЕРАТУРА

Видосављевић 2015: Слађана Т. Видосављевић. „Делатност женске занатске школе у Ђаковици (1922 – 1941).“ *Баштина*, св. 38, 131 – 142.

Видосављевић, Круљ 2021: Слађана Т. Видосављевић, Јелена Р. Круљ. „Образовна и хуманитарна улога женске подружине и њене женске занатске школе у Гњилану (1914 – 1941).“ *Баштина*, св. 54, 1 – 15.

Виријевић 2007: Владан Виријевић. „Делатност женске занатске школе у Призрену 1919 – 1928. године.“ *Баштина*, св. 25, 173 – 182.

Војводић 1999: Михаило Војводић. *Путеви српске дипломатије*, Београд: Clio.

Војводић 2007: Михаило Војводић, „Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова.“ *Косово и Метохија, прошлост, садашњост, будућност*, књига CXV. Зборник радова. Ур. Коста Михаиловић. Београд: Српска академија наука и уметности, 85 – 94.

Костић 1933: Петар Костић. *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века (са успоменама писца)*. Скопље.

Крушић 2016: Хаџи Драган Крушић. „Протојереј Стеван Димитријевић (1866 – 1953).“ *Свевиђе*, бр. 102, 27 – 29.

Симијановић 2010: Јован Симијановић. „Један осврт на историјски значај оснивања Кола српских сестара.“ *Баштина*, св. 29, 81 – 91.

Симић 2013: Мирјана Симић. „Школство у Призрену у периоду од 1906. до 1909. године.“ *Баштина*, св. 35, 269 – 278.

Станојевић 2015: Саша Станојевић. „Културно-политичко ангажовање омладине према Старој Србији уочи Балканских ратова.“ *Зборник радова Филозофског факултета* XLV (2)/2015. Ур. Бранко Јовановић. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини Филозофски факултет, 207 – 217.

Стојанчевић 1994: Владимир Стојанчевић. *Срби и Арбанаси 1804 – 1912*. Нови Сад: Прометеј.

Танчић 2010: Драган Танчић. „Положај Косова и Метохије од Балканских ратова до 1945. године.“ *Баштина*, св. 28, 293 – 311.

Tančić, Elezović 2020: Dragan Tančić, Dalibor Elezović. "Political process in Kosovo and Metohija in a comparative-historical perspective. *Баштина*, св. 50, 109 – 120.

Терзић 2012: Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век) драма једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*. Нови Сад: Православна реч. Београд: Историјски институт.

Miroslav S. MILOŠEVIĆ

ESTABLISHMENT OF THE WOMEN'S CHARITY SOCIETY "SRPKINJA" IN PRIZREN 1909.

Summary

The Women's charity society "Srpkinja" was founded in 1909. by local Serbian women from Prizren. At the beginning of the 19th century, Serbian population in Kosovo and Metohija was under-pressure from the Turkish authorities and local Albanians. Only way to save their homes from fanatic Muslims was to work on opening schools, creation of cultural associations, in order to preserve their identity in that way. A group of brave women's decide to establish one society, who will take care for education of young girls in Prizren. The goals of this society were to learn young women's, girls and housekeepers true values through the conversations, reading books and etc. The members of this society "Srpkinja" was engaged in charity work, they helped poor people, also they collected donations from rich people. The women's charity society had its own rulebook according to which it worked. The "Srpkinja" also had their management, president, vice-president, an accountant and paymaster.

One year after the establishment, the management of this society was opened a women's worker's school in 1910. This school was very important for the education of young girls. At school the girls learned how to sews, cuts and knit. In the World war one, these girls and women's helped the red cross. After war, the school continues to work. This society and their school was very important for young and poor Serbian girls. Many of them have become teachers, educators and most important – good people.

Key words: The women's charity society "Srpkinja", The Belgrade women's society, The women's worker's school, Kosovo and Metohija, Prizren.

Рад је предат 21. октобра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 398.32:582.475.1(497.115)
2-137:58(497.115)
doi: 10.5937/bastina31-34516

Оригинални научни рад

*Верица Р. МИХАЈЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КУЛТ ДРВЕТА КАО ОСТАТАК ПАГАНИЗМА У НАРОДНОЈ ТРАДИЦИЈИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ (СЕЋАЊЕ НА „СВЕТИ БОР“ У ГОРЊЕМ НЕРОДИМЉУ У ТРАДИЦИЈИ САБОРОВАЊА)**

Апстракт: Рад је усмерен на проучавање одржаног култа дрвета, као заостатка паганизма у народној традицији. Један од најстаријих култова одолева и данас, инкорпорирајући се чак и у црквене ритуале, опстаје као конзистентан пратилац свих веровања постојала она као остатак паганског веровања или његовог прилагођавања религијским променама. Дрво бора често се сматра светим, било његовим лоцирањем на важном месту или везивањем за истакнуту историјску личност. Значајан пример представља бор светог краља Милутина у Горњем Неродимљу који и данас расељено становништво памти као обележје светог места за које везује бројне традиције, пре свега сеоско саборовање, једну од главних манифестација у историји овог села. Околности су довеле до немогућности настављања ове традиције, управо због њене уске везаности за свето место. Стога је од изразите важности сачувати успомену на делове фолклора који величају свети бор у селу Горње Неродимље. Централни је народна песма „Ој, боре саборе“ за коју мештани тврде да опева управо поменути бор. Компарацијом два пронађена мелографска записа омогућено је издвајање основних мелодијских елемената који могу остати уско семантички везани за свети бор – носилац одржаног култа дрвета.

Кључне речи: култ дрвета, Горње Неродимље, бор краља Милутина, Косово и Метохија, народна традиција.

Народна традиција уопште врло често се везује за природне елементе црпећи своју снагу из веровања у њихова магична својства. Древни словенски култ дрвета углавном потиче од веровања „да су људи постали од стабала,

* Стручни сарадник, vericamihajlovic86@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

односно дрвета или да по својој смрти продужују живот у њима, или пак да су она седишта виших бића" (Bulat 1932: 2). Култ дрвета, заправо генерално биљака, једини је од заостатака паганских елемената који је (не само православна) Црква прихватила, тиме можда манипулишући свешћу верника у циљу придобијања својих следбеника.

Међутим, црквени однос према овом култу није одувек био тако благонаклон. Још у средњем веку хришћанство покушава да искорени паганске традиције бројним забранама које се врло често тичу клањања народа дрвету и веровању у његове (некада демонске) моћи. Зибрт (*Čeněk Zíbrt*) пратећи тај пут региструје дуги низ „синодалних забрана, пенологијских одредби, упозорења, забележених у проповедничким беседама, почев од настаријих времена до XIII века" (Čeněk 1894: 36). Тако, у „X веку Регино препоручује, да свештеници уништавају свете гајеве, које народ поштује, да сече и пали дрвеће са којег се сујеверни народ не усуђује ни гранчицу одсећи." (Čeněk 1894: 36).

Народ се одупирао црквеним прокламацијама, забранама и често кришом настављао са својим традицијама, и истрајношћу у поштовању култа дрвета у свим сегментима живота успео да га очува. У том настојању дрвету је дато ново значење, ново семантичко рухо и постигнут компромис са црквом. Данас тешко да можемо замислити црквени ритуал без присуства гранчице босиљка. Традиционално паљење бадњака постало је неизоставни део ритуала који се одржава врло често испред цркава у склопу богослужења на Бадње вече. Довољно је поменути и имена неколико манастира у Србији да постане јасан значај култа дрвета у српској народној традицији: Брезовац код Аранђеловца, Буково у близини Неготина и Зајечара, Крушедол у Срему, Липовац код Алексинца, Грабовац код Обреновца и бројни други. Истовремено, у народној („не-црквеној") традицији дрво остаје темељ бројних обичаја, опеван у небројеним песмама као централни мотив из којег народни певач црпи своју инспирацију. Може се рећи и да се један исти култ одржава у духовној и световној традицији уз различита тумачења, али увек свеприсутан, конзистентан пратилац свих веровања постојала она као остатак паганског веровања или његовог прилагођавања религијским променама.

Крст, као примарни симбол хришћанства, према Чајкановићу је уобичајено „онај прост, дрвени крст... чији је култ православним Србима непознат: тај домаћи крст, по своме пореклу, је прехришћанска култна слика, старински српски идол" (Čajkanović 1994, knjiga V: 155–156). Црквена традиција често повезује симбол крста са Христовим распећем. Међутим, његов тачан облик није нам дефинитивно познат (Стаменковић 2010: 362). Оно што јесте познато је чињеница да је Христ разапет на дрвету, о чему сведоче Дела апостола из Новог завета у којима проналазимо запис:

„кад свршише све што је писано за њега, скинуше га са дрвета и метнуше у гроб“ (Дела апостолска 13:29). Истовремена коегзистенција како дрвета тако и симбола крста у хришћанској и не-хришћанској традицији у великој мери говори о међусобној адаптацији и семантичком презначењу крста у циљу ширења хришћанске вере и њене пријемчивости народним масама употребом познатих симбола. На сличан начин је поштовање култа дрвета у паганској традицији прихваћено од стране Цркве и постепено преиначено у циљу слављења хришћанства. Тако је, како Јеротић наводи, постигнут прећутни компромис између многобожачког Бадњег дана и хришћанске прославе Божића, између Бадњака и рођења Христа (Јеротић 2000: 25).

Бројни су примери и даље присутног поштовања култа дрвета што је приметно у мноштву обичаја и ритуала који се и данас спроводе у сеоским срединама широм Србије. Веровање у магијске моћи дрвета је задржано, пре свега у одређеним ритуалима којима народ прибегава у тражењу решења својих проблема, обраћајући се бројним „гледарима,“ „ливачима олова“ и слично. Тако, један од случајева у Шумадији указује на кључну улогу дрвета у уклањању кожне инфекције (познате као брадавице). Саговорник који је прибегао таквом ритуалу се, како наводи, након бројних неуспелих покушаја уклањања овог проблема познатим медицинским средствима, обратио особи која врши такве ритуале. Централни елемент ритуала је управо дрво, које треба обићи три пута и испод којег се закопава пола јабуке којом је претходно истрљан предео инфициране коже. Саговорник се не сећа о којем је тачно дрвету реч, па не можемо бити сигурни да ли је то важан елемент за „успешност“ ритуала. Према речима сведока, жена која је обављала поменути ритуал га је уверавала да ће проблем нестати када јабука закопана испод дрвета иструли.[1]

На сличан начин је дрво значајан елемент „сливања страве,“ ритуала у којем се парче олова „лије,“ односно најпре загрева до отапања а потом излива у чинију са водом у којој ће се обликовати у неки „знак“ и тај облик ће „бајалице“ или „врачаре“ тумачити као „бачене чини“ или „настрављеност“ особе која се подвргава ритуалу. Симболична моћ дрвета у овом ритуалу заснива се на томе да се након завршетка особа усмерава ка родном дрвету, да гледа „у живот,“ што ће помоћи успешност обављеног ритуала. Дрво се у овом случају појављује као кључан елемент којим се заокружује, печатира ритуал који ће особи помоћи у решавању њених проблема. Симбол „родног дрвета“ помиње и Милићевић, описујући народни ритуал лечења неплодности

1 Нећемо сада говорити о чињеници да саговорник тврди да је управо на тај начин решио свој проблем, јер онда долазимо до вечите дилеме да ли тај успех приписати ритуалу, великој моћи аутосугестије која је очигледно присутна код сујеверних појединаца, или пак соковима јабуке односно њиховом хемијском саставу.

у којем нероткиња своју кошуљу наопако окачи на неко родно дрво да ту преноћи, „па сутрадан што у тој кошуљи нађе живо, мрава, бубицу, ма шта друго, то поједе“ (Милићевић 1984: 190).

Култ дрвета остаје да живи, нарочито у оним елементима традиције који се сматрају остацима паганског веровања, нехришћанским ритуалима. Међутим, народ и прихватањем хришћанства није престао са одређеним ритуалима у којима је готово увек присутан елемент дрвета. Главни догађаји животног циклуса често укључују елемент дрвета и одређено веровање у његове магијске моћи. Један од најпознатијих манифеста тог веровања је познато куцање у дрво, „да не чује зло“ које народ спроводи у моментима изговарања нечег доброг, и тим ритуалом жели да избегне да се то добро “изјалови,“ да се не преобрати. Како Марко Муњижа наводи, овај вербални талисман постоји на многим језицима „што доказује да је веровање у магију дрвета широко распрострањено“ (Munjiža 2017: 218).

У оквиру српске народне традиције постоји одређена класификација дрвећа спрам веровања, што у великој мери указује на сублиминално присутно многобожство које се на тај начин задржава ван оквира црквене традиције. Како Чирјаковић наводи у „срећно дрвеће убрајају се храст, леска, тиса, липа, врба, јабука, бреза, док се треба чувати ораха, зове, крушке, багрема, дуда, бреста“ (Чирјаковић 2005: 93). Бор се сматра симболом дуговечности и победе живота (Munjiža 2017: 86), а у хришћанству је овај симбол пригрљен у легенди о Христовом рођењу. Наиме, бор је, поред кедра и јеле, једно од три дрвета које је по легенди расло изнад пећине у којој је Христ рођен и које је у виду дара „спустио најлепше шишарке“ (Munjiža 2017:133).

У српској народној традицији често се дрво бора сматра светим уколико је посађено на неком знаменитом месту или од неке важне личности. Тако је бор поред манастира Никоља у Овчар бањи култно место, док је на Каменој гори споменик природе вишевековни „Свети бор“ око којег су се, услед недостатка цркве у близини, мештани окупљали, причешћивали и обављали богослужења. У старије време је ту била уобичајена заклетва „Бора ми,“ а у складу са народним веровањима у моћ светог дрвећа од тог бора се није смело ништа однети, ни шишарка ни одломљена гранчица.

Пример поштовања дрвета бора које се повезује са важном историјском личношћу проналазимо у селу Горње Неродимље на Косову и Метохији где су мештани своје сеоске светковине повезивали са два бора, два *рукосада*. Први је, по неким веровањима засадио лично краљ Милутин и налазио се „у сред села“ обележавајући централно место окупљања мештана за важне светковине попут сеоског саборовања у дане Ускрса. Овај бор је, према неким сећањима, 1932. године оборило невреме, након чега је

становништво исказало поштовање враћајући један део оборене стабла у земљу, док су од остатка израдили иконостас. Други, како мештани наводе, засадио је цар Душан у порти старе манастирске цркве Св. Арханђела Михајла, и он је уништен у јуну 1999. године, после уласка КФОР–а на Косово и Метохију – посечен, запаљен, а корен му је миниран. С обзиром на актуелне прилике у којима је српско становништво потпуно исељено из Горњег Неродимља и тиме спречено да приступи својим дуго чуваним и поштованим светковинама, ускршње саборовање које бројни мештани описују као најрадоснији празник свог живота на Косову и Метохији нестаје заједно са стаблима која су представљала централне елементе ове традиције. Присилна миграцијска кретања онемогућила су настављање ове саборне традиције. Зато је важно забележити сећање на ову народну традицију која у оквиру својих песама и игара не оживљава само снажно урезано народно веровање у „свети" бор, већ указује и на настављена веровања у бројне врсте других дрвећа.

Стожер саборних обичаја у селу Горње Неродимље представљао је бор краља Милутина који је, према веровањима данашњег расељеног становништва, опеван у народној песми „Ој, боре саборе." Међутим, пратећи ретке записе који описују традицију саборовања у овом селу, остаје нејасно када је тачно поменути бор везан за краља Милутина, јер са почетка двадесетог века, иако не изостаје помињање овог дрвета као кључног места окупљања, име краља Милутина се не помиње. Наиме, у априлу 1901. године, Радомир Шабић спомиње два бора, „један на средини села, други код цркве," али наводи да „по овдашњој традицији њих је посадио Немања" (Р. Шабић 1901а). Више од осам година касније, сеоски учитељ Александар Вулић истиче бор „на средини села... за кога се прича да су га Немањићи посадили" (Вулић 1909). Име краља Милутина у вези са овим бором појављује се први пут негде после 1925. године, када је почело теренско испитивање сестара Јанковић (Младеновић 1960: 261). У својим етномузиколошким истраживањима сестре Јанковић, описујући саборовање у Горњем Неродимљу, истичу да се народ скупља „код крста где је, по наслеђеном веровању, био некада бор – рукосад краља Милутина" (Јанковић 2016: 34). Овај запис сведочи да је непосредно пре њиховог боравка бор „везан" за краља Милутина.[2] Јасно је да је везивање

2 С обзиром на то да становништво Горњег Неродимља говори о 1932. години као години када је невреме срушило овај бор, можемо оквирно закључити да записи сестара Јанковић из овог села датирају између 1933. и 1934. године (када започиње објављивање збирке *Народне игре* као резултата теренског истраживања). Са друге стране, доводи се у сумњу питање године рушења бора, јер у оваквом временском распону делује недолично одредница „по наслеђеном веровању, био некада" у запису сестара Јанковић, јер тешко да се неко од становника у том моменту не би могао сетити да је био срушен пре годину или две дана. Јасно је да је бор постојао 1909. године, о чему

овог бора за династију Немањић константно, али конкретна историјска личност која га је посадила варира.

Историјска неодређеност чији је *рукосад* бор на централном месту у селу не мења чињеницу да је за становнике Горњег Неродимља ово дрво свето, и да је било потребно да се додатно ојача повезивањем значајне историјске личности са његовим настанком. По данашњем предању, овај бор остаје запамћен као рукосад светог краља Милутина, па ће и успомена на дрво које нажалост више не постоји остати везана за њега. Хришћанска симболика која означава елемент „светог" у вези са дрветом на средини села ојачана је крстом који се налази на том месту. Вулић овај камени крст препознаје као сведочанство о постојању гробља (Вулић 1909), али је тај исти крст током времена добио ново значење, у виду симболичне замене светковине око које се треба окупљати верујући народ, с обзиром на то да црква никада није постојала на том месту, и почетком двадесетог века није регистровано такво сећање. Веровање у магијске моћи дрвета као остатак паганизма је и на овај начин одржано у новом руху, хришћански обојеном значењу које митолошко значење дрвета замењује „светим."

Један од главних сабора у селу Горње Неродимље одржава се у три дана Ускрса.[3] Дешавања у току овог тродневног саборовања донекле говоре о „светости" старог бора у односу на изграђене црквене светковине. Наиме, на први дан Ускрса, саборовање почиње управо „на сред села," код светог бора, где се у поподневним часовима окупља народ из села и врше припреме за други дан Ускрса када се одржава *ношење крста* које Шабић описује (Р. Шабић 1901а).[4] У оквиру припрема око светог бора окупе се сви мештани,

---

сведочи запис Александра Вулића, али година његовог рушења, као и околности постанка одувек прати одређен степен мистичности.

3 Поред поменутог, становници Горњег Неродимља саборовали су и на летњи Аранђеловдан (26. јула), на дан Св. Уроша (2. децембра). Путне белешке Тодора П. Станковића крајем деветнаестог века сведоче и о саборовању на Петровдан у цркви Св. Архангела Михаила у Неродимљу (Станковић 1910: 54) али је та традиција временом ишчезла.

4 И ова традиција осликава одржан култ дрвета, јер крстоноше са свештеником на челу обилазе „записе," односно стабла на којима свештеник оставља ознаку да је и те године одржано ношење крста. 1901. године Шабић описује да свештеник „задеље на бресту крстообразно," а потом на том месту се сврдлом издуби рупа коју свештеник „залије вином, метне у њу мало траве и набије дренов клин" (Шабић 1901). Проток времена утиче на трансформацију обичаја па се у данашње време расељено становништво сећа дрвета крушке у Стојковиће као записа, и „ударање рецке" као начина обележавања. Чак и завршна дестинација ношења крста у сећањима мештана указује на поштовање бора код цркве Св. Арханђела Михајла, оног којег везују за Цара Душана. Наиме, саговорници описујући обичај ношења крста увек истичу да се овај процес завршава „тамо где је бор Цара Душана." Читав ритуал ношења крста се тако заправо креће „од бора до бора," и затвара симболиком истог дрвета од којег је и кренуо.

поневши храну и пиће за гозбу чиме се отвара Ускршњи сабор у Горњем Неродимљу. Кад се сви скупе „свештеник устане, очита молитву и благослови 'јастије и питије' и настане ручак" после којег се одређују „крстоноши," младићи који ће носити покретне ствари из цркве: „крст, јеванђеље, црквене заставе,... икону, двери и др." (Шабић 1901а). Сестре Јанковић у првој половини двадесетог века уочавају традиционално „резање колача" уместо свештеникове молитве, обичај за који се везује веровање да постоји још од доба Немањића. Оне примећују одређену хијерархију домаћинстава која се огледа у овој традицији, описујући како „(ч)аст резања од давнине припада најстаријој и највећој задрузи читавога краја, чувеној гостољубивој кући Дајића," за коју су им мештани тврдили да је то „једина породица на Косову којој је од старине остао завет да реже" (Јанковић 2016: 34). Данашња сведочанства о овом дану поново враћају сећање на читање молитве од стране свештеника, те се може закључити да је резање колача једна од традиција која је временом изгубљена.[5]

Супротно древним веровањима да се од светог дрвета не сме ништа узети и одсећи, један од саговорника данас преноси сећање свог деде да су тај бор звали „борина" и да су се са њега засецали опиљци који су се палили и дуго догоревали као „луч" (односно свећа). То споро горење узетог дрвцета је још један елемент мистичног чиме су мештани ојачавали магијску моћ или „светост" старог бора. Узевши у обзир познату чињеницу да су игре и песма првог дана Ускрса трајали до вечерњих часова, може се претпоставити да су на овај начин осветљавали саборно место, а паљене гранчице поистовећивали са црквеним елементом самим тим што су их називали њиховим именом („луч" – свећа).

Успомена на ово свето дрво остала је, нажалост, само у сећањима расељених мештана, као уосталом и на само саборовање у царском селу, Горњем Неродимљу. Песма „Ој, боре саборе" која је, према актуелним успоменама мештана, посвећена бору краља Милутина остаје семантички везана за њега као жива успомена на култ једног дрвета које је становнике Горњег Неродимља држала на окупу. Међутим, попут везивања овог култног дрвета за краља Милутина, и сама песма постаје везана за бор током времена, иако данас мештани тврде да је песма настала у жељи да се управо ово стабло опева. Наиме, један од првих (текстуалних) записа проналазимо у Цариградском гласнику из 1901. године, у којој се не уочава помињање бора, док 1909. године интерпретација Александра Вулића јасно упућује на бор као основни мотив песме:

5 Можемо говорити и о привременој појави обичаја резања колача, с обзиром на то да се појављује између старијих и новијих сведочанстава. Уколико бисмо тумачили разлог појаве овог обичаја (под претпоставком да није постојао на самом прагу двадесетог века на основу сведочанстава Шабића и Вулића), можемо замислити ситуацију у којој је локална породица преузела улогу свештеника услед његовог одсуства.

„Ој саборе, саборе,
Гле саборске старе планине.
Пењи се горе ка вр'у,
Погледај доле у село.
У селу оро големо.
Ту ти је Петар.
До Петра Миља девојка.

Мољаше Петра:
„Пусти ме Петре до мајке.

„Да пратим сестру на место,
„Сестра је боља од мене:
„Боље јој лице од мога,
„Боља јој коса од моје
„Боља јој снага од моје.
(Р. Шабић 1901а)

Ој' боре, боре, саборе,
Саборске старе планине,
Успех се горе на део,
Погледах доле у село,
У село коло големо
На танац Петар војвода.
До Петра Миља девојка,
До Миље Стана девојка.
Моли се Стана девојка:
„Пусти ме Петре војводо,
„Да идем кући код мајке
„Да пратим сестру на место
„Сестра је боља од мене:
„По равну снагу од мене,
„По бело лице од мене,
„По црне очи од мене"
„По калем снагу од мене".
(Вулић 1909)

У мелографском запису сестара Јанковић јасно се упућује да се ова песма односи на поменути рукосад краља Милутина (Јанковић 2016: 35), што својим сведочењем и данашње расељено становништво Горњег Неродимља потврђује. Иако у запису Шабића помињање овог култног бора изостаје, јасно је из бројних других, у исто време записаних песама, да је дрво бора важан елемент и култ према којем је становништво овог села одувек исказивало поштовање. Наиме, пре поменутог записа Радомир Шабић из Горњег Неродимља бележи песму „Расти, расти, мој зелени боре" (Шабић, 1901б), а Стојан Шабић годину дана раније „Девојка је зелен бор садила" (Шабић 1900).

Први мелографски запис песме која се данас везује за бор краља Милутина у Горњем Неродимљу проналазимо код Мокрањца који је на самом крају деветнаестог века записивао народне песме на Косову и Метохији, махом у околини Приштине где је боравио. Песма „Ој, боре, боре саборе" у запису Мокрањца нема географски забележено порекло, осим напомене да ју је испевала „Султа из Бресе," али треба запазити и одредницу да се ради о „велигданској," дакле саборној песми.[6] Сестре Јанковић више од

6 Данашњи становници Косова и Метохије немају сећање о постојању села са именом Бреса на територији покрајине. Наиме, њихова моментална асоцијација упућује на место Бресје које се налази у околини Косова Поља. Узимајући у обзир да је саговорник Мокрањца женска особа, можемо замислити да она није морала изворно бити из тог

две деценије касније записују исту песму у селу Горње Неродимље, јасно указујући на чињеницу да ова песма велича бор краља Милутина „у сред села." Два записа, хронолошки и географски различитог порекла можемо поредити ради уочавања заједничких елемената који су остали одрживи и поред варијација које усмено преношење често узрокује у виду укључења локалних мелодијских особености у изворну песму.

Обе песме почињу од истог тона ге, иако им је тонска основа различита. Док се у првобитно записаној верзији (Мокрањчевој) овај тон тумачи као почетак на другом ступњу, друга верзија песме исти тон поставља као основни тон. Поставља се питање да ли је овај утемељен почетак од тона ге специфичан елемент који треба издвојити, попут основног штимунга интерпретације ове песме, фолклорног камертона. Изузимајући узвике који су карактеристични за косовске песме, најчешће на слогу „И,"[7] а које уочавамо у обе записане верзије песме, опсег мелодијског кретања у оба записа је чиста кварта (еф–бе код Мокрањца, односно ге–це у запису сестара Јанковић). Мелодијски опсег је утврђен одмах на почетку, кроз почетни скок између граничних тонова у обе песме. Појава централног текстуалног мотива „Боре" у обе верзије песме маркирана је овим скоком навише који осликава висину тог горостасног дрвета, истовремено алудирајући мотив светог, музички осликаног интевалским скоком навише, попут одраза молитвеног

места, већ да је ту прешла удајом. Истовремено, бројне миграције додатно отежавају могућност утврђивања порекла песме. Атанасије Урошевић у Горњем Неродимљу, као и у Бресју уочава бројне досељеничке породице, често некима не утврђујући тачно порекло, односно локацију са које су се изместили у наведена места (Урошевић 1965: 154–155 и 181–182).

7 Овај елемент Мокрањац издваја као посебност косовских песама, примећујући то дуго „и" на крају „скоро свију лаганих песама... тако тужно и пуно меланхолије да се по њему самоме може видети како је ту предање о пропасти српској веома дубоко уписано у душу народну" (Мокрањац 1966: 21).

погледа у небо.[8] Очигледно је потреба задржавања ове музичке илустрације опстала и одолела локалним особеностима мелодијских кретања.

Основна разлика коју уочавамо између две записане верзије песме тиче се тонске основе мелодијског кретања. Наиме, у Мокрањчевој верзији примећује се потпуна дијатоника остварена кроз основу у виду дурског тетрахорда еф–ге–а–бе, са јасном алузијом на Еф–дур. Са друге стране, у верзији сестара Јанковић примећујемо назначен Ге–дур, уз хроматско варирање трећег ступња (ха/бе), чиме добијамо алтерацију основног дурског са молским тетрахордом (ге–а–ха–це / ге–а–бе–це). Међутим, иницијална дурска тетахордална основа у обе записане верзије песме један је од основних заједничких мелодијских елемената, јер се на тај начин, након поменутог узлазног скока навише, реализује поступни силазни покрет тоновима дурског тетрахорда.[9] Упоређујући прва два такта Мокрањчеве верзије са првим тактом песме коју записују сестре Јанковић проналазимо идентичан мелодијски костур који искључиво на бази украшавања (тонови обележени заградом) уводи повремене измене:

8 У ренесансним мотетима и мадригалима се често примећује управо овај манир при појави речи које упућују на божанство (на пример *Domine* – Бог), што се у музичким анализама неретко издваја као мадригализам, односно музичко подражавање текстуалног елемента.

9 Можемо поменути да ово мелодијско кретање представља један од основних мелодијских образаца који у европској музици препознају бројни проучаваоци. Мејер означава као *„gap–fill"* архетип мелодијског кретања (Meyer 1956), док га Нармур класификује као *„reversal"* (Narmour 1990: 5–6). Доста раније, Асафјев примећује да кретање у скоку „увек изазива обрнуто кретање, попуњавање празног 'звучног простора,' поступно или постепено са различитим врстама инхибиција и одступања," препознајући у тој тежњи „интонациону симетрију" (Асафьев 1971: 222 и 231).

Иако каснији ток песама уводи неке измене, оне такође могу бити сврстане у локалне фигуративне особености. Времену одолева основни мелодијски мотив који смо препознали у оба записа песме и који се може сматрати музичким семантичким носиоцем. Хроматска алетрација трећег ступња у другој записаној верзији уводи и присуство тона бе, што у индивдуално разматраном запису препознајемо као елемент хроматике. Међутим, поређењем са Мокрањчевом верзијом примећујемо идентичност свих других преклапајућих тонова које деле два секундно удаљена тетрахорда који чине тонске основе приказаних записа. Кроз хроматску алтерацију у песми сестара Јанковић се додатно ојачавају елементи аналогије (еф–ге–а–бе → ге–а–бе/ха–це), и одржава мелодијски специфичан скок мале терце навише (ге–бе) без нарушавања основног мелодијског мотива.

Издвојени елементи аналогије показују потребу да се очува основни манир музичког осликавања светог дрвета бора, и управо на овај начин можемо стећи увид у неке мелодијске особености песме које одолевају изменама које усмено преношење нужно доноси у народној традицији. Управо њих можемо узети као музичке носиоце семантичког значења. Иако ови елементи (скок кварте навише, силазни тетрахорд, завршетак на другом ступњу) постоје у бројним народним песмама, не можемо занемарити чињеницу да су управо ти елементи, и у датом редоследу, одабрани за испевавање текста који становници Горњег Неродимља посвећују светом дрвету.

Задатак етнолога и етномузиколога мора остати очување народне традиције, нарочито оне која је опстала искључиво у сећањима старијих мештана и која се не практикује. Данашње расељено становништво и сада поштује сеоско саборовање и обележава га паљењем свећа у цркви или чак сечењем колача. Ипак, ношење крста, припреме за саборовање као и певање песама и играње које се одржавало око светог бора изостаје управо због искључиве везаности тих традиција за одређено место којем не могу приступити. Историја бележи бројне промене фолклорних елемената услед метанастазичких кретања, али последње деценије нажалост доводе до губљења и заборављања неких елемената народне традиције. Стога је од нарочите важности забележити остатке сећања старијих саговорика. Иако смо приметили да легенда о светом бору краља Милутна и песми која га опева није потпуно утемељена, и да постоје основе за сумњу у порекло бора и песме и њихову међусобну повезаност, не можемо занемарити чињеницу да је у Горњем Неродимљу увек постојало свето место које су мештани везивали за дрво бора. Исто тако се не може порећи чињеница да је песма „Ој боре саборе" одувек обележавала почетак саборовања, стога, ако узмемо у обзир могућност да је песма настала без искључиве спреге са бором на средини села, јасно је да је као таква изабрана да му буде посвећена. Семантичка везаност песме за дрво бора (било којег)

свакако отвара могућност анализе мелодијског тока у којој се могу уочити музички елементи осликавања значења текста.

У свести расељеног становништва Горњег Неродимља песме „Ој, боре саборе“ испевана је у част бора краља Милутина, иако сходно изнесеним дилемама не можемо тврдити да је то дрво одувек познато као рукосад ове историјске личности, као ни да је песма настала у част управо овог дрвета. Ипак, не можемо то древно предање порећи мојим саговорницима као ни њиховим потомцима.

Као што смо приметили, одувек постоји потреба човека да очува култ дрвета, веровање у његове магијске моћи, и један од упадљивих манифеста је управо бор краља Милутина у Горњем Неродимљу. Данашње околности утицале су на укидање једне од највећих манфестација за становнике овог села, и управо зато је неопходно сачувати успомену на њу и легенду о песми „Ој боре саборе“ која опева свети бор, рукосад краља Милутина „на сред села.“

ЛИТЕРАТУРА

Асафьев, 1971: Борис Асафьев. *Музыкальная форма как ūроцесс*. Ленинград: Издательство „Музыка“, Ленинградское отделение.

Вулић 1909: Александар Вулић. „Село Неродимље на Косову“. *Цариīрадски īласник*, 1909/35.

Јанковић 2016: Љубица и Даница Јанковић. *Народне иīре II (1937)*. Београд: Народна библиотека Србије.

Младеновић 1960: Оливера Младеновић. „Даница С. Јанковић (1898–1960)”. *Гласник ЕМ*, 22/23, 260–263.

Станковић 1910: Тодор П. Станковић. *Пūтне белешке ūо Сūароj Србији 1871–1898*. Београд: Штампарија Ђ. Мунца и и М. Карића.

Урошевић 1965: Атанасије Урошевић. *Косово. Срūски еūноīрафски зборник (књиīа LXXVIII) – Насеља и ūорекло сūановнишūва (књиīа 39)*. Београд: Научно дело.

Шабић С. 1900: Стојан Шабић. „Народне умотворине: Девојка је зелен бор садила (Нар. песма из Неродимља)“. *Цариīрадски īласник*, 1900/23.

Шабић Р. 1901а: Радомир Шабић. „Народни обичаји: Ношење крста у Неродимљу“. *Цариīрадски īласник*, 1901/17.

Шабић Р. 1901б: Радомир Шабић. „Народне умотворине (Из Неродимља)“. *Цариīрадски īласник*, 1901/14.

Bulat 1932: Petar Bulat. „Pogled u slovensku botaničku mitologiju“. Narodna starina, Vol.11 No.27, 1–26.

Čajkanović 1994: Veselin Čajkanović. *Sabrana dela iz srpske religije i mitologije*. Beograd: Srpska književna zadruga, BIGZ, Prosveta, Partenon M. A. M.

Čeněk 1894: Zíbrt Čeněk. *Seznam Pověr a Zvyklostí Pohanských Z VIII. Věku: Indiculus Superstitionum Et Paganiarum*. V Praze: Nákladem České Akademie Císaře Františka Josefa pro Vědy, Slovesnost a Umění.

Čirjaković 2005: Ivana Čirjaković. „Kult drveta u prevenciji i lečenju bolesti u našoj tradicionalnoj kulturi". *Timočki medicinski glasnik*, vol.30, br.2, 93–96.

Dela apostola 1847*: Novi zavjet Gospoda našega Isusa Hrista*. prev. Vuk Stefanović Karadžić. Beč: Štamparija Jermenskoga manastira.

Jerotić 2000: Vladeta Jerotić. *Staro i novo u hrišćanstvu*. Beograd: Ars Libri–Besjeda.

Munjiža 2017: Marko Munjiža. *Tradicija, običaji i sujeverje kod Srba*. Beograd: izdanje autora.

Meyer 1956: Leonard B. Meyer. *Emotion and meaning in music*. Chicago: University of Chicago Press.

Narmour 1990: Eugene Narmour. *The Analysis and Cognition of Basic Melodic Structures: The Implication–Realization Model*. Chicago: University of Chicago Press.

Stamenković 2010: Ivica Stamenković. *Pravoslavlje obasjano evanđeljem* (ispravljeno i dopunjeno izdanje). Beograd: izdanje autora.

Verica R. MIHAJLOVIĆ

THE CULT OF THE TREE AS A REMAINDER OF PAGANISM IN THE FOLK TRADITION OF KOSOVO AND METOHIJA. MEMORY OF THE „HOLY PINE“ IN GORNJE NERODIMLJE IN THE TRADITION OF THE CONVOCATION

Summary

Folk tradition in general is very often associated with natural entities, drawing its strength from believing in their magical properties. The cult of tree is one of the remnants of pagan elements that the Church accepted, because the people resisted all church proclamations, prohibitions and with their perseverance in respecting the cult of tree in all segments of life managed to preserve it. In that endeavor, the tree was given a new semantic meaning, which resulted in its partial imposition on the church. There are numerous examples of respect for the cult of the tree, which is noticeable within the multitude of customs and rituals that are still performed in rural areas throughout Serbia. In the Serbian folk tradition, a pine tree is often considered sacred if it is planted in a significant place or by an important person. A prominent example of such a belief can be found in the village of Gornje Nerodimlje, where the pillar of parliamentary customs was a pine tree, which, according to the beliefs of today's population, was personally planted by King Milutin and sung in the folk song "Oj, bore sabore." Given the current circumstances in which the Serb population was completely evicted from Gornje Nerodimlje, thus preventing them from accessing their long-guarded and respected sanctities, the Easter gathering, which many locals describe as the happiest holiday of their lives in Kosovo and Metohija, is destroyed along with the trees which represented a central elements of this tradition. Therefore, it is especially important to preserve this tradition from the memory of older locals. The semantic connection of the song to the pine tree certainly opens the possibility of analyzing the melodies in which the musical elements of depicting the meaning of the text can be noticed. In the minds of the displaced population of Gornji Nerodimlje, the song "Oj, bore sabore" is dedicated to King Milutin's pine tree. Although according to the dilemmas presented, we cannot claim that this tree has always been known as a handicraft of this historical figure, nor that the song was sung in the honor of that tree, we cannot deny that ancient tradition to people who lived in Gornje Nerodmlje or their descendants.

Key words: cult of trees, Gornje Nerodimlje, King Milutin's pine tree, Kosovo and Metohia, folk tradition.

Рад је предат 19. октобра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 398.3:2-5(497.6)
doi: 10.5937/bastina31-32592

Оригинални научни рад

*Емир Г. БОРИЋ**
Филолошки факултет Универзитета у Београду

ТРАДИЦИЈА САЛИВАЊА СТРАВЕ У ЦЕНТРАЛНОЈ БОСНИ: АНТРОПОЛОШКИ ПРИСТУП

Апстракт: У овоме раду описује се ритуална пракса одавно присутна међу муслиманским становништвом Босне и Херцеговине, у којој се преплићу елементи паганске ритуалне праксе и елементи исламске ортодоксије. У њој су присутни амалгами и синкретички спојеви изникли из дубина славенских, паганских, хришћанских и исламских или псеудоисламских традиција. Ријеч је о традицији саливања страве, у Турској познатој под називом *kurşun dökme*, у земљама њемачког говорног подручја као *Bleigiessen*, у Финској као *uudenvodentina*, док се у англосаксонској литератури појављује под термином *molybdomancy*, од грч. *μόλυβδος – *олово*. Рад је подијељен на три дијела. У првом дијелу се говори о појмовном одређењу феномена саливања страве и методолошком аспекту истраживања; други дио ће бити посвећен опису праксе саливања страве у босанскохерцеговачкој традицији кроз ослонац на архивску грађу Земаљског музеја у Сарајеву, док је трећи дио посвећен анализи једног случаја из етнографске праксе уз методолошку потпору посматрања са учествовањем.

Кључне ријечи: саливање страве, религија, магија, окултно, Босна и Херцеговина, лијечење.

О САЛИВАЊУ СТРАВЕ

Од памтивијека је човјек покушавао да контролише своју садашњост, или барем на неки начин прозре шта га чека у будућности, при томе борећи се са свим могућим силама – унутрашњим и вањским – уз сва њему доступна средства, на један начин потчињавајући се, а опет на други начин покушавајући да овлада оним наднаравним, њему нејасним, и више него често – недокучивим. У тим својим наканама често се кретао између феномена магије и религије, понекад прибјегавао више једном, а каткад другом, више него често их мијешао, јер нису била битна средства – битан је

* Докторант Филозофског факултета у Београду, emir_ypi@hotmail.com

био циљ. У овоме раду настојаћемо расвијетлити један феномен духовног лијечења под називом *саливање стр̄аве*, а који се може посматрати двојако, са једне стране као облик окултне праксе располућен између два комплементарна поља друштвене свијести магије и религије, док, са друге стране, може се посматрати и као дио етномедицинске праксе[1]. Према доступним подацима, појам саливања страве није стран у европској културној традицији. Први пут се спомиње још средином 15. стољећа од стране Јоханеса Хартлиба [Johannes Hartlieb] (према A. Classen 2003: 53), њемачког филолога, љекара и фармацеута. Осим љекарског позива, Хартлиеб се бавио и превођењем текстова са латинског језика, писао о магијским ритуалима и окултним праксама те често у својим радовима критиковао средњовјековну окултну обредну праксу. У својој књизи *Krauterbuch* [срп. Хербариј] уз описе справљања одређених биљних препарата и детаљне класификације љекобиља понудио је и дескрипцију одређених средњовјековних ритуала који су се користили за лијечење одређених болести. Ту се, између осталог, спомиње и процес кориштења растопљеног олова у лијечењу неких болести, па и у прорицању судбине, а сам процес се одвија кроз сасипање загријаног, односно течног олова, у хладну воду из чега се наглим хлађењем добива магична фигура [њем. Bleigießen]. Албрехт Класен [Albrecht Classen] (2003, 54) наводи да овај процес није стран ни у нордијској окултној пракси, а сагледава се као облик дивинације, под називом *uudenvodentina*. Лесли Шепард [Leslie Shepard] (2002: 1045) у *Енциклоп̄едији окулт̄изма и п̄арапс̄ихолог̄ије* [Encyclopedia of Occultism and Parapsychology] наводи одредницу *molybdomancy* (eng. lead casting - саливање страве) као облик прорицања из оловних фигура насталих саливањем загријаног, растопљеног олова у хладну воду те га пореди са сличном праксом саливања загријаног воска, тзв. церомантијом. У *Срп̄ском мит̄олошком*

1 Етномедицина би представљала један свеобухватан систем и праксу једног народа или културе којима се вршила промоција и заштита здравља стољећима. Начин преношења медицинске праксе обично је ишао усменим путем, али нису нам страни ни писани трагови у облику *љекаруша* или *фармакоп̄еја*, што представља писане трагове о кориштењу биљака и метала, односно њихових припрaвака у лијечењу разноразних болести, а обично су их преносили свештеници као дио писменијег слоја становништва у прошлости (Муршић, 2017). У оквирима етномедицинске праксе, која се превасходно бавила чисто соматским обољењинма, развила се поддисциплина *ет̄нопс̄ихијат̄рија* која обитава на размеђу етномедицине и биомедицине, а бави се сагледавањима разноразних менталних обољења у различитим културолошким контекстима и друштвеноисторијским приликама. Саливање страве би се могло сагледати и са аспекта етномедицине, односно етнопсихијатрије (нпр. испијање воде у којој је саливено олово као тешки метал, те као такво дјелимично растворено може да има умирујући ефекат на нервни систем, мада уношено у већим количинама више него штетно по организам), али у овом раду ћемо се држати магијско-религијског контекста.

рјечнику (Кулишић и др. 1970: 97) под одредницом *гатање* наилазимо и на пододредницу *гашење уља*, која се објашњава као облик гатања убацивањем загријаног угља у хладну, претходно освештану воду, а сам процес се пореди са саливањем страве. Ту наилазимо на инетерсантан податак да се саливање страве појављује у једном рукописном номоканону из 17. вијека, а сам ритуал се користио за окултне сврхе. Дакле, процес саливања страве представља ритуалну праксу која се темељи на истанчаној процедуалности, а само сагледавање ове праксе у наведеним изворима упућује на њено коришћење у превасходно магијске сврхе. Међутим, са развојем и напретком друштва, ова појава није могла опстати без симбиотичког односа са њој комплементарном појавом – религијом. О комплементарности магије[2] и религије писао је Мирчеа Елијаде (1983), према којему су магија и религија неодвојиви аспекти друштвеног развоја, каткад сагледавани из различитих углова, али који су се развијали паралелно или је пак један претходио другоме. Чињеница је да магија такође залази у сферу светог, на неки начин ушкопљеног од додира профаног, али у институционалном смислу не садржи облик организације који нуди религија. Према Џејмсу Џорџу Фрејзеру (2003), једна од основних разлика између магије и религије јесте она која се наслућује још унутар компаративне митологије: циљ магије је натјерати на сарадњу или заповиједати духовним силама, док религија циља на милост њихове помоћи. Код магије свијет дјелује неким безличним, природним законима и човјек настоји да себи потчини управо такве безличне законе, док је код религије управо супротно – свијет је потчињен правилима свевишњег мисаоног бића, а у неком практичном смислу човјек настоји да добије наклоност таквог једног бића.[3] Међутим, понекад

2 Магија се може подијелити на различите магијске системе, односно подсистеме. Основна подјела потиче од Џ. Џ. Фрејзера, и то на симпатичку, односно на хомеопатску и преносну магију. Веселин Илић (1989, 9) спомиње и подјелу коју је начинио Глен Вернон [Glenn Vernon], и то на 5 могућих система: (1) хомеопатска или имитативна магија, (2) репетитивна магија, (3) заразна магија, (4) магија снаге воље, и (5) табу или негативна магија. Из класификација које су начинили Џ. Џ. Фрејзер и Г. Вернон јасно је да се подјеле врше према утврђеним критеријима или приступима, па тако постоји подјела према начину трансформације енергије (симпатичка магија, антипатичка магија, трансференцијална магија, вербална, писана, биљна, амулетска), по степену формализма (природна или церемонијална), према свеопћим начелима (конструктивна или деструктивна, односно бијела или црна), по смјеру енергије, по учинку магијског поступка, по магијској намјери, по поријеклу и по медију (Иолар, 2013: 145-150).

3 Постоје и теоретичари који сматрају да магија проистиче из религије, односно из анимистичког схватања свијета (Карл Вунт, Сигмунд Фројд, Салмон Релак, Рафаел Карстен, Едвард Вестермарк). Међутим, ако којим случајем направимо осврт на религијске догме, односно на записе и свједочанства у источнокршћанској-православној, западноевропској и исламскоријенталној мисли, тј. у семитско јудејској и кршћанској библијској традицији, кроз параболу о Сотонином посрнућу

је тешко утврдити гдје престаје религија, а почиње магија, тако да сваки одговор који понудимо постаје више-мање питијски. Бог, врховно духовно биће, свеприсутно, стални ослонац током обредних ритуала, инкорпориран је као судац у вјечитој борби добра и зла. Управо кроз зазивање Божје помоћи одвија се и ритуал саливања страве у централној Босни, а осим пропратних религијских елемената примјетни су окултни[4] и езотеријски мотиви дубоко устаљени унутар традиције не само *босанскохерцеговачких муслимана*[5] него и код припадника и остале двије доминирајуће конфесије, католика и православаца. Мотив за писање овога рада лежи у томе да је у посљедње вријеме оскудан број радова и генерално истраживања на било коју тему из религијско-магијске тематике на подручју Босне и Херцеговине.[6] Приликом писања овога рада сам се донекле водио и аутоетнографским принципом сагледавања цјелокупне проблематике уз дјелимично рецентно нефокусирано посматрање, јер сам извјестан дио живота провео на овом подручју, па су ми многе ствари биле познате, што би вјероватно истраживачу-посјетиоцу можда промакло или чак био ускраћен за неке податке[7]. Циљ овога рада је да сагледа ову проблематику из угла магијско-религијске везе, односно да покаже зашто и на који начин се овај магијски ритуал задржао, односно у којој мјери је прихватио могућу трансформацију усљед неминовног утјецаја религије. Методолошки аспект приступа овом проблему инкорпорира технике посматрања са дјелимичним учествовањем те полуструктурирани интервју са двије особе женског пола

можемо да направимо савршено поређење односа између магијског и религијског. Наиме, Сотонино посрнуће јесте одраз гордости зарад његовог несавршенства наспрам човјека, те због тога је човјек кадар да се бори да освоји духовни свијет магијским ритуалима, док Бог, у том контексту, представља духовно биће којем је човјек свакако подређен и којем се једино може да повинује. У суштини, о томе говори и Макс Вебер (2000: 24-27) када разликује свештенике од чаробњака: први се повинују милости Божјој, и ту траже рјешење, док потоњи настоје да потчине духовни свијет.

4 Када је у питању окултно, тј. окултизам, подразумијева се један шири аспект сагледавања цјелокупне магијске проблематике и праксе, односно у себе укључује читав низ елемената, од конкретно магијског, преко анимистичког до саме дивинације (Гринвуд 2000:34).

5 Под појмом *босански муслиман* данас се мисли на етноним Бошњак те се овај рад превасходно фокусира на бошњачку културну традицију.

6 Свакако да су присутни радови који имају исламско-теолошки приступ, у којима се искључиво са једне стране, крајње субјективно, критикује ова појава као декадентна за исламску ортодоксију и ортопраксију. У оквиру Земаљског музеја у Сарајеву постоји Одјељење за етнологију унутар којег егзистира Одсјек за духовну културу, али без икакве конретне истраживачке и издавачке дјелатности.

7 Моје изванистраживачко познавање ове појаве на овом подручју, као и сличних, повезаних појава, те менталитета људи овога краја су ми донекле помогли да ступим у контакт са страваркама, а напосљетку ми пружили могућност остваривања слободног простора за било које питање које ме је занимало.

које изводе овај ритуал. Обје испитанице су припаднице исламске вјероисповјести, односно припадају бошњачком етнонационалном корпусу[8] и у седмој су деценији живота: једној су 64 године, док је другој 66 година. Разговори су вршени на мјестима гдје се обавља пракса, дакле у њиховим кућама током октобра 2020. године. Разговори су снимани мобилним телефоном уз помоћ апликације *Voice Recorder*, а потом су транскрибовани, те јасне цјелине издвојене за потребе анализе и писања самога рада. Обје испитанице су из два различита града са бројчано доминантним муслиманским становништвом, док су корисници њихових услуга особе различитих конфесија, односно религијских скупина.

САЛИВАЊЕ СТРАВЕ У БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКОЈ ЕТНОГРАФСКОЈ ГРАЂИ

О овоме окултном ритуалу на простору Босне се махом спомињало са аспекта неисламске традиције, односно предисламских елемената у култури босанских муслимана. На примјер, Мухамед Хаџијахић (1973) је спомињао да овај прастари ритуал има за циљ побољшање општег психолошког стања пацијента, првенствено ублажавање и отклањање страха и избезумљености. Надаље спомиње егзорцистички елемент који ова пракса посједује, тј. да јој је сврха истјеривање злих духова и отклањање страха из особе на којом се ритуал врши. Сам појам *стр̄ава* значи велики страх и салијевање страве са семантичког угла посматрања значи и отклањање страха. Код Семедина Месиховића (1999) налазимо податак да присуство олова у обреду као основног елемента симболизира снагу и моћ метала да растјерује зле демоне, а ова би обредна пракса вјероватно датирала из периода преласка из неолита у вријеме почетне примјене метала. Архивска грађа Земаљског музеја[9] је уистину богата многобројним етнографским писаним траговима

8 Са аспекта националне стратификације у Босни живе три конститутивна народа (Бошњаци, Срби и Хрвати) и Остали (мањинске, неконститутивне етничке скупине). Када су у питању пријератни називи за етноним Бошњаци, користио се термин Муслиман који је био народносна одредница уврштена у Устав СФРЈ 1971. године. Данас се под овим термином *Бошњаци* узима један шири културолошки концепт који превасходно не мора да буде религијски условљен, јер нису ни сви муслимани у Босни уједно Бошњаци, има један дио ромске популације, као и незнатан дио досељеника албанске националности. Међутим, на основу разговора са испитаницама, њиховим именима, везаношћу за подручје у којем живе, па и самој традицији, може се ово истраживање сврстати унутар бошњачке културне традиције.

9 Издањима *Гласника Земаљског музеја* приступали смо путем претплатничког сервиса на веб-страници infobiro.ba, на којој је дигитилазована већина архивиране грађе, захваљујући чему је она данас доступна многим истраживачима у електронском облику.

још из времена Аустроугарске када почиње и издавање *Гласника Земаљскоī музеја*. Увидом у архивску грађу *Земаљскоī музеја* проналазимо два текста на ову тему, један је писао др Леополд Глук[10] [Leopold Glück], аустријски љекар и етнограф, и објављен је у *Гласнику Земаљскоī музеја* из 1892. године, а други текст успијевамо пронаћи у часопису *Босанска вила* из 1888. године, написаног од стране свештеника Косте Ковачевића. У тексту *Како се лијечи од стр̄аве*, објављеном у *Босанској вили*, описује Ковачевић (1888) немиле догађаје једне жене са подручја Босанске Крајине чије је дијете патило од несанице, трзавице и превртања очима. Жена је на више мјеста тражила помоћ од свештених лица, католичких и православних, али дјетету није било боље. На крају је чула за неку Туркињу[11] из неког оближњег села, а за коју се причало да најбоље умије лијечити од страве. Потом одлази њој да потражи помоћ. Туркиња је растопила пушчано оловно зрно и сасула га у хладну воду те из добијене оловне фигуре, уз претходно изговарање магичних ријечи, открила од чега се дијете препало (домаће животиње коју су држали). Страх (страва, оно што је дјетету проузроковало тегобе) једино се могао отклонити жртвовањем животиње. Након учињеног поступка дијете се у потпуности опоравило.

Леополд Глук (1892), са друге стране, у своме тексту *О стр̄ави* у *Гласнику Земаљскоī музеја* доста детаљније описиује саливање страве као дио народне патологије (односно етномедицине прим. аут.), а која се примјењује у лијечењу неколицине психосоматских болести проузрокованих фиктивном болешћу стравом. Према његовим ријечима, страва је у народном вјеровању и узрок болести као и сâма болест. Може се манифестовати и код млађих особа у виду трзања и грчења екстремитета, а код одраслих се манифестује и као тешка болест нервног система. Осим психосоматског манифестовања болести, постоји могућност остављања посљедица и по физичко здравље, односно болест се може проширити и на абдоминалну регију у току узнапредовале фазе, па се код обољелих примјећују и болови у тој регији. Лијечење се обавља код неке учене, старије жене која ритуал обавља уз топљење таненог зрна које претходно ставља на чело, потом на стомак, затим и на доње екстремитете обољелог изговарајући одређене бајалице. Обољели се прекрије неком платненом тканином, а онда се излијева истопљено олово у посуду свјеже воде. Из добијене фигуре се сазнаје

10 Леополд Глук је иначе написао читав низ текстова из области народне медицине у Босни и Херцеговини, а биљежио је и народне обичаје овога краја сва четири народа која су обитавала на овим просторима. Посебан допринос је дао и код описа разних окултних пракси често измијешаних са ортодоксном религијском праксом коју су подржавали и вјерски ауторитети са краја 19. стољећа.

11 Под овим етнонимом се мисли на муслиманку, Босанку, односно Бошњакињу у савременом етнонационалном поимању.

од чега је особа обољела, шта је њен проблем и како да га ријеши. Такође о овој проблематици писао је Антун Ханги (1907) у једном опсежнијем дјелу под насловом *О животу и обичајима босанских муслимана*, гдје на преко двије стотине страница описује традицију и свакоднев-ницу босанског муслимана, спомиње и народна вјеровања као и народну медицину. За саливање страве додаје да се ради обично три пута по сеанси. Обољели се након сеансе умива водом у којој се претходно салило загријано олово. Воду, такође, у наредна три дана потребно је пити, док се трећи дан добијени остаци растопљеног олова са металним новчићем остављају или бацају негдје на неком раскршћу, а остатак се воде у којој се топило олово просипа испод неке надстрешнице, вођке, на мјесто гдје се толико и не газа (1907: 121-122).[12]

Када су у питању етнографски подаци из централнобосанског краја, о страви је писао Миленко Филиповић (1948: 218) у својој студији под насловом *Живот и обичаји народни у Високој нахији,* али је споменуо да је обичај везан углавном за муслиманску окултну праксу те да полако нестаје, а особе које спроводе овај процес су женског и мушког пола, док су корисници или клијенти особе све три религије. Намјена ове праксе најчешће је усмјерена према дјеци која су претрпила неки страх. У оквирима ужег публисцистичког, новинарског жанра можемо наћи текстове новинара Раифа Есмеровића, који се бави сакупљањем и записивањем прича и свједочења о окултној пракси и егзорцистичким ритуалима са подручја Босне и Херцеговине.[13] У тексу *О саливању страхе код бошњачкоī народа* (2018) овај публициста даје нешто опсежнији осврт на ову појаву присутну међу бошњачким становништвом Цазинске крајине, мада су присутна и свједочења из осталих дијелова Босне и Херцеговине. У овом тексту можемо пронаћи неке детаље о апотропејском својству олова, његовој ужој симболици (користи се за прављење пушчаног зрна), облицима иницијације врачаре или бајалице, врстама басми те о намјени и болестима за које је саливање страве корисно. Нешто конкретнији осврт о окултним обредима, односно о скидању црне магије и утицају вјерских службеника писала је Тоне Бринга (1997) у књизи *Бити муслиман на босански начин*, која је својеврсна обрада њене докторске дисертације. У овој студији ауторка је обрадила обичаје муслиманског

12 Т. Бринга (1997) у својој етнографској студији говори о својеврсним мјестима која, према вјеровању босанског муслиманског становништва, представљају рубове два свијета, а која су уједно и опасна окупљалишта духовних сила на којима човјек својом непажњом може потпасти под утицај негативне енергије. То су раскрснице, мјеста испод надстрешница, ушћа ријека, па чак и тренуци смјене дана и ноћи (први сумрак).

13 Дио његових записа и свједочења се може наћи на његовој личној веб страници https://esmerovic.com/ и блогу https://raifesmerovic.blogspot.com/.

становништва једног краја у централној Босни који је назвала Долина. На преко четрдесет страница Т. Бринга (1997: 198-240) наводи обичаје везане за врађбину, уроке,[14] записе, амулете, ограјисавања,[15] урокљиве ријечи, подметање злих чини итд. Међутим, дио о саливању страве ипак остаје недовољно објашњен. Ауторка само упућује на то да обредну праксу углавном обављају жене без неке посебне наобразбе те да је за обављање ове праксе потребна дозвола неке старије жене која се престала бавити овим видом исцјељивања. Када је у питању опсег стања која се могу лијечити овом праксом реч је углавном о психосоматским обољењима почетних облика анксиозних стања, инсомнији те блажим облицима депресије. Међутим, стање на терену говори сасвим другачије. Саливање страве, као прелазни облик хомеопатске и пријеносне магије, своје упориште проналази како у окултној, тј. езотеријској, тако и у егзорцистичкој пракси, више него често потпомогнуто религијом. Дакле, путем страве прориче се судбина, открива постојање црне магије, па чак и спроводи неки блажи облик егзорцизма, уз немјерљиви утицај религије.

САЛИВАЊЕ СТРАВЕ У РЕГИЈИ ЦЕНТРАЛНЕ БОСНЕ: ИЗМЕЂУ МАГИЈЕ И РЕЛИГИЈЕ

Подручје централне (средње) Босне као географски појам обухвата двије административне јединице у Федерацији Босне и Херцеговине, а то је цјелокупни дио данашњег Средњобосанског кантона, те мањи, рубни дијелови Зеничко-добојског кантона. У раду ћемо се фокусирати на ово широко подручје, односно двије мање заједнице које ћемо из етичких разлога

14 Урок представља идеју, односно вјеровање, да нека особа својим погледом може негативно утицати на опште тјелесно и психичко стање друге особе или животиње, па чак утицати на слијед догађаја и стање предмета. У митологији се ова појава приписивала разним божанским дјеловањима, демонима и наднаравним дјеловањима (Elворти 1895: 22-23). Ова појава присутна је како у западноевропској култури и традицији тако и у семитској. Често се може наћи под терминима: зле очи, празне очи, очи које повређују или завидне очи (Грејвл 1995: 7). Доласком ислама на наше просторе, вјеровање у зле и урокљиве очи добива на значају уз нешто другачију обредну праксу изљечења. У Ел-Мунизиријевој (2004: 645) *Збирци хадиса* (пророкових прописа и савјета) наводи се да је пророк Мухамед рекао: „Урокљиво око је истина, и ако има ишта да претиче судбину, онда је то урокљиво око. Зато, када вас неко замоли да му се окупате, окупајте се!“

15 Тоне Бринга (1997: 190) наводи да се ограма у народном вјеровању везује за утицај злих сила, обично као нуспојава кршења одређених табуа: изласци из куће ноћу, обављање одређених послова у току забрањених дана, стајање на кућном прагу у нечистом стању итд. Под ограмом ауторка надаље (глагол је „ограјисати“) наводи и суочавање са злим духовним бићима (џинима), било као случајни сусрет на нечистим мјестима или намјерни под утицајем чаробњака (сихирбаза).

назвати Равне и Брдо.[16] Оба града су одувијек била позната као дио Босне у којем се осим физичког лијечења уз помоћ благотворних термалних вода може обавити и чишћење душе, било као дио ортодоксне религијске праксе или путем алтернативних религијских форми – код духовних исцјелитеља који би своје упориште дијелом тражили у чврстој религијској доктрини ислама.[17] Тако би се под окриљем такве симбиозе – магијске и ортодоксне религијске праксе – прорицала судбина, рјешавале љубавне недоумице, склапале и спашавале брачне заједнице и уједно суочавало са нечастивим духовним силама. Дакле, посматрајући конкретно спроводитеље ових пракси, са једне стране имамо носиоце и посреднике исламског знања овлаштене да представљају конкретан ислам, док са друге стране имамо и других носитеља исламског учења које официјелни ислам није прихватао, барем не у свим повијесним тренуцима. Тако се временом искристалисао један вјерски слој који је имао посредничку функцију између официјелног ислама и пракси које су биле везане за мистицизам. Односи са тим вјерским слојем свакако нису имали за циљ добивања Божје милости или приближавања вјери, мада су исходи водили ка томе, него најприје избјегавање, одупирање злим силама и утицајима који могу изазвати нечији физички или психолошки немир и поремећај. Оно што је карактеристично јесте да су овај друштвени слој посјећивали људи из свих крајева Босне и Херцеговине, па чак и из околних земаља, свих религијских скупина и разноразних образовних профила – као што једна од интервјуисаних особа рече: „Кад је болест у питању, средства не бираш, човјек би земљу јео ако му кажу да ће му бит' боље." [*ИНФ1, 64, Брдо*].

Када су у питању исцјелитељи и видовњаци са проучаваног територија, можемо их сврстати у три скупине. Прву скупину чине они без формалног

16 Овдје ћемо се водити искључиво етичким принципима заштите испитаника и заједнице у којој испитаници живе. Овај концепт скривања назива локалних заједница, мањих градова и средина није никаква новост у етнографским истраживањима, а његов опширнији опис може се наћи код Марка Израела и Ијана Хеја (2004). Будући да се ради о мањим мјестима, са мањим бројем становника, а разговара се о осјетљивој теми која унутар исламске ортодоксије и савремених друштвених кретања не долази уз позитивно одобравање, прибјећи ћемо заштити назива ових средина, те из тог разлога предлажемо измијењене називе локалних заједница.

17 Овдје прије свега мислимо на дјеловања суфијског мистицизма по којем су крајеви Средње Босне такођер познати. У различитим периодима свога дјеловања – а које датира још од доласка Османлија и поријекло вуче са подручја Ирана – суфије су на овим подручјима биле под снажним притиском како социјалистичке власти тако и исламске заједнице, нарочито током седамдесетих година прошлог вијека. Извори сукоба са исламском заједницом били су у специфичном облику вјерског приступа суфијских редова који су своје ритуално упориште тражили у предисламској пракси пантеизма, а и сами њихови обреди представљају мјешавину тантре, будизма, шаманизма и јоге (Вукомановић 2008). Дјеловање суфијских редова доста слободније почиње почетком деведесетих уз религијску праксу која би каткада подразумијевала и алтернативно, духовно лијечење обољелих од нечастивих сила, док су суфијски објекти [текије] данас дио националног културног блага.

религијског образовања, али који су својим трудом савладали методе и познају *Свеш̄у књиг̄у [Кур'ан]* јако добро те су их људи народски звали хоџама или булама. Неки су своје исцјељитељске моћи чак и наслиједили од старијих чланова породице или су ту заслугу стекли посебним заслугама током савјесног практицирања религије. Свакако ту треба споменути и постојање традиционалних окултних пракси видовњаштва: читање из талога кафе или читање из зрна пасуља. Но, свакако и ове исцјељитељске и видовњачке праксе могу бити повезане са исламском обредном праксом јер се у току истих користе цитатима из *Кур'ана*. Другу скупину исцјељитеља и видовњака чине они са формалном исламском средњошколском наобразбом [медресом] и који су потајно писали записе, амајлије или амулете да би помогли својим клијентима. Трећу скупину чине суфијске хоџе, односно дервиши и шејхови. Народ је вјеровао да су због свог познавања ислама, оријенталних језика, па и високе наобразбе у земљама Блиског истока имали посебне исцјељитељске моћи, а њихови ритуали су их чинили далеко ближим посредницима између човјека и Бога. Њима су обично упућивани тежи случајеви и они су знали одмах да кажу гдје и на који начин особа да потражи рјешење за своје проблеме.

Страварке, односно особе које се баве салијевањем страве, су обично побожне жене које су редовно обављале молитву, а свој занат су наслиједиле од својих предака. Чак и у пракси насљеђивања су постојала правила. Стравом су се бавиле и баве углавном жене,[18] а од мајки су наслиједивале занат (матрилинеарно), и то искључиво по добивању *изуна* [дозволе] за преузимањем. Уколико нема женског потомка, потребно је да га пронађе, било у ужој или широј фамилији, а одлуку често чека да дође кроз сан[19] као поруку од Бога. Сâм обред представља уједно и традицијску форму којој је линеарност насљеђивања обавезна те се сматра великим неуспјехом страварке ако не успије наћи некога коме њено знање неће бити пренијето:[20]

18 Позивајући се на одреднице и пододреднице *Рјечника* САНУ, Љубинко Раденковић (1996: 16) уз називе особа које се баве окултном праксом, односно бајањем, у што бисмо могли сврстати и саливање страве, користи централну ријеч *бајалица* која семантички покрива особе оба спола. Међутим, надаље наводи да су бајалице у испитиваном подручју југа Србије углавном особе женског спола. Мушке бајалице превасходно бајају од змијског уједа или пишу магијске формуле, дакле рјешавају доста сложеније проблеме, што се донекле поклапа и са нашим резултатима на терену. У нашем случају ти сложенији проблеми би били препуштени суфијским хоџама.

19 Сан се такође посматра као врста прелаза између два свијета. Унутар исламског учења влада мишљење да док сањамо наш Рух (дух, оно што нас чини живима) напушта наше тијело и нефс (душа, бестјелесна супстанција), те одлази у свијет Гајба (невидљивог). Тада је наш дух способан да добије одређене поруке или сазна будућност. Према исказима страварки, обје су доживјеле додир са невидљивим свијетом и тиме добиле потврду да се баве овим послом.

20 Љ. Раденковић (1996) даје опсежнији приказ иницијације, односно пута који бајалица мора да прође да би се бавила овим послом. Такође прави подјелу бајалица на темељу

> „Моја мати ми је пред крај живота рекла да је уснила мене да се бавим овим послом и дала ми је записе и дове [бајалице] које је наслиједила од своје мајке. Имам ја још сестара, ал' ниједна се овим не бави, јер сам ја једина изун [дозволу] добила. Знаш, тежак је ово посо. Мораш бит' у глави јак. Долази народ са свакавијем сихирима (црном магијом). Некад ни ја ти, синко мој, нисам добро јер се свега нагледам. Неки одмах падну у несвјест. Једна ми је дјевојка кроз прозор стјела да искочи" [ИНФ1, 64, Равне].

Јасно је да се ове жене баве нечим што превазилази границе класичне окултне праксе и иде што до егзорцистичких поступака уклањања нечастивих демонских бића, који немају мјесто и ранг у *пандемонијуму* (Чајкановић 2003: 198). Са друге, ова се појава често сагледава као дио етномедицинске праксе путем које се настоји пронаћи рјешење за различите психосоматске болести са којима се појединци сусрећу (Тројановић 1990: 216). Но, оно што је занимљиво јесте да страварка нерјешавање неког проблема не приписује своме незнању него тежини случаја или немарности особе да реагује на вријеме по појављивању првих симптома:

> „Знаш, дешавало се да сам сађевала страве, ал' особи не бива боље. Чим излијем олово у воду, одмах ти ја видим да л' је проблем престарио ил' ако је неки тешки нагаз [случајно суочавање са негативним силама на прљавим мјестима], па и тешки сихири [црна магија]. Ту ја некад не могу помоћи" [ИНФ2, 66, Брдо].

Систем црне магије унутар доктрина монотеистичких религија није стран појам. Конкретно се у исламу сагледава путем термина *сихир* и представља облик врачбине при којој сâм маг пристаје да се препусти сâмом ђаволу, уточиште проналази у његовој снази и одбацује потчинитељску улогу према Богу, што опет одговара Веберовој компаративној анализи чаробњака и свећеника. Сваки покушај изједначавања Божје моћи са било којим духовним или материјалним бићем унутар ислама сматра се понирањем у политеизам (ширк) и уједно је највећи гријех (Адиловић 2013: 121). Међутим, у антропологији ислама[21] слика јединог створаоца свијета је неупитна и неуништива, те све оно што се дешава у природи не може проћи без његове воље. Тако и саме страварке проналазе оправдање за своје поступке, јер све што чине подводи се под сврху изљечења и бољитка особе којој је потребна помоћ, те се не може отворено рећи да скретају у политеизам,

---

начина стицања свога знања: прву групу чине особе које су наслиједиле овај занат од старијих чланова породице, и то обично у раном дјетињству, прије физичке зрелости (појава менструације); док би другу групу чиниле особе које су запале у посбена стања тешких болести, биле на ивици живота и смрти, преживјели од удара грома, односно дошли у додир са духовним свијетом или сусрели се са неким од хтоничних бића.

21 У Србији се антропологијом ислама озбиљније данас бави Марко Пишев, чији су најзначајнији наслови *Ислам, релативизам и наука* те *Између фетиша и полумесеца*.

јер у обреду зазивају име Божје, а не може их се оптужити да се служе новотаријама (бид'а), јер се служе реченицама (ајетима) из Кур'ана. Са друге стране, и сами корисници услуга прихватају овај амалгам исламске и паганске доктрине, са првом крајње наглашеном и потоњом ипак затомљеном, што их оставља на путу *правичних*, тј. оних који нису залутали. Сања Ђорђевић (2011:167) писала је о овој пракси истражујући случај испитанице из околине Омољице, Јужни Банат, а која води поријекло из Источне Босне и која је наслиједила овај *занат* од своје мајке. Оно што се поклапа са праксом страварки из Босне јесте процедуралност те тачан број секвенци у самом ритуалу (три пута се салива страва, највише девет пута, по моделу три пута три). Међутим, разлика је очита у изговореној бајалици: у случају страварке из Омољице, присутни су елементи како чисто паганског ритуала са мјешовитим магијским текстом (басмама), доминантно профаним а дјелимично сакралним (хришћанским), док у нашем случају код бајалица испитиваног подручја јасно доминира садржај који своје утемељење тражи у дискурсу свете књиге Кур'ана, а опет, са друге стране, бриколира са елементима паганске праксе, барем када је о самој процедури ритуала ријеч:

> „Дијете драго, видиш [...] ево, прво узмем олово и док учим [изговарам молитву] особи прво стављам грумен на чело, па онда стомак, десна рука и лијева нога, а затим десна нога и лијева рука. Мора се ићи унакрсно. Послије особу покријем овим црвеним платном. Црвеног се сам шејтан [ђаво] боји. Не воли црвено. А онда угријем олово у металној посуди, па онда сађевам три пута. Иде се прво изнад главе, други пут иду прса, а онда ноге. Страву мораш истјерат' на ноге. Чим олово пукне у хладној води, ја ти знам по облику и ономе што ме мати научила шта ми је чинит', шта довим [обраћам се Богу], који дио из Мусафа [Кур'ана] изговарам. Особа не мора бит' присутна док ја ово радим. Море донет' хањинке [одјећу] особе којој није добро, добро би било донји веш. То обично бива са малом дјецом или тешким болесницима, па родбина њихова донесе ми то да надатим страву салијем" [ИНФ1, 64, Равне].

Код К. Ковачевића (1888), из интервјуа са његовом испитаницом из Цазинске крајине, којој су биле потребне услуге страварке муслиманске вјероисповјести из околине Босанске Крупе, откривамо да су њене басме углавном мјешовитог типа: „Еузубила;[22] Да оздрави мали; Оће, шућур, оздравити својој нани". Из садржаја ове басме јасно је да доминирају профане ријечи, осим уводне, лишене биле каквог дубљег исламскоријенталног контекста, док су басме у нашем случају искључиво дијелови из Курана, извођене изворно, на арапском језику. Нешто рецентнији запис о садржају басми код бошњачких страварки налазимо код Р. Есмеровића (2018).

22 Еузубила је заправо скраћеница од E´ūzu billāhi mine-š-šejtāni-r-radžīm [Утјечем се Богу од проклетог ђавола].

Наиме, из изложене грађе записане из свједочења једне страварке са подручја Велике Кладуше бајалице су такође лишене било какве исламскорелигијске конотације него су вербалне творевине којима се на српском језику ствара привидни сакрални значај:

„Ја намјених страху салити,
Страх сазнати и страх разбити
Или узрок дознати
Шта ли мучи ово дијете?
Бјежи страха
Гони те очева сирава!“

Када је у питању сâм амбијент у којем страварке обављају ритуалну праксу може се примијетити велики број краснописно урамљених цитата из Курана на зидовима просторија [левхи], затим велики број наслова из области исламске теологије, већи број кожица за молитву [серџада], понегдје у углу собе и бројаница [теспиха], а на столу и неколико примјерака Кур'ана на арапском писму и језику. Овим чином страварке дају до знања корисницима својих услуга да се саливање страве одвија под окриљем исламске ортодоксије, иако званични ислам то строго оповргава, те се овим чином потпомаже опстанак ове ритуалне праксе. Сличну компарацију налазимо и код Алексе Радуловића (2020: 396) који је радио истраживање на подручју Тршића, околица Лознице. Једна од његових испитаница се изјаснила као изузетно побожна жена која је своју иницијацију остварила на славу Светог Јована те амбијент у којем је обавља бајање је препун икона. Међутим, овај аутор остаје ускраћен за садржај басми које страварка користи, а самим тим ни ми не можемо видјети у којој су мјери хришћански елементи инкорпорирани у сам садржај бајања. На питање зашто у испитиваном подручју Централне Босне доминирају исламскоријентални елементи у садржају басми, које се у цјелости изводе на арапском језику и дијелови су из Кур'ана, за разлику од басми које изводе страварке из других крајева Босне и Херцеговине, а и оне су муслиманке, дакле припадају бошњачкој социокултурном окружењу, одговор је у снажном утицају суфијског мистицизма. У уводном дијелу смо навели да је овај крај познат по дјеловању суфија, а суфије су донекле обликовале цјелокупан вјерски живот, што је видљиво у одређеним вјерским обредним праксама, а и сâми суфијски свештеници [дервиши] спроводили су и спроводе егзорцистичке ритуале, дакле оно што се стравом не би отклонило, отклањали су они.

У случају чисто компаративног приступа са наведеном подјелом магије, односно ритуалне праксе у првом дијелу рада, може се закључити сљедеће: а) Овај вид магијског ритуала не може се угрубо сврстати у било који од понуђених облика магије; са једне стране, ова окултна пракса свакако има

елементе прије носне магије, јер добивене фигуре лијече, односно на основу њихових облика уочава се стање особе у којем се налази, те уколико наглим хлађењем добивена фигура обликом симболизира нешто *добро*, онда особа је задржава, и процијеђену воду у којој се фигура хладила пије; у супротном случају, вода се просипа на мјестима гдје се не газа, обично мјеста која по својој симболици значе прелаз између два свијета: воћњак, ријека, раскрсница или надстрешница; б) Друга интерсантна ствар свакако је шири окултни учинак ове праксе која са собом покрива и дивинацију, дакле откривање проблема, па и само предсказивање на догађаје који долазе:

> „Каже ти мени једна дјевојка: – Ја сам баксузна, удат' се никад нећу, момка није ни на видику. – Ко каже да нећеш. Хајд да ти страву салијем и да видим [...] кад оно у олову момак, и то негдје у Њемачкој. Бога ми се уда на крају у Њемачку" [ИНФ 2, 66 Брдо].

Са аспекта диркемовског стајалишта о разлици између магије и религије сасвим је јасно да је ова оклутна пракса усмјерена искључиво на интересе појединца, док, са друге стране, своје уточиште ипак проналази и у религији. Лидија Радуловић (2007: 17) спомиње да је савремена окултна пракса углавном помијешана са религијом те да су неријетки примјери зазивања Бога или неког свеца током одређених ритуала. На такав начин се засигурно компензира дјеловање самога мага у окултној пракси, јер све монотеистичке религије строго одбацују било какву езотеријску праксу са циљем прорицања или утицаја на судбину. Са друге стране, на неки начин је могуће да ова симбиоза помаже да свој статус очува и религија и магија, јер оваквим бриколирањем опстојност и религије и окултизма се не може довести у питање.

Оно што свакако јесте интересантно јесу односи полова унутар окултних и егзорцистичких пракси, о чему су код нас писали Данијел Синани (2007) и Лидија Радуловић (2006, 2009), док са аспекта антропологије ислама изворе можемо наћи код Џона Ричарда Боуена (2012) [John Richard Bowen] и Габријела Маранчија (2008) [Gabriel Marranci]. У својим истраживањима наведени аутори су спомињали хијерархизацију самог односа мушко-женско, андроцентричну перцепцију колективног субјекта *homo religiosis,* те аспект родне проблематике искључиво усмјерене на жену. Када је у питању поглед на спровођење поступака изљечења у оквирима окултних пракси, онда ту засигурно можемо пронаћи различита тумачења у складу са анализама на терену. Оно што се може примијетити јесте да су особе које обављају ритуал, тј. шамани и видовњаци, у окултној пракси углавном жене, те се овај закључак може извући када се узме у обзир конкретан етнографски корпус подручја Србије (Радуловић, 2007). Са друге стране, када говоримо о босанскохерцеговачком територију, тј. окултним

праксама повезаних са исламом, сукоб полова је очитији. Мушкарци засигурно заузимају далеко веће повјерење, имају снагу да се изборе са демонима, што је свакако класичан примјер концептуализације жене као ограниченог хуманоида која је субординирана својом одвећ условљеном родном улогом у друштву. То се може јасно видјети кроз разговоре са страваркама, гдје су често тврдиле: „Тежи случај пошаљем хоџи, он се може с тим да избори". Маранчи (2008: 122) тврди да оваква концептуализација жене као слабијег пола, често сагледавана од стране западних антрополога у контексту антропологије ислама, не може се узети здраво за готово, јер узимање ислама као заједничког садржиоца за субординирану улогу жене без ширег културног, друштвеног, па и географског контекста једноставно је неодржива, а и готово слични примјери се налазе и у немуслиманским, западњачким друштвима. Други аспект те диференцијације јесте да жена током трајања мјесечнице [хајз] и у периоду четрдесет дана након порода [нифас], у народном вјеровању, које се опет веже у конкретном случају за исламску вјерску праксу, није у могућности да обавља било какав исламски вјерски обред: молитву, улази у џамијски простор, додирује свету књигу Кур'ан, пости током светог мјесеца, па чак и да одлази на гробље. Менструација као процес симболизира чишћење жене, а менструална крв сама по себи носи конотације и нечистог и потенцијално мртвог, јер се у току мјесеца од посљедње менструције није десило зачеће. У таквим ситуацијама жена постаје крхкија, а самим тим недовољно јака да се избори са проблемом у току спровођења окултне праксе.[23]

Из ових интервјуа може се видјети да је обредна пракса слична, ако не и иста, оној која се могла наћи забиљежена у архивској грађи. Међутим, оно што се свакако разликује јесу басме које се користе и оне су дио насљедног циклуса и умијећа које свака страварка налијеђује или пак сама усавршава те је након тога у обавези да некоме то да у насљедство. Уколико нема женског

23 Л. Радуловић (2009: 159-189) даје једну опширнију анализу менстуалне крви у суодносу чисто-прљаво те доминације-субординације са аспекта родних улога. Чињеница је да се за мушкарце појава полног сазријевања везује за ноћне полуције и избацивање сјемене текућине, чиме му се, религијским нормативима наметнуто, додељује доминантно мјесто у друштву, док се за дјевојчице појава менструације веже за додатна ограничења, јер улазе у свијет репродукције због чега је њихова улога јасно омеђена као осјетљива, ограничена, тј. јасно подређена. Међутим, битно је напоменути да са аспекта исламске праксе и сперма представља облик нечистоће те да мушкарац, у случају да није спровео ритуално чишћење након сполног општења [џунуп], односно намјерног или случајног избацивања сјемена, такође не може приступити било каквој религијској, обредној, па исцјељитељској пракси. Једина паралела која се може повући јесте кроз однос контроле – неконтроле; мушкарац може контролисати своје нагоне, односно избацивање сјемене течности или брзо обавити ритуално чишћење након случајног избацивања, док жена то није у стању учинити све док траје процес мјесечнице.

потомка, потребно је да га пронађе, било у ужој или широј фамилији, а одлуку често чека да дође кроз сан, као порука од Бога. Сам обред представља уједно и традицијску форму којој је линеарност насљеђивања обавезна те се сматра великим неуспјехом страварке ако не успије наћи некога коме њено знање неће бити пренијето и пракса у народу задржана:

> На морам пренијет', обичај полахко изумире, а то нам је обавеза. Свако ко могне да наслиједи, ко би мого да преузме обавезу је велико добро и за мене и за ту особу. Млади су се промијенили и неће нико да се овим бави. Зна да буде јако опасно, али и лијепо, ако некоме помогнеш. Особа која се бави овим би требало да је вјерник, да се редовно моли Богу [ИНФ1, 64 Равне].

Чињеница је да овај окултни обред полако нестаје. Особе са којима је обављен интервју још немају насљедника. Много је разлога који утичу на ову ситуацију. Један од њих јесте свакако јаче дјеловање исламских вјерских институција у спрјечавању пропагирања ванисламских илити службено ванрелигијских пракси у оквирима исламске ортодоксије и ортопраксије. Енес Карић (2010) овакве облике сматра декадентнима по сам ислам. Међутим, јасно прави разлику између реформаторског и просвјетитељског приступа овој проблематици од приступа учења неких новијих исламистичких вјерских група које се појављују на овим подручјима[24]. Јер, дјеловање реформаторског аспекта утиче на друштвено-прихватљива кретања унутар вјерских кругова у складу са модернизацијом друштвених околности у којима живимо, уз стални ослонац на мултирелигијско друштво у којем се налазимо. Са друге стране, у оквирима савремене културне праксе, чисто дијахронијски гледајући, овдје се може радити о прилагођавању исламског вјеровања унутар одређених култура са којима се ислам у току своје експанзије сусретао, а све са циљем што већег позива на вјеровање. Тако, говорећи из перспективе бошњачких обичаја, и дан данас у Босни постоје одређене праксе у оквирима неких општесвјетовних животних приступа као што су праксе и обичаји везаних за вјенчања, рађање или смрт, а конкретног упоришта немају у исламској пракси, па се ипак спроводе и чувају као дио нематеријалне културне баштине и конститутиван су елеменат у очувању бошњачког идентитета. Други разлог ишчезавања праксе саливања страве јесу миграције младих људи у веће градове, па чак и у земље Западне Европе, а и засигурно су аспекти савремене глобализације и друштвених реформи донекле на то утјецали.

24 Овдје се прије свега мисли на појаву селефија, посебног огранка унутар сунитског ислама, који уз дословније тумачење Свете књиге, дакле кроз пуристичко и скриптуралистичко поимање, узимају неке појаве унутар босанскохерцеговачког традиционалног ислама као декадентне по сам *изворни* ислам и бошњачке културне обичаје, уз радикално сагледавање друштвених односа и појава, као нпр.: суфијске редове, обичаје везане за смрт, вјенчања, прославе вјерских и државних празника итд.

ЗАКЉУЧАК

Овај рад даје кратак осврт на један обичај, дио окултне праксе, чија је распрострањеност у данашњем времену мања по интензитету него раније. Научних радова о саливању страве на босанскохерцеговачком терену је јако мало, барем са антрополошког аспекта гледано. Овом проблематиком, у новије вријеме, баве се углавном исламски теолози, више у својству критичара против спровођења оваквих и сличних пракси него као поборници изучавања и тумачења ових појава кроз шири друштвено-културни контекст. Из овог истраживања може се закључити сљедеће: традиција саливања страве на средњобосанском терену представља синкретизам религијског и окултног, гдје је исламскорелигијски аспект доминантан у форми и садржају басми, тј. басме су цитати из Кур'ана и изговарају се на арапском језику, док, са друге стране, извођење окултне праксе и сви остали технички детаљи потпадају под аспект паганске ритуалне праксе. Када је у питању класификација магијске праксе, ради се о бриколирању пријеносне и имитативне магије, те сама процедуралност обреда, у поређењу са претходним истраживањима, показује сличност (олово се сађева три пута; додирне тачке су глава, труп и доњи екстремитети; добивене оловне фигуре предсказују или рјешавају проблем; садржај се на крају одлаже на неприступачним мјестима). У сукобу сполова мушки елемент постаје далеко јачи, у смислу суочавања са духовним, недодирљивим свијетом, мада и он своје упориште проналази у тековинама исламскоријенталне традиције. Но, оно што овдје засигурно недостаје јесте једна сериозна антрополошка студија свих обредних, окултних пракси бошњачког становништва, као подсјетник и историјски запис у оквирима етнолошких и антрополошких студија.

ЛИТЕРАТУРА

Адиловић 2013: Adilović Zuhdija. *Šta bi svaki musliman trebalo da zna?* Zenica: Islamski fakultet u Zenici

Боуен 2012: John Richard Bowen. *A New Anthropology of Islam*. New York: Cambridge University Press

Бринга 1997: Tone Bringa. *Biti musliman na bosanski način*. Sarajevo: Naši dani.

Вукомановић 2008: „Суфизам – Унутрашња димензија Ислама." *Филозофија и друштво,* бр. II, 129-147

Глук 1892: Leopold Glück. *О стрaви*. Гласник Земаљског музеја, 1.1.1892. <http://www.infobiro.ba/article/407223>. [15.6.2021]

Грејвл 1995: Pierre Bettez Gravel. *The Malevolent Eye: An Essay on The Evil Eye, Fertility and the Concept of Mana*. New York: Peter Lang.

Гринвуд 2000: Susane Greenwood. *Magic, Witchcraft and the Other World. An Anthropology*. London: Berg

Диркем 2008: Emile Durkheim. *Elementarni oblici religijskog života*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Ђорђевић 1932: Тихомир Ђорђевић. „Зле очи у веровању Јужних Словена". Српски етнографски зборник. књ. LIII, друго одељење. *Живот и обичаји народни*, књ. XXIII. Београд: Српска краљевска академија

Ђорђевић 2011: Сања Ђорђевић „Приче о успешним излечењима: оквири говорног жанра." *Жива реч*. Зборник у част проф. др Наде Милошевић-Ђорђевић. Ур. Мирјана Детелић и Снежана Самарџија. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Елворти 1895: Frederic Thomas Elworthy. *The Evil Eye*. London: John Murray.

Елијаде 1983: Mirča Elijade. *Okultizam, magija i pomodne kulture –eseji s područja komparativne religije*. Zagreb: Zora.

Ел-Мунизири 2004: El-Munziri. *Muslimova zbirka hadisa – sažetak*. Прев. Muhamed Mrahorović, El-Kalem: Sarajevo.

Есмеровић 2018: Раиф Есмеровић. *Ритуал саливања страхе код бошњачког народа*. <https://www.scribd.com/document/391037010/Ritual-salivanja-strahe-kod-bosnjackog-naroda-Raif-Esmerovic> [24.5.2021]

Иолар 2013: Dorino Manzin. „Magija i vještičarstvo". *Paganizam u teoriji i praksi*. knj. 2. Zagreb: Despot Infinitus.

Илић 1989: Веселин Илић. *Mitologija i religija.* <http://www.casopiskultura.rs/MagazinePublication/ShowPublicationPdf?magazinePublicationId=2290>. [24.5.2021]

Израел–Хеј 2013: Марк Израел, Ијан Хеј. *Етика Истраживања у друштвеним наукама. Између етичког понашања и поштовања прописа.* Прев. Милош Миленковић. Београд: Службени гласник.

Карић 2010: Enes Karić. „Narodna religija bosanskohercegovačkih muslimana." *Novi Muallim*, год. XI, бр.42, 41-46.

Класен 2003: Albert Classen. „Magic in the Middle Ages and the Early Modern Age – Literature, Science, Religion, Philosophy, Music, and Art. An Introduction". *Magic and magicians in the Middle Ages and the Early Modern Time*. Зборник радова. Ур. Albrecht Classen. De Gruyter: Berlin, 1–109.

Ковачевић 1888: Коста Ковачевић. Како се лијечи од страве? *Босанска вила*, 1.9.1888. <http://www.infobiro.ba/article/644907 > [10.6.2021]

Кулишић и др. 1970: Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић. *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит.

Месиховић 1999: Месиховић Семедин. „БИХ кроз призму хисторијског развитка религијске мисли". *Знакови времена*, год. II , књ. VI, 193 –200.

Маранчи 2008: Gabriel Marranci. *The Anthropology of Islam*. Oxford: Berg.

Пишев 2017: Марко Пишев. *Између фетиша и полумесеца: Историјско-антрополошки приступ исламу у подсахарској Африци.* Београд: Досије.

Пишев 2018: Марко Пишев. *Ислам, релативизам и наука*. Београд: Досије.

Раденковић 1996: Љубинко Раденковић. *Народна бајања код Јужних Словена*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Раденковић 2001: Љубинко Раденковић, „Гатање". *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*. Београд: Zepter book world, 96-97

Радуловић 2020: Радуловић Александар. „Саливање страве као специфичан начин магијског лијечења". *Млади и србистика 2.* Зборник радова. Ур. Александар Јовановић и др. Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања.

Радуловић 2006: Радуловић Лидија. „Религија и род: критички осврт на приступе истраживању". *Антропологија*, књ. I, год. I, 74-84.

Радуловић 2007: Радуловић Лидија. *Окултизам овде и сада. Магија, религија и помодни култови у Београду*. Београд: Етнолошка библиотека.

Радуловић 2009: Радуловић Лидија. *Пол/Род и религија. Конструкција рода у народној религији Срба*. Београд: Етнолошка библиотека.

Синани 2007: Данијел Синани. *Опседнутост и егзорцизам у Србији*. Београд: Етнолошка библиотека.

Тројановић 1990: Сима Тројановић. *Ватра у обичајима и животу српског народа*. Београд: Просвета.

Филиповић 1948: Миленко Филиповић. *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*. Београд: Научна књига.

Фрејzer 2003: Џејмс Џорџ Фрејзер. *Златна грана*. Београд: Иван Нишевић.

Ханги 1907: Антун Ханги. *Живот и обичаји муслимана у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Наклада Даниела Кајона.

Хаџијахић 1973: Мухамед Хаџијахић. *Предисламски елементи у култури босанских муслимана.* Сарајево: Институт за друштвена истраживања.

Чајкановић 1973: Веселин Чајкановић. *Мит и религија у Срба.* Београд: Српска књижевна задруга.

Шепард 2001: Leslie Shepard. „Molybdomancy" Enyclopedia of Occultism and Parapsychology. Ur. Gordon Melton. New York: Gale Group.

Emir G. BORIĆ

TRADITION OF LEAD CASTING (MOLYBDOMANCY) IN CENTRAL BOSNIA: AN ANTHROPOLOGICAL APPROACH

Summary

In this paper we discussed about the occult ritual present in Bosnian culture, specifically linked to the tradition of Bosnian Muslims. In the first part of the paper we explored the specific bordering segments of magic and religion relying on the theories of famous sociologists/anthropologists. The second part of the paper primarily consists of recent studies on the topic of lead casting in Bosnian cultural context, being primarily focused on Bosniack (Bosnian Muslim) recent tradition. The third part has been dedicated to the specific anthropological research of lead casting procedures in two towns in Central Bosnia. We concluded that this occult tradition has its background in the pagan rituals but it in the actual case it blends with elements of islamic tradition primarily supported with verses from the Quran.

Key words: lead casting (molybdomancy), religion, magic, the occult, Bosnia and Herzegovina, healing.

Рад је предат 31. маја 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПЕДАГОГИЈА

UDK 376-056.26/.36-053.4(497.11)
373.2(497.11)
doi: 10.5937/bastina31-34262

Originalan naučni rad

*Biljana S. JEREMIĆ**
University in Novi Sad, Faculty of Education in Sombor

*Živorad M. MILENOVIĆ***
Univeristy in Priština – Kosovska Mitrovica,
Faculty of Teacher Education

EDUCATORS' PERCEPTIONS REGARDING THE INCLUSION OF EXPERTS OF VARIOUS PROFILES INTO THE TEAM FOR INCLUSIVE EDUCATION

Abstract: The past decade has witnessed the expansion of educators' competencies and their larger concern for children with developmental delays, i.e. inclusive education. The inclusion of developmentally delayed children into education is determined by the following: early detection of developmental conditions, timely intervention, an individualized education plan (IEP) and its practical application. The IEP is developed and implemented by the inclusive education team. The team members responsible for the development of the IEP for children with developmental delays in regular preschool education are: parents or caregivers, teachers and educators, early childhood professionals, personal assistants for developmentally delayed children, special education teachers or dialectologists, pedagogical assistants and other professionals. The goal of this research was to determine educators' opinion about the necessity of an early intervention as well as about the application of the IEP and the involvement of professional support in inclusive kindergarten programmes and practice. The sample was comprised of 70 early childhood educators with experience in teaching children with developmental delays. The research results showed that the participants were predominantly inclined towards the involvement of a music pedagogue into inclusive kindergarten education (51of them or 71%). Therefore, this paper analyses the possibilities of supporting children with developmental delays through music teaching classes.

Key words: children with developmental delays, individualized approach, IEP.

* Associte Professor, mrbiljana@gmail.com
** Associate Professor, zivorad.milenovic@pr.ac.rs

INTRODUCTION

Early detection and timely intervention are of crucial importance when it comes to the issue of developmental delay in children. A modern educator is expected to recognise atypical patterns of behaviour in children and thus enable early intervention. The necessity to involve professional teams in early childhood interventions has been emphasised by numerous authors (Andrejević 2005; Cvijetić 2014). A recently increased interest in early intervention is closely related to the discoveries made in the field of neurobiology and in developmental theories, which have proven that children's development and academic achievement benefit significantly from their early experiences and their stimulation. Namely, the majority of permanent connections formed in the brain are created in early childhood, when the brain is extremely adaptable and susceptible to external stimuli, which means that any detected deviations and conditions may be either remedied or alleviated. The early intervention programme is also conditioned by various international documents that guarantee a range of rights to all children, including children with developmental delays, such as the right to high-quality education, health and social welfare, participation in social activities, etc. (Milenovic et al. 2020; Popović et al. 2016; Ljubojević 2013). These rights are implemented in the legislation of numerous countries in the world and enable children with developmental delays and their families to access support services, so that they can be better involved in various activities with children without these delays and thus improve the quality of their own lives (Cvijetić 2014: 315).

The importance and application of the Individualised Education Programme (IEP) for children with developmental delays is discussed differently by many authors (Đuković et al. 2020; Vujačić et al. 2019; Milenović 2013; Ilić 2010). Its importance is proved by the fact that it is required by the law. According to Article 3 of the latest *Rulebook on detailed instructions for determining the right to an individual educational plan, its application and evaluation* from 2018, the IEP should be adapted to a child's educational needs. Therefore, there are three different IEPs. The IEP1 sets out the services and supports necessary for preschool-age children. It is an individualised education programme that determines the goal of support, adaptation and improvement of preschool education physical space, adaptation of teaching and educational methods in a preschool group, the order in which to apply these methods and the persons who give support. The other two IEPs (IEP2 and IEP3) are related to primary and secondary school education. The IEP1 cherishes an interdisciplinary approach, destigmatisation of children with developmental delays in inclusive practices and peers' evaluation of inclusive education. The IEP significantly influences the development of children with developmental delays. The crucial role

is the one played by the preschool teacher, who is frequently the coordinator of the inclusive team, as well (Kojić et al. 2012). Preschool teachers should have the competencies they gain during their lifelong learning, which are related to the IEP from both theoretical and practical point of view.

The *Rulebook* offers explicit instructions for determining one's right to the individualised education plan, its application and evaluation (*Official Gazette RS*, No 74/2018). The right to the IEP is granted to a child or student who needs some additional support in education because they have trouble participating in regular teaching activities and achieving their academic improvement and success. This particularly refers to the problems related to the achievement of general educational results, especially if a child or a student: a) has trouble studying (caused by specific study problems or the problems in behaviour and emotional development); b) has developmental delays or disabilities (physical, motor, sensory, intellectual and multiple delays, or the problems pertaining to autism); c) originates from or lives in a socially disadvantaged environment (social, economic, cultural and language poverty, or a prolonged stay in healthcare or social institutions); and d) is entitled to this type of educational support for some other reasons. The achievement of the right to the IEP is conditioned by several factors, the most important being the parents' consent and the preschool teacher's qualifications.

The paper further analyses the examples of the support to the children with developmental delays that the music pedagogue provides through various music class activities: singing, playing, listening to music and music games. This approach is justified by the new preschool curriculum framework *Years of Ascent*. This preschool programme insists on children's equal rights and possibilities to learn and develop through art, as well (*Official Gazette RS,* No 88/17 и 27/18 – state law).

METHOD

The goal of this research was to identify educators' opinion about the necessity of early intervention, analyse the application of the IEP and the support offered by experts of various profiles in preschool inclusive education, as well as to apply obtained results in future modifications of the practical methods aimed at achieving optimal inclusive preschool education.

Sample

The sample was comprised of 70 preschool teachers from Kikinda, Sombor, Zrenjanin and Belgrade. All of the participants had already had experience in teaching children with developmental delays and had been involved in creating pedagogical profiles and the IEPs for these children.

Research techniques and procedures

The survey technique was used in the research. The survey provided insights into the respondents' opinion about the major topics of the research. The method used in the research was the descriptive method. The main research instrument was the Questionnaire for preschool teachers, which was adapted to meet the research goals. Prior to devising the Questionnaire, a preliminary study was conducted with 20 preschool teachers. The Questionnaire contained 12 carefully selected, clearly and adequately presented statements. The Questionnaire also had some empty space in which the respondents could write their comments.

THE RESULTS OF THE RESEARCH

Table 1 show the results obtained in the conducted research that studied the preschool teachers' opinion about early recognition and identification of preschool children's developmental delays. The research also investigated the necessity of early intervention, as well as the creation and application of the IEP in the inclusive education team. The presented research findings demonstrate that the cumulative results of the frequency study, AC, $\chi 2$ test, contingency coefficient and percentage indicate statistically significant differences in the preschool teachers' responses ($p = .000$), with the exception of the responses to question number 10. The value of the contingency coefficient shows that there is a generally average connection between the phenomena examined through 12 (twelve) different statements.

Table 1. *Preschool teachers' opinion regarding the involvement of the music pedagogue into the inclusive team*

Statement	f1	%	f2	%	f3	%	Σ	AC	$\chi 2$	df	Cmax	C
1.	38	54.28	5	7.15	27	38.57	70	2.15	24.200	2	.81	.50
2.	36	51.43	21	30	13	18.57	70	2.33	11.686	2	.81	.37
3.	40	57.14	5	7.15	25	35.71	70	2.21	26.429	2	.81	.52
4.	37	52.86	25	35.71	8	11.43	70	2.41	18.200	2	.81	.45
5.	43	61.43	20	28.57	7	10	70	2.51	28.486	2	.81	.53
6.	46	65.71	11	15.72	13	18.57	70	2.47	33.114	2	.81	.56
7.	48	68.57	13	18.57	9	12.86	70	2.56	39.457	2	.81	.60
8.	51	72.86	7	10	12	17.14	70	2.56	49.743	2	.81	.64
9.	37	52.86	23	32.86	10	14.28	70	2.39	15.629	2	.81	.42
10.	31	44.29	21	31	18	25.70	70	2.19	3.971	2	.81	.23
11.	36	51.43	19	27.14	15	21.43	70	2.30	10.657	2	.81	.36
12.	54	77.14	6	8.58	10	14.28	70	2.63	60.800	2	.81	.68

Statement number 1, *If I detect certain atypical developmental patterns in a child, I immediately inform preschool professionals and parents about that,* was answered positively by 38 (54%) preschool teachers. The majority of them first informed the preschool professionals and then the parents. The preschool teachers who responded that they addressed preschool professionals only occasionally or never stated that they did not consider themselves competent enough and that they were discouraged by parents' negative reactions.

Statement number 2, *Early detection of developmental issues has an effect on the child's ability to function properly in later years,* was answered positively by 36 (51%) preschool teachers. The rest of the respondents selected either "occasionally" or "no" as their answers. The comments of those preschool teachers who responded positively were based on the latest neurobiological models of children's development, especially the development of the synapses and neurone connections (the knowledge acquired in seminars and from the study of the recommended materials in the field). The comments provided by the preschool teachers whose answer was "occasionally" were related to the type and level of the developmental delay. They believed that early intervention could be effective only in less serious cases of this impairment. The preschool teachers whose answer was "no" referred to the biological aspects of developmental delays and thought that these children's ability to function properly could not be improved significantly unless experts in defectology were included in regular educational groups.

Statement number 3, *The IEP motivates children to develop their biological potentials to the greatest degree possible,* was answered positively by 40 (57%) preschool teachers. 5 (7%) respondents answered "occasionally" and 25 (36%) answered "no". The preschool teachers whose answers were "occasionally" and "no" explained their responses similarly as the previous one: they did not believe that the goals established by the IEP could be accomplished without the support of experts in defectology and without additional training of the members of the inclusive team.

Statement number 4, *I frequently apply the individualised programme in teaching children,* was answered in the following way: 37 (53%) respondents said "yes", 25 (36%) of them answered "occasionally" and 8 (11%) preschool teachers responded "no". The respondents commented that they frequently applied the individualised programme in teaching children since even children with typical patterns of behaviour differed in many ways. Therefore, this approach to teaching offered equal opportunities to children to develop in accordance with their own abilities, interests and needs. This approach proved to be beneficial for the children with developmental delays, as well, because it was applied in the activities performed in small groups and accompanied with the peer support.

Statement number 5, *I need the pedagogue's support in planning and programming the IEP,* was responded in the following manner: 43 (61%) respondents said "yes", 20 (29%) preschool teachers said "occasionally" and 7 (10%) said "no". The comments provided by the respondents show that the majority of the preschool teachers needed the support of the pedagogue when teaching children with developmental delays, but that they seldom got it due to a small number of employed pedagogues in preschool education and because of their insufficient knowledge about the problems of the children with developmental delays.

Statement number 6, *I need the support of the psychologist in devising the curricula for teaching children with developmental delays,* was answered positively by 46 (65%) of the respondents, while 11 (16%) of them said "occasionally" and 13 (19%) answered "no". The respondents' comments resemble those provided for the previous statement, the only difference being that the respondents believed that psychologists were more competent for offering support in teaching children with developmental delays.

The distribution of the responses for the statement number 7, *The preschool physical education teacher has to be a member of the inclusive team,* was the following: 48 (69%) of the respondents provided positive attitudes, 13 (19%) answered "occasionally" and 9 (13%) said "no". According to the respondents' comments, the preschool physical education teacher should help with the exercises for the improvement of the motor skills of the children with developmental delays, which would be beneficial for their general condition.

Statement number 8, *The preschool music professional has to be a member of the inclusive team,* was responded in the following way: 51 (73%) of the respondents answered "yes", 7 (10%) said "occasionally" and 12 (17%) said "no". The majority of the respondents commented that musical activities and movement to music were beneficial for the children with developmental delays and that the music pedagogue had to be involved in the inclusive education team.

Statement number 9, *The preschool art professional has to be a member of the inclusive team,* was responded in the following manner: 37 (53%) of the respondents said "yes", 23 (33%) of them said "occasionally" and 10 (14%) said "no".

Statement number 10, *Parents always attend the meetings of the inclusive team,* was answered positively by 31 (44%) respondents. 21 (31%) of the preschool teachers said "occasionally" and 18 (26%) of them provided a negative answer. The respondents commented that parents should always attend the meetings of the inclusive education team, demonstrate a greater interest in their children's development and progress, practice exercises recommended by dialectologists and medical experts and initiate additional meetings and discussions.

Statement number 11, *Parents of developmentally delayed children is frequently invited to communicate with teachers in person,* was commented in the following way: 36 (51%) of the respondents provided a positive answer, 19 (27%)

of them said "occasionally" and 15 (21%) answered "no". The majority of the respondents assumed that communication with parents in person contributed to their developing a greater sense of trust and empathy towards their children and families, which is the reason why this kind of parent-teacher communication should be encouraged. Parents should be advised not to develop the sense of guilt or denial of the real situation. They should be informed that their children are accepted and treated equally as other children attending the kindergarten.

Statement number 12, *The experts in defectology provide the greatest degree of support to the inclusive team,* was commented positively by 54 (77%) of the respondents, while 6 (9%) of them answered "occasionally" and 10 (14%) of the respondents provided a negative answer. The respondents mainly stated that the inclusive education team could not function without the involvement of dialectologists, who should coordinate the activities of inclusive teams. The majority of the respondents emphasized that dialectologists should be included into teaching and individual activities with the developmentally delayed children within their regular groups.

As regards the support provided by various preschool professionals (art, physical education and music), the largest percentage of the respondents (73%) concluded that the support of the music pedagogue was the most significant one. Therefore, this paper analyses and discusses this type of support in preschool inclusive education. It should be also added that the greatest percentage of the respondents (77%) considered the experts in defectology to be the most important persons for preschool activities that include the children with developmental delays.

CONCLUSION AND PEDAGOGICAL IMPLICATIONS

The research findings prove that the majority of preschool teachers believe that all participants in inclusive education need support. Preschool teachers need professional support in order to provide high-quality education to children with developmental delays from their early childhood. Preschool teachers are expected to have good knowledge of children's typical patterns of development so that they can recognize developmental issues in certain children. The respondents identify early intervention and the support provided by a whole range of experts as crucial for inclusive education. Support is undoubtedly necessary in inclusive education, both from the rhetorical and pragmatic point of view. Parents also need support that will help them realise and accept developmental delays in their children, and consequently act in the proper manner so that their children be accepted for early intervention. Moreover, since parents enroll their children with developmental delays to go to regular kindergartens,

it means that these preschool institutions need adequate professional support from a team of experts in various fields. Parents should be encouraged to enroll their children to attend either regular preschool (with the adapted IEP applied) or special education school (with the altered IEP applied). The results of this research are in agreement with numerous studies published in leading world journals (Väyrynen, Paksuniemi 2020; Grynova, Kalinichenko 2018; Zundana Fraser, Bain 2016).

This research may contribute to further studies in the field that can examine the following: the topics related to early recognition of developmental issues in children by preschool teachers, the comparison of the number of children with developmental delays accepted for early intervention and the total number of children with developmental delays, application and results of the IEP, the involvement of experts and professionals into inclusive teams These findings are confirmed by some other research conducted in the Republic of Serbia and in the world (Kovačević, Radovanović 2021; Jeremić, Milenović, 2020; Farias et al. 2017). Children with developmental delays can be granted adequate support only by timely, professional and overall intervention performed by expert teams. The problems that children with developmental delays encounter can be overcome by applying systematic measures. This will secure a flexible environment essential for their optimal development.

REFERENCES

Andrejević 2005: Danica Andrejević, *Rana intervencija u Evropi – trendovi u 17 evropskih zemalja.* Beograd: Zadužbina Andrejević.

Cvijetić 2014: Marija Cvijetić, Rana intervencija kod dece sa smetnjama u razvoju. U Tamara Grujić (ur). Tematski zbornik radova s naučno-stručne konferencije *Metodički dani - Kompetencije vaspitača za društvo znanja* (314-319). Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača u Kikindi.

Đuković i sar. 2020: Anđela Đuković, Ivana Mrvoš i Ivica Radovanović, Vaspitanje i obrazovanje zasnovano na umetnosti kao inkluzivno vaspitanje i obrazovanje. *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu* 33(2), 1-14.

Farias et al 2017: Cláudio Farias, Peter Andrew Hastie, Isabel Mesquita 2017: Towards a More Equitable and Inclusive Learning Environment in Sport Education: Results of an Action Research-Based Intervention. *Sport, Education and Society* 22(4), 460-476.

Grynova and Kalinichenko 2018: Maryna Grynova, Ityna Kalinichenko, Trends in Inclusive Education in the USA and Canada. *Comparative Professional Pedagogy* 8(2), 28-34.

Ilić 2010: Mile Ilić, *Inkluzivna nastava.* Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet na Palama.

Jeremić Milenović 2020: Biljana Jeremić i Živorad Milenović, Društveni kontekst nastave muzičke kulture u funkciji negovanja tradicionalnog narodnog stvaralaštva Srba. *Baština* 35(52), 441-461.

Knapp 2011: David Knapp, The Inclusive World of Music: Students with Disabilities and Multiculturalism. *General Music Today* 25(1), 41-44.

Kojić i sar. 2012: Miroslava Kojić, Zagorka Markov, Branka Samardžić, Kompetencije vaspitača sa gledišta individualnog obrazovnog plana u kontekstu inkluzije. *Zbornik VŠSSOV,* (2), 28–42.

Kovačević i Radovanović 2021: Jasmina Kovačević i Vesna Radovanović, Komunikacija gluvih zasnovana na oralnoj metodi. *Baština* 31(54), 395-410.

Ljubojević 2013: Danijela Ljubojević, Individualizacija u nastavi stranog jezika na ranom uzrastu *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu* 26(1), 54-61.

McFerran 2011: Katrina McFerran, Music Therapy with Bereaved Youth: Expressing Grief and Feeling Better. Prevention *Researcher* 18(3), 17-20.

Milenović et al 2020: Živorad Milenović, Biljana Jeremić and Danijela Sudzilovski, Perceptions Of Pre-Service Primary School Teachers Regarding the Application of Interactive Educational Software in Classroom Teaching. *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu* 33(3), 98-110.

Milenović 2013: Živorad Milenović, *Nastavnik u inkluzivnom nastavi.* Beograd: Zadužbina Andrejević.

Popović i sar. 2016: Daliborka Popović, Miloš Lazović and Žarko Milosavljević, Podrška razvijanja darovitosti u školskoj praksi. *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu* 29(3), 73-83.

Väyrynen and Paksuniemi 2020: Sai Väyrynen, Merja Paksuniemi, Translating Inclusive Values into Pedagogical Actions. *International Journal of Inclusive Education* 24(2), 147-161.

Vujačić i sar. 2019: Milja Vujačić, Rajka Đević, Ivana Đerić, Saradničko učenje u kontekstu inkluzivnog obrazovanja. *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu,* 32(3), 1-12.

Zundana Fraser and Bain 2016: Lucia Zundana Fraser, Alan Bain, the Role of Collaboration in a Comprehensive Programme Design Process in Inclusive Education. *International Journal of Inclusive Education* 20(2), 136-148.

*** *Правилника о ближим упутствима за утврђивање права на индивидуални образовни план, његову примену и вредновање* из 2018. „*Сл. гласник РС*“, бр. 74/2018.

****Правилник* о основама програма предшколског васпитања и образовања. 2018. „Службени гласник РС“, бр. 88/17 и 27/18 – др. Закон.

Биљана С. ЈЕРЕМИЋ
Живорад М. МИЛЕНОВИЋ

ПЕРЦЕПЦИЈЕ ВАСПИТАЧА О УКЉУЧИВАЊУ СТРУЧЊАКА РАЗЛИЧИТОГ ПРОФИЛА У ТИМ ЗА ИНКЛУЗИВНО ОБРАЗОВАЊЕ

Резиме

Компетенције васпитача последњу деценију проширили су се и усмерили ка деци са сметњама у развоју, односно на инклузивно васпитање и образовање. У области инклузије деце са сметњама у развоју важну улогу имају: рано препознавање поремећаја, правовремена интервенција, индивидуални образовни план (ИОП) и његова примена у пракси. За израду и примену ИОП-а надлежан је тим за инклузивно образовање. Чланови тима за израду ИОП-а за дете са сметњама у развоју у редовном вртићу су: родитељи или старатељи деце, васпитач, стручни сарадник предшколске установе, лични пратилац детета, дефектолог, педагошки асистент и друге особе према потреби. Кључне речи: деца са тешкоћама у развоју; индивидуализован приступ; музички педагог. Многи аутори са различитих аспеката говоре о значају и примени Индивидуалног образовног програма (ИОП) за децу са сметњама у развоју (Дедај 2012; Марков и Којић, 2012; Петковић, 2012). Колико је значајан, показује и чињеница да је предвиђен законским прописима. Према члану 3. најновијег *Правилника о ближим упутствима за утврђивање права на индивидуални образовни план, његову примену и вредновање* из 2018, ИОП се израђује према образовним потребама детета. У зависности од тога постоје три различита ИОП-а, од којих предшколска установа доноси ИОП1 који је прилагођени програм васпитања и учења у коме се планира циљ пружања подршке, прилагођавање и обогаћивање простора и услова у којима се учи, прилагођавање метода рада и средстава током активности у васпитној групи, њихов распоред као и лица која пружају подршку. Остала два (ИОП2 и ИОП3) доносе основна и средња школа. Овде се тежиште ставља на интердисциплинарни приступ, дестигматизацију деце са сметњама у развоју у инклузивном процесу и процена вршњака о инклузивном васпитању и образовању. ИОП има важну улогу у подстицању развоја предшколске деце са сметњама у развоју. У примени индивидуалног образовног програма, значајну улогу има васпитач, који је често и координатор тима за инклузивно образовање (Којић и сар. 2012). Уочљиво је да да васпитачи требају имати компетенције које стичу у оквиру целоживотног учења, а односе се на ИОП са теоријског гледишта и практичне примене.

Правилником су дата ближа упутства за утврђивање права на индивидуални образовни план, његову примену и вредновање (Сл. гласник РС, бр. 74/2018). Право на ИОП има дете и ученик, који има потребу за додатном подршком у образовању и васпитању, због тешкоћа у приступању, укључивању, учествовању, или напредовању у васпитно-образовном, или образовно-васпитном раду. Посебно ако те тешкоће утичу на остваривање општих исхода образовања и васпитања, а нарочито ако дете, односно ученик: а) има тешкоће у учењу (због специфичних сметњи учења, или проблема у понашању и емоционалном развоју); б) има сметње у развоју, или инвалидитет (телесне, моторичке, чулне, интелектуалне, вишеструке сметње, или сметње из спектра аутизма); в) потиче, односно живи у социјално нестимулативној средини (социјално, економски, културно, језички сиромашној средини, или дуготрајно борави у здравственој, односно социјалној установи); и г) из других разлога остварује право на подршку у образовању. Да ли ће права детета на ИОП бити остварена зависи од низа фактора, а један веома важан је сагласност родитеља да дете буде обухваћено планом и оспособљеност васпитача.

Циљ истраживања је идентификација процена васпитача о потреби спровођења процедура раних интервенција за подршку инклузији, анализа и примена ИОП-а и подршка стручњака разних профила у реализацији инклузивног васпитања и учења у дечјим вртићима, те примена добијених резултата у даљим модификацијама практичних метода за постизање оптимизације инклузије у дечјем вртићу. *Узорак* чини 70 васпитача запослених у дечјим вртићима на подручју Кикинде, Сомбора, Зрењанина и Београда. Сви васпитачи обухваћени истраживањем имају претходно искуство у раду са децом са сметњама у развоју и учествовали су у изради педагошких профила за ову децу и ИОП-а. *Техника* коју смо користити у овом истраживању је анкетирање. Анкетом смо идентификовали мишљења васпитача о главним темама везаним за истраживање. Метода коришћена у истраживању је дескриптивна. Основни инструмент истраживања је Упитник за васпитаче, који је прилагођен овом истраживању. Пре конституисања Упитника спроведено је пилот истраживање на узорку од 20 васпитача. Сам Упитник састављен је од листе са 12 пажљиво изабраних, јасно и правилно формулисаних питања, конструисаних у циљу спровођења овог истраживања. Испитаници су у Упитнику имали простор предвиђен за додатни коментар.

Налази истраживања показују да већина васпитача сматра да је подршка потребна свим учесницима инклузије. Васпитачима је потребна стручна подршка, како би они могли деци са сметњама у развоју да омогуће што квалитетније васпитање и образовање од најранијег периода. Васпитачи треба добро до познају типични развој, у циљу да препознају развојне тешкоће код деце. Рана интервенција, уз широк дијапазон стручњака различитих струка, такође се код испитаника идентификује као потреба за што квалитетнијем инклузивном васпитању и образовању. Подршка је у инклузији незаобилазна, како у реторичком, али најпре у прагматичном смислу и деловању. Исту прво треба дати родитељима, како би они након сазнања у правом тренутку прихватили развојну сметњу детета и предузели све мере, да би оно било обухваћено раном интервенцијом. Такође ако родитељ уписује своје дете са развојним сметњама у редовни вртић или школу, онда је и тим установама потребна одговарајућа и професионална подршка од стране стручњака дефектолошке и медицинске струке. Родитељу треба дати подршку и усмерити га да дете упише у редовну (примена прилагођеног ИОП-а), или у школу за ученике са сметњама у развоју (примена измењеног ИОП-а).

Ово истраживање може да послужи као идеја истраживачима да у блиској будућности испитају: проблематику раног препознавања развојних тешкоћа од стране васпитача, обухваћеност деце са сметњама у разоју раном интервенцијом у односу на број деце која имају развојне сметње, примену и ефекте примене ИОП-а, укљученост стручњака различитих струка у инклузивне тимове. Правовременом, професионалном и целовитом подршком, са установљеним процедурама и адекватним средствима од стране разних стручњака, могуће је обезбедити подршку деци са сметњама у развоју. Системским мерама превазићи ће се проблеми са којима се деца са сметњама у развоју срећу и обезбедити флексибилно окружење за њихов оптимални развој.

Кључне речи: деца са тешкоћама у развоју, индивидуализован приступ, ИОП.

Рад је предат 5. октобра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 37.06:364-785.14(497.11)
37.014.5(497.11)
doi: 10.5937/bastina31-34256

Прегледни рад

*Емина В. БОРЈАНИЋ БОЛИЋ**
Висока школа социјалног рада, Београд

*Ивана Д. РИСТИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Учитељски факултет у Лепосавићу

ШКОЛА СЕНЗИТИВНА НА ТРАУМАТИЧНА ИСКУСТВА ДЕЦЕ***

Апстракт: Трауматизација која се дешава у детињству може дугорочно оставите неповољне последице на појединца кроз цело детињство и у његовом одраслом добу. За ученике са трауматским искуством школа може представљати врло изазовно окружење и непријатно искуство. Код трауматизоване деце школског узраста очекивани су проблеми са: концентрацијом, способношћу да мирно прате наставу, вештинама саморегулације, као и тешкоће успостављања и одржавања односа са вршњацима и одраслима. Све наведено може водити ка ниском образовном постигнућу. У овом раду акценат је на деци и младима којима се трауматско искуство континуирано дешава унутар породице. Истраживања указују да је значај наставног и другог школског особља веома велик у препознавању присуства показатеља трауматизације код деце, јер што раније траума буде препозната детету се раније може пружити помоћ. Због тога је циљ овог рада да предочимо савремена теоријска знања и објаснимо зашто школска пракса треба бити заснована на знањима о трауми. Објаснићемо значај сазнања о негативним искуства у детињству и трауми, по којим параметрима наставно и ненаставног особља може препознати трауматизованог ученика у њиховим учионицама, стицањем компетенција за препознавање знакова трауматизације и разумевање какве изазове трауматизација ставља пред децу и њихову способност учења. Поред тога важно је освестити и препознати да траума оставља последице и на оне одрасле који раде са трауматизованим ученицима.

Кључне речи: траума, негативна искуства у детињству, школска пракса заснована на знањима о трауми, школа сензитивна на трауму.

---

* Доцент, emina.borjanic@asp.edu.rs; emina.borjanic@gmail.com

** Доцент, ivana.ristic@pr.ac.rs

*** Рад је резултат истраживања у оквиру научног Интерног макро пројекта Истраживања о образовним активностима и васпитнообразовном раду у условима пандемије КОВИД 19 – он-лајн настава, настава на даљину, хибридна настава. Анализа дигиталних компетенција наставника и дигиталне зрелости школа, евидениони број ИМП 002, који у периоду 2021-2022. финансијски подржава и реализује Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу, Универзитета у Приштини – Косовској Митровици.

УВОД

Школа има моћан утицај на младе, посебно школа која гарантује безбедност и уважавање индивидуалних потенцијала ученика уз ефикасно испланиране и програмиране садржаје и активности, као и компетентан наставни кадар који поседује позитивне педагошке вештине. Школа као институција у којој се реализује образовни и васпитни процес има задатак изграђивања успешних појединаца, а тиме доприноси и успешности друштва у целини. Модерно доба пред школу поставља бројне изазове, стога је неопходно континуирано унапређивање њених капацитета са циљем да ученици поред стечених знања и вештина у области различитих наставних предмета, развију емпатију, осећај самопоуздања, као и бригу о сопственом али и општем интересу. У протекле две деценије, Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије је у сарадњи са УНИЦЕФ-ом, као и другим међународним организацијама и организацијама цивилног друштва кроз реализацију програма „Школа без насиља" системским решењима и законима детаљно уредило област заштите од насиља, а из закона су проистекли правилници као основа за рад школа у овој области. Својом организацијом, садржајем и улогом коју има у развоју појединца али и друштва у целини, школа привлачи пажњу свих актера у васпитно-образовном процесу и шире. С једне стране то су учесници васпитно-образовног процеса, државни просветни органи који проучавају структуру и функционисање школе са циљем критичког сагледавања и унапређивања рада школа у складу са ширим друштвеним променама. С друге стране школа је предмет интересовања појединаца који нису директно укључени у рад школа, али постављају питање њене ефикасности, што поврђује велики број истраживачких налаза у области теорије и праксе васпитања и образовања (Ристић 2018). Школски успех представља значајан показатељ степена прилагођености ученика школској средини. Због тога се појављује и као значајан инструмент за процену степена интегрисаности у групу ученика и усвајања извесних друштвених вредности у складу са узрастом (Роксандић 2016). Наведено указује на значај компетенција које треба да имају наставници: познавање и разумевање физичких, емоционалних, социјалних и културних разлика међу ученицима, познавања психичког, емоционалног и социјалног развоја ученика, могућности и начине подршке ученицима из осетљивих друштвених група, познавање различитих врста мотивације и начина мотивисања ученика, препознавање, мобилизацију и подстицање развоја капацитета свих ученика уз уважавање индивидуалности („Сл. гласник РС - Просветни гласник", бр. 5/2011). Дакле, наставник и његова улога у наставном процесу неоспорно доприноси школском постигнућу, посебно наставниково понашање у настави и наставникова очекивања од ученика

(Arroyo, Rhoad 1999). Својим ставом, односом и умешношћу наставник је тај који мора да подстиче ученике и да креира такву атмосферу и наставну ситуацију која ће омогућити свестрани развој сваког појединачног ученика (Ристић 2018). С друге стране неопходан је и одређен степен сензибилности наставника за идентификацију одређених показатеља последица трауматичних искустава код деце. Распрострањеност потешкоћа у школском окружењу коју показују злостављана и занемарена деца, препознат је као ургентан проблем. Разлог томе је што академски успех веома снажно доприноси резилијентности деце (Schelble, Franks, Miller 2010, prema Pejović Milovančević, Tošković 2019).

Читанке за српски језик пуне су песмама за децу у којима се школа помиње као место игре, радости, безбрижности, стицања знања и свеколике љубави. Због утицаја трауме, структуре и очекивања, школе могу представљати велики изазов за децу, једно тешко искуство које им појачава симптоме, осећај тескобе и искључености (Furnivall, Grant, 2014; Harper,Temkin, 2019; Pucarević, Skrobić et al. 2020). Љубомировић (2018) истиче истраживање спроведено у Великој Британији у којем је Керени у периоду 2002. и 2006. године покушао да утврди зашто нека деца не похађају школу. Керени је поделио децу која избегавају одласке у школу и не похађају наставу у четири групе. Ову појаву назвао је појмом *одбијање школе* (school refusal behavior). Овај термин како наводи Љубомировић (2018: 45) укључује четири типа избегавања одласка у школу:

- 1. тип – *избегавање* -ово понашање представља ђаке који избегавају одласке у школу и присуствовање настави, јер имају висок ниво анксиозности и изражен страх који не могу самостално савладати;

- 2. тип - *бежање* - ово понашање представља ђаке који избегавају ситуације у којима су евалуирани негативно, избегавају контролне задатке, усмене провере знања и који не могу да поднесу негативни суд о себи;

- 3. тип - *тражење пажње* - ово понашање представља ђаке који изостају из школе и на тај начин траже пажњу наставника и/или родитеља;

- 4. тип - *опипљива поткрепа* - ово понашање представља ђаке који не иду у школу јер имају ван школе угодне активности које су много уносније и забавније, и ови ђаци функционишу по принципу задовољства.

Избегавање, бежање и тражење пажње, као типове избегавања одласка у школу можемо објаснити и неповољним догађајима у детињству и трауматизацијом. Порастом и кумулацијом знања о утицају трауме на развој деце и исходе учења, увидело се, да би савремена школа требала да буде сензитивна на последице неповољних животних искустава у детињству и искуства трауматизације. У том смислу, поред осталог, истраживачи наводе да низак ниво образовања представља велики социјални ризик

због слабих изгледа да млада особа касније нађе посао који би јој обезбедио материјална средства довољна за „пристојан" живот, али и ризик од других животних проблема у одраслом добу (Pejović Milovančević, Tošković 2019; Veselinović-Vušurović et al. 2016).

НЕГАТИВНА ИСКУСТВА У ДЕТИЊСТВУ И ТРАУМА

Појам *негативно искуство у детињству* (ACE–Adverse Childhood Experiences) означава трауматично животно искуство која се догађа током првих 18 година живота, а које ће особа памтити када одрасте (Larkin, Felitti et al., 2014; Šimčić, Šentija Knežević et al, 2018; Pejović Milovančević, Tošković, 2019). Негативно искуство у детињству представља кумулативно излагање деце стресу, пролонгирано кроз време. Изложеност овим неповољним животним догађајима је ван контроле деце и најчешће се догађа унутар породице. Под негативним искуствима у детињству сматрају се: физичко, сексуално и емоционално злостављање; психолошко и физичко занемаривање; одрастање у домаћинству где постоји: алкохолизам или злоупотреба дрога једног или више чланова породице, породице чији члан има проблема са менталним здрављем, члан домаћинства у затвору, породично насиље, родитељска одвојеност, развод брака или смрт родитеља, насилничко понашање, учешће у тучи, насиље у заједници, колективно насиље, као и слабе економске прилике (Larkin, Felitti, et al., 2014; Chafouleas, Koriakin 2018; Šimčić, Šentija Knežević et al. 2018; Pejović Milovančević, Tošković 2019; Walsh, McCartney et al. 2019). Оваква негативна искуства представљају претњу за осећај сигурности и безбедности деце, а имају тенденцију да негативно утичу на развој мозга, физичко и ментално здравље и понашање. „За оптималан развој мозга потребно је стимулативно окружење, адекватна исхрана и подстицајни односи са другима – родитељима, члановима шире породице, васпитачима, учитељима и наставницима, здравственим радницима и др." (УНИЦЕФ 2018: 2). Поред тога, на који начин ће се развијати мозак делимично зависи и од начина његове употребе (Hambrick, Brawner, et al. 2018). Наиме, резултати истраживања која се баве испитивањем развоја и функционисања мозга показују да развојни процес свој врхунац достиже у раном детињству, када се развијају области задужене за учење и памћење, као и током адолесценције, када сазрева област која регулише мисли и пажњу, са даљим сазревањем у раном одраслом добу. Стога, доживљена траума током ових осетљивих развојних периода може резултирати негативним последицама у смислу мењања структуре и функционисања дечјег мозга са аспекта активације система одговора на стрес који постаје претерано реактиван што се одражава на друштвено функционисање

(McInerney, McKlindon 2014). Људско тело путем „борбе", „бега" или „замрзавања" реагује на стрес и тада ослобађа хормоне стреса чија сврха је да штите човека и обезбеђују опстанак. Поновљена трауматска искуства доводе до претерано реактивног система стреса и због тога овај систем постаје претећи за мозак. Могло би се рећи за трауматизовану децу да живе у „сталном ванредном стању" (McInerney, McKlindon 2014).

Негативна искуства у детињству су, према истраживањима проведеним на националним нивоима у свету и код нас, присутнија у породицама него што је препознато, а присуство вишеструких неповољних догађаја додатно отежава и компликује тешкоће са којима се дете сусреће (Pejović Milovančević, Tošković 2019). Патаки и сарадници наводе податке истраживања према којима су деца из урбаних сиромашних породица изложенија вишеструким негативним искуствима у детињству у односу на општу популацију. Поред тога истичу да је најсиромашнијима потребно највише помоћи и подршке око деце на најранијем узрасту (Pataky, Creswell Báez et al. 2019), а истраживања показују да најугроженији имају највише користи од програма помоћи и подршке усмерених на рани развој (УНИЦЕФ 2018). Изложеност неповољним и штетним животним догађајима може проузроковати искуство бола, губитка особе или односа, туговање због губитка, забринутости и осећање константне стрепње код деце, а учестала подсећања на прошло искуство могу генерисати поновне симптоме и додатну патњу у детињству. Поред тога, оваква искуства могу бити трауматична, док евоцирајуће реакције на токсични стрес имају тенденцију ка непосредним и дугорочно неповољним утицајима на физичко и ментално здравље деце и психолошку добробит током читавог живота. Поред ових негативних последица трауматизације, за наставнике је важно сазнање да ће деца које су искусила негативна искуства у детињству чешће имати лоше академске резултате током школовања (Chafouleas, Koriakin, et al. 2018; Pejović Milovančević, Tošković 2019).

Трејсмен (2018) истиче да *траума* често представља слона у просторији, јер се траума често игнорише, пориче, не разуме, занемарује и минимизира. Само одређење трауме је проширено задњих година, од када је у САД-у друштвена свест почела да се фокусира на стање многих маргинализованих група и вулнерабилне популације. Од тада се под траумом сматрају и међуљудски облици насиља као и уочене претње и повреде (Thomas, Crosby et al. 2019). Траума је искуство. Могло би се рећи да траума представља унутрашњи одговор особе на спољашњи догађај у којем је нарушен њен осећај физичке и психичке безбедности, са доминантним осећањем страха, беспомоћности и губитка контроле (Борјанић Болић 2016). Због проживљене трауме, доживљај света се генерализује и дете свет око себе доживљава као непријатељско место, изостаје поверење у друге, а окружење

и људе перципирају као извор опасности (Borjanić Bolić 2019). Утицај трауматског искуства на децу и њихово прилагођавање датој ситуацији у значајној мери се разликује од детета до детета, а зависи од развојног нивоа детета у којем је дете искусило трауму и реакција онога ко о детету брине, без обзира каква је била природа трауматског догађаја (злостављање, занемаривање, изложеност породичном насиљу или друго) (Borjanić Bolić 2019; Chafouleas, Koriakin, et al. 2018). Када се говори о трауматизацији деце важно је објаснити појам комплексне трауме. *Комплексна траума* представља ону врсту трауме која подразумева изложеност детета вишеструким и понављајућим трауматичним догађајима и утицај те изложености на непосредне и дугорочне исходе. Када се траума понавља у детињству велике су шансе да ће последице бити компликованије и да ће опоравак бити тежак. „Херман (1997) образлаже да разлика између последица поновљене трауме која се деси у одраслом добу или у детињству јесте у томе што су код одрасле особе структура личности формирана и она бива нарушена, а код деце поновљена траума формира и дефинише личност" (Борјанић Болић 2016: 27). Комплексна траума настаје најчешће када је дете злостављано или занемаривано, али може бити проузрокована и породичним насиљем (Courtois 2004; van der Kolk 2019). Комплексна траума може настати на најранијем узрасту детета и настаје из међуљудског односа детета и одрасле особе, и за њен настанак одговорна је одрасла особа. Кортуа (2004) истиче да су деца психички и физички незрела и да је њихов развој угрожен због тога што се трауматски догађаји понављају, а изостаје подршка чланова породице услед озбиљног поремећаја у односу детета са примарним пружаоцем неге. Према званичним подацима, ван дер Колк (2019) истиче да су у САД-у у 80% случајева насиља над децом одговорни њихови родитељи. Деца која су трауматизована или су искусила негативна искуства у детињству, често долазе из породица у којима дете није развило сигурне обрасце привржености са родитељима. „Када је брига о детету усклађена са његовим потребама, у најранијем детињству, ствара се контекст у којем се формирају афилијативни, саморегулаторни и потом когнитивни капацитети вишег реда, као што је способност планирања, расуђивања и просуђивања" (Hambrick, Brawner et al. 2018: 5). Како су емоционалне реакције родитеља у таквим породицама непредвидиве, нелогичне, дезорганизоване, недоследне и несталне, обрасци привржености које је развило дете отежаваће или ће онемогућавати успостављање блиских односа са другим особама. Живот у оваквој породици повећава вероватноћу негативних исхода који могу да се манифестују као изазови за ментално здравље деце, ниже когнитивне способности, потешкоће у школи и нижа академска постигнућа (Chafouleas, Koriakin et al. 2018; Borjanić Bolić 2019). Ако комплексна траума не буде препозната и ако се детету не пружи подршка и благовремени

третман, може се очекивати широка лепеза последица на здравље и добробит деце. Те последице могу бити краткорочне и дугорочне, на понашајном, емоционалном и когнитивном нивоу. Трауматизација на раном узрасту има и додатни негативни утицај на неуролошки развој деце тако што саботира правилан развој неуралних структура неопходних за обраду информација, емоционалну регулацију и категоризацију искуства. Све наведено представља предуслов за слабу контролу импулса, агресије, тешкоће у успостављању и одржавању односа са другима, до лошег успеха у школи због слабе концентрације и до ниског академског постигнућа (Борјанић Болић 2016; Furnivall, Grant 2014; Maynard, Farina et al. 2019; Pejović Milovančević, Tošković 2019; van der Kolk 2019).

УТИЦАЈ ТРАУМЕ НА ШКОЛСКИ УСПЕХ И СПОСОБНОСТ УЧЕЊА

Неки ученици показују знаке стреса у првих неколико недеља након трауме, али се врате у уобичајено стање физичког и емоционалног здравља. Чак и дете које не показује озбиљне симптоме може доживети одређени степен емоционалне узнемирености, а за неку децу се ова неповољна ситуација невоља може наставити или чак продубљивати током дужег временског периода. Трауматско искуство преплављује наш ум, а како је тешко носити се са њим, дете га често потисне јер не жели и нема снаге да се бави са њим и покушава да настави као да се ништа није десило. Учитељи и наставници најлакше уочавају децу која имају проблема са понашањем и контролом импулса и која својим изазовним понашањем тестирају одрасле јер траже одраслу особу која неће да одустане од њих (Борјанић Болић 2016). Са друге стране имамо децу која се претварају да немају никаквих проблема и повучену децу која често остају непримећена и не добијају помоћ. Ова група деце може да седи мирно на часу, нису свесна својих осећања и/или не обраћају пажњу на догађаје око њих, али најчешће су преокупирана и заокупљена страхом и бригом. Ова деца могу манифестовати избегавајућа понашања и имати симптоме анксиозности и депресије (Борјанић Болић 2016; Minahan, Rappaport 2012). Ван дер Колк (2019) опомиње да сви стручњаци који раде са децом, па тако и наставници не треба да очекују од трауматизоване деце да се понашају по прихватљивим стандардима. Трауматизована деца имају тешкоће у регулацији понашања и потребно је да разумеју да неприлагођена понашања имају своју сврху. Таква понашања обично изазивају ново одбацивање и служе деци да обезбеде опстанак, а деца која не могу да успоставе осећај стабилности и контроле остају беспомоћна. Интерпретирање дечјег понашања и разумевање

мотивације за исто може бити отежана (Minahan, Rappaport 2012), а не препознавање трауматизације води ка етикетирању и стигматизацији деце због испољеног понашања.

Савремена истраживања изложености негативним искуствима у детињству и другим трауматичним искуствима показују да све врсте траума могу поткопати способности деце да уче, стварају здраве везе, формирају односе подршке и прате очекивања у учионици (Furnivall, Grant 2014; McLean 2016; Thomas, Crosby et al. 2019; van der Kolk 2019). У својој публикацији, национални међу-школски одбор за праћење трауматског стреса код деце (National Child Traumatic Stress Network Schools Committee-NCTSNSC) износи чињенице о трауми које су значајне за наставно и друго школско особље (NCTSNSC 2008). По узору на чињенице NCTSNSC-а, систематизовали смо знања о утицају трауматизације на децу која су значајна за запослене у образовном систему.

1. Траума може утицати на децу и младе на начин да имају смањену способност читања и рачунања и да постижу нижи школски успех. Поред тога приметна је већа стопа изостанака из школе, ова деца чешће мењају школу али и повећан број оних који напуштају школу.

2. Траума може нарушити способност учења, зато што појединачна изложеност трауматичним догађајима може изазвати поспаност, наметљиве мисли, прекид сна и ноћне море, бес и ћудљиво расположење и/или друштвено повлачење. Све поменуто представља значајне ометајуће чиниоце за способност фокусирања на учење, концентрацију и памћење. Поред тога хронична изложеност трауматичним догађајима, посебно ако се дешава у раним годинама детета, може штетно да утиче на пажњу, памћење и когницију, смањује способност детета да се прати наставу, организује, обрађује и повезује информације и релације, успоставља логичке редоследе, омета ефикасно решавање проблема и/или планирање, што често резултира осећањем фрустрације и анксиозности.

3. Трауматизована деца могу доживети физички и емоционални стрес, услед којег се превише или премало реагује на звук школског звона, на физички контакт, лупање вратима, сирене, осветљење, нагле покрете других. Очекивано је присуство симптома попут главобоље и болова у стомаку, лоше контроле емоција, интензивне реакције кад мисле да други крше њихов лични простор, непредвидиво и/или импулсивно понашање, негодовање када неко од ауторитета исправља или говори шта треба да раде. Поред тога улећу у тучу када их други критикују или задиркују, недоследни су у постизању академског учинка и одупиру се транзицији и/или промени.

4. Први корак у помагању трауматизованом детету јесте препознавање да трауматизација постоји. У нашим условима, прати се Посебан протокол

за заштиту деце и ученика од насиља, злостављања и занемаривања у образовно-васпитним установама, ако се насиље дешава у школи. Потребно је развити и унапредити процедуре пријављивања школе служби социјалне заштите ако постоји сумња на злостављање или занемаривање детета у породици или дуготрајан живот детета у условима која представљају негативно искуство у детињству и утичу на развој деце и њихову добробит. Кроз блиску сарадња са породицом може се доћи до бољег увида у начин живота породице детета, као и које тешкоће и изазове та породица сусреће. Поред тога интензивна комуникација са породицом може помоћи у изради плана како помоћи детету да успешније учи и савлада градиво и реализације истог плана. Познавањем информација о ресурсима у заједници, породицама се може помоћи давањем информације и/или упућивањем на одређене услуге у заједници које могу подржати ту породицу.

Деца са негативним искуствима у детињству могу да имају тешкоће у успостављању и одржавању односа са вршњацима и одраслима, неповерљива су или сумњичава према другима, што доводи у питање поузданост и предвидљивост њихових односа са друговима из разреда и наставницима. Сматра се да је однос са учитељем или наставником веома значајан и да представља темељ за позитивно искуство у школском одељењу. У литератури се наводи да интеракција са вршњацима ствара веома повољне услове и велике могућности кад је у питању учење и стицање искуства која није могуће постићи неким другим обликом интеракције (Крстић 2016; Šurbanovska 2012). Резултати истраживања у овој области су показали да деца која остварују позитивне односе с вршњацима манифестују просоцијалне форме понашања и имају позитиван став према школи, те боља школска постигнућа, а осећај усамљености им је мањи у односу на децу која нису успела да остваре позитиван однос с вршњацима (Berndt 1996; Bukowski, Hoza 1989; Parker, Asher 1993). Резултати истраживања показују и то да квалитет вршњачких односа позитивно утиче на просоцијално понашање детета, зато што другарство у основи лежи на узајамности, једнакости, помагању и на другим алтруистичким формама понашања.

Истраживања показују да деца која су била изложена насиљу често имају потешкоћа да реагују на друштвене сигнале и да се могу повући из друштвених ситуација или могу малтретирати друге. Поред тога истраживања сугеришу да, ако их упоредимо са друговима из одељења, утврдићемо да су деца која су физички злостављана улазила у мање интимне односе са вршњацима и имала тенденцију да изван учионице или на игралишту пријатељски контакт протумаче као напад и реагују агресивно и/или буду негативна у интеракцијама са вршњацима (McInerney, McKlindon 2014; Furnivall, Grant 2014). Ови одговори ће вероватно отуђити децу од својих вршњака, поготово ако их наставници буду сматрали проблематичнима.

ШКОЛА СЕНЗИТИВНА НА ТРАУМУ

Термином *школа сензитивна на трауму/школска пракса заснована на знањима о трауми* описује се школска клима, дизајн наставе, позитивна подршка у понашању и обезбеђене школске политике (Thomas, Crosby et al. 2019). С обзиром да је професија просветних радника место сусрета личних, институционалних и ширих друштвених фактора изузетно је важно обратити пажњу на профил учитеља/ наставника/ дефектолога, који се настоји изградити. Потребан је шири приступ, који не подразумева искључиво професионалну компетентност и понашање које се стиче иницијалним образовањем, већ омогућује усмеравање учења на целоживотни процес, а не на захтеве тржишта у којима наставник/учитељ/дефектолог постаје део образовног процеса који се непромењен преноси генерацијама. Компетентност стручњака за успешну реализацију васпитно-образовног процеса у образовном систему двадесет првог века подразумева способност анализирања и тумачења догађања у ширем контексту, те креативност у раду и флексибилност у изазовним ситуацијама. Дакле, поред минималне педагошке компетентности која подразумева познавање психолошког развоја ученика и услова у којима се одвија наставни процес, општих начела и законитости педагогије и дидактичких принципа, неопходан је и низ специфичних компетенција учитеља/ наставника/ дефектолога које подразумевају способност препознавања и начин реаговања на индивидуалне потребе ученика, развој свести о различитим типовима околине у којима се може одвијати процес учења, различитим улогама у којима се учесници процеса учења могу наћи, као и способност саветодавног рада са ученицима и њиховим породицама везано за образовне и развојне проблеме који се могу јавити. Подједнако важна је и способност разумевања на који начин друштвене промене утичу на образовање, непрестана усмереност ка напредовању и постигнућу ученика, стварање подстицајног амбијента за учење, сензибилност за унапређивање услова окружења у којима се одвија васпитно образовни процес, као и флексибилност у прилагођавању наставних материјала и садржаја како би у потпуности одговорили захтевима комплексног образовног окружења (Vizek Vidović 2009).

Поред комплексности образовног окружења, при сваком процесу иновирања или реорганизације потребно је узети у обзир и низ специфичних карактеристика школе, од различитих концепција и организације до различитих приступа у раду и начину обраде васпитно – образовних садржаја. Наиме, ученик током процеса одрастања је под утицајем породице и различитих средински утицаја од којих неки могу бити негативног карактера, у виду трауматских искустава. С друге стране, школа као институција је продужена рука породице пред којом стоје захтеви и очекивања да превлада

отпоре не само деце већ и родитеља. Школа као институција и учитељ/ наставник/ дефектолог могу деловати повољно на ученика уколико су свесни својих могућности и вештина и отворени ка променама. Осим тога, да би се олакшао процес школовања и обезбедио индивидуализовани приступ сваком поједином ученику неопходна је моћ ширег посматрања и сагледавања животног и образовног окружења, чиме се истиче као приоритет целокупан развој појединца.

У том смислу, школа сензитивна на трауму је она која свој рад, поред осталог, заснива и на знањима о трауми, професионалном усавршавању учитеља/ наставника/ дефектолога и ненаставног особља, уз укључивање и подршку администрације, метода и техника за процену трауматизације код ученика, као и обезбеђивање прописа и процедура које ће имати способност да ефективно одговарају на развојне, понашајне и когнитивне манифестације трауме. Наведено подразумева и снажну међусистемску сарадњу између школског особља, стручњака за ментално здравље и социјалну заштиту, али и прилагођен план наставе по потреби. У таквој школи, наставно и ненаставно особље је са потребним знањима из науке о мозгу, неуробиологије, психологије и менталног здравља оснажено у правцу разумевања трауме на друштвени, физички и психолошки ниво ученика, резумевања последица трауматизације, сензибилисано на проблеме који проистичу из таквог искуства и мотивисано за проналажење узрока одређеног понашања. На такав начин, школа обезбеђује сигурну и позитивну културу која омогућава раст и постигнућа ученика, угодну школску климу и физичку безбедност, делујући у смеру задовољавања свих потреба ученика, а не само академских (Harper, Temkin 2019; Thomas, Crosby et al. 2019). За трауматизовану децу школа треба да буде место где се не потпирује насиље, где се успостављају емоционално безбедни односи са одраслима од поверења. Препознајући подршку и поверење у школи, ученици се осећају безбедни и знају да услед поновљеног неприлагођеног понашања неће бити одбачени нити стигматизовани. С друге стране, изузетно је важна и вршњачка подршка, те ако учитељи/наставници/ дефектолози разумеју трауматизовану децу и не одбацују их, и већина њихових вршњака ће се понашати на исти начин.

Умешан учитељ/ наставник/ дефектолог, сензибилан на трауматична искуства разуме да трауматизованим ученицима треба помоћи да усредсреде своју пажњу на активности које их не подсећају и нису окидачи везани за трауму. Осим тога, код ученика уме да изазове осећај задовољства и успешности, да их научи како да реагују другачије од дотадашњих начина реаговања. Ван дер Колк сматра да кад деца развију способност да се усредсреде на пријатне активности, а да не постану дезорганизована, имају прилику да развију способност да се играју и уживају са другом децом, да се укључе у једноставне групне активности и баве се сложенијим

задацима (van der Kolk,2019). Циљ оваквог приступа је превасходно добробит ученика, као и његов академски успех (Ко, 2008; Minahen-Rapaport, 2012; Simon, Compton, et al. 2020; Thomas, Crosby et al. 2019). У раду школе сензитивне на трауму, нагласак је на коришћењу нових знања о трауми, како би одговор на осећања и понашања ученика који су изложени трауми био емпатичан, што представља још један аспект неопходних компетенција учитеља/ наставника/ дефектолога. То подразумева и померање перспективе са негативног, односно избегавање примене рестриктивних мера и стигматизације када ученици испоље понашање које се сматра проблематичним. У том смислу, Ко (2008) истиче да свакодневна школска пракса заснована на знањима о трауми треба да резултира редовном проценом да ли су ученици били изложени трауматским догађајима, доступношћу ресурса о трауми и трауматизацији свим учесницима васпитно-образовног процеса и са друге стране истовремено континуитетом услуга и праксе засноване на доказима у свим системима заштите трауматизоване деце.

Едукација ученика о психосоцијалним последицама трауматизације важна је подједнако за оне који су имали то искуство као и за оне друге. Ученици са трауматичним искуством на тај начин имају шансу да у некој мери нормализују симптоме трауме. С друге стране, за све ученике је важно да се информишу да злостављање и занемаривање нису прихватљиви и да се на тај начин „одшкрину врата“ и направити простор за разговор са ученицима и пут ка разумевању трауме (Pataky, Creswell, Baez 2019). У школи сензитивној на трауму наставници су свесни околности у којима одрастају деца коју подучавају и препознају да многа проблематична понашања ученика представљају развојни одговор на њихова искуства, а не намерно лоше понашање. Поред тога наставно и ненаставно особље обучено је да препознаје трауму у детињству пре него што се развију неки од дугорочних ефеката трауме и има прилику да помогне трауматизованој деци да поврате поверење у људе, што снажно утиче на даљи психолошки, емоционални, когнитивни развој и социјалне вештине ученика. Учитељ/ наставник/ дефектолог применом специфичних знања у области трауме, развија компетенције за успостављање међусобних односа са ученицима и пружа им могућност да уче из тих односа. Значај овога проистиче из чињенице да су за опоравак од трауме важни здрави односи, брижне и стабилне везе са особама од поверења, које у школском контексту чини наставно али и ненаставно особље. Ближе одређено, сваки добар однос у ситуацији када постоји облик трауматизације може се сматрати интервенцијом.

Дакле, приступ у васпитно – образовном раду заснован на знањима о трауми одражава помак у начину мишљења и начину на који се говори о деци са трауматичним искуством, те је то правац изградње специфичних компетенција учитеља/ наставника/ дефектолога. У Водичу за праксу

засновану на знањима о трауми (Trauma-Informed Practice Guide 2013) акценат се ставља на саосећање и разумевање, те је фокус учитеља/ наставника/ дефектолога у свакодневном наставном раду потребно померити са питања *Шта није у реду са тобом,* на питање *Шта ти се догодило.* Наиме, наставно особље треба да разуме да оно што се називало симптомима у основи представља адаптацију на дату ситуацију, да понашања која су се сматрала тражењем пажње заправо представљају покушај детета да успостави везу на најбољи начин који уме. Осим тога, потребно је имати на уму чињеницу да границе које поставља трауматизован ученик зависе од његових претходних искустава. У том смислу, у ситуацијама које се одређују као ситуације у којима ученик манипулише, неопходно је да учитељ/ наставник/ дефектолог има јасну свест о томе да ученик у ствари има проблем да директно пита и тражи оно што жели, као и да потреба да има контролу у ствари представља потврду његових снага. Култура школе сензитивне на трауматизацију код деце се темељи на снагама детета. Стога, унапређивање компетенција учитеља/ наставника/ дефектолога из области трауме има за циљ пружање помоћи ученику да преузме контролу за себе, своје учење и понашање. „Будући да су осетљиви на прошла и садашња искуства ученика са траумом, учитељи и наставници могу да прекину круг трауме, спрече поновну трауматизацију и ангажују дете у учењу и успеху у школи." (McInerney, McKlindon 2014: 4). Што пре се препозна траума код детета и предузму се мере за опоравак, дете ће бити на добитку.

Важно је истаћи да је траума флуидна и лако преноси свој негативан утицај на окружење. То значи да они који су трауматизовани, могу да утичу на особе у њиховој околини. Очекивано је да ће наставници који раде са трауматизованом децом осећати замор, биће нервознији, брже ће реаговати а не промишљеније, препознаће код себе те промене понашања и смањену контролу емоција, а на крају ће мислити да лоше раде свој посао и можда ће се јавити осећај немоћи. Због тога школа сензитивна на трауму у свој приступ раду инкорпорира бригу и о наставном и другом школском особљу који раде са трауматизованом децом. Рад са ученицима који су били трауматизовани може бити изазован, емоционално тежак уз ограничене ресурсе. Због тога је важно да и наставно и ненаставно особље, као и руководство школе имају знања о викаријској трауматизацији која представља посредну трауматизацију професионалаца који раде са трауматизованом децом и људима, а који се емпатијски ангажују током дужег временског периода. Дакле, поред усмерености свих активности ка добробити ученика, здравље и добробит наставног и ненаставног особља не сме бити занемарена, те школа сензитивна на трауматизацију код деце изискује поред специфичних компетенција наставног и ненаставног особља из области трауме, неопходна знања о симптомима викаријске трауматизације,

начинима превазилажења и превенцији (Борјанић Болић 2019; Borjanić Bolić 2018a; Borjanić Bolić 2018b; McInerney, McKlindon 2014; Thomas, Crosby et al. 2019).

ЗАКЉУЧАК

С обзиром да утицаји и последице широко посматране трауме могу бити прожимајући, кумулативни, међугенерацијски, дугорочни и широко распрострањени, један од задатака који стоји пред школом двадесет првог века јесте креирање школске праксе засноване на знањима о трауми, унапређивањем компетенција и развијањем сензибилизације наставног и ненаставног особља за препознавање трауматизације код деце и пружање адекватне подршке.

Један од индикатора остваривања позитивних образовних исхода и развијања целокупне личности ученика су индивидиуалне особености, што подразумева поред интелекзуалних, психолошких, сазнајних, социјалних и емоционалне карактеристике. У свакодневној наставној пракси учитељи/наставници/дефектолози су прва линија, детектори у систему и неопходно је да препознају манифестацију проблема и ангажују подршку и помоћ за ученика. Стога у циљу превенције и ублажавања последица трауматизације код деце и пружања подршке трауматизованим ученицима у остваривању позитивног школског постигнућа и развијању социјалних компетенција, неопходно је креирање школске политике путем професионалне едукације запослених у образовном систему, прилагођавања наставног плана и програма, обезбеђивања административне подршке у смислу ефикасних прописа и процедура, као и сарадње са стручњацима и установама за ментално здравље и социјалну заштиту. Стога, процес развоја школе сензитивне на трауму, подразумева учествовање и ангажовање свих актера у образном систему и широј друштвеној заједници, те овај рад може бити смерница и за унапређивање свакодневне педагошке праксе и путоказ за даља истраживања у овој области.

ЛИТЕРАТУРА

Arroyo, Rhoad, et al. 1999: Alan A. Arroyo, Randy Rhoad, Priscilla Drew. „Meeting diverse student needs in urban schools: research-based recommendations for school personnel", Preventing school Faliure, 43(4), 145-153. doi.org/10.1080/10459889909604990

Berndt 1996: Thomas J. Berndt. „Exploring the effects of friendship quality on social development". In W. M. Bukowski, A. F. Newcomb, & W. W. Hartup (Eds.), The company they keep: Friends in childhood and adolescence (pp. 346-365). Cambridge: Cambridge University Press.

Борјанић Болић 2016: Емина В. Борјанић Болић. Синдром изгарања и викаријске траумати-зације. Докторски рад. Београд: ФПН.

Borjanić Bolić 2018a: Emina Borjanić Bolić „Mogućnosti prevazilaženja vikarijske trauma kod profesionalnih pomagača u zaštiti dece". Temida, Vol.21, br.3, str. 411-428.

Borjanić Bolić 2018b: Emina Borjanić Bolić. „Secondary traumatic stress and vicarious tramatization in child welfare professionals in Serbia", *Journal of Public Child Welfare*, Volume 13, Issue 2, 214-233.

Borjanić Bolić 2019: Emina V. Borjanić Bolić. „Socijalni rad sa decom i zaštita zasnovana na znanjima o trauma". U M. Miljević (ur.), Socijalna politika u Srbiji na raskršću vekova (493-503). Beograd: Visoka škola socijalnog rada.

Bukowski, Hoza 1989: William M. Bukowski, Betsy Hoza, B. „Popularity and friendship: Issues in theory, measurement and outcome". In Thomas J. Berndt, Gary W. Ladd (Eds.), Peer relationships in child development (pp. 15-45). New York: John Wiley & Sons.

Chafouleas, Koriakin, et al. 2019: Sandra M. Chafouleas, Taylor A. Koriakin, Katarina D. Roundfield, Stacy Overstreet. „Addressing Childhood Trauma in School Settings: A Framework for Evidence- Based Practice". School Mental Health. 11, 40-53. https://doi.org/10.1007/s12310-018-9256-5

Кортуа 2004: Christine Courtois, „Complex Trauma, Complex Reactions: Assessment and Treatment". Psychotherapy: Theory, Reasearch, Practice, Training. Vol. 41, No. 4, pp.412-425.

Furnivall, Grant, 2014: Judy Furnivall, Edwina Grant. „Trauma sensitive practice with children in care". Insights, Vol 27. The Institute for Research and Innovation in Social Services (IRISS). https://www.iriss.org.uk/resources/insights/trauma-sensitive-practice--children-care [22.09.2021].

Hambrick, Brawner, et al. 2018. Erin P. Hambrick, Thomas W. Brawner, Bruce D. Perry, Kristie Brandt, Christine Hofmeisterb, Jennifer Collins. „Beyond the ACE score: Examining relationships between timing of developmental adversity, relational health and developmental outcomes in children". Archives of Psychiatric Nursing 33(3).

Harper, Temkin 2019: Kristen Harper, Deborah Temkin. Respond to Trauma through Policies that Create Supportive Learning Environments. Report number: 2019-15. Affiliation: Child Trends.

Ko 2007: Susan Ko. „Creating Trauma-Informed Child-Serving Systems". NCTSN Service Systems Briefs v1 n1.https://www.nctsn.org/sites/default/files/resources//creating_trauma_informed_child_serving_systems.pdf. [24.09.2021.].

Крстић 2016: Ксенија Љ. Крстић. „Социоемоционални аспекти наставе и учења". Настава и васпитање год. LXV бр. 3/2016, стр.471-490. doi: 10.5937/nasvas1603471K

Larkin-Felitti, et al. 2014: Heather Larkin, Vincent J. Felitti, Robert F. Anda. „SocialWork and Adverse Childhood Experiences Research: Implications for Practice and Health Policy". Social Work in Public Health, 29:1-16.

Ljubomirović 2018: Nataša Ljubomirović. „Zašto dete ne ide u školu - Kearney model". Psihijatrija danas, 50(1), str. 43-48. DOI: 10.5937/PsihDan1801043L.

Maynard, Farina, et al. 2019: Brandy R. Maynard, Anne Farina, Nathaniel A. Dell, Michael S. Kelly. "Effects of trauma-informed approaches in schools: A systematic review". Campbell Systematic Reviews 15(1-2). Pp.1-18. DOI: 10.1002/cl2.1018

McInerney-McKlindon 2014: Maura McInerney, Amy McKlindon. „Unlocking the door to learning: Trauma-informed classrooms & transformational schools". Education Law Center. <https://www.elc-pa.org/wp-content/uploads/2015/06/Trauma-Informed--in-Schools-Classrooms-FINAL-December2014-2.pdf> [23.09.2021].

McLean 2016: Sara McLean. „The effect of trauma on the brain development of children: Evidence-based principles for supporting the recovery of children in care" (CFCA Practice Resource). Melbourne: Child Family Community Australia information exchange, Australian Institute of Family Studies. <https://aifs.gov.au/cfca/sites/default/files/publication-documents/cfca-practice-brain-development-v6-040618.pdf> [30.09.2021].

Minahan-Rappaport, 2012: Jessica Minahan, Nancy Rappaport. „The Behavior Code". Cambridge: Harvard Education Press.

National Child Traumatic Stress Network Schools Committee – NCTSNSC 2008: „Child Trauma Toolkit for Educators". Los Angeles, CA & Durham, NC: National Center for Child Traumatic Stress. <https://www.nctsn.org/sites/default/files/resources//child_trauma_toolkit_educators.pdf> [29.09.2021].

Parker, Asher 1993: Jeffrey G. Parker, Steven R. Asher. „Beyond group acceptance friendship and friendship quality as distinct dimensions of children's peer adjustment". Personal Relationships, 4, 261-294.

Pataky, Creswell Báez, et al. 2019: Meghan Gabriel Pataky, Johanna Creswell Báez & Kristen J Renshaw. „Making schools trauma informed: using the ACE study and implementation science to screen for trauma". Social Work in Mental Health

Pejović Milovančević, Tošković (ur.) 2019: Milica Pejović Milovančević, Oliver Tošković. „Studija negativnih iskustava u detinjstvu (ACE Studija): Istraživanja o negativnim iskustvima u detinjstvu u Srbiji". UNICEF u Srbiji.

Pucarević, Skrobić, et al. 2020: Bojana Pucarević, Ljiljana Skrobić, Nevenka Žegarac. „School as an Element of the Well-Being of Adolescents in Foster Care: Discrimination as a Challenge". FactaUniversitatis. Series: Teaching, Learning and Teacher Education Vol. 4, No 1, 2020, pp. 75 - 85 https://doi.org/10.22190/FUTLTE2001075P

Ristić 2018: Ivana Ristić, „Škola kao indikator školskog postignuća gluvih i nagluvih učenika i učenika tipičnog razvoja". Specifičnost oštećenja sluha-koraci i iskoraci. Tematski zbornik radova. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Izdavački centar, str.199.

Роксандић 2016: Ивана Д. Роксандић. Индикатори школског успеха глувих и наглувих ученика. Докторски рад. Београду: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.

Simon-Compton, et al. 2020: Kathryn Simon, Sidonia E. Compton, Stacy Overstreet. „The Evolution of Trauma-Informed Schools". In E. Rossen (ed.), Supporting and Educating Traumatized Students. New York: Oxford Univesity Press, pp 3-25.

Pravilnik o standardima kompetencija za profesiju nastavnika i njihovog profesionalnog razvoja (Sl. glasnik RS - Prosvetni glasnik", br. 5/2011) <https://www.hts.edu.rs/images/dokumenta/kompetencije-nastavnika-pravilnik.pdf> [20.09.2021.].

Šimčić, Šentija Knežević, et al. 2018: Petra Šimčić, Mirela Šentija Knežević, Romana Galić. „Nepovoljni događaji u djetinjstvu i njihova povezanost sa psihosocijalnim aspektima života pojedinca u odrasloj dobi". Ljetopis socijalnog rada, Vol. 26 No.2 185-211. https://doi.org/10.3935/ljsr.v26i2.226

Šurbanovska 2012: Orhideja Šurbanovska. „Korelati socijalnog ponašanja deteta u školskoj sredini". Primenjena psihologija, Vol. 1, str. 25-41.

Thomas, Crosby et al. J.2019: Shelly M. Thomas, Shantel Crosby, Judi Vanderhaar. „Trauma--Informed Practices in Schools Across Two Decades: AN Interdisciplinary Review of Research". Review of Research in Education, Vol 43, Issue1, pp. 422-252.

Trauma-Informed Practice Guide. (2013). <https://bccewh.bc.ca/wp-content/uploads/2012/05/2013_TIP-Guide.pdf> [29.09.2021.].

Трејсмен 2018: Karen Treisman. „Becoming a more culturally, adversity, and trauma – informed, infused, and responsive organization". Winston Churchill Fellowship Report.

УНИЦЕФ. 2018: „Рани развој деце – унапређење јавних политика" https://www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/2018-07/Rani-razvoj-dece.pdf [23.10.2021]

Ван дер Колк 2019: Bessel van der Kolk. „Annals Developmental Trauma". <https://www.researchgate.net/publication/338104063_Annals_Developmental_Trauma> [07.09.2021].

Vizek Vidović 2009: Vlasta Vizek Vidović. „Kompetencije i kompetencijski profili u učiteljskoj i nastavničkoj profesiji".*Planiranje kurikuluma usmjerenoga na kompetencije u obrazovanju učitelja i nastavnika -Priručnik za visokoškolske nastavnike*. Ur. Vlasta Vizek Vidović. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. ISBN 978-953-175-333-3. http://idiprints.knjiznica.idi.hr/296/1/2009%20Vizek%20Vidovi%C4%87_2.pdf

Veselinović, Vušurović, et al. 2016: Žaklina Veselinović, Ana Vušurović, Vitomir Jovanović, Jasminka Čekić Marković. Priručnik za škole - planiranje, sprovođenje i praćenje mera za sprečavanje osipanja učenika iz obrazovnog sistema. Beograd: Centar za obrazovne politike. <http://www.cep.edu.rs/public/Prirucnik_za_sprecavanje_osipanja_ucenika2.pdf >[13.09.2021].

Walsh, McCartney, et al. 2019: David Walsh, Gerry McCartney, Michael Smith, Gillian Armour. „Relationship between childhood socioeconomic position and adverse childhood experiences (ACEs): a systematic review". J Epidemiol Community Health, doi:10.1136/jech-2019-212738

Emina V. BORJANIĆ BOLIĆ
Ivana D. RISTIĆ

TRAUMA INFORMED AND SENSITIVE SCHOOLS

Summary

Childhood trauma can have long-term adverse effects on an individual throughout childhood and into adulthood. For pupils with a traumatic experience, school can be a very challenging environment and an unpleasant experience. Problems with: concentration, ability to sit still and calmly follow classes, self-regulation skills, as well as difficulties in establishing and maintaining relationships with peers and adults are expected for traumatized school-age children. All of the above can lead to low educational achievement. In this article, the emphasis is on children and young people whose chronic traumatic experience is happening at home environment. Research indicates that the importance of teaching and other school staff is very significant in recognizing the presence of childhood trauma in the classroom, because the earlier the trauma is recognized, the sooner help can be provided to the child. Therefore, the aim of this paper is to present contemporary theoretical knowledge and explain why school practice should be trauma informed. Adverse childhood experiences and trauma will be explained, also will be presented by which parameters teaching and non-teaching staff can recognize traumatized pupils in their classrooms, acquiring competencies for recognizing signs of traumatization and understanding what challenges traumatization poses to children and their ability to learn. In addition, it is important to raise awareness and recognize that trauma has consequences for those adults who work with traumatized children.

Key words: academic achievement, adverse childhood experiences, trauma, trauma informed practice, trauma-informed schools

Рад је предат 4. октобра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.662-055.2(=134.28)(497.11)"18/20"
316.662-055.2(497.11)"18/20"
doi: 10.5937/bastina31-34167

Оригинални научни рад

*Милена М. ВИДОСАВЉЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПОЧЕЦИ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ ЖЕНА У СЕФАРДСКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА НА ПРОСТОРИМА ДАНАШЊЕ СРБИЈЕ**

Апстракт: Након прогонства из Шпаније у 15. веку, Сефарди су кренули да траже уточишта у другим земљама. У том подухвату, дошли су и до Балкана и изградили више заједница на територији данашње Србије. Како би се адаптирали и сарађивали с локалним становништвом, Сефарди су били активни у јавној сфери, образовали се и учили српски језик. С друге стране, женски део сефардске популације је дуго година био, искључиво, везан за домаћинство и породицу. С временом су жене добиле више права и могућности за еманципацију и образовање, те су и Сефарткиње почеле да мењају дотадашњу друштвену улогу. С тим у вези, у раду се, најпре, даје осврт на долазак Сефарда на просторе данашње Србије, затим се представљају неке од сефардских заједница, а потом се указује на положај, улогу и образовање Сефарткиња, Женско јеврејско друштво као и на начин на који су се еманциповале сефардске жене у Београду, Новом Саду, Нишу и Пироту.

Кључне речи: Сефарткиње, жене, еманципација, образовање, Женско јеврејско друштво, сефардске заједнице.

УВОД

Од како су Сефарди[1] протерани из Шпаније и Португалије у 15. веку, њихов живот се из корена променио. Тражећи уточишта у многим земљама, током дуги низ година, Сефарди су пристигли на Балкан и населили

* Истраживач приправник; mika_vido_88@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

1 Шпански Јевреји су припадали групи Сефарда и живели су у Шпанији до последњих година 15. века. Сефарди су дуго година живели у Толеду, Севиљи, Кордоби, Херони и Палма де Мајорци. Протерани су у 15. веку, након пада Гранаде, када су католички краљеви (Изабела I од Кастиље и Фернандо од Арагона) донели декрет о њиховом коначном протеривању (Солдатић, Донић 2011: 80, 84).

одређене градове данашње Србије. Дуго времена су се суочавали са различитим изазовима док су се трудили да очувају своје корене, религију, идентитет, културу и језик.

Упркос многобројним проблемима, Сефарди су се својски трудили да активно учествују у јавној сфери, да се континуирано образују и пружају значајан допринос локалној средини у којој су живели. У највећој мери су припадници мушког рода били активнији док је женски део више био задужен за домаћинство, породицу али и очување традиције и језика.

Међутим, многобројне могућности и права које су српске жене стекле на територији данашње Србије, помогле су и Сефарткињама да постепено изађу из кућа, почну да се едукују, уче већински језик, то јест, српски језик, као и да се активирају и оснивају женска јеврејска друштва хуманитарног карактера.

Стога је и циљ овог рада да се укратко представи историјат доласка Сефарда на Балкан, затим неке од сефардских заједница на територији данашње Србије, као и положај, улога и образовање сефрадских жена у 19. и 20. веку на основу примера Београда, Новог Сада, Ниша и Пирота. Дакле, у фокусу рада је еманципација и образовање Сефарткиња, њихово друштвено ангажовање, као и оснивање и развој женских јеврејских друштва у поменутим сефардским заједницама.

КРАТАК ОСВРТ НА ИСТОРИЈАТ ДОЛАСКА СЕФАРДА НА БАЛКАН

Вучина Симовић и Филиповић (2009: 41) осврћу се укратко на историјат доласка Сефарда на Балкан. Наиме, Сефарди су Јевреји који су 1492. године били протерани из Шпаније и 1496. из Португала. У поменутом прогону, Сефарди су били приморани да проналазе нова уточишта и изнова оснивају заједнице у јужној Француској, земљама северне Африке, Италије, Отоманском царству, Холандији. Такође, Сефарди су проналазили уточишта у Цариграду, Солуну, градовима Мале Азије.

С тим у вези, Иванковић (2017: 19-23) истиче да су шпански Јевреји били добродошли и радо примљени у Османском царству где им је султан Бајазит II (1481-1512) дозволио да се настане где год желе у Турској. Сефарди су имали могућности да развијају економске и друге активности, да негују своје обичаје, традицију и језик, да решавају брачне и породичне ствари у складу с прописима своје вере. Осим тога, шпански Јевреји су уживали слободу кретања и трговања у оквиру Османског царства што је указивало на велику аутономију коју су током времена стицали и развијали.

Надаље, Вучина Симовић и Филиповић (2009: 41) наводе да, како се поменуто Царство за време владавине Сулејмана Величанственог (1520-1566)

ширило, тако су и Сефарди тражили боље услове за живот и очување свог индентитета. Стога су пристигли и на подручја Балкана и основали сефардске заједнице у Македонији, Бугарској, Румунији, Босни и Србији.

Годинама су Сефарди насељавали просторе данашње Србије. Међутим, Виличић и остали (2015: 17) скрећу пажњу на то да је највећи напредак у развоју јеврејских заједница био нарочито примећен од краја 18. до краја 19. века. Дакле, сефардске заједнице које су, према мишљењу поменутих аутора, биле значајне за историју Јевреја основане су у Београду, Новом Саду, Нишу, Крагујевцу, Шапцу, Зрењанину, Суботици. Осим тога, Сефарди су оснивали заједнице и у Панчеву, Сомбору, Кикинди, Пироту итд.

СЕФАРДСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ДАНАШЊЕ СРБИЈЕ

Како бисмо указали на који начин је женски део сефардске популације функционисао на територији данашње Србије надаље ће фокус рада бити на животу и раду већих сефардских заједница у Београду и Новом Саду, као и мањих заједница које су биле основане у Нишу и Пироту у 19. и 20. веку.

Дакле, једна од највећих јеврејских заједница на просторима данашње Србије била је заједница у Београду. У прилог томе, Виличић и остали (2015: 23) наводе да поменута заједница датира од почетка постојања града, тј. од III века п.н.е. док је већи прилив Јевреја у Београд уочен од 1521. године када су кренули да се досељавају из градова Отоманског царства. С тим у вези, Вучина Симовић и Филиповић (2009: 69) наводе је 1900. године живело 3357 шпанских Јевреја.

Упркос многобројним дугогодишњим изазовима, Сефарди, који су поред Ашкеназа чинили заједницу у Београду, неприкидно су се трудили да буду друштвено активни али и да сачувају свој национални идентитет, религију, културу и језик. Наиме, како истичу Виличић и остали (2015: 24-25), током 20. века, оснивале су се многе јеврејске организације чији је циљ био образовање, здравствено васпитање, развој спорта као и припрема за земљорадничке активности. Осим тога, Сефарди су бивали све активнији и по питање културе и уметности у Београду те су имали културне установе и српско-јеврејско певачко друштво, док су у Земуну била основана музичка друштва, јеврејско спортско друштво, Јеврејска школа, библиотека и женско друштво.

Поред Београда, Нови Сад је такође представљао уточиште Сефарда. У прилог томе, Виличић и остали (2015: 28) указује на то да су Јевреји дошли у поменути град током средњег века, док су се у великом броју насељавали од краја 17. века. Током много година, Јевреји су постепено стицали грађанска права и у овом граду. Од краја 19. века до почетка 20. века, Сефарди

и Ашкенази, који су чинили јеврејску заједницу у Новом Саду, развијали су се у највећој мери као трговци. Такође, посебни процват ове заједнице, која је 1940. године бројила 4300 чланова, уочава се тридесетих година XX када су основане установе, певачки хорови, јеврејске новине, јеврејска спортска друштва и женска друштва.

Следећа сефардска заједница која је, према попису из 1878. године, бројила 900 Јевреја јесте заједница у Нишу. Ђурбабић (2011: 55-56) скреће пажњу на то да постоје писани докази из 1651. и 1671. године о присуству Јевреја у Нишу. Међутим, већи прилив се уочава од 1695. године када су у великом броју поменути град насељавали Сефарди који су били протерани из Шпаније и Португалије.

Као и у осталим заједницама, Сефарди су се у Нишу суочавали с многобројним изазовима и ограничењима. Упркос мањем броју чланова у односу на заједнице у Београду и Новом Саду, сефардска заједница у Нишу тежила је у континуитету да очува своју религију, језик, културу, традицију. Сефарди су у овом граду били познати као трговци, банкари, док су у јавном животу били врло активни и предузимљиви. С тим у вези, Видосављевић (2016: 1006) објашњава да су Сефарди били постепено прихваћени од стране локалног становништва након Првог светског рата када су и почели да оснивају друштвене огранизације с фокусом на ционизму, хору, спорту, образовању али и на активном учешћу жена што је условило оснивање јеврејског женског друштва и у овом граду.

Коначно, сефардска заједница која је, такође, дуго година тежила да очува свој национални идентитет јесте заједница основана у Пироту. Имајући у виду да је заједница, према попису становништва из 1879. године, бројила само 360 Јевреја (Николић 1981: 170), задатак поменуте сефардске заједнице није био нимало лак у очувању дугогодишње традиције. Упркос малом броју чланова, сефрадска заједница у Пироту је успела да се истакне по образовању, спортским активностима, многобројним новинама које је чак и српско локално становништво почело да усваја. Међутим, младе Сефарткиње у овом граду, за разлику од већих заједница, нису имале много могућности за образовање, оснивање и активизам женског друштва што говори о недостатку услова и ограничењима с којима су се јеврејске жене суочавале у малобројним сефрадским заједницама.

ПОЛОЖАЈ И УЛОГА СЕФАРДСКИХ ЖЕНА

За разлику од мушких припадника сефардских заједница, који су, како је горе поменуто, активно учествовали у јавној сфери и сарађивали с локалним становништвом, женски део заједнице је дуги низ година био ограничен

у животним изборима. Наиме, до друге половине 20. века, Сефарткиње нису имале могућности да се образују ван куће те се њихово образовање искључиво заснивало на учењу слова и читања док су се касније припремале да постану домаћице чији је једини задатак био вођење рачуна о породици и домаћинству (Диас Мас, Санћес Перес 2010: 19-20, цит у: Видосављевић 2019: 489).

Лебл (2015: 29) наводи да су се женска деца припремала за исти живот који су водиле њихове мајке. У прилог томе, Сефарткиње су поред кућних послова биле задужене „за одгој деце, за прање, пеглање, шивење, плетење, за спремање зимнице итд.". С обзиром на то да су жене скоро увек биле у „благословеном стању" како Лебл истиче (2015: 29), оне нису имале времена да се образују и културно уздижу. О њиховом неравноправном друштвеном положају говори и чињеница да су Сефарткиње у синагогама седеле одвојене од мушкараца, такорећи скривене, на галерији ограђеној решеткама при чему су могле да помно посматрају шта се дешава у храму.

По питању Сефарткиња на нашим просторима, Филиповић и Вучина Симовић (2010: 261-264, цит у: Ђуричић, Георгијев 2013) објашњавају да су оне заправо представљале двоструку мањину јер су с једне стране припадале мањинској етничкој заједници, док су с друге стране, као и остале жене у том периоду, биле маргинализоване и приморане да поштују друштвену хијерархију на чијем су челу углавном били припрадници мушког пола. Наиме, сефардске жене дуги низ година нису имале социјалну и економску моћ како у својој мањинској сефардској заједници тако и у већинској српској заједници. У прилог томе, Штајн Ерлих (1937-8: 45-46 цит у: Ђуричић, Георгијев 2013) скреће пажњу на то да су удате жене најчешће живеле у породицама, док су удовице биле смештене код својих рођака што говори у прилог о томе да економских самосталних жена скоро да није било.

Слично, и Де Мајо (1924: 49, 51-52) објашњава да су младе Сефарткиње одувек биле традиционално васпитаване, у патријахалном духу. Од њих се очекивало да науче да обављају домаће послове, док су удајом постајале самосталније и имале већи углед у друштву. Удате Сефарткиње и мајке биле су поштоване јер су васпитавале децу, водиле домаћинство, преносиле традицију и осим тога чувале језик и културу сефардског народа.

У том смислу, Вучина Симовић и Филиповић (2009: 54, 148) наводе да је улога Сефарткиња била од велике важности за очување језичког идентитета имајући у виду да су свакодневно преносиле сефардски језик, усмену традицију, обичаје на потомство. С тим у вези, њихова изолација и немогућност друштвене активности утицале су позитивно на очување религије, корена и традиционалних обичаја (Филиповић-Вучина Симовић 2010: 262).

ЈЕВРЕЈСКА ЖЕНСКА ДРУШТВА

Како наводи Вајс (1957: 149), јеврејска женска друштва у којима су Сефарткиње активно учествовале, кренула су да се оснивају у другој половини 19. века. Многобројне друштвене и економске промене у Европи утицале су да се, дотад затворене, сефардске заједнице постепено отварају, прихватају новине, нове професије, формирају друштва културног и хуманитарног карактера. С тим у вези, кренуле су да се оснивају и јеврејске женске огранизације чији су идејни творци биле образоване и богате жене с адекватним организационим способностима неопходним за вођење поменутих организација.

Такође, Вајс (1957: 149) скреће пажњу на то да су иницијаторке женских друштава биле изузетно подржане од стране других жена јер су се „циљеви тих првих организација управо надовезали на прастаре традиције хуманитарности које су се у свим условима и срединама одржавале и гајиле. Задаци су се састојали у помагању сиромашних удавача, породиља, женске деце, болесника итд.“.

Прва женска јеврејска друштва оваквог типа формирана су најпре у Војводини, потом у Загребу, Београду и Сарајеву. У том погледу, Вајс (1957: 149) истиче да су се Сефарткиње, након Првог светског рата, школовале у већој мери, као и да се повећавао број интелектуалки које су бивале све активније у друштвеном животу и женским организацијама. Тако је и 1924. године основана *Циониcтичка женска орīанизација* (WIZO) у Загребу која је шест година касније формирала своје огранке, како у већим, тако и у мањим сефардским заједницама широм земље, али се и повезивала са осталим локалним женским јеврејским друштвима.

Чланице поменутог друштва, као и *Јеврејскоī женскоī друшт̄ва*, су посебно биле активне и често су спроводиле многобројне активности, предавања, редовне састанке и дружења у *Јеврејској чит̄аоници* у Београду које је било стециште за окупљање и информисање свих Јевреја (Давидовић 2016: 63).

Стога, имајући у виду активније ангажовање сефардских жена, у наставку се осврћемо на њихово образовање, друштва и почетке еманципације у Београду, Новом Саду, Нишу и Пироту.

СЕФАРТКИЊЕ У БЕОГРАДУ

Дуго година је образовање Сефарткиња и српских девојчица било оспоравано на територији данашње Србије. У прилог томе, Транавац (1998: 57-58; 55-72, цит. у: Вучина Симовић, Филиповић 2009: 102) наводи да је 1845. године отворена прва женска школа у Параћину, док је

годину дана касније отворена у Београду. За разлику од школства за мушку децу које је било утемељено планом и програмом, образовање женске деце није било планско те је, превасходно, служило за стицање добрих манира и вишег друштвеног статуса.

Узевши у обзир да су сефардске девојчице почеле да се школују много касније од дечака, то јест седамдесетих година XIX века, Ракић (1992: 335, цит у: Вучина Симовић, Филиповић 2009: 102-103) указује на то да већина није настављала средњошколско образовање. Само мањи број сефардских девојчица је имао могућност и привилегију да настави даље с образовањем у трајању од једне или две године, и то су, углавном, биле девојчице из имућнијих породица. Тек од осамдесетих година, младе Сефарткиње крећу да се више школују и настављају с образовањем.

Како је пружена могућност да младе Сефарткиње стекну основно образовање, тако се повећавала могућност њиховог наставка школовања у средњим државним школама што је умногоме утицало и на то да усвајају српски језик и спонтано га уводе у своје домове (Ракић 1992: 334-335, цит. у: Спасојевић 2015: 155).

Дакле, повећана могућност да се Сефарткиње образују довело је до тога да је женска популација сефардске заједнице у Београду бивала све еманципованија и образованија што је, такође, почело да утиче и на постојећи рад *Јеврејског женског друштва* које је основано још 1874. године. Наиме, како се наводи у књизи *Јеврејско женско друштво у Београду 1874-1924. На дан педесетогодишњице од оснивања* (1924: 8) циљ поменутог друштва је од самог почетка оснивања био хумано-социјални али је знатно доприносило и просветно-културном напретку женске заједнице. Друштво је помагало породиљама, женској деци и сиромашним удавачама али је оснивањем *Женске занатске школе* 1919. године знатно утицало и на едукацију младих Сефарткиња.

Надаље, према наводима из поменуте књиге (1924: 15-16) од 1894. године, на челу с Меркушом Були, друштво улази у нову епоху узевши у обзир да су чланице, у већој мери, биле школоване жене. По први пут се уводи вођење благајничких књига, још увек на шпанском језику и штампање годишњих извештаја. Такође, поменуто друштво почиње да прати рад *Српског женског друштва* као и да усваја и имплементира њихове новине у сопственом раду.

Уочава се да како су сефардске девојчице почеле да се школују и како су се с временом развијале, едуковале, стицале нова знања и ширили сопствене видике, тако су, као младе жене, бивале све активније у поменутом друштву и доносиле многобројне новине. С тим у вези, од 1905. године прва секретарка друштва, Јелена де Мајо увела је вођење записника на српском језику, почело је да се размишља о оснивању *Женске рад(е)ничке школе*, која

је основана тек 1. октобра 1919. године и сва правила друштва мењала су се и доносила на српском језику (Јеврејско женско друштво у Београду 1874-1924. На дан педесетогодишњице од оснивања 1924: 16).

Ово говори у прилог томе да су сефардске жене биле врло свесне да је познавање и коришћење већинског језика, у овом случају, српског језика од великог значаја за стицање друштвене моћи. Наиме, знање српског језика им је омогућавало да боље разумеју комуникацију и намеру мушкараца али и да се оне, првенствено, афирмишу и креирају нове друштвене улоге у том периоду (Вучина Симовић, Филиповић 2009: 150).

Према наведеном, закључује се да су Сефарткиње у Београду, с временом, добиле много могућности да се школују, усавршавају на различитим пољима, реализују активности путем друштва, утичу међусобно једна на друге, помажу и отварају нова врата за наредне женске генерације.

СЕФАРТКИЊЕ У НОВОМ САДУ

За разлику од образовања Сефарткиња у Београду, о чему постоји детаљнији увид у писана сведочанства, о образовању сефардских девојчица у Новом Саду постоји недовољан број доказа и списа.

Међутим, с друге стране, Алексић (2004: 94) истиче да су чланице јеврејске женске организације у Новом Саду биле врло активне и окренуте различитим пословима и задацима. Оне су неретко организовале изложбу женских ручних радова, затим чајанке, женски волонтерски рад, обилазиле хендикепиране чланове јеврејске заједнице и осим тога водиле рачуна и о јавној кухињи. У овом граду је постојало *Женско добротворно друштво* које је било активно од 1848. до 1944. године. Осим тога, била је позната *Женска секција НЦО – ревизиониста* која је престала са радом 1941. године.

У вези са поменутом секцијом, Алексић скреће пажњу на то да је била једна од најактивнијих као и да су чланице пружиле огроман допринос организовању, активизму и културном развитку како женских, тако и мушких секција.

Активно учешће Сефарткиња у Новом Саду огледало се и у несебичној помоћи хуманитарног друштва. Наиме, према наводима Петрушевског и осталих (2015: 16-18) прво хуманитарно удружење за помоћ сиротињи, на чијем се челу налазила Сефарткиња Јелена Кон, основано је 1925. године под називом *Друштво за бесплатно дељење хлеба*. Неопходно је нагласити да је Јелена Кон била истакнута чланица јеврејске заједнице Новог Сада, да је заједно са осталим чланицама непрекидно помагала јеврејским сиромашним породицама као и да су у рад организација која је водила биле укључене жене свих вероисповести.

Поменуто друштво хуманитарног карактера, како Петрушевски и остали (2015: 16-18) наводе, било је заслужно и за отварање обданишта чији је назив био *Кора хлеба и Дечије обданиште*. Такође, уз помоћ залагања Јелене Кон и под покровитељством краљице Марије 1933. године отворен је *Нови Дом Коре хлеба* што је додатно помогло да и јеврејска женска деца од малих ногу започну с образовањем.

СЕФАРТКИЊЕ У НИШУ

Слично као и у Новом Саду, о образовању женске сефардске деце скоро да не постоји архивска грађа која би детаљније указала на то како су се Сефарткиње у Нишу школовале и развијале у јавној сфери.

С друге стране, што се тиче женских јеврејских друштава, Озимић (2001: 36, цит. у: Видосављевић 2018: 1007) наводи да је у Нишу постојало женско друштво *Дебора*, које је предводила Ребека Мандил од 1936. године. Друштво је, као већина женских јеврејских друштава, било хуманитарног карактера. Међутим, како Озимић (2001: 36) коментарише, поменуто друштво „највероватније није било званично установљено ниједним актом". Упркос том недостатку, друштво је било активно и главни задатак чланица био је да помажу сиромашним појединцима, породиљама и свим осталима којима је била потребна помоћ.

Како надаље Озимић истиче (2001: 36, цит. у: Видосављевић 2018: 1007), ово женско друштво је дуго времена функционисало самостално. Из тог разлога, када је чланицама друштва *Деборе* понуђено да се споје с ционистичким друштвом WIZO (енгл. *Women's International Zionistic Organization*), било им је потребно више времена да поменуто прихвате. Тек након што им је објашњено да могу остати у свом, матичном друштву и уједно буду чланице WIZO, сарадња је остварена. Ова врста иницијативе, то јест, спајање два женска друштва проистекла је од председнице друштва WIZO Рахеле Беле Бераха, супруге доктора и председника нишке јеврејске општине Боривоја Берахе, која је имала јак друштвени утицај и подстицала развој еманципације код јеврејских жена.

СЕФАРТКИЊЕ У ПИРОТУ

Слично као и у претходним сефрадским заједницама, не постоје детаљанији записи о женском образовању у Пироту као и о томе да је постојало женско јеврејско друштво. Међутим, упркос мањем броју чланова сефардске заједнице у Пироту, постојале су припаднице које су биле активне и о којима су пронађени записи. Наиме, Лебл (2015: 68) скреће пажњу на једну од активних пиротских Сефарткиња - Рену Абраванел, чије је херојство

опевано у црногорским песмама. Поменута Сефарткиња је била позната као активисткиња у СБОТИЧ-у (Савез банкарских, осигуравајућих и трговачких чиновника), такође и као чланица Комитета КПЈ Трећег рејона у Београду, док се 1941. године прикључила Дурмиторском партизанском одреду у Црној Гори. Рена је била једна од ретких женских сефрадских припадница из поменутог града која се борила и била активна све до 1943. када је осуђена и стрељана у Колашину.

Слично као и у осталим градовима, и у Пироту су сефардске жене дуго година биле окренуте породици и кући те су се образовале у мањој мери. Међутим, као редак случај, Николић (1981: 805) помиње да постоји податак о томе да је Лика Берах похађала приватну женску гимназију током 1907/8. године као и да је положила испит из немачког језика што указује на то да је било спорадичних случајева Сефарткиња из Пирота које су се у то време школовале.

Како су се времена мењала и друштво постојало све модерније, Видосављевић (2019: 490) објашњава да се положај Сефарткиња почео мењати у већини градова, те тако и у Пироту. Омогућено је да се женска јеврејска деца, заједно са мушком, похађају основну школу као и гиманзију, док су „поједине Сефарткиње у овом граду изучавале занат и постале познате кројачице, као што су Леви Песаха Берта, Аврамовић Јусефа Винка, Алкалај Моше Стела“ (Савез бораца, Пирот, Подаци о погинулим, убијеним, настрадалим или несталим грађанима са територије ФНРЈ у току Другог светског рата прикупљени 1950. године, цит. у: Велкова, Панајотовић, 2015: 49).

ЗАКЉУЧАК

Фокус овог рада је на представљању сефардских жена у српској заједници, њиховој еманципацији, образовању и друштвеном активизму и то на примеру сефардских заједница у Београду, Новом Саду, Нишу и Пироту. Наиме, примећују се очигледне разлике између већих и мањих сефардских заједница што је знатно утицало и на слободу, изборе, активности и образовање Сефарткиња. Такође, у богатијим породицама као и бројнијим и економски јачим заједницама, Сефарткиње су имале много више могућности за сопствени развој и раст. С друге стране, у сиромашнијим и мање бројнијим заједницама, сефардске жене су биле ограниченије у доношењу одлука као и у учешћу у женским јеврејским друштвима.

С тим у вези, Филиповић и Вучина Симовић (2013: 83) наглашавају да се еманципација Сефарткиња, како у балканским државама тако и у сефардским заједницима на територији данашње Србије, не може се сагледати као тренутни и хомоген процес. Наиме, поменуте ауторке објашњавају да се динамика културног развитка и еманципације сефардских жена разликовала

од једне до друге сефардске заједнице јер је понајвише зависила од њихове економске и друштвене моћи и развоја.

У том погледу, Трговчевић (2005: 251-268, цит у: Ђуричић, Георгијев 2013) скреће пажњу на то да је еманципација жена представљао процес који се у највећој мери одвијао у урбаним градовима на Балкану, док се у руралним срединама патријахални модел дуго задржао што није ишло у прилог женској популацији и њиховом образовању и развитку. Из претходно наведеног, закључује се да је Београд свакако предњачио у вези са школовањем јеврејске женске деце. Такође, Божиновић (1996: 22, цит у: Ђуричић-Георгијев 2013) наводи да се и Војводина издвајала као напредније подручје по питању поменуте теме док се у јужним крајевима, посебно руралним, школовање Сефарткиња посматрало с резервом те су ограничења и немогућност услова били велика кочница за даљи развој и било који вид усавршавања.

У овом случају се и уочава поменуто навођење. Наиме, примећује се да су Сефарткиње у Београду и Новом Саду биле далеко имућније, бројније, образованије, као и да су имале веће могућности за даљи развој и друштвени активизам. С друге стране, сефардским женама на југу, тачније у Нишу, а још у већој мери у Пироту, недостајала је подршка за даљи развој и афирмацију. Економска моћ, као и бројност образовних чланица свакако су били један од предуслова да се сефардске жене развијају како у културолошком тако и у образовном смислу.

Како Филиповић и Вучина Симовић (2013: 83) истичу, Сефарткиње су свакако дуго година одржавале сефардски јеврејски идентитет али су и од момента када креће њихово образовање, еманципација и културни развитак, знатно почеле да утичу на промене и асимилацију Сефарда што се види и у све већем прихватању употребе српског језика. На крају, Антлер (1997: 12, цит. у: Филиповић, Вучина Симовић 2013: 83) закључује да је снага Сефарткиња, упркос многим друштвеним изазовима и њиховој дугогодишњој пасивној улози, била непоколебљива. Наиме, јеврејске жене су доприносиле заједници, синагоги, домовима, њихова друштва су подржавале јеврејски институционални живот, оснивале су локалне, регионалне и националне организације које су биле и најбројније и најактивније женске групе у земљи и тиме допринеле развоју сопствене еманципације и ојачале женску улогу у тадашњем друштву.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2004: Милица Алексић. Јевреји у Новом Саду, *Религија и толеранција*, бр. 5, 85-98.

Вајс 1957: Едита Вајс. „Учешће жена у јеврејском јавном раду у Југославији." Јеврејски алманах 1957-58, 149-155.

Велкова, Панајотовић 2015: Сашка Велкова, Мила Панајотовић. *Шалом из Пироша*. Пирот: Музеј Понишавља Пирот.

Видосављевић 2016: Милена Видосављевић. „Сефардска заједница у Нишу". *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 4/159-160, 995-1011.

Видосављевић 2019: Milena Vidosavljević. "La comunidad sefardí en Pirot" en: A. Pejović et. al (eds.), Estudios hispánicos serbios y retos de la contemporaneidad, Actas de la Segunda conferencia nacional de hispanistas serbios, celebrada del 20 al 22 de septiembre de 2018 en la Facultad de Filología (Universidad de Belgrado), Belgrado: Facultad de Filología, 479-494.

Виличић, Стојановић, Михајловић, Меворах 2015: Соња Виличић, Драгана Стојановић, Ђенка Михајловић, Вера Меворах. *Портрети и сећања јеврејске заједнице Србије пре Холокауста: Приручник за наставнике и наставнице*. Београд: Савез јеврејских општина Србије.

Вучина Симовић, Филиповић 2009: Ивана Вучина Симовић, Јелена Филиповић. *Етнички идентитет и замена језика у сефардској заједници у Београду*. Београд: Завод за уџбенике.

Давидовић 2016: Радивоје Давидовић. *Јеврејска читаоница 1929-1941*. Београд: Чигоја.

Де Мајо 1924: Јелена Де Мајо. Културни развитак јеврејске жене у Србији, у: *Јеврејско друштво у Београду 1874-1924. На дан педесетогодишњице од оснивања*. Београд: Издање Управе Јеврејског женског друштва, 50-61.

Лебл 2015: Жени Лебл. *Јевреји у Пироту, друго допуњено издање*. Пирот: Музеј Понишавља Пирот.

Иванковић 2017: Младенка Иванковић. *Бродови наде: алије југословенских Јевреја у Израел*. Београд: ХЕРАеду.

Јеврејско женско друштво у Београду 1874-1924. На дан педесетогодишњице од оснивања 1924: *Јеврејско женско друштво у Београду 1874-1924. На дан педесетогодишњице од оснивања*, Београд: Издање Управе Јеврејског женског друштва.

Николић 1981: Илија Николић. *Пироћ и срез нишавски 1801-1918*. Пирот: Музеј Понишавља Пирот.

Озимић 2001: Небојша Озимић. „Јевреји Ниша". *Научни подмладак, Хуманитас*, 1-4, вол. XXXIII, 14 -124.

Петрушевски, Тодорић, Фишер, Затезало, Чобановић, Глишин, Јанков 2015: Филип Петрушевски, Гордана Тодорић, Марко Фишер, Бојан Затезало, Јелена Чорбановић, Јелена Глишин, Едита Јанков. *Нови Сад: поглед на јеврејску културну баштину*. Нови Сад: Јеврејска општина Нови Сад.

Солдатић, Донић 2011: Далибор Солдатић, Жељко Донић. *Свет хиспанистике: увод у студије*. Београд: Завод за уџбенике.

Спасојевић (2015). Тамара Спасојевић. „Образовање и културни развитак јеврејских жена у Србији од друге половине XИX века до 1941". Зборник 10: Студије, архивска и мемоарска грађа о Јеврејима Југославије, Београд: Јеврејски историјски музеј – Београд, 145-182.

Филиповић, Вучина Симовић 2010: Jelena Filipović, Ivana Vučina Simović, "La lengua como recurso social: el caso de las mujeres sefardíes de los Balcanes." In: Díaz Más (ed.), Paloma & María Sánchez Pérez. *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*. Madrid: CSIC, 265-266.

Филиповић, Вучина Симовић 2013: Jelena Filipović, Ivana Vučina Simović, "Philanthropy and Emancipation among Sephardic Women in Balkans in Times of Modernity". *Journal of Sephardic studies*, vol.1, 78-95.

Ђурбабић 2011: Светомир Ђурбабић „Живот и трагедија нишких Јевреја 1941-1942". *Пешчаник*, 9, 55-71.

Ђуричић, Георгијев 2013: Милица Ђуричић, Ивана Георгијев. „Еманципација жена на Балкану у 19. и 20. веку: контрастивна анализа улога Српкиња и Сефарткиња у модернизацијским процесима". *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, бр. III(3). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2013/zenska--knjizevnost-i-kultura/emancipacija-zena-na-balkanu-u-19-i-20-veku-kontrastivna--analiza-uloga-srpkinja-i-sefartkinja-u-modernizacijskim-procesima#gsc.tab=0> [02.09.2021.].

Milena M. VIDOSAVLJEVIĆ

THE BEGINNING OF WOMEN'S EMANCIPATION IN SEPHARDIC COMMUNITIES ON THE TERRITORY OF TODAY'S SERBIA

Summary

After the exile from Spain in the 15th century, the Sephardim set out to seek refuge in other countries. That is how they came to the Balkans and built more communities on the territory of today's Serbia. In order to adapt and cooperate with the local population, the Sephardim were active in the public sphere, being educated and learning the Serbian language. On the other hand, the female part of the Sephardic population was for many years exclusively related to the household and the family. Over time, women gained more rights and opportunities for emancipation and education, and the Sephardic women began to change their previous social role. In this regard, the aim of the paper is to present a brief overview of the arrival of Sephardim in today's Serbia, to present some of the Sephardic communities, and then to draw attention to the position, role and education of Sephardic women, Women's Jewish Society and how were emancipated Sephardic women in Belgrade, Novi Sad, Nis and Pirot.

Key words: Sephardic women, women, emancipation, education, Women's Jewish Society, Sephardic communities.

Рад је предат 28. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 75(497.115)"19"
316.722(=163.41)
doi: 10.5937/bastina31-34294

Оригинални научни рад

*Звездана М. ЕЛЕЗОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИДЕНТИТЕТСКЕ ТЕМЕ У ДЕЛИМА СРПСКИХ ЛИКОВНИХ СТВАРАЛАЦА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ДО ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА ПРОШЛОГ ВЕКА**

Апстракт: У раду се говори о питању идентитетских тема у стваралаштву савремених српских ликовних стваралаца на Косову и Метохији, до деведесетих година XX века. Седамдесетих и осамдесетих година, одређени број српских стваралаца јеу својој поетици неговао теме у вези са српским културним идентитетом. Приказивањем кроз дела „Пећка Патријаршија", „Дечанска шума, с погледом на манастир Високи Дечани" и „Богородица Љевишка", сликар Влада Радовић је то потврдио. Косовски завет и Косово као простору утканом у српски културни идентитет, надахнуће је користио Сава Ракочевић. „Споменик косовским јунацима" стоји као репрезентивни пример. „У још тежим временима Косовско-заветно надахнуће црпео је и Трајко Стојановић Косовац. Његов циклус акватинти и графика посвећен је Дечанима – ризници српске духовности и културе.У атељеу Трајка Косовца јејош пре уписаних основних студија радио Зоран Фуруновић на копирању фресака, где препознајемо и његово интересовање за теме које су у вези са српским културним идентитетом. Сликар Петар Ђуза директним одговором и кроз дато платно „Хероика мита прераста у трагику збиље" пружа на увид посматрачу поставку немилих дешавања. Седамдесетих и осамдесетих година XX века, Светомир Арсић Басара, као водећи српски вајар у Покрајини, почиње кроз скулптуру да приказује немогућност мирења са угрожавањем српског националног и културног идентитета.

Кључне речи: Косово и Метохија, идентитет, ликовна уметност, Влада Радовић, Сава Ракочевић, Трајко Стојановић Косовац, Светомир Арсић Басара, Петар Ђуза, Зоран Фуруновић.

* Научни сарадник, zvezdana.el@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

Ликовно стваралачко поље до деведесетих година прошлог века у Покрајини је одисало једном прећутном уздржаношћу од националних тема, које нису задирале у идентитетска и историјска питања. С друге стране, уметници из Албаније отворено су пропагирали „[...] патриотске теме, везане за борбу албанског народа на Косову за независност" (Agolli 1980: 3). Уочавамо да је тако истакнути албански сликар Абдурахим Буза (Abdurahim Buza), према критичару Аголију (Agolli), рођен 1905. године у патриотској породици из Ђаковице (Agolli1980: 4) кроз своју уметност приказао изражени патриотизам, преносећи на платна сопствена сведочанства из револуционарних двадесетих година XX века и Другог светског рата. Посебно су интересантне две ауторове слике са јасном тенденциозном намером – „Азем Галица под опсадом" и „Скупштина призренске лиге", на којима уочавамо поруку његовог уметничког израза, односно претенционистичке идеје албанске политике према српском државном простору (Елезовић 2010: 209-214).

Када говоримо о српском ликовном стваралаштву, у току XX века уочавамо појачано интересовање за косовске теме у сфери уметности, које прате и савремени српски уметници. Излазак српске уметности на европску сцену забележен је учешћем на Међународној изложби у Риму 1911. године. То историјско време ослобођења српског народа од туђинске власти, уједињења Јужних Словена симболизовано је кроз транспоновани косовски мит, а његово присуство осећа се и код Хрвата (Елезовић 2009: 261-267). Битно је поменути велика уметничка остварења инспирисана косовским митом која су везана за знаменитог аутора хрватског порекла, Ивана Мештровића и његов „Видовдански храм" (Adamec1984: 39; Борић 2008: 179-183). „Споменик косовским јунацима" Ђорђа Јовановића био је вид представљања наше уметности кроз само значење косовског мита као споне за коначно ослобођење српског државног и духовног простора. Након Међународне изложбе у Риму бележи се још већа заступљеност косовских тема у делима српских уметника. Косово представља тему која је у сликарству присутна од историјских догађаја и личности, па све до пејзажа (нпр. код Надежде Петровић) (Петровић 2011, 421-437). Косовски мит је током векова задржао своју позицију идеје водиље у српској уметности. Ликовни уметници у својим делима приказују најважније догађаје из српске историје: Косовски бој, крунисање српских владара, живот српских светаца, како би одржали национални дух народа и укоренили српски национални идентитет кроз историјске догађаје и сећање на српске духовне и владарске величине. Друга половина XX века је период савремене ликовне уметности и потреба за новим начином изражавања и креирања културног идентитета.

До деведесетих година XX века српски културни идентитет није било лако бранити уметничким остварењима.Ова теза не говори у прилог мишљењу

да је покрајинска ликовна уметност била оптерећена албанском националном културом, али се осећала јака хегемонија њене националне уметности, односно њених представника. Трендови у уметности били су у складу са укупном југословенском сценом, која је значајно тежила да иде путем светске уметности. Највећа ограничења српски уметници имали су у пракси њиховог заобилажења и прећуткивања, када су у питању учешћа косовских уметника на међународним изложбама (Muharremi 1986:36). Поједини перспективни српски уметници нису могли да дођу чак ни до приштинских галерија, само зато што су Срби. Све је то чинило једну лошу атмосферу, у којој се српско ликовно стваралаштво у Покрајини није могло афирмисати и презентовати на одговарајући начин.

Ипак, међу српским стваоцима нашли су се они који су у време седамдесетих и осамдесетих година у својој поетици неговали теме у вези са српским културним идентитетом. На тему српског културног наслеђа међу првима је стварао Влада Радовић што се посебно односи на слике „Пећка Патријаршија", „Дечанска шума, с погледом на манастир Високи Дечани" и „Богородица Љевишка" (Muharremi 1986: 53, 55). Након њега у косовском завету и Косову као простору утканом у српски културни идентитет надахнуће је на својим стваралачким почецима тражио и проналазио Сава Ракочевић. Његова слика „Споменик косовским јунацима" (Глушчевић 2001: 8) репрезантативни је пример.

Косовско-заветну инспирацију у још лошијим временима црпео је и Трајко Стојановић Косовац[1](Stojanović: 1980: 9). Циклус акватинти и графика посветио је Дечанима – ризници српске духовности и културе. Уз то, он је мотиве из српске културе интерпретирао на савремен и оригиналан уметнички начин. Графике из овог циклуса настале су између 1969. и 1973. године, на Косову и Метохији, и сведочи о уметниковом опредељењу за слободно ликовно изражавање (Stojanović 1970). У атељеу Трајка Косовца радио је Зоран Фуруновић на копирању фресака још пре уписаних основних студија где препознајемо и његово интересовање за теме које су у вези са српским културним идентитетом.

1 Трајко Стојановић Косовац рођен је 1934. године у Приштини. Активно се бавио графиком, сликарством и сценографијом. Члан Друштва српских уметника *Лада*. Учествовао на бројним значајним изложбама: Удружења ликовних уметника Косова, Октобарског салона, Дечанске колоније, Удружења ликовних уметника Србије. Тријенала југословенског цртежа у Сомбору, Међународној изложби оригиналног цртежа у Ријеци, Мајској изложби Галерије Графичког колектива, НОБ у делима ликовних уметника Србије, Тријенала југословенског цртежа у Сомбору, Међународној изложби оригиналног цртежа у Ријеци, Мајској изложби Галерије Графичког колектива, НОБ у делима ликовних уметника Југославије, Загребачкој изложби југословенског цртежа, изложбама Друштва *Лада*, Тријеналу југословенске графике у Битољу, Ликовног сусрета у Суботици.

Зоран Фуруновић „Пут у Грачаницу“, 1986, *уље на платну, 170 цм × 130 цм, Народни музеј у Београду, инв. бр. 32_2135*

Срђан Марковић нарочито истиче „завичајну вертикалу“ у Фуруновићевом ликовном стваралаштву. Закључује да је Зоран Фуруновић кроз две серије цртежа „Пут у Грачаницу“ из 1987. и „Снови, слутње, сећања“ из 1989. године поставио стваралачки темељни оквир за појављивање одређеног броја слика дубоко прожетих цртачком структуром (Елезовић 2016: 247; Марковић 2008: 259).

Седамдесетих и осамдесетих година XX века, Светомир Арсић Басара, као водећи српски вајар у Покрајини, почиње кроз скулптуру да приказује немогућност мирења са угрожавањем српског националног и културног идентитета (Мајхер 2006: 22). Његов други циклус, настао осамдесетих година прошлог века, представља ангажовану уметност, као реакцију на све лошији положај српског народа и његовог културног наслеђа у Покрајини.

Код одређеног броја српских ликовних стваралаца на косметском простору осамдесетих и почетком деведесетих година XX века уочавамо поновно присуство косовског мита. Иницран целокупном ситуацијом на свеколиком косметском простору, где је упрто све против народа српске националности, сликар Петар Ђуза директним одговором и кроз дато платно „Хероика мита прераста у трагику збиље“ пружа на увид посматрачу поставку

немилих дешавања. Можемо приметити да се целокупна радња на платну поистоветила са стварношћу, непримереном по српски народ на Космету. Довољно је да увидом у само један сегмент платна констатујемо да је аутор предвидео страхоте, и данашњица казује да је тачно проценио ситуацију.

Као дела српског ликовног стваралаштва, значај јавних уметничких споменика на Косову и Метохији је веома важан. Стуб идентитета косовских Срба чини косовски завет, који води порекло још од Косовске битке. Српски владари подизали су задужбине, цркве и манастире, као и уметничке јавне споменике дуж читавог Косова и Метохије. Међутим, српски уметници до 1989. године нису имали никакву подршку за своје стварање, јер је новцем располагала покрајинска власт, која је протежирала албанске уметнике. Култура сећања, као један од облика друштвеног живота, гурнута је у запећак, што је у супротности са трендом који је долазио из савременог света. Ово се посебно односи на историјско наслеђе Срба на Косову и Метохији, где је долазило до спонтаног или организованог угрожавања, почевши од средњовековних споменика до спомен-места из Првог и Другог светског рата. Тек почетком деведесетих година 20. века долази до враћања Покрајине у уставни оквир Србије, а самим тим и подршке српској култури и уметности. Реч је о времену експанзије споменичког стваралаштва, јер и у уметности оживљава косовска заветна мисао (Elezović 2020: 409-415).

Савремено српско ликовно стваралаштво на Косову и Метохији елемент су од изузетне вредности за српски културни идентитет. Српско уметничко стваралаштво на Косову и Метохији током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века дало је значајна имена укупног српског, односно југословенског стваралаштва. У тешком времену албанске политичке хегемоније у Покрајини, српски уметници успели су се изборити за свој статус и афирмисати национално стваралаштво. Јасно је да ликовна сцена у Покрајини није омогућавала потпуни уметнички израз (због чега је део наших уметника наставио да ствара у централној Србији), на промовисање идентитетских вредности српске културе кроз уметност. У овом периоду могу се запазити храбра уметничка остварења, која су садржала националну поетику, прикази Патријаршије, Грачанице, косовског мита, која су представљана на ликовним манифестацијама у Покрајини и ван ње.

ЛИТЕРАТУРА

Agolli1980: DritëroAgolli, *Poezia e një krijimtarie, Abdurrahim Buza piktori populliti republikës Popullore socialistete Shqipërisë*, Tiranë, Galeria earteve figurative, 1980.

Adamec1984: AnaAdamec. *IvanMeštrović 1883-1962*, Katalog izložbe SANU, Beograd, SANU.

Борић 2008: ТијанаБорић.„Уметнички опус Ивана Мештровића у дворском комплексу на Дедињу“, *Наслеђе*. 9: 179-183.

Глушчевић 2001: Зоран Глушчевић. *Ракочевић Сава*. Београд: Српска књижевна задруга.

Елезовић 2010: ЗвезданаЕлезовић.„О претенционизму у сликарству (на примеру слика Абдурахима Бузе)“, *Баштина*. 29: 209-214.

Елезовић 2009: Звездана Елезовић. „Косовске теме павиљона Краљевине Србије на међународној изложби у Риму 1911. године“, *Баштина*, 27: 261-267.

Elezović 2020: Zvezdana M. Elezović, „Javni spomenik kao constituent kulturnog identiteta Srba na Kosovu i Metohiji“. *Baština*. (52), 409-415.

Елезовић 2016: Звездана Елезовић. *Улоīа савремене срūске ликовне умеīносūи на Косову и Меīохији у очувању срūскоī културноī идениūиūеūа* Докторска дисертација. Београд: Факултет за културу и медије Џон Незбит универзитета.

Мајхер 2006: Весна Мајхер. Казивања и искази српских вајара, Београд: Издање аутора.

Марковић 2008: Срђан Марковић. „Завичајна вертикала у сликарству Зорана Фуруновића“. *Зборник за ликовне умеīносūи Маūице срūске,* 46, 259.

Muharremi1986: Hivzi Muharremi (Hivzi Muharem), *Vlada Radović*, Priština: Galerija savremene umetnosti.

Петровић (2011): Радмило Петровић. „Надеждини Косовски божури и Манеова Поља макова“. *Зборник радова Филозофскоī факулūеūа у Пришūини*, бр. 41: 421-437.

Stojanović 1970: Trajko Stojanović. *Grafika i crtež*, Zrenjanin: Mala galerija Umetničke kolonije Ečka, 1.2-19.2,1970.

Stojanović 1980: Trajko Stojanović. *KatalogTrajko Stojanović Kosovac* (Beograd: Kulturni centar, 24.11 – 8.12.1980).

Zvezdana M. ELEZOVIĆ

IDENTITY THEMES IN THE WORKS OF SERBIAN ARTISTS IN KOSOVO AND METOHIJA UNTIL THE 1990.

Summary

The paper discusses the issue of identity themes in the work of contemporary Serbian artists in Kosovo and Metohija, until the 1990s. Among Serbian artists were those who nurtured themes related to the Serbian cultural identity of the 1970s and 1980s. The painter Vlada Radović expressed this through the works of "The Patriarchate of Peć", "The Forest of Dečani with a view of the Visoki Dečan Monastery and "The Holy Virgin Ljeviška". After him, Sava Rakočević, in his creative beginnings, also sought and found inspiration in the Kosovo pledge and in Kosovo as a space woven into Serbian cultural identity. His painting "Monument to the Kosovo Heroes" is a representative example. Trajko Stojanovic Kosovac also drew inspiration from Kosovo-pledge inspiration in even more difficult times. His aquatint and graphics cycle is dedicated to Dečani - the treasury of Serbian spirituality and culture. In Trajko Kosovac's studio, Zoran Furunovichad been working on copying murals before enrolling basic studies, where we recognize his interest in topics related to Serbian cultural identity.Initiated by the entire situation in the entire Kosmet area, where everything is directed against the people of Serbian nationality, the painter Petar Đuza with a direct response and through the paint „Heroics of Myth Grows Into Tragic Reality" provides the observer with an overview of unpleasant events. In the 1970s and 1980s, Svetomir Arsić Basara, as the leading Serbian sculptor in the Province, began to show through sculpture the impossibility of reconciling with the threat to Serbian national and cultural identity.

Key words: Kosovo and Metohija, identity, fine arts, Vlada Radović, Sava Rakočević, Trajko Stojanović Kosovac, Svetomir Arsić Basara, Petar Đuza, Zoran Furunović.

Рад је предат 1. октобра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине* одобрен за штампу.

УДК 725.94(497.115)
730.071.1 Арсић Басара С.
doi: 10.5937/bastina31-33676

Оригинални научни рад

*Мирјана Д. БАРАЋ**
Универзитет у Београду – Архитектонски факултет

УРБАНИСТИЧКО-АРХИТЕКТОНСКИ И СИМБОЛИЧКИ ОСВРТ НА МЕМОРИЈАЛНО--СПОМЕНИЧКО НАСЛЕЂЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ДЕЛИМА СВЕТОМИРА АРСИЋА БАСАРЕ

Апстракт: Предмет рада представља просторно, урбанистичко-архитектонско и симболичко тумачење споменика НОБ-а на Косову и Метохији, аутора Светомира Арсића Басаре. За анализу су изабрани Споменик народним херојима Борису Вукмировићу и Рамизу Садику и Споменик шарпланинском партизанском одреду. Циљ рада је да се, кроз тумачење принципа просторне перцепције споменика, утврде односи између скулптурне форме и човека, али и основне урбанистичко-архитектонске и споменичке релације, карактеристике, поруке и значења.

За потребе овог истраживања су прикупљени подаци о доступној архивској грађи и постојећем стању споменика, спроведен је интервју са Светомиром Арсићем Басаром, аутором споменика, а потом је извршено урбанистичко-архитектонско и симболичко тумачење споменика.

У раду су дати историјски осврт, преглед друштвених прилика и односа, као и ауторских процеса у урбанистичко-архитектонском конципирању решења, стога овај рад може допринети проширавању досадашњег скромног знања о урбанистичко-архитектонским карактеристикама споменика и бољем разумевању њихове меморијалне симболике.

Кључне речи: Косово и Метохија, Светомир Арсић Басара, меморијално--споменичко наслеђе, НОБ, Ландовица, Борис Вукмировић и Рамиз Садику, Брезовица, шарпланински партизански одред, меморијална симболика, просторна перцепција.

УВОД

Време настанка споменика посвећених Народноослободилачкој борби (НОБ), а посебно период између шездесетих и седамдесетих година XX века, било је време експоненцијалног успона споменичког стваралаштва

* Истраживач приправник, докторанд, mirjana.barac@arh.bg.ac.rs

на простору Југославије. Током четрдесетих и педесетих година XX века, знатно је била изражена меморијална пракса иницирана од стране народа, која је за последицу имала изградњу једноставних спомен-плоча и спомен--обележја (Gal Kirn и Robert Burghardt 2012). Касније, посебно након друге половине педесетих година XX века, актуелна политика сећања је утицала на финансирање већих пројеката намењених обележавању важних догађаја и мотива из народноослободилачке борбе и интензивније учешће политичких организација и комисија (Gal Kirn и Robert Burghardt 2012). „Шездесете и седамдесете године прошлог века сматрале су се „златним добом" спомен места и комплекса посвећених жртвама Другог светског рата" (Prica и Lajbenšperger 2018: 75, прев. М.Б.). Тадашњи друштвено-политички систем је имао разумевање за изградњу споменика, што је допринело слободи уметничког изражавања, уметности уопште и квалитету самих споменика. Изградња споменика је одражавала и жељу за истицањем „јавног погледа на друштвено признату смрт" (Елезовић 2020:411). Ипак, распадом Југославије, променом политичког система и касније небригом друштва, многи споменици НОБ-а су запуштени, налазе се у лошем стању или су порушени. „Током грађанских ратова примећен је општи пораст негативног става према социјалистичкој баштини" (Prica и Lajbenšperger 2018: 77, прев. М.Б.) и „многи споменици су постали део дисонантног наслеђа" (Prica и Lajbenšperger 2018: 77, прев. М.Б.).

Споменици НОБ-а представљају део значајног и богатог културно--историјског наслеђа Косова и Метохије. Њихов значај се не огледа само у меморијално-споменичкој и историјској вредности и сведочењу о догађајима из прошлости, већ и у значајној уметничкој, амбијенталној и архитектонско-урбанистичкој вредности. „Заштита културно-историјског наслеђа на подручју Косова и Метохије представља посебно изазовно питање и проблем. Међуетнички сукоби крајем XX и почетком XXI века, НАТО бомбардовање 1999. г. и Мартовски погром 2004. г. само су неки од догађаја у недавној прошлости који су утицали на стање културне баштине на Косову и Метохији" (Ristić и др. 2020:2101, прев. М.Б.). Последице наведених догађаја довеле су до промена у демографској структури (Tančić, Elezović 2020), као и до промена у политичком и друштвеном систему. Овакве промене су утицале на реорганизацију институција, али и на њихову надлежност, управљање и доступност архивске грађе.

Предмет овог рада представља урбанистичко-архитектонски и симболички осврт на споменике НОБ-а, који су део меморијалног наслеђа Косова и Метохије. У раду су анализирани Споменик народним херојима Борису Вукмировићу и Рамизу Садику у Ландовици (у даљем тексту: Споменик у Ландовици) и Споменик шарпланинском партизанском одреду на Брезовици (у даљем тексту: Споменик на Брезовици), аутора Светомира Арсића Басаре.

Истраживањем архивске грађе утврђено је да надлежне институције које су деловале на подручју Косова и Метохије, а које су касније измештене у Лепосавић, Ниш и Београд, као и Покрајински завод за заштиту споменика културе Приштина Лепосавић, не располажу архивском грађом наведених споменика. Осим макете и фотодокументације из Музеја Југославије и Архива Југославије, које сведоче о посети Јосипа Броза Тита и полагању венаца, друга архивска грађа за Споменик на Брезовици није пронађена. Део архивске грађе Споменика у Ландовици је сачуван у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду и односи се претежно на фотодокументацију, новинске чланке и документе за упис у регистар споменика културе. Осим истраживања архивске грађе, за потребе овог рада, подаци о споменицима су прикупљени и кроз спроведен интервју са вајаром Светомиром Арсићем Басаром, аутором ових споменика.

Према Аџемовић-Анђелковић, „тумачењем симболике архитектонског израза, кроз анализу функционалне и просторне поставке дела, и употребљених елемената форме и материјализације, можемо да разумемо поруке или значења неког дела меморијалне архитектуре и утисак о архитектонском простору који аутор жели да пренесе на посматрача“ (2017:164).

Циљ рада је да се, тумачењем наведених карактеристика, кроз човекову перцепцију споменика, утврде основне урбанистичко-архитектонске и симболичке релације, карактеристике, поруке и значења самих споменика. Имајући у виду чињеницу да је мало сачуваних података и докумената о наведеним споменицима, као и да је Споменик у Ландовици потпуно порушен, те се истраживања не могу извршитити *in situ*, допринос овог рада се огледа у проширивању досадашњег скромног знања о споменицима и бољем разумевању њихове меморијалне симболике.

О СПОМЕНИЦИМА, МОТИВИМА И РАЗВОЈУ ИДЕЈЕ О ИЗГРАДЊИ

Споменик у Ландовици (N 42°15’17.5”, E 20°40’55.0”) је подигнут 30. новембра 1963. г. у месту Ландовица, удаљеном од Призрена око 10 km (Jokić 1986). Дело је вајара Светомира Арсића Басаре, архитекте Миодрага Пецића и сликара Хилмије Ћатовића (Jokić 1986). Потпуно је срушен након међуетничких сукоба на Косову и Метохији, који су се догодили крајем XX века. Споменик симболизује две трагично настрадале личности[1],

1 Борислав (Борис, Бора) Вукмировић је рођен у Берцигову у Бугарској 1. августа 1912. г. Постао је члан Савеза комунистичке омладине Југославије 1932. г., а 1933. г. члан Комунистичке партије Југославије. Револуционарни рад Боре Вукмировића, како у

Бориса Вукмировића и Рамиза Садика, који су имали значајан утицај на развијање народноослободилачке борбе на Косову и Метохији.[2]

Решењем Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини (бр. 931 од 15.12.1967.) и Решењем Завода за урбанизам и заштиту споменика културе и природе општине Призрен (бр. 621 од 28.5.1968.) Споменик у Ландовици, са спомен-парком на кат. парц. 66, бр. п. л. 1007, КО Ландовица, у укупној површини од 440 m^2, проглашен је за споменик културе. Споменик је уписан у регистар споменика културе СО Призрен, који је водио Завод за урбанизам и заштиту споменика културе и природе у Призрену (РЗЗСК, Пријава за упис у регистар споменика културе).

Према сачуваном Извештају стручне комисије[3], место погибије народних хероја Бориса Вукмировића и Рамиза Садика је првобитно обележено спомеником, који је постављен 1949. г. од стране Обласног комитета КПЈ. Споменик је постављен на узвишици, савладаној са девет степеника, на пространом бетонском платоу димензија 10 x 8 m, оивиченим украсним, бело окреченим, стубовима, повезаним масивним гвозденим ланцима. Димензија споменика на ком је постављена спомен-плоча је била 2,3 x 2,7 x 0,6 m, а димензија спомен-плоче 0,83 x 1,3 m.

Извештај стручне комисије садржи препис текста који је урезан на белој мермерној плочи, постављеној на западној страни споменика:

> „Високо држећи заставу Комунистичке партије Југославије у борби против окупатора и домаћих издајника за национално и социјално ослобођење, за братство и јединство наших народа, овде су априла 1943. године положили своје животе народни хероји Борис Вукмировић секретар и Рамиз Садику члан ОК КПЈ за Косово и Метохију."

периоду пре рата тако и током народноослободилачке борбе, везује се у великој мери за Рамиза Садика (Jokić 1986).
Рамиз Садику је рођен у Пећи, 1915. г. Интересујући се за научне и политичке теме, започео је студије на Правном факултету у Београду. Постао је члан Савеза комунистичке омладине Југославије 1933. г., а 1936. г. члан Комунистичке партије Југославије (Jokić 1986).

2 *„Боро и Рамиз [...] су део историје револуционарног покрета у Покрајини. [...] горостаси револуције, најживљи и највећи пример братства и јединства [...]. Оно што нарочито одушевљава јесте чињеница да су они постали симбол наше омладине и неразрушивог јединства њених редова." (РЗЗСК, Јединство,* бр. 17 од 14. априла 1969.)

3 Главни одбор Савеза бораца народноослободилачког рата Србије формио је стручну комисију за оцену споменика из 1949. г., коју су чинили: Бранко Шотра, професор Академије за примењену уметност, Пиво Караматијевић, академски сликар, Стеван Боднаров, академски вајар, Владета Петрић, академски вајар, Гојко Лаћевић, професор историје на раду у Историјском архиву ЦК СКС и Олга Чворић, историчар уметности на раду у Историјском архиву ЦК СКС (РЗЗСК, Извештај стручне комисије).

Сл. 1 Изглед првобитног споменика (спомен-плоче) из 1949. г.
(извор: РЗЗСК, фотодокументација)

Према мишљењу стручне комисије, изузетно важно историјско место, као што је место стрељања Бориса Вукмировића и Рамиза Садика, није најприкладније решено постављањем спомен-плоче. Из тог разлога је требало пронаћи решење *„које ће генерацијама говорити о догађају који се [...] одиграо"* јер су на том месту *„пала два велика народна борца – два велика револуционара"* (РЗЗСК, Извештај стручне комисије). Имајући у виду историјски контекст и значај места, тадашњи Покрајински одбор борачких организација, кроз свој програм, предвидео је да се подигне прикладније спомен-обележје.

Споменик на Брезовици (N 42°13'12.3", E 20°59'50.0") се налази на Шар-планини, у Брезовици, удаљеној од Приштине око 67 km (Jokić 1986). Дело је вајара Светомира Арсића Басаре и архитекте Миодрага Пецића. Откривен је 07. јула 1964. г. (Поповић 1981). Споменик је очуван, али запуштен. Општијег је карактера, не представља конкретне личности, већ симболизује улогу и значај Шар-планине, која је служила као склониште шарпланинског војног одреда[4] и која одражава садржај учешћа народа у народноослободилачкој борби.

Дефинисање најприкладнијег решења је, како у случају Споменика на Брезовици тако и у случају Споменика у Ландовици, спроведено кроз расписан конкурс интерног карактера. Прве награде нису додељене. Додељене су друге награде ауторима Светомиру Арсићу Басари, Миодрагу Пецићу и Хилмији Ћатовићу за Споменик у Ландовици и ауторима Светомиру Арсићу Басари и Миодрагу Пецићу за Споменик на Брезовици. Предметна решења окарактерисана су као најбоља и усвојена су за реализацију (Арсић).

Према информацијама добијеним из личног интервјуа са Светомиром Арсићем Басаром, представници Покрајинског одбора борачких организација,

4 Шарпланински партизански одред је формиран у новембру 1942. г. и обнављан је неколико пута, у марту и новембру 1943. г. и августу 1944. г. Одред је дејствовао на подручју Шар-планине, Малесије, Скопске Црне Горе и Македоније (Поповић 1981). Услед различитих притисака непријатељских снага (Поповић 1981), јаких зима и потера бугарске полиције, део шарпланинског партизанског одреда је расформиран, а део одреда је прешао на подручје Урошевца (Jokić 1986).

уз помоћ Обласног комитета, разговарали су са ауторима споменика о локацији на којој би требало да се изграде споменици. Имајући у виду да су споменици НОБ-а најчешће симболизовали значајна историјска места партизанске борбе, тадашња пракса измештања споменика НОБ-а ван насеља и градова и њихових најрепрезентативнијих отворених простора била је актуелна и заступљена (Gal Kirn и Robert Burghardt 2012).

За изградњу Споменика у Ландовици изабрана је локација уз леву страну пута Призрен – Ђаковица – падина са погледом на Паштрик, Коритник, Бели дрим, Призрен и винограде. Предметна локација је због свог положаја и морфологије била погодна за урбанистичко обликовање простора и дефинисање садржаја, како кроз функционални тако и кроз естетски аспект. Узимајући у обзир значај и улогу Шар-планине за шарпланински партизански одред и његово учешће у народноослободилачкој борби, као и поруку коју је будући споменик требало да пренесе, за Споменик на Брезовици је изабрана локација у отвореној природи, на падинама Шар-планине, између насеља Брезовица и Штрпце.

АУТОРСКА РАЗМАТРАЊА МОГУЋИХ РЕШЕЊА СПОМЕНИКА

Коначном решењу Споменика у Ландовици је претходило истраживање најадекватнијег обликовног решења споменика. Према информацијама добијеним из личног интервјуа са Светомиром Арсићем Басаром, првобитно обликовно решење споменика је било у виду реалистичке форме, којом би Борис и Рамиз били представљени као две фигуре у загрљају. Превише реалистички и у одређеној мери патетични приказ таквог решења, који нема симболичну снагу споменика, био је главни мотив да се одустане од овог решења. Друга идеја је обухватала апстрактну форму споменика са два обелиска, постављена један поред другог. Ипак, такво решење би било тешко разумљиво и прихватљиво (Арсић). Треће и усвојено решење модерније форме је асоцијативно, али крајње стилизовано и сведено. Решење споменика чине два елемента која подсећају на људске фигуре које се сливају једна у другу.

Светомир Арсић Басара у спроведеном интервјуу наводи да је поступак доласка до коначног решења споменика на Брезовици, за разлику од разматрања могућих решења споменика у Ландовици, био другачији. Басари су као инспирација послужиле две симетрично овалне ћерамиде, које су се у то време налазиле у дворишту његовог атељеа. Басарина полазна идеја се односила на стварање динамичне форме и избегавање уравнотежености, која би на одређени начин умањила однос игре. Како би реализовао полазну идеју,

Басара је вршио покушаје да добије асиметричне односе кроз обликовање ћерамида тако да једна буде већа, друга мања, да у горњем делу буду шире, а у доњем уже. Обликовањем ћерамида и њиховим довођењем у складне међуодносе, формирао је простор заштићен скоро са свих страна.

ПРОСТОРНА АНАЛИЗА СПОМЕНИКА У ЛАНДОВИЦИ

Просторне, физичке и морфолошке карактеристике локације су имале важан утицај на урбанистичко обликовање простора спомен-парка у Ландовици, као и на његову функционалну поставку. Специфичност урбанистичке поставке спомен-парка се огледа у пружању адекватног одговора и јасне симболичке поруке кроз савладавање мање дистанце између приступне тачке и свих садржаја спомен-парка. Простор спомен-парка је подељен на два платоа. Други, горњи плато садржи све композиционе елементе спомен-парка, док је на доњем, приступном платоу, предвиђен паркинг простор. Због мање просторне удаљености између два платоа, посматрач не доживљава Споменик кроз визуру и дистанцу, већ га у целости јасно сагледава са приступног платоа. Даљим приближавањем, посматрач сагледава детаље.

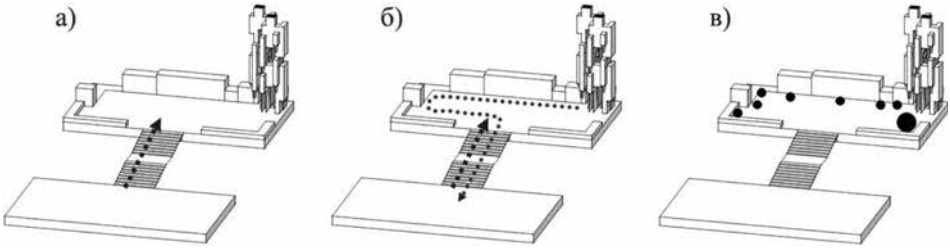

Сл. 2 Изглед Споменика у Ландовици (извор: РЗЗСК, фотодокументација)

Горњем платоу се приступа преко широког, централно постављеног, степеништа. Имајући у виду мању дистанцу коју корисник савладава, али и ограничен простор горњег платоа, елементи спомен-парка су у композиционом смислу постављени тако да формирају простор микроцелина и дефинишу ходолошке просторе. Складним односом вертикалних и хоризонталних елемената, и формирањем микроцелина и парцијалних амбијената, посматрач се упућује да истражује простор и садржаје у оквиру спомен-парка. Оваквом просторном композицијом елемената, утиче се на перцепцију посматрача који спомен-парк доживљава пространијим.

Споменик није постављен фронтално у односу на централно степениште, већ је смакнут десно од централног степеништа и представља задњи

композициони елемент у формираном низу. Имајући у виду његове обликовне карактеристике, позицијом Споменика се прекида континуитет хоризонталних композиционих елемената. Простор на одређен начин расте ка највишој тачки тј. Споменику и опада од Споменика. Доминантност и значај Споменика додатно су наглашени оваквом просторном организацијом елемената.

Сл. 3 Утицај композиционих елемената на кретање и просторну перцепцију посматрача кроз тумачење: (а) централног приступа, (б) истраживање садржаја и (в) формирање ходолошких простора и микроцелина (аутор: Мирјана Бараћ)

Велики значај у композиционом смислу, поред Споменика, има и мозаик. Споменик представља доминантну вертикалу, а мозаик изражава хоризонталност, чиме се формира композиција са извесном динамиком и хармоничношћу. Иако мозаик не илуструје страдање Бориса Вукмировића и Рамиза Садика на директан начин, на мозаику су приказани мотиви из народноослободилачке борбе. Лица на мозаику су општег карактера и односе се на лица бораца. Мозаиком су на реалистичан начин приказани симболи братства и јединства – личности и националности које су се заједнички борили у народноослободилачкој борби за нови друштвени поредак у ком би могли слободно да живе.

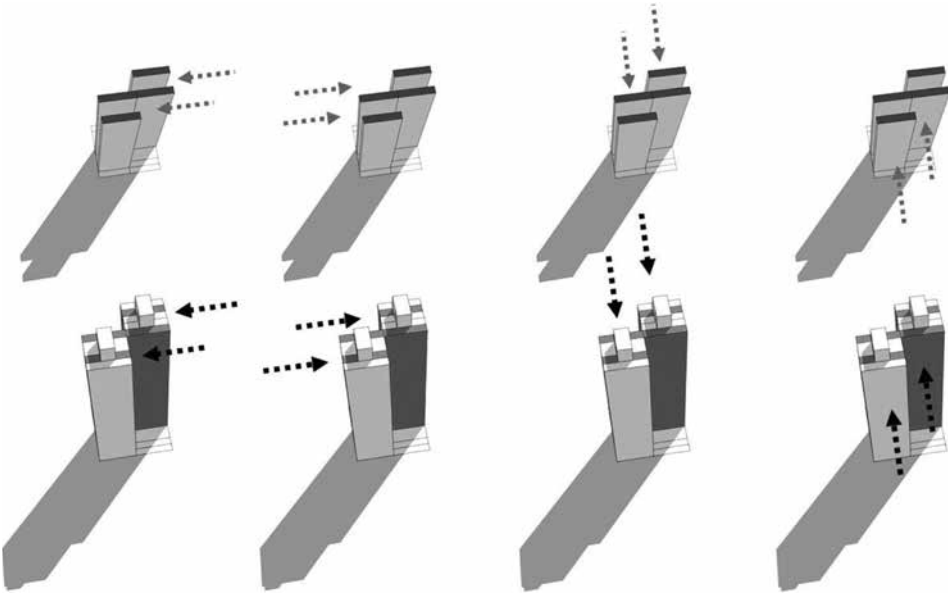
Сл. 4 Мозаик Споменика у Ландовици (извор: РЗЗСК, фотодокументација)

Споменик чине два вертикална елемента у одређеном одступању, постављена дијагонално један од другог. Оба елемента су обликована тако да подсећају на људске фигуре сведене на строге геометријске облике. Хармонични распоред и ритам маса, које асоцирају на покретне делове тела, чини да наведени елементи Споменика делују убедљиво.

Сл. 5 Обликовање форме споменика – свођење вертикалних елемената на строге геометријске облике који подсећају на људске фигуре (аутор: Мирјана Бараћ)

Иако су у основи тј. њиховој хоризонталној пројекцији, два основна вертикална елемента постављена дијагонално, њихови вертикални односи су паралелни. Овакви просторни односи успостављени су како се наведена два елемента, приликом посматрања, не би спајала у једну фигуру (Арсић). Сагледавањем Споменика из различитих углова, читају се две фигуре и на тај начин не долази до потирања било које од две личности које и сам Споменик симболизује.

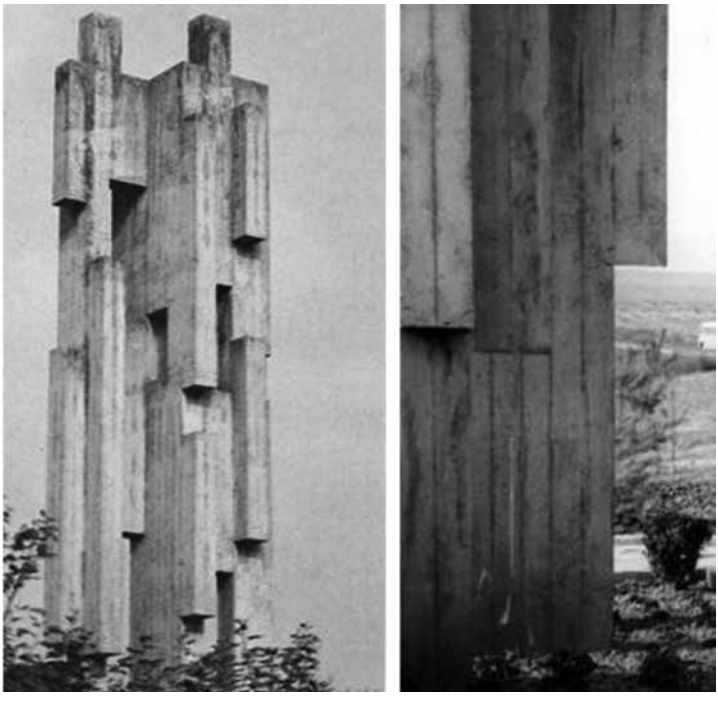

Сл. 6 Утицај хоризонталног смицања елемената на вертикалне односе споменика – анализа сагледавања споменика из различитих углова (аутор: Мирјана Бараћ)

Сл. 7 Анализа паралелних вертикалних односа споменика (аутор: Мирјана Бараћ)

Материјал од ког је изграђен Споменик је натур-бетон. Избор материјала има значајну улогу у уметничком изразу. Према Басари, уметничко изражавање кроз материјал представља тежњу ка савршености превођењем материјала у уметничко изражајно средство, уместо у обичну масу, чиме уметник преноси свој став и поруку посматрачу (Елезовић 2009). Поред тога, начин постављања оплате, која након уклањања оставља траг, може допринети већој експресивности површине. За разлику од Споменика на Брезовици, код ког оплата истиче заобљеност форме споменика, код Споменика у Ландовици, трагови спојева оплате, отиснути на бетонским елементима, истичу доминантну вертикалност споменика.

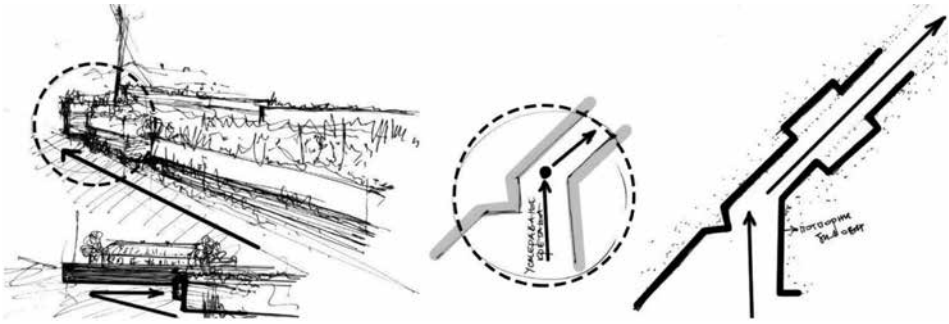

Сл. 8 Детаљи материјализације Споменика у Ландовици
(извор: Jokić 1986:356)

ПРОСТОРНА АНАЛИЗА СПОМЕНИКА НА БРЕЗОВИЦИ

Поред споменика, првобитно планирани садржаји у оквиру спомен-парка на Брезовици су били чесма и паркинг простор (Арсић). Накнадно су изграђени потпорни зидови који су одвајали паркинг простор од зелених површина. Сагледавајући разлике између постојећег стања и архивског стања, приметни су накнадни радови на партерном уређењу, који се огледају у материјализацији стаза, зидова, али и елемената партерног уређења. Подаци о наручиоцу и извођачу радова на санацији елемената спомен-парка нису пронађени.

Приступ комплексу, у оквиру ког се налази Споменик на Брезовици, формирају масивни потпорни зидови. Анализом хоризонталне и вертикалне пројекције потпорних зидова, уочава се извесна динамика – разлика у висини зидова, смицање, повлачење, враћање на исту осу и формирање обостраног проширења. Ипак, складни односи хоризонталне и вертикалне динамичности зидова јасно наглашавају улаз и смер кретања посматрача.

Сл. 9 Утицај потпорних зидова на усмеравање и кретање посматрача (аутор: Мирјана Бараћ)

Посматрач са приступног платоа сагледава силуету Споменика, који је позициониран дијагонално од приступне тачке. Удаљеност између приступног платоа и Споменика доприноси томе да посматрач сагледава Споменик кроз визуру и дистанцу. Дистанца, коју је неопходно савладати, омогућава посматрачу да размисли и о садржају и о форми Споменика. Приближавањем, Споменик пред посматрачем све више расте, рађа се и обликује.

Док прилази Споменику централном стазом, посматрач све време има Споменик у жижи ока. Праволинијско кретање посматрача се прекида увођењем елипсоидног платоа у систем комуникација. Ширина стазе се, симетрично у односу на осу стазе, на појединим местима знатно сужава. На овај начин се ствара својеврсна драматичност, кретање посматрача се у одређеној мери отежава, ширина стазе групише или дели посетиоце омогућавајући пролаз више људи или само појединца.

Сл. 10 Систем комуникација (извор ортофото приказа (лево): Google maps, аутор скице (десно): Мирјана Бараћ)

Перципирање самог Споменика варира у зависности од кретања, положаја и удаљености посматрача. Са најудаљеније тачке Споменик оставља утисак монолитне структуре променљиве висине. Приближавањем Споменику, посматрач уочава процеп између два бетонска елемента и челичну конструкцију коју чине три вертикале спојене хоризонталним елементима. Комбинација непарног броја елемената доприноси томе да посматрач, у зависности од положаја, сагледава увек другачију слику Споменика. Збир свих различитих слика формира поруку, смисао, симболику и значење Споменика.

Сл. 11 Макета Споменика на Брезовици (фото Мирјана Бараћ)

Сагледан са примарне стазе, Споменик одаје утисак борбености и револуције, јер се бетонски елементи отварају ка посетиоцу, као и челична конструкција. Уколико посматрач приступи простору између челичних вертикалних елемената и погледа нагоре, пред њим се указују оштре линије хоризонталних челичних елемената. Челични елементи Споменика представљају револуционарни садржај, који нема детаље, али има симболику. Укрштени углови су сукоби доброг и зла, садржај апстрактне форме који не говори

дескриптивно и не описује конкретно, али говори о нечему што се на том простору догађало и што је требало штитити и чувати (Арсић). Избор непарног броја челичних елемената значајно доприноси асиметрији Споменика.

Сл. 12 Челична конструкција Споменика на Брезовици (фото Драган Николчевић)

Када посматрач Споменик сагледа са супротне стране, доминантни елементи су благе заобљене бетонске структуре, које својим обликом указују на заштитну улогу. Процеп између бетонских елемената сугерише посетиоцу да простор, који својом позицијом дефинишу бетонски елементи, није празан и да унутар тог простора постоји елемент који се штити, а то је челична конструкција. Уколико је челична конструкција симбол револуције и борбе, а бетонски елемент симбол заштите, поруку коју би Споменик требало да пренесе на посматрача је могуће третирати двојако. Споменик има улогу чувара револуције, али и улогу истицања моћи, борбености и стамености.

Сл. 13 Изглед и материјализација Споменика на Брезовици
(фото Драган Николчевић)

Материјали од којих је направљен Споменик су натур-бетон и челик. Употреба ових материјала има значајну улогу у перцепцији споменика. Бетонски елементи су необрађени, са видљивим спојевима оплате – линијама које упућују посматрача ка унутрашњости споменика, али и дефинишу заобљеност бетонских елемената. Насупрот томе, црна челична конструкција је хладна и оштрих линија и као таква има једнаку улогу и значај у перцепцији споменика и преношењу поруке на посматрача, као и заобљени бетонски елементи.

ЗАКЉУЧАК

Споменик у Ландовици и Споменик на Брезовици представљају значајно културно-историјско наслеђе Косова и Метохије, споменике који су по својој функцији и форми равноправни осталим споменицима НОБ-а изграђеним у другим деловима Југославије током шездесетих и седамдесетих година XX века. Споменици су у одређеној мери скромни у погледу материјала, али су у погледу форми и садржаја изузетно значајни и вредни.

Симболика споменика је у раду тумачена кроз сагледавање односа између скулптурне форме и човека тј. посматрача. Препознате су везе између функционалне и просторне поставке споменика, њихових форми и материјализација, са значењем које имају и намерама аутора да посматрачу пренесу поруку и симболику споменика кроз доживљај тј. просторну перцепцију споменика.

Једна од основних просторно-функционалних разлика Споменика у Ландовици и Споменика на Брезовици јесте разлика у дистанци коју посматрач савладава од приступне тачке до самог споменика. Уједно, дистанца је и важна одредница урбанистичко-архитектонских решења споменика.

Иако су споменици у Ландовици и Брезовици радови истих аутора, приметне су разлике у архитектонском изразу, који је уско повезан са поводима за изградњу споменика и поруком коју су аутори желели да пренесу на посматрача. Разлике у поводима за изградњу споменика су битно утицале и на њихово обликовање. Споменик у Ландовици симболизује две трагично страдале личности, народне хероје Бориса Вукмировића и Рамиза Садика. Монолитношћу и јединственом снагом израза, али и асоцијативношћу и хармоничним распоредом и ритмом маса, Споменик у Ландовици представља симбол борбе и остварења комунистичких идеала. Споменик на Брезовици, симболизује Шар-планину, која је била склониште шарпланинског партизанског одреда. Асиметричним и складним односима непарног броја елемената и односом заобљених бетонских и оштрих челичних елемената, Споменик на Брезовици одражава заштиту и револуционарност, али и заштиту револуционарности у исто време.

ИЗВОРИ

Арсић: Светомир Арсић Басара. Лични интервју. 28. август 2019.

(РЗЗСК, Пријава за упис у регистар споменика културе): Републички завод за заштиту споменика културе (РЗЗСК), Документација о споменицима културе на Косову и Метохији, Споменик са спомен парком Борису Вукмировићу и Рамизу Садику, Пријава за упис у регистар споменика културе.

(РЗЗСК, Извештај стручне комисије): Републички завод за заштиту споменика културе (РЗЗСК), Документација о споменицима културе на Косову и Метохији, Споменик са спомен парком Борису Вукмировићу и Рамизу Садику, Извештај стручне комисије.

(РЗЗСК, *Јединство*, бр. 17 од 14. априла 1969.): Републички завод за заштиту споменика културе (РЗЗСК), Документација о споменицима културе на Косову и Метохији, Споменик са спомен парком Борису Вукмировићу и Рамизу Садику, „Боро и Рамиз". *Јединство,* бр. 17 од 14. априла 1969.

Интернет извор: Google maps (https://www.google.com/maps)

ЛИТЕРАТУРА

Ацемовић-Анђелковић 2017: Дијана Ацемовић-Анђелковић. „Симболика архитектонског израза у меморијалној архитектури у Србији". Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Архитектонски факултет.

Елезовић 2020: Звездана Елезовић. „Јавни споменик као конституент културног идентитета Срба на Косову и Метохији". Баштина (52), 409–415.

Елезовић 2009: Звездана Елезовић. „Скулптуром против (не)милосрдног анђела". Баштина (26), 351–360.

Jokić 1986: Gojko Jokić. Jugoslavija - Spomenici Revolucije: Turistički Vodič. Beograd: Turistička štampa.

Kirn, Burghardt 2012: Gal Kirn, Robert Burghardt. „Jugoslovenski partizanski spomenici: Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma". Pregled postjugoslovenskih istraživanja, 2012, 2(1): 7-20.

Prica, Lajbenšperger 2018: Vladana Putnik Prica, Nenad Lajbenšperger. "On the Wings of Modernity: WWII Memorials in Yugoslavia." Docomomo Journal, 2018, 59, 74–78.

Пойовић 1981: Разуменка *Пойовић Зума*. *Споменици* Народноослободилачке борбе и револуције СР Србије 1941—1945. Београд: Експорт Прес.

Ristić и сар. 2020: Dušan Ristić, Danijela Vukoičić, Milena Nikolić, Sanja Božović, Miroljub Milinčić. „Tourism value assessment model of 'UNESCO-listed' monasteries: Kosovo and Metohija". Current Issues in Tourism, 2020, 23(17): 2098-2102

Tančić, Elezović 2020: Dragan Tančić, Dalibor Elezović. „Political processes in Kosovo and Metohija in a comparative-historical perspective". Baština (50), 109–120.

Mirjana D. BARAĆ

URBAN-ARCHITECTURAL AND SYMBOLIC REVIEW OF THE MEMORIAL-MONUMENTAL HERITAGE OF KOSOVO AND METOHIJA IN THE WORKS OF SVETOMIR ARSIĆ BASARA

Summary

Abstract: The subject of the paper is a spatial, urban-architectural, and symbolic interpretation of the monuments of the National Liberation War in Kosovo and Metohija, by Svetomir Arsić Basara. The Monument to People's Heroes Boris Vukmirović and Ramiz Sadiku and the Monument to the Šar Mountains Partisan Detachment were chosen for the analysis. The aim of this paper is to determine the relations between the sculptural form and man, but also the basic urban-architectural and monumental relations, characteristics, messages, and meanings, through the interpretation of the principles of spatial perception of the monuments.

For the purposes of this research, data on the available archival material and the existing condition of the monuments were collected, an interview was conducted with the author of the monuments, Svetomir Arsić Basara, and then an urban-architectural and symbolic interpretation of the monuments was given.

The paper provides a historical overview, an overview of social circumstances and relations, as well as authorial processes in urban-architectural designing solutions, therefore, this paper can contribute to the expansion of the current modest knowledge about the urban-architectural characteristics of the monuments, and a better understanding of their memorial symbolism.

Keywords: Kosovo and Metohija, Svetomir Arsić Basara, memorial-monumental heritage, National Liberation War, Landovica, Boris Vukmirović and Ramiz Sadiku, Brezovica, Šar Mountains Partisan Detachment, memorial symbolism, spatial perception.

Рад је предат 14. јула 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

doi: 10.5937/bastina31-34705

НОВИ ПОГЛЕДИ НА СРПСКУ НАУКУ О КЊИЖЕВНОСТИ

(Јован Пејчић *Путеви српске науке о књижевности*, Српска књижевна задруга, Лесковачки културни центар, Београд, 2020)

Монографија Јована Пејчића (1951) *Путеви српске науке о књижевности* на четири стотина страница, осим уводних и закључних разматрања, бележака о књизи и аутору, списка литературе, доноси и дванаест текстова подељених у три поглавља: „Основи", „Печати", и „Односи, суседства, личности". Монографија није настајала по априорном циљу, већ је проистекла из вишегодишњег истраживања и књига: *Простори књижевног духа* (1998), *Почеци и врхови* (2010) и *Зрна, расад, жетва* (2015), компонована као таква представља целовито књижевноисторијско и критичко разматрање тематике и проблематике српске историје књижевности и књижевне критике на путу ка стварању једне нове историје српске књижевности. Она илуструју стање и актуелни поглед на историју српске књижевности, науку о књижевности и књижевност.

У том контексту Пејчићева монографија упућују и на статус и моћ књижевне критике као културе и наслеђа и могла би се поредити са монографијама Петра Милосављевића (1937) *Систем српске књижевности* (1996), која даје претпоставке и задатке за заснивање новог система српске књижевности и Ненада Николића (1975) *Идентитет српске књижевности* (2019), која представља врхунски домет у разматрању елабориране проблематике, битне за критичко разматрање историје српске књижевности. У овим монографијама су означени идентитет српског народа и културе и основе из којих се развила књижевна критика.[1]

1 Видети више у: Ана Мумовић, *Преглед историја српске књижевности*, Институт за српску културу –Приштина/Лепосавић, 2021, стр. 341–361.

Плодоносни историчар књижевности и књижевни критичар Јован Пејчић[2] је у процесу критичког превредновања у *Путевима српске науке о књижевности* кренуо од суштинског питања – начела науке о књижевности и проблема разврставања, које је у основи сваке историје српске књижевности. Проблем је свео на суштинску меру и оцену, на три начела: *начело афирмације* (1), *начело актуализације* (2) и *начело проблематизације* (3). Свако начело представља кључ који отвара поље посебне дисциплине. Текстови у којима доминира начело афирмације односе се на књижевну критику. Текстови књижевноисторијског смера су они у којима је доминантно начело актуализације. У теоријским, естетичким и књижевно-философским текстовима разматра се начело проблематизације. Али, свако од наведених начела, истиче аутор, има и своју другу, супротстављену страну. Тако је начелу афирмације супротстављено начело негације; начелу актуализације начело неутрализације, док је супротна, иако невидљива страна начела проблематизације, начело канонизације. Иако, самостална, ова начела нису довољна сама себи. Ј. Пејчић подвлачи њихову међусобну повезаност и упућеност. Дакле, реч је о приступу који чини основу науке о књижевности, подједнако битном за историју књижевности и књижевну критику, и отуда његов закључак: „свако од поменутих начела представља кључ, односно отвара поље засебне литерарне дисциплине – на пример *критике*, или *књижевне историје* и *компаратистике*, или *теорије књижевности*“ (курзив Ј. П.).

У тим начелима, уверен да савршених подела у историји књижевности нема нити може бити, Пејчић трага за основним смислом књижевне историје и књижевне критике и налази *смисао сличности и заједничко језгро или основне вредности, трајања и јединство књижевног и националног идентитета*. На то упућују основни знаци из наслова радова поглавља књиге под насловом „Печати“: смисао и сличности историје и књижевне критике, јединство књижевног и националног идентитета, веза и однос књижевног критичара и књижевног историчара и основи, вредности и границе распростирања националне књижевности и њеног трајања.

Када су у питању основни путеви развоја историје српске књижевности, примерено трима начелима означеним у приступу, Пејчић закључује да основу српске науке о књижевности представљају: мит о прекиду и развоју српске књижевности настајале на више језика (1), потрага за почецима српске књижевне критике и есејистике (2), проблем периодизације као утемељујуће идеје српске историје књижевности(3) и њено рађање (4).

2 Ј. Пејчић је приредио и критичким коментарима опремио више дела српских писаца, између осталих Јована Скерлића (пет књига), Никанора Грујића, Исидоре Секулић, Богдана Поповића, Милана Ракића, Лазе Костића, Владислава Петковића Диса, Милутина Бојића, Јустина Поповића, Бранимира Ћосића, Радета Драинца, Николаја Тимченка, као и критички зборник репрезентативних радова о Љубомиру Недићу. То су чињенице првога реда које указују на карактер његових истраживања и оцена.

Познато је да је доминантна књижевна појава с краја XVIII и на почетку XIX века био Доситеј Обрадовић, писац који је „на велика врата увео народни језик у српску књижевност". Стварајући на два језика, он је „коначно потврдио мост" између старе и нове српске књижевности, који је, пре њега, успоставио Гаврил Стефановић Венцловић, као први и последњи српски књижевни посленик који пише на два језика, српскословенском и народном, а с којим се гаси средњовековна традиција српске литературе. Јован Пејчић је дошао и до сазнања о пионирском доприносу Лукијана Мушицког у периодизацији српске књижевности и на тај начин умногоме обогатио досадашњу научну представу у области историографије. И то су основни знаци из наслова Пејчићевих *Путева српске науке о књижевности* оивичених у поглављу „Основи".

Јединство књижевног и националног идентитета, што се може наћи као најмањи заједнички именилац свих историја српске књижевности, Пејчић је пластично показао на примеру анализе формата дела и стваралачке личности Јована Скерлића као књижевног критичара и књижевног историчара. Апострофирао је, између осталог, и основно полазиште које указује на *везу и однос* историје и књижевне критике и чињеницу да књижевна критика у историји књижевности има своје *родно место*. Скерлић пише *Историју*, како означава већ у уводу, „схватајући књижевност као највиши израз народног живота".

Научни и књижевни профил Јована Скерлића приказивали су у минулом веку многи критичари. У једном широком регистру нанизани ти судови би се, по критичкој рекапитулацији Ј. Пејчића, могли свести на следећу лествицу вредносних оцена: нашао се на не узораној ледини српске књижевности; бринуо је две главне бриге целе српске културе; остао је појава у народном животу која одавно и далеко премаша границе своје епохе и остварује друштвену моћ коју дотле нико није имао у српској култури; био је моралист, просветитељ и друштвени реформатор, национални борац и идеолог са широким утицајем; у окрутним условима у борби са окрутним противницима и сам је био окрутан (Петар Џаџић); Скерлићева појава стварана је вековима, низом предака борбене и убојите природе; он је критичар и историчар у Србији која се спрема за херојске подвиге: „освету" Косова, ослобођење Старе Србије, уједињење Срйства, стварање балканске државе Јужних Словена и те циљеве бране и подупире он као централна природа своје средине и његова критика и историја књижевности у процесу тумачења опште историје. Једном речи, био је „човек за смеле покушаје и тешке напоре" (Слободан Јовановић) и припада низу који чине: Јован Цвијић, Богдан Поповић и Владимир Ћоровић.

Ј. Пејчић се бави и односом Ј. Скерлића према догматској и импресионистичкој критици. Тај однос именује као драматичан сукоб. На страни догматске критике Скерлићу су били туђи ставови Ипполита Тена, Фердинанда Бринтјера, а на страни импресионистичке критике блиски су му били ставови Жила Леметера, Анатола Франса, Жоржа Пелисјеа, Емила Енекена, Сент-Бева, Емила Фагеа и Пола Стапфера.

Печат Пејчићевим *Путевима* даје и елаборација парцијалне *Историје српске књижевности барокног доба* (1970) Милорада Павића, историчара књижевности којег одређују синтезе и компаратистички метод у парцијалној историји књижевности, изложена после страница којима се окончава разматрање домета и значаја великог Скерлића. Пејчић мисли да Павића одређују два праваца истраживања: „Један од праваца тицао се проучавања веза српских писаца са књижевностима европских народа. Други правац водио је ка истраживању и синтетичкој обради српске књижевности XVII, XVIII и раног XIX века."

Пејчићев финални налаз да се Павићева синтеза заснива на томе да се сродна збивања представљају „у сферама историје народа, цркве, ликовне уметности, просвете и језика", што произилази из Павићеве *Историје*, и да се све то „враћа на поље историје књижевности", што указује на то колико је важно разумети преглед историја идеје из свих историја српске књижевности.

Као оријентир на путевима развоја српске науке о књижевности, значајна је и Пејчићева елаборација *Историје српске књижевности* (1865) Павела Јозефа Шафарика (1796–1861). Имајући у виду чињеницу да је заснована на примарној чињеници да је пише странац (а странци су одувек били ослонци српске културе, не само када је реч о историји књижевности, већ и националној историји и свих других културних области), и налазећи да је чувени Словак учинио „одсудан корак" у историји књижевности код Срба, он резултантно пише: „Наслеђе српске књижевне историографије двоструког је порекла. Решења потичу од домаћих и иностраних историчара и тумача". Као чињеница првога реда, из које се може извести и вредносни суд, јесте сазнање да до појаве Шафарикове *Историје* у европској науци и књижевности није било дела које је дало тако широку основу за проучавању језика, књижевности, културе и цивилизације, нарочито Јужних Словена, „код којих је што се језичко-литерарних и повесно-духовних истраживања тиче, све било још у заметку".

И о *Прегледу историји српске књижевности* (1865), другог странца, руског слависте Александра Николајевича Пипина (1833–1904), који у целости и данас није преведен на српски језик, плодотворни књижевни критичар Ј. Пејчић каже да је он „у последњој четвртини деветнаестог века знатно утицао на изградњу комплетне слике о развојним токовима српске књижевности и културе".

У историјама српске књижевности заједничка формула лепоте израсла је из грчких уметности. И критичари и књижевни историчари треба да оцењују тежећи размишљањима која обухватају усвојена мерила. Као и песник, у делу треба да виде, како је писао Јован Дучић, оно што „вреди бар за највећи део културних људи", да знају да је проблематичан чин то када човек тумачи другог човека и да зато нико не сме да се баца каменом на „освештане вредности" времена и књижевне генерације.

Пејчићева синтеза у монографији *Путеви српске науке о књижевности* која има два паралелна тока: први, у основном тексту и други, у фуснотама,

које се могу читати као *йраūећа књиīа*, или извесна допуна. Кључна поставка којом се Јован Пејчић руководи у истраживањима, која је сабрао у ову стручну монографију садржана је у питањима: Шта у изразима „открити почетак", „осветлити рађање", „разумети трајање", „утемељити вредности" значе кључне речи „открити", „осветлити", „разумети" и „утемељити"?

Одговоре на ова, као и низ других суштинских питања, налазимо у првом делу књиге. Историчар књижевности се пита: да ли је преласком српске књижевности из старосрпског на вуковски језик изазван прекид у њеном развоју? Како се српска књижевност делила на периоде и покрете и које су кључне идеје тих периода? Када код Срба почиње да се јавља књижевна критика као самостална научна дисциплина и ко су њени зачетници? Када и како се развија есејистика у српској науци о књижевности и где почиње и како се развија српско беседиштво? Када и како се развија историја књижевности као самостална област проучавања?

Други део монографије доноси аналитичке расправе о научном доприносу најзначајнијих српских критичара и историчара литературе. Осветљени су ставови и дела Захарије Орфелина, Лукијана Мушицког, Павела Јозефа Шафарика, Стојана Новаковића, Љубомира Недића, Јована Скерлића, Тихомира Остојића, Ђорђа Трифуновића и Милорада Павића. И у питањима које смо навели и у аналитичким расправама Пејчић је означио *свој* пут и циљ проучавања српске историје књижевности. Његови *Пūеви* су, ван сумње, јединствена књига ка новој историји српске књижевности у којој књижевна критика осваја нови простор.

Тај пут је дуг, давно започет и овом монографијом се природно наставља.

На том путу Пејчићевим *Пūевима срūске науке о књижевносūи,* у овом часу, припада значајно место, јер представља најновији поглед на историју српске књижевности и њен критички дух и чин као грађевину науке која расте и чије темеље треба изнова утврђивати.

Пре више од два века Шелинг је писао да „већина људи изгледа не зна ни за какву прошлост, осим оне која се у сваком тренутку што протиче управо за тај тренутак увећава и која очигледно сама још није прошла, тј. није одвојена од садашњости".

Пејчићев критички дух паралелно указује и на прошли и на садашњи тренутак српске књижевне мисли. Као такав он је и могуће исходиште у стварању новог погледа на историју српске књижевности и критике и домете садашњих књижевних историчара и критичара.

Др Ана Мумовић[3]

3 Научни сарадник, djordj_ana@yahoo.com

Рецензенти овог броја:

Проф. др Марко Атлагић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици

Проф. др Ненад Величковић, редовни професор, Универзитет у Сарајеву, Филозофски факултет

Проф. др Миленко Чабаркапа, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Весна Балтазаревић, редовни професор, Универзитет Мегатренд, Факултет за културу и медије, Београд

Проф. др Јован Базић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу

Проф. др Жељко Симић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд

Prof. dr Polona Šprajc, redovni profesor, Univerza v Mariboru Fakultet za organizacijske vede

Проф. др Тијана Ашић, редовни професор, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет

Проф. др Јелица Стојановић, редовни професор, Филолошки факултет у Никшићу

Проф. др Голуб Јашовић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица

Проф. др Срећко Милачић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митровица

Проф. др Небојша Лазић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факлултет у Косовској Митровици

Проф. др Миодраг Горић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“ Факултет за пословне студије и безбедност, Београд

Проф. др Нењо Даниловић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Пословни и правни факултет Београд

Проф. др Милован Здравковић, редовни професор, Факултет за дипломатију и безбедност у Београду;

Проф. др Радмило Пекић, редовни професор, Универзитет у Приштини, филозофски факултет у Косовској Митровици

Проф. др Владо Симеуновић, редовни професор, Педагошки факултет Бјељина

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Др Срђан Словић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Проф. др Оља Арсенијевић, редовни професор, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Проф. др Ненад Перић, редовни приофесор, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Проф. др Данијела Суџиловски, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу, Педагошки факултет у Ужицу

Проф. др Емилија Марковић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен, са привременим седиштем Лепосавићу

Проф. др Драгана Станојевић, ванредни професор, Универзитету Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица

Проф. др Александра Тмушић Костић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица

Др Исидора Љумовић, виши научни сарадник, Институт економских наука, Београд;

Проф. др Бранка Гугољ, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Факултет уметности, Звечан

Проф. др Душан Ранђеловић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица

Проф др Слађана Алексић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица

Проф. др Јелена Михајловић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица

Проф. др Ђорђе Ђекић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Проф. др Биљана Јеремић, ванредни професор Педагошки факултет у Сомбору

Проф. др Весна Здравковић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Педагошки факултет у Врању

Проф. др Огњен Вујовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет у Косовској Митровици

Проф. др Мирјана Стакић, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу, Педагошки факултет у Ужицу

Проф. др Саша Станојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет

Др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет

Проф. др Петар Рајчевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет, Призрен у Лепосавићу

Проф, др Јелена Војиновић-Костић, ванредни професор, Паевропски универзитет „Апеирон“, Бања Лука, Босна и Херцеговина

Др Миљана Павићевић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици

Др Илинка Мушикић-Поповић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици

Др Јелена М. Витомир, доцент, Мегатренд Универзитет, Факултет за пословне студије, Београд

Др Велибор Лазаревић, научни сарадник у пензији, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Др Звездана Елезовић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Др Данијела Тешановић Радовановић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица

Др Ања Лазаревић Коцић, доцент, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко уметнички факултет

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Др Ана Костић Ђекић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Урош Шешум, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Ана Стишовић Миловановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Др Александар Павловић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Др Јелена Круљ, доцент, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет, Призрен у Лепосавићу

Др Тамара Јеврић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица

Др Јелена Бабић Антић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица

Др Вера Крмпот, доцент, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд

Богдан Дражета, доцент, научни сарадник, Одељење за етнологију и антропологију, Институт за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300